

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Türkiye'de Siyasal Partiler

PRAKSIS

Praksis, sosyal bilimlerde tarihsel materyalist bakış açısını savunmayı ve yaygınlaştırmayı amaçlar. **Praksis**, sosyal bilimlerin her alanından kuramsal makalelere, ampirik araştırmalara, kitap eleştirilerine ve bilimsel etkinlik değerlendirmelerine açıktır. **Praksis**, tarihsel materyalizm içerisindeki belirli bir yaklaşım ya da akımı benimsemez, tarihsel materyalist geleneği bir bütün olarak sahiplenir.

Yayın Kurulu

A. Ekber Doğan, Aylin Topal, Burak Sönmezer, E. Atilla Aytekin, Ebru Deniz Ozan, Ecehan Balta, Emre Arslan, Faruk Ataay, Fuat Özdiñ, Gökhan Atılğan, Mustafa Bayram Mısır, Mustafa K. Bayırbağ, Mustafa Şener, Nazım Güveloğlu, Nazır Kapusuz, Özlem Şahin, Sevilay Kaygalak, Sinan Kadir Çelik, Sinan Yıldırım

Danışma Kurulu

Ahmet Haşım Köse, Cem Somel, E. Ahmet Tonak, Erinc Yeldan, Ferdan Ergut, Fuat Ercan, Galip L. Yalman, H. Tarık Şengül, İrfan Erdoğan, İşaya Üşür, İzzettin Önder, Korkut Boratav, Kurtar Tanyılmaz, Mehmet Türkay, Mehmet Yetiş, Nail Satılğan, Ömür Sezgin, Pınar Bedirhanoglu, Sibel Özbudun, Sungur Savran, Taner Timur, Tülin Öngen, Yüksel Akkaya, Zülküf Aydın

12. Sayı Editörler Kurulu

Ali Ekber Doğan (Koordinatör), E. Atilla Aytekin, Mustafa Bayram Mısır, Mustafa Şener, Sevilay Kaygalak

Praksis hakemli bir dergidir.

Sahibi ve Sorumlu Yazışleri Müdürü: Mustafa Bayram Mısır

Yayın Türü: Üç Aylık Yaygın Süreli Yayın

İdare Yeri: Toros sok. No: 25/13 06430 Sıhhiye Ankara

Tel: 0312 229 09 10 - 0312 230 48 58

Tasarım: Savaş Çekiç

Uygulama: Şendoğan Yazıcı

Baskı: Cantekin Matbaacılık (0.312 384 34 35)

Yazışma Adresi: Toros Sok. No: 25/13 06430 Sıhhiye Ankara

E-posta: praksisdergi@yahoo.com

Abonelik Koşulları

Yurtiçi Abonelik: Yıllık dört sayı için bireysel abonelik bedeli olan 32 YTL (32 milyon TL.), kurumsal abonelik bedeli olan 64 YTL (64 milyon TL.), ya da dayanışma obonelik bedeli olan 100 YTL (100.000.000 TL) İş Bankası Meşrutiyet Şubesi 4213 0661989 numaralı hesaba, Ebru Deniz Ozan adına yatırılmalı ve dekont dergilerin teslim adresiyle birlikte derginin idare adresine postalanmalıdır.

Yurtdışı abonelik bedeli Avrupa için 50 Euro

(dayanışma aboneliği 100 Euro), ABD için 50

(dayanışma aboneliği 100 USD) Amerikan Dolarıdır.

İçindekiler

5	Bu Sayıda
11	Demokrasinin Neoliberal Çağda Geçirdiği Dönüşümün Siyasal Partiler Üzerindeki Etkileri Nazım Güveloğlu
37	Genç Parti: İdeolojisi, Yükselişi ve Çöküşü Mert Angılı
63	Adaletin ve Kalkınmanın Üçüncü Yolu Duygu Türk
85	1970'ler Türkiye'sinde İslamcı ve Faşist Siyaset: Vaadler ve Sonuçlar Burak Gürel
103	Sosyal Demokrat Vaatlerden Neo-liberal Rövanşçılığa: 1990'lar Ankara'sında Belediyecilik Ali Ekber Doğan
129	Sivil Toplum: Kimin Hizmetinde? Jenny B. White
163	Türkiye'de Kentsel Politika Olgusunun Ortaya Çıkışında Toplumsal Aktörler: Meslek Odaları, Sol Partiler ve Ötesi (1965-1977) Bülent Batuman
193	Marx'ın Emek Kavramı ve Çalışma Koşullarının Esnekleştirilmesi Doğan Göçmen
	Tartışma
231	Yerel Devletin Krizi ve Yerelleşme Projesi Üzerine Bir Tartışma: Tarık Şengül'ün Yazısının Düşündürdükleri Faruk Ataay
245	Ne Devlet Başa Ne Kuzgun Leşe: Ataay'a Bir Yanıt Tarkan Şengül
	Kitap Eleştirisi
263	Merdan Yanardağ: MHP Değişti mi? İlkücu Hareketin Analitik Tarihi Emre Arslan

Bu Sayıda

Dört yıldır yayın hayatında olan dergimiz bu sayısıyla 12. kez sizlerle buluşuyor. Sosyal bilimlerde tarihsel materyalist bakış açısını savunmak ve yaygınlaştırmak için yayınlanan dergimiz, bu sayıyla birlikte, çalışma tarzı açısından yeni bir döneme giriyor. Yeni katılımcılarla genişleyen yayın kurulunun yılda bir defa toplanacağı, geçmiş yılın muhasebesini yaparak bir sonraki yılın konularını belirleyeceği, içinden o yılın sayılarını çıkaracak editörler kurulunu seçeceği bir modele geçiyor. Bu sayede dergimizin daha düzenli aralıklarla ve daha zengin bir içerikle sizlere ulaşacağını düşünüyoruz.

Atina şehir-devletinden beri siyasetin önemli kurumları olagelmış bulunan siyasal partiler, bugünkü anlamına modern burjuva toplumunun 19. yüzyıldaki oluşum süreçleri içinde kavuşmuştur. Siyasal egemenlik ve katılım koşulları ve biçimlerinde yaşanan değişimle şekillenen ve demokratik, otoriter, meşruti, cumhuri çeşitli biçimler alan temsili demokrasilerde partiler; bir yandan belli toplumsal çıkarların ifadelendirilmesinin araçları, bir yandan da profesyonelleşmiş, kendi iç dinamikleri-yaşantıları olan örgütlerdir. Bu sayımızda, Türkiye'deki siyasal partilerin tarihsel materyalist analizini onları tek başına alarak yapmak yerine, belli tarihsel (siyasal-ekonomik) süreçler bağlamına oturarak, bu süreçlerde açığa çıkmış toplumsal dinamiklerle ilişkisi içerisinde yapmaya çalıştık. Onların tarihsel kökenleri, ideolojileri, toplumsal-sınıfsal tabanları ve hegemonya projeleri ise bu analizlerin organik bir ögesi kılınmaya çalışıldı.

Dergimizin bu sayısının içeriğine bakıldığında farkedileceği üzere genel olarak sol siyasal partiler üzerine bir yazıya yer vermedik. Bu konuya ileride, altıncı sayımızın devamı olacak nitelikte ayrı bir dosya konusu olarak yer vermeyi düşünüyoruz.

"Türkiye'de Siyasal Partiler" dosyamızda burjuva siyasetinin kentsel boyutları üzerine de odaklandık. Neo-liberal politikalar

burjuva siyasal partileri sosyal politikalar boyutunda birbirine benzeştirdi. Bu durum, merkezi yönetimin kitle mobilizasyonu- nu "ulusal" meseleler üzerinden medyatik stratejilerle sağlanır hale getirdiğinden, kentsel politikalar ve belediye yönetimleri sosyal politikalar bakımından ön plana geçti. Partilerin ekonomi politikalarının benzeştiği 1990'larda, toplumsal yeniden üre- time dönük işler konusunda neredeyse rakipsiz kamusal aktör- ler durumuna gelen belediyelerin başkanlarının (bunlar arasın- da da ekonomik olanakları görece geniş Büyükşehir belediye başkanlarının) Türkiye siyasetinin önemli figürleri haline geldiği görülüyor.

Bu sayımızdaki ilk yazı Nazım Güveloğlu'na ait. Neo-liberalizmin kapitalist formasyonlardaki yirmi beş yılı bulan hakimiyetinin sonucu olarak, son dönemde ekonomi ve siyaset ilişkisi bağla- mında ortaya çıkan gelişmelerin bir rejim biçimi olarak demok- rasi üzerine etkilerini inceleyen Güveloğlu, ilişkisel bir politik- ekonomi yaklaşımıyla bu etkilerin özel olarak siyasal partiler üzerinde ne gibi sonuçlar doğurduğunu tartışıyor. Ekonomi y- netiminin depolitizasyonu, yürütme organı ve bürokrasinin göre- li olarak güçlenmesi gibi olguların sonucunda burjuva demokra- sisinin özgün niteliklerinin daha da ön plana çıktığını savunan yazar, bu yüzden, içinde bulunduğumuz sürece "burjuva demok- rasisinin radikalleşmesi süreci" adını veriyor. Bu anlamda, de- mokrasi alanında son zamanlarda gerçekleşen değişimlerin arı- zi gelişmeler değil, sermaye egemenliğinin günümüzdeki duru- mu ile yakından ilişkili ve bu egemenliği yeniden üreten olgular olduğunu vurguluyor. Bu sürecin beraberinde getirdiği belli baş- lı gelişmeler arasında ise şunlar bulunuyor: sosyal adalet fikri- nin itibar kaybetmesi, demokrasinin temeli olarak görülen "in- san hakları" kavramının "sosyal ve ekonomik haklar" olarak ta- nımlananları dışlar bir şekilde "siyasal ve kültürel haklar"la sı- nırlanması, partilerin geleneksel işlevlerinin kısıtlanması ve güç kaybına uğraması, parti liderinin ve tepe yönetiminin taba-

na ve alt kademelere göre güçlenmesi, partiler arasındaki ekonomik temelli ayrımların ortadan kalkması ve ekonomi-dışı siyaset araçlarının ön plana çıkışı vb. Yazıda ele alınanlar, süreçsel niteliklerinden ötürü, bugün için olduğu kadar görülebilir gelecek için de geçerli olarak düşünülmüş.

İkinci yazımız, özel olarak bir siyasal parti üzerine odaklaşan Mert Angılı'nın Genç Parti (GP) yazısı. Angılı'ya göre, GP gibi bir oluşum ancak, 12 Eylül'den 1990'ların sonuna kadar olan süreçte yaşanan büyük dönüşümlere ve siyasal parti yapılanmaları bağlamına oturtularak kavranabilir. Angılı, böyle bir tarihsel arkaplanın yalnızca GP'nin temelleri, ideolojik yapılanması ve önemini anlayabilmek açısından değil, aynı zamanda büyük oranda bir şahsın "girişimine" dayanan bir hareketi dışlayıcı ve mutlak bir biçimde kişiselleştirme tehlikesini de bertaraf edebilmek için gerekli olduğunu belirtmiş. Yazar bu yüzden çalışmasını, ana hatları ve aktörleri ile anılan tarihsel süreç, GP'nin ortaya çıkış sürecinde Türkiye burjuva siyaset arenasının belli başlı partilerinin durumu ve ideolojisi, GP'nin sosyolojik tabanını, siyaset yapma biçimi ve bugünkü durumu üzerine kurmuş. Angılı'nın yazısı neo-liberal söylemi uç noktaya götüren GP'yi, bugünkü durumunu ve önümüzdeki süreçte ortaya çıkabilecek benzer oluşumları anlamak açısından dikkate alınmayı hak ediyor.

Duygu Türk ise Giddens-Blair ikilisinin geliştirdiği sosyal politika yaklaşımı olan Üçüncü Yol'un Türkiye'nin bugünkü egemen siyasi tablosunu değerlendirmek için bir anahtar olabileceğini AKP özelinde tartışıyor. Türk'ün çalışması, sosyal demokrat gelenekle herhangi bir bağı olmayan bir siyasal hareketin Üçüncü Yolcu prensiplere nasıl adapte olabildiğini, bu yaklaşımın kendisindeki nitelikler, AKP'nin muhafazakar demokrasiye yönelişi ve uyguladığı reform programı üzerinden ortaya koymaya çalışıyor. Bu özelliğiyle de hem Türkiye siyasetinde baskınlaşan bir eğilimin uluslararası bağlam içine oturtulması, hem de AKP'yi

ve uyguladığı programın sosyo-ekonomik anlamını anlamak ve yeni tartışmalara kapı açmak bakımından yararlı bir çalışma.

Dergimizin bu sayısındaki önemli çalışmalardan biri ise Burak Gürel'in "1970'ler Türkiye'sinde İslamcı ve Faşist Siyaset: Vaadler ve Sonuçlar" başlıklı yazısı. Yazar, İslamcı ve faşist siyasetlerin 1970'lerde, özellikle Orta ve Doğu Anadolu bölgelerinde neden ve nasıl güç kazandıklarını açıklamaya çalışmış. Ona göre, bu siyasi hareketler söz konusu bölgelerde kapitalist modernleşmenin ekonomik alanda mülksüzleştirici, kültürel alanda modernleştirici etkilerinden rahatsızlık duyan tüm kesimlerin alternatif arayışına paralel olarak gelişmişlerdi. Her iki hareketin de bu arayışa yanıt vermek amacıyla bir tür sözde anti-kapitalist ve anti-modern söylem ürettiklerini söyleyen Gürel, Milli Selamet Partisi ile Milliyetçi Hareket Partisi arasındaki farklılıkları; dayandıkları sınıf kesimlerinin süreç içindeki ayrışmaları, buna bağlı olarak şekillenen siyasal programlara, geliştirdikleri iktidar stratejilerine ve örgütlenme biçimlerine ilişkin farklılıklar üzerinden çözümlüyor.

1990'lar Türkiye siyasetinde önemli bir eksen haline geldiğini belirttiğimiz kentsel siyasetle ilgili ilk yazı Ali Ekber Doğan'a ait. Doğan, işçi sınıfı hareketinin yükselişiyle başlayan milliyetçilik ve İslamcılığın güçlenişiyle noktalanın 1990'ların ekonomi politikası içerisinde Ankara'da belediyeçilik uygulamalarını ele almış. Bu dönemde siyasi partilerin neo-liberal politikalar karşısındaki duruşlarının yakınlaşmasının siyasal tartışma ve mücadele alanını iktisadi konulardan, toplumsal yeniden üretime ilişkin etnik, kültürel farklılıklara çevirdiğini söyleyen yazar, bu dönüşümün Ankara Büyükşehir Belediyesi bağlamında nasıl cisimleştiğini ortaya koymaktadır. Doğan'ın yazısı, bir yandan 1990'lara damgasını vuran iki farklı belediyeçilik (SHP, RP) çizgiye ilişkin genel bilgiler sunarken, bir yandan da Ankara'da Murat Karayalçın'ın sosyal demokrat vaatlerle başlayıp proje demokrasisi ve kent işletmeciliğine dönüşen belediyeçiliğiyle Gökçek dönemini karşılaştırıyor. Doğan'ın Melih Gökçek döne-

mine ilişkin kullandığı rövanşçılık kavramlaştırması da yazının özgün yanlarından biri olarak değerlendirilebilir.

Jenny White'ın 1990'lar siyasetinin önemli bir boyutunu oluşturan siyasal İslam'ın yükselişinin özellikle yoksul emekçi mahallelerinde ne tür örgütlenmelerle gerçekleştirildiğine ilişkin yazısı da siyasetin kentsel boyutuyla ilgili diğer bir yazımız. White, bir yandan Refah Partisi'nin sivil toplumla arasındaki ilişkileri Ümraniye örneğinde İslamcı vakıf örgütlenmesi aracılığıyla nasıl kurduğunu ortaya koyarken, bir yandan da İslamcı kitle mobilizasyonunun gücünü esas olarak, dilsel (vernacular) politikayı yardım etkinlikleri benzeri işlerle başarıyla yorumlamasından aldığını belirtiyor. Argümanların günümüz İstanbul'u üzerine yapılmış etnografik bir çalışma çerçevesine oturtulduğu yazı, siyasal İslam'ın yoksul emekçilerle ilişkilene ve onları kendine ekleme tarzını anlamak bakımından kentsel siyasetin tarafı olmak için çaba gösterenler açısından da özel bir önem taşıdığını vurgulayalım.

Bülent Batuman ise "Türkiye'de Kentsel Politikanın Ortaya Çıkışı ve Bir Toplumsal Aktör Olarak Kentleşme Uzmanları (1965-1977)" başlıklı yazısında, Türkiye'de 50 yıldır süregelen hızlı kentleşme sürecinin kentsel çelişkinin 1960'ların sonu ve 1970'lerin başında kentsel politikaya dönüşümünün dinamiklerini ele alıyor. Batuman, bu dönüşümün işçi sınıfının kentsel konulara ilişkin talepleri ile bu taleplerin siyasal temsiline aracılık yapan bir grup "kentleşme uzmanı"nın ortaya çıkmış olması biçiminde iki önemli boyutu bulunduğunu belirterek, özellikle 1970'lerde Türkiye kentlerinde açığa çıkan çelişki ve mücadeleleri sınıfsal bir bağlamda analiz etmek açısından zengin içerikli bir çalışmayı önümüze koyuyor.

Doğan Göçmen "Marx'ın Emek Kavramı ve Çalışma Koşullarının Esnekleştirilmesi" adlı yazısında, çalışma koşullarının esnekleştirilmesi hakkındaki güncel tartışmalar ışığında Marx'ın emek kavramını inceliyor. Öncelikle bu kavramın ontolojik, teleolojik ve sosyolojik boyutlarını ele alıp daha sonra bunun tarih-

sel yönüne eğiliyor. Marx'ın ekonomi politikçilerin emek-değer kuramına eleştirisini tartışan Göçmen, bu eleştirinin, 1980'lerin ortalarından bu yana sıkça savunulmanın aksine, geçerliliğini kordüğünü dile getiriyor.

Sayımızda ayrıca, siyasal partilerin nasıl incelenmesi gerektiğine dair bir tartışma yürüten bir kitap eleştirisine yer veriyoruz. Emre Arslan, Merdan Yanardağ'ın "MHP Değişti mi?: Ülkücü Hareketin Analitik Tarihi" kitabını eleştirel biçimde inceliyor ve bundan sonra MHP ve ülkücü hareketle ilgili derinleştirici çalışma yapabilmek için teorik soyutlama üzerine daha fazla yoğunlaşmak ve Türk faşizmiyle daha genel teorik sorunlar arasında bağ kurmak gerektiğini belirtiyor.

Praksis'in 9.sayısında yayımlanan Tarık Şengül'ün "Yerel Devlet Sorunu ve Yerel Devletin Dönüşümünde Yeni Eğilimler" başlıklı makalesine, Faruk Ataay'dan bir eleştiri geldi. Faruk Ataay'ın eleştirisini Tarık Şengül'ün yanıtı ile birlikte yayınlıyoruz.

Geçen sayımızda, Graham Taylor ve Andy Mathers'ın "Avrupa Bütünleşmesi Üzerinden Politika: İnşa Halinde Bir Avrupa Emek Hareketi?" adlı yazısını, arkadaşımız Ceren Kalfa çevirmişti. Çevirmenin adı geçen sayıda belirtilmedi. Bu nedenle, bir kez daha yazının çevirmenine teşekkür ediyor, çevirmenden ve okurlarımızdan özür diliyoruz.

Burjuva siyasetinin her zaman önemli aktörleri ve taşıyıcıları olmuş olan siyasal partiler, günümüzde de tarihsel materyalizmin önemli bir inceleme nesnesi olmayı sürdürüyor. Elinizdeki sayının, parti ve siyasal akım incelemeleri ve yer verilen kuramsal tartışmalar aracılığıyla bu açıdan bir ölçüde katkıda bulunacağını umuyoruz.

Yeni katılımlar ve sizlerin de katkılarıyla önümüzdeki süreçte daha da üretkenleşen bir Praksis'i hep birlikte var edeceğimize inanıyoruz.

Demokrasinin Neoliberal Dönemde Geçirdiği Dönüşümün Siyasal Partiler Üzerindeki Etkileri

Nazım Güveloğlu

Giriş

Günümüz kapitalizmine hakim olan neoliberalizmin, kapitalist devlet biçimine ilişkin kimi dönüşümler ortaya çıkardığı, kavramsal çerçeveleri her ne kadar farklı da olsa, ilgili literatürde uzun süredir işleniyor. “Devletin küçültülmesi”, “devletin ekonomiden çekilmesi”, “piyasanın devlet müdahalelerinden arındırılması” gibi temalar, var olan gerçekliği tamamıyla doğru bir şekilde yansıtmasa da, aslında devlet biçiminde ortaya çıkan bu dönüşümlere ilişkin kimi görüngülerin birer ifadesi olarak beliriyor. Bunların işaret ettiği noktalar kapitalizmin içinde bulunduğumuz dönemde, devletin ekonomik bir aktör olarak varlığını meşru ve gerekli gören refah devleti modelinin ve bu modelin üzerine bina olduğu devlet biçimine ait kimi özelliklerin birtakım dönüşümler geçirdiğini gösteriyor. Bu yazıda, devlet biçimine ilişkin olarak ortaya çıkan bu tip dönüşümlerin burjuva demokrasisi üzerinde doğurduğu kimi sonuçlar ele alınacak ve bu sonuçların özel olarak siyasal partilere yönelik gözlenen ve olması beklenen etkileri tartışılacaktır.

Burada önemle belirtilmesi gereken bir nokta, aşağıda sözü edilen gelişmelerin süreçsel gerçeklikler olduğudur. Yani, pek çoğu tamamıyla gerçekleşmiş durumda değildir, fakat içinde bulunduğumuz süreç bunların gerçekleştirilmesi sürecidir. Burada, “süreçsel gerçekliği” açıklamak için fotoğraf karşısında film fragmanı analogisini kullanabiliriz. Şöyle ki, örneğin İngiltere’nin fotoğrafını çektiğimizde göreceğimiz

1 Bu başlık altında tartışılanlar (Güveloğlu, 2003) ve (Güveloğlu, 2005) referanslı çalışmalarda ele alınmıştır. Bu yazıda, temel olarak bu çalışmalardaki kuramsal çerçeve izlenmekte ve bu çerçeveden siyasal partiler konusuna eğilinmektedir.

görüntü refah devleti uygulamalarının hala belli bir düzeyde var olduğunu gösterecekken, süreçsel olarak baktığımızda, yani İngiltere'nin tarihsel sürecini filme aldığımızda, fotoğraf karesinde gördüğümüz tür uygulamaların önceki görüntülerde daha fazla bulunduğunu, yani gidişatın bu tür uygulamaların azalması yönünde olduğunu görmemiz mümkün olacaktır. Yani aynı görüntünün fotoğraf ya da film olarak bize anlattığı şey farklıdır. İşte tarihsel gerçekliğin doğası gereği süreçsel olduğunu ve bu yüzden süreç içerisinde incelenmesi gerektiğini savunan tarihsel materyalizmin penceresinden baktığımızda aşağıda sözü edilen gelişmelerin gerçekliğini savunmak kolaylaşacaktır.

Burjuva Demokrasinin Radikalleşmesi Süreci¹

Son dönemde, gerek Batılı ülkelerde gerekse demokratikleşme sürecinde olan ülkelerde demokrasiye ilişkin önemli değişimlerin gerçekleştiği sıklıkla tartışılmakta. Batı Avrupa'da sosyal demokrat partilerin geçirdiği dönüşüm, özellikle Avrupa Birliği ölçeğinde temsil mekanizmalarının yetersizliği, demokratikleşme sürecinde olan ülkelerde ortaya çıkan liberal demokrasi dışı oluşumlar gibi konular sözü edilen değişimlerin başlıcaları arasında yer alıyor. Özellikle demokratikleşme sürecinde olan ülkelere ilişkin literatürde liberal demokrasiden farklı özellikler taşıyan kimi demokrasi biçimlerinin ortaya çıkışından söz edilmekte. Genel seçimler, parlamento gibi kimi kurumların varlığından ötürü pek çok ülkede "biçimsel demokrasi"nin var olduğu, öte yandan, bu ülkelerdeki "eksik" ya da "bozuk" demokrasilerin Batıdaki anlamda bir liberal demokrasiye dönüşme olasılığının düşüklüğünden söz ediliyor. Örneğin Philippe Schmitter, demokratikleşme sürecinde olduğu düşünülen ülkelerde istikrarlı, fakat liberal demokrasi çerçevesinde yeterince demokratik olmayan iki yeni biçimden bahsederken iki yeni kavram öneriyor. Bunlardan birincisi olan "*dictablanda*" otokratik ve demokratik öğeleri birlikte barındıran bir rejimi, ikincisi olan "*democradura*" ise kalıcı bir özellik gösteren ama yerleşik bir demokrasiyi barındırmayan bir rejimi ifade ediyor (Schmitter, 1994: 59-60). Bu ve bunun gibi "melez" rejimlerin ortaya çıkışı başka yazarlar tarafından da farklı ülkeler özelinde dile getiriliyor.

Ne var ki, ilgili literatürde bu tür gelişmelerin barındırdığı ortak mekanizmalar yeterince açıklayıcı bir kuramsal çerçeveye oturtulabilmiş gözükmemektedir. Bunun en temel nedenleri, ekonomik süreçlerin göz ardı edilmesi ve Batılı ülkelerle diğerle-

ri arasında bu açıdan ontolojik bir ayrımın varsayılıyor olmasıdır. Bu yazı kapsamında, işte bu eksiklikler göz önüne alınacak ve ekonomik süreçlerin de etkisi altında güncel kapitalizmin hemen hemen bütün ülkelerde ortak olarak doğurduğu birtakım süreçler ele alınacaktır.² Farklı ülkelerde demokrasiye ilişkin olarak gerçekleşen benzer gelişmelerin arızî olmadığı ve bunların içinde bulunduğumuz “burjuva demokrasisinin radikalleşmesi” süreci ile ilişkili olduğu savunulacaktır.

Burjuva Demokrasisinin Özgüllüğü³

Bilindiği üzere, “demokrasi” kavramının sözlük anlamı “demos-kratos”, yani “halk yönetimi” sözcüklerinden oluşur. Ne var ki, burjuva demokrasisinin en gelişmiş biçimi olan “liberal demokrasi” olarak bilinen rejim biçiminin bu anlamda bir demokrasi anlayışından çıktığını savunmak mümkün gözükmemektedir. Liberal demokrasinin barındırdığı temsil mekanizmaları halkın yönetimde doğrudan söz sahibi olduğuna dair en önemli gösterge olarak görülse de bu rejim biçiminde halkın doğrudan yönetiminden bahsetmenin mümkün olmadığı açıktır. Eğer temsil mekanizmasının varlığını halkın yönetimine kanıt olarak alabilsaydık, örneğin meşruti rejimleri ya da korporatist bir temsil mekanizmasını barındıran faşist rejimleri de bu anlamda demokratik saymamız gerekirdi. Halbuki ne bu rejimlerde ne de liberal demokraside tam anlamıyla bir halk yönetiminden söz etmek mümkün değildir. Bu anlamda, liberal demokrasinin gerçekte nasıl bir rejim biçimine karşılık geldiği sorusunun irdelenmesi şart hale gelir. Bunun için de, bu biçimin hangi tarihsel süreçler sonucunda oluştuğunun ve onun varlığından söz etmemizi sağlayan temel öğelerin neler olduğunun incelenmesi aydınlatıcı olacaktır.

Burjuva Demokrasisinin Oluşumunun Tarihsel Süreci

Altı önemle çizilmesi gereken bir nokta burjuva demokrasisinin oluşmuş olan bu biçiminin kapitalizmin yapısal gereklerinin doğrudan bir sonucu olmadığıdır. Her ne kadar kapitalizmin işleyişi açısından önemli bazı olanaklar sağlasa da kapitalist üretim biçiminin, doğası gereği böyle bir rejim biçimini ortaya çıkardığı savını temellendirmek mümkün değildir. Bu açıdan süreci restrospektif bir tarzda işlevlendirici kuramsallaştırmalara gitmek yanıltıcı olacaktır. Aksine, genel bir kural olmasa da, Güney Kore gibi ülkelerde gözlemlendiği üzere liberal demokrasi anlamında eksik ya da bozuk olarak görülen rejimlerde sermaye birikiminin

- 2 Kapitalizm ve demokrasi ilişkisini Türkiye'nin güncel bağlamında tartışan ve Praksis'te yayımlanmış bir çalışma için bkz. (Özügür, 2003).
- 3 Kapitalizm, demokrasi ve liberalizm ilişkisini tartışan ve Praksis'te yayımlanmış bir çalışma için bkz. (Çulhaoğlu, 2003).

çok daha hızlı geliştiği pek çok örnek bulunmaktadır (Cammack, 1998). Burjuva demokrasisi, tarihsel süreç içerisinde pek çok mücadelenin sonucunda oluşmuştur. Öte yandan, bu mücadeleyi yürüten, ilk akla gelenin aksine, kapitalizmin egemen sınıfı olan burjuvazi değildir. Anthony Arblaster (1999), Dietrich Rueschemeyer ve arkadaşları (1992), Göran Therborn (1983) gibi demokrasi tarihine ilişkin ciddi ve kapsamlı çalışmalar yapmış araştırmacıların gösterdiği gibi burjuva demokrasisinin günümüzde var olan biçimi burjuvazinin zorlamasıyla değil, ezilen sınıfların *burjuvaziye rağmen* verdikleri mücadelelerle mümkün olmuştur. Bu çerçeveden bakıldığında, bu rejim biçiminin burjuvazinin kendi çıkarları için planlı bir şekilde oluşturduğu ve aksi mümkün olmayan bir biçim olmadığını savunmak mümkün olur (bkz. Çulhaoğlu, 2003). Fakat, her ne kadar alternatifsiz ve tek tipte olmasa da, oluşmuş olduğu haliyle burjuva demokrasisinin sermaye egemenliğinin kurulması ve sürdürülmesi konusunda önemli olanaklar sağladığı da açıktır.

Ellen Meiksins Wood (1994) burjuva demokrasisinin tarihine ilişkin olarak yaptığı değerlendirmede, çarpıcı bir şekilde, günümüzde demokrasiin orijinal anlamıyla “liberalizm”e ait olarak bilinen ilkelerle özdeşleştirildiğini savunur. Yönetimsel bir ilkeler bütünü olarak baktığımızda liberalizmin özünde iki temel unsur bulunur: anayasal yönetim (ya da yasalarla sınırlandırılmış yönetim) ve bireysel hak ve özgürlüklerin yönetim tarafından tanınması. Bunlardan birincisi, “hukuk devleti” kavramıyla ilişkili olup ikincisi de günümüzde demokrasi bağlamında en çok gündeme gelen konudur. Bugün siyasete ilgi duyan herhangi birisine demokrasiin tanımı sorulduğunda alınacak yanıt büyük olasılıkla, “halkın yönetimi” biçimindeki sözlük anlamından çok, bu iki öğeden birini ya da ikisini içeren bir yanıt olacaktır. Öte yandan bu ikisi, “demokrasi” kavramıyla ilişkili olmakla birlikte, onun yeterli bir tanımını yapmaktan tabii ki uzaktır. Örneğin, liberalizmin temel öğesi olan “yönetimin yasalarla sınırlandırılması” ilkesi ilk olarak İngiltere’de kralın yetkilerinin sınırlandırılması amacıyla aristokratlar tarafından sahiplenilmiş bir siyasi projeydi (Wood, 1994: 51). Bu açıdan bakıldığında liberalizm, Wood’un da belirttiği gibi, ne modern bir kavramdır ne de orijinal olarak demokrasiyle aynı şeydir. Fakat, yukarıda anılan demokrasi tarihçilerinin de ortaya koyduğu gibi tarihsel süreç içerisinde ezilen sınıfların mücadelesiyle vücut bulmuş olan burjuva demokrasisi, demokrasiye ilişkin taleplerin, liberalizmin ilkeleri hayata geçirilerek karşılanmasıyla oluşmuştur.

Wood tarihsel süreç içerisinde demokrasinin liberalizmle özdeşleştirildiğini savunurken, hiç şüphesiz, semantik bir kaymadan çok öte bir şeye işaret ediyor. Öyle ki, ilk liberaller için demokrasi kavramının hiç de hoşlanılan bir şey olmadığını, “liberal demokrasi” kavramının onlar için bir çelişkiye işaret edeceğini savunuyor. Zira, liberalizm ve demokrasi birbiriyle uyumlu kavramlar olmaktan öte, tarihsel olarak birbirlerine alternatif projeler olarak var olmuşlardır (Wood, 1994: 52-53).

Bu şekilde, içerik olarak liberalizme indirgenmiş olan burjuva demokrasinin biçimsel yönünü ise “temsili demokrasi” kavramıyla ifade edilen kurumlar ve prosedürler dizgesi oluşturmuştur. Yine tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkmış olan temsili demokrasi, liberal demokrasinin “halk tarafından yönetim” özünü yerine getiriyor görüntüsündedir. Ne var ki, genel seçimler ve bunun sonucunda oluşan ulusal meclisin, halkın isteklerini gerçekten temsil etmekten çok bu isteklerin sisteme entegre edilmesini sağlamak ve bunlara ilişkin yürütülen politikalar aracılığıyla da hegemonyanın oluşmasını mümkün hale getirmek gibi işlevlere sahip olduğu halihazırda bilinmektedir.

Ekonomi-Siyaset Ayrımı ve Burjuva Demokrasisinin Sermaye Egemenliği için Önemi

Bilindiği üzere, kapitalizmi önceki üretim biçimlerinden, örneğin feodalizmden ayıran en önemli özellik ekonomi ve siyasetin kapitalist toplumda birbirinden ayrılmış olmasıdır. Yani, sömürünün kapitalist üretim biçiminde sömürenlerin ekonomik alanda doğrudan baskı ve zor uygulamasına gerek kalmaksızın gerçekleştiriliyor olmasıdır. İşte kapitalizmin ekonomi ve siyaset arasında yarattığı bu ayrım burjuva demokrasinin günümüzde aldığı biçimin şekillenmesinde ana etken olmuştur. Sömürünün doğrudan baskı uygulanmadan yapılabilmesi bireysel hak ve özgürlüklerin tanınmasını ve siyasal iktidarın yasalarla sınırlanmasını, yani liberalizmin hayata geçirilmesini mümkün kılmıştır (Wood, 1994). Burada “gerekirmiştir” yerine özellikle “mümkün kılmıştır” ibaresi kullanılmaktadır çünkü tarihsel çalışmaların gösterdiği gibi burjuva demokrasisi ile burjuva egemenliği arasında bir gerektirme ilişkisi iki yönlü olarak da mevcut değildir.⁴

Burjuva demokrasinin bir başka önemli özelliği de hiç kuşkusuz, genel olarak sermayenin egemenliğini pekiştirmek ve yenden üretmek konusunda araçlar ve olanaklar sağlıyor olmasıdır. Dönem dönem hegemonya krizleri yaşanabiliyorsa da burjuva de-

4 Yine de, böyle bir yapısal gerekliliğin ötesinde, tarihsel süreç içerisinde burjuva demokrasinin kapitalizm içerisinde şekillenmiş olması bu ikisi arasındaki özel bir uyumun önemine dikkat çekmektedir.

5 Otoriteriyen devlet-
çiliğin Türkiye bağ-
lamında tartışıldığı
ve Praksis'te ya-
yımlanmış bir çalış-
ma için bkz. (Yıl-
maz, 2003).

6 "State-managed
democracy".

mokrasisinin sermaye ve onun fraksiyonları açısından hegemonya kurma yönünde çok önemli olanaklar yarattığını biliyoruz. Tek başına, ekonomi ve siyaset ayrımına uyumlu olması bile üretim ilişkilerinin siyaset alanındaki değişimlerden etkilenmesini güçleş-
tirdiği için sermayenin ekonomik alandaki sınıfsal egemenliğini destekler niteliktedir. Bunun yanında, Parlamento aracılığıyla ha-
yata geçirilen çoğulculuk ilkesi, toplumdaki farklı çıkarların siya-
set sürecinde temsil edildiği ve etkili olabildiği düşüncesiyle kitle-
lerin rızasını kazanmak konusunda etkili olmaktadır.

Devlet Biçimine İlişkin Olarak Gerçekleşen Dönüşümlerin Etkileri

Buraya kadar anlatılanlar burjuva demokrasisinin genel ka-
rakterleriyle ilgiliydi. Kısaca özetlemek gerekirse, demokrasinin
burjuva demokrasisi çerçevesinde liberalizme indirgenmiş oldu-
ğu, bunun da tarihsel süreç içerisinde kapitalizmin ekonomi ve
siyaset ayrımından beslenir bir şekilde ve sermaye egemenliğini
yeniden üreterek gerçekleştirdiği savunuldu. Belli başlı tarihsel ve
yapısal özellikleri yukarıdaki tartışmalar çerçevesinde özetlenmiş
olan burjuva demokrasisi, son dönemde önemli bir süreçten geç-
mektedir. Aşağıda, bu sürecin belli başlı özellikleri, devlet biçimi
ve rejim biçimi üzerinde yarattığı etkilerle ilişkili olarak tartışıl-
maktadır. Bu yazı kapsamında ele alınan "devlet biçimi" ve "re-
jim biçimi" kavramları, anahatlarıyla Nicos Poulantzas'ın tanımla-
dığı çerçeveye uyumludur. Poulantzas (1975), kapitalist devlet
tipi içindeki ayrışmaları belirlemek amacıyla, "devlet biçimi"ni
siyaset ve ekonomi arasındaki ilişkilerdeki değişim ve farklılıklar-
ı tespit etmenin aracı olarak, "rejim biçimi"ni ise kurumsal ve
prosedürel yapı ve mekanizmaları ayırtırmak için kullanır.

Poulantzas'ın 1970'lerin sonunda Batılı kapitalist ülkelerde
oluşumunu gözlediği devlet biçimi olan "otoriteriyen devletçi-
lik"⁵ üç temel gelişmeye dayanmaktadır: Parlamentonun düşüşü,
Yürütmenin güçlenmesi ve bürokrasinin üstlendiği önemli rol
(2000: 217). Bunlara paralel olarak milletvekilleri ve siyasal par-
tilerin rolünde de bir gerileme olduğunu savunur (2000: 222-3).
Aşağıdaki tartışmalarda ele alınan konular Poulantzas'ın tanımla-
dığı bu gelişmelerle oldukça uyumludur, fakat bunlar burjuva
demokrasisiyle ilişkileri bağlamında incelenmektedir. Poulantzas
bu gelişmeleri başta gelişmiş kapitalist ülkeler için tarif etmişti.
Paul Cammack (1998) ise Poulantzas'tan yirmi yıl kadar sonra
"devlet tarafından yönetilen demokrasi"⁶ kavramı çerçevesinde
aynı dönüşümleri diğer kapitalist ülkeler için gözleyor. Cam-

mack, Malezya ve Meksika gibi örneklerde var olduğunu savunduğu “devlet tarafından yönetilen demokrasi”nin liberal demokrasiye göre “kapitalizmin güncel formu” olan neoliberalizmle çok daha uyumlu olduğunu ve bu yüzden de bunun, “varlığını sürdürebilecek tek demokrasi biçimi” olarak belirlediğini savunur. Sosyal demokrasinin eskiden sahip olduğu referans olma durumunu gelecekte bu demokrasi biçiminin üstleneceğini ve gelecekteki olası rejim değişikliklerinin, genelde beklenenin tersine, doğudan batıya değil, batıdan doğuya doğru olacağını öne sürer (1998: 262). Cammack’ın gözlediği gelişmeler bu yazı kapsamı için oldukça geçerli olmakla birlikte, yeni oluşan demokrasi biçimini liberal demokrasiden kopuk olarak ele alması ve “devlet tarafından yönetilen” şeklinde kurduğu kavramsal çerçevenin kuramsal sorunlar barındırması nedeniyle burada benimsenmemektedir. William Graf (1995) da, Güney ülkelerinde demokrasinin “biçimsel-liberal” bir türünün ortaya çıkmakta olduğunu ve bunun, sözünü ettiği “yeniden-metalasma”⁷ ve “yeni küreselleşme” süreçleriyle oldukça uyumlu olduğunu savunur. Bu demokrasi türü hem toplumsal eşitsizliğe açık kapı bırakmakta hem de ekonomik demokrasiyi siyasal demokrasiden ayırmaktadır (1995: 146).

Gelişmiş kapitalist ülkelerde Keynesçi refah devleti politikalarının tıkanmasıyla birlikte ağırlık kazanan, diğer ülkelerin pek çoğunda da IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kurumların öncülüğünde yürütülen ekonomik programlarla ilkeleri hayata geçirilen neoliberalizm, devlet biçimine ilişkin önemli değişimleri gündeme getirmiştir. Temel ilkeleri ve uygulamaları GATT, GATS gibi uluslararası anlaşmalarla güvence altına alınmış olan, Dünya Ticaret Örgütü, IMF, Dünya Bankası gibi uluslararası kurumlar tarafından denetimi yapılan ve Avrupa Birliği, ülkelerarası Serbest Ticaret Bölgeleri gibi oluşumların ekonomik temelini belirleyen bu neoliberalleşme süreci güncel kapitalizmin en önemli karakteristiğini oluşturmaktadır. Bu sürecin, Poulantzas, Cammack ve Graf’ın gözlemleriyle uyumlu olarak sonuç verdiği dönüşümler aşağıda incelenmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi bunların, oluşumunu tamamlamış değil, süreçsel olarak *oluş halindeki* gerçeklikler olduğu göz ardı edilmemelidir. Aksi halde, yukarıdaki İngiltere örneğinde değinildiği gibi, kimi aykırı durumlar gözleleneceğinden bunların aslında gerçekleşmediği sonucuna varılabilir.

Ekonomi Yönetiminin Depolitizasyonu

İçinde bulunduğumuz süreçte ekonomi ve siyaset ilişkisine dair en belirleyici gelişmeler, yürütme organının ekonomiye mü-

⁷ “Recommodification”.

dahale araçlarının etkisizleştiriliyor ve ekonomi yönetiminin özellikle kilit sektörlerde “bağımsız kurullar” a devrediliyor olması olarak beliriyor. Bu “bağımsız kurullar”, temsili demokrasinin temsil mekanizmalarını dışarıda bırakır bir şekilde çalışmaktalar. Bu kurulların işleyişi bağlamında temsiliyete ilişkin olarak önerilen “yönetişim” kavramı ise demokratiklik açısından oldukça tartışmalıdır (Güler, 2003). Diğer taraftan, “Merkez Bankasının bağımsızlığı” ilkesi doğrultusunda para politikası, hükümetlerin yetki ve sorumluluk alanından çıkarılmaktadır. Bunun yanında, sağlık ve eğitim gibi refah devleti modelinde kamusal olarak sağlanan hizmetlerin metalaşması ve kamu iktisadi teşekküllerinin özelleştirilmesi süreçleriyle birlikte “devletin aktör olarak ekonomiden çekildiği” bir durumda temsili demokrasinin ortaya çıkardığı siyasi otoritenin ekonomideki etkisi giderek azalmaktadır. Sonuç olarak, seçimle işbaşına gelmiş hükümetlerin ekonomi politikalarının karar alma süreçlerindeki rolü azalmakta ve ekonomi alanında daha önceden üstlendiği pek çok işlevi yerine getirmesinin olanakları daralmaktadır. Peter Burnham (2001) bu süreçte, esin verici bir kavramsal çerçevede “ekonomi yönetiminin depolitizasyonu” adını veriyor. Bu durum, kapitalizmin ekonomi ve siyaseti birbirinden ayırması özelliğinin günümüzde daha da keskinleştiğinin bir göstergesidir. Çünkü bu yolla ekonomi alanında, yani üretim ilişkileri üzerinde, temsili demokrasinin mümkün kıldığı ölçüde bir halk etkisinin bile önü kapatılmış oluyor. Neoliberal ekonomik politikalar teknik ve alternatifsiz bir biçimde koyularak siyasi etkiden bağımsızlaştırılıyor.

Burada vurgulanması gereken önemli bir nokta, bağımsız kurulların, yürütme organı, yani hükümet etkisinden çıkmış bir ekonomi yönetimini gündeme getirmesinin bu kurulların yaptığı işin “devlet” alanı dışına çıkması anlamına gelmeyeceğidir. Bu kurulların yaptığı türden bir düzenleme işi, tanımı gereği kurumsal anlamda devletin alanındadır. Son süreçte yapılan, devletin bu alanlardan çekilmesi değil, hükümetin ve dolayısıyla da temsili demokrasinin izin verdiği ölçüde bir halk etkisinin bu alanlarda olanaksız kılınmasıdır. Nitekim, Burnham da ekonomi yönetiminin depolitizasyonu sürecinin aslında bir “yönetme stratejisi” olduğunu belirtiyor (2001: 136).

Yürütme ve Bürokrasinin Güçlenmesi

Ekonomi yönetiminin depolitizasyonu süreciyle de ilişkili olarak yürütme organının diğer siyasal organlar karşısındaki ko-

numu giderek daha güçlü hale gelmektedir. Amerikan tarzı lider siyasetinin ön plana çıkışı, başbakanın yetkilerinin artışı, parlamentonun yetkilerinin daralması gibi süreçler yürütme organının giderek daha az kısıtlandığı bir durum ortaya çıkarmaktadır. İlk bakışta bir kısmının gerçekliğinden bazı ülkeler özelinde kuşku duyulabilecek bu gelişmeler, süreçsel olarak oluş halindedir. Bu açıdan, Avrupa ülkelerinin şimdiki durumunun ötesine geçerek geleceğine dair ipuçları aramak noktasında Avrupa Birliği'nin siyasal yapısına bakmak bu süreçsel gerçeklikleri gözlememiz konusunda yardımcı olacaktır. Çünkü, AB üyesi ülkelerde halihazırda var olan durum Birlik süreci kapsamında AB'nin yasal mekanizmaları tarafından şekillendirilmektedir. Bu anlamda, Avrupa Parlamentosu'nun Birliğin karar alma mekanizmalarındaki yeri oldukça sembolik bir düzeydeyken, Devlet Başkanları ve Başbakanlardan oluşan Avrupa Konseyi'nin, Birliğin en yetkili kurumu olması önemlidir (Carchedi, 2001). Son dönemde gündeme gelen Avrupa Anayasası'nda da Parlamente'ye kendi başına yasa yapma yetkisi verilmemiştir; Avrupa ülkelerindekinin aksine Birliğin Parlamentosu, Avrupa Konseyi ya da Bakanlar Konseyinin onayı olmaksızın hiçbir yasayı kendi başına çıkaramamaktadır.

Yürütmenin güçlenmesine paralel olarak, bürokrasi de eskiye göre çok daha güçlü hale gelmektedir. En başta, yukarıda sözü edilen ekonomi yönetiminin depolitizasyonu süreci, ekonomi bürokrasisini temsili demokrasinin mekanizmaları aracılığıyla sağlanan siyasal etkilerden oldukça bağımsız bir konuma getirmektedir. Merkez Bankası ve bağımsız kurullarda görev alan bürokratlar, "siyasetin ekonomiye müdahalesinin engellenmesi" gerekçesiyle oldukça geniş yetkilerle donatılıyorlar. Yine AB'ye baktığımızda, Avrupa Merkez Bankası'nın ve ona bağlı ulusal merkez bankalarının "bağımsız" kurumlar olması benimsenmiştir. Daha önemlisi, AB'nin bürokrasisini oluşturan Avrupa Komisyonu'nun konumudur. Birliğin karar alma mekanizmalarında oldukça önemli bir yere sahip olan Komisyon, AB ölçeğinde Avrupa ülkelerinin ulusal ölçeklerinde bürokrasinin sahip olduğu etkiden çok daha fazlasına sahiptir (Carchedi, 2001).

Sermaye Egemenliğinin Güçlenmesi

Son dönemde devlet biçimine ilişkin olarak gerçekleşen dönüşümler sermaye egemenliğinin ulaştığı boyutların hem sonucu hem de bir destekleyicisi olarak belirlemektedir. En genel düzeyde, çokuluslu şirketlerin gücündeki artış, tekelleşmenin artan bir

hızla devam etmesi, ulusal sınırların sermaye hareketlerini kolaylaştırır bir biçimde düzenlenmesi, neoliberal politikalarla sermayenin üzerindeki kimi kısıtların kaldırılması, eskiden genellikle kamusal olarak sağlanan sağlık ve eğitim gibi hizmetlerin sermayenin girişimini kolaylaştıracak bir şekilde metalaştırılması, yaygın ve büyük boyutlu özelleştirmeler gibi pek çok gelişme son dönemde sermaye egemenliğinin önemli ölçüde artmakta olduğunun göstergeleridir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının da etkisiyle kapitalizmin tek baskın sistem olarak ortaya çıkması onun ve dolayısıyla da sermaye egemenliğinin alternatifsiz olarak görünmesine sebep olmakta, bu da söz konusu egemenliği daha da pekiştirmektedir. Devlet biçiminde gerçekleşen dönüşümler, sermayenin eskiden olduğuna göre çok daha doğrudan bir şekilde etkide bulunabilmesine olanak tanımaktadır. Ayrıntıları ayrı bir çalışma ya da çalışmaların konusu olabilecek bu konuya ilişkin olarak en genel anlamda, ekonomi yönetiminin depolitizasyonu ile ekonomi politikaları üzerinde temsili demokrasinin yaratabileceği halk etkisinin önünün alınmakta olduğunu ve Yürütme ve bürokrasinin ön plana çıkışıyla da politikaların hayata geçirilmesi konusundaki siyasal dolayımın azalmakta olduğunu söyleyebiliriz. Her iki durum da, içinde bulunduğumuz süreçte sermaye egemenliğinin önünü açan özellikler taşımaktadır.

“Burjuva Demokrasisinin Radikalleşmesi” Kavramı

Burjuva demokrasisinin en ayırtedici iki özelliği kapitalizme özgü ekonomi ve siyaset ayrımıyla uyumlu olması ve bu çerçevede sermayenin ekonomik anlamdaki egemenliğini hem daha korunaklı kılması hem de bunun yeniden üretilmesi yolunda olanaklar yaratmasıdır. Son süreçte her iki özellik açısından da bir belirginleşme durumunu gözliyoruz. Birincisi, devlet biçimine ilişkin olarak gerçekleşen ekonomi ve siyaset ayrımının derinleşmesi sürecinde burjuva demokrasisinin bu ayrımı yeniden üretmekte ve daha uç bir noktada kurulmasını kolaylaştırmakta olması, ikincisi ise, burjuva demokrasisinin hegemonya kurma olanaklarını sermaye egemenliğini daha korunaklı hale getirir bir biçimde yaratıyor olmasıdır. İşte “*burjuva demokrasisinin radikalleşmesi*” süreci, bu iki temel özellikte gözlenen gelişmelerin kavramsal bir çerçeve içinde ifadesini amaçlamaktadır. Zira, burjuva demokrasisinin en temel özellikleri olan bu nitelikler son dönemdeki dönüşümlerle birlikte daha da belirgin hale gelmekte-

dir. İlgili literatürde her ne kadar demokrasi bağlamında önemli gelişmeler olduğu vurgulanıyor olsa da, bunların kapitalizm ve sermaye egemenliği açısından önemi ve özgüllüğü, yeterince açıklayıcı bir kuramsal çerçeveye oturtulmuş değildir. Bu kavramsal çerçevenin öneriliyor olmasının nedeni, içinde bulunduğumuz sürecin siyasal boyutlarının güncel kapitalizmin temel niteliklerini belirleyen sınıfsal ilişkilerle nasıl ilişkili olduğunu ve demokrasi bağlamında ortaya çıkan oluşumların ve gelişmelerin arızı değil sermaye egemenliğinin yeniden üretilmesiyle doğrudan ilgili olduğunu vurgulamaktır.

Bu yazının temel tezlerine ilişkin olarak önemle belirtilmesi gereken bir nokta, radikalleşme süreciyle birlikte bütün kapitalist ülkelerdeki rejim biçiminin aynılaşacağını ifade edilmediğidir. Nasıl ki Batı Avrupa ülkelerinde refah devleti ve sosyal demokrasinin ön planda olduğu dönemde diğer Üçüncü Dünya ülkelerinde bunlar birebir olarak gerçekleşmemiş fakat bunların kimi yansımaları olmuşsa (Cammack, 1998), radikalleşen burjuva demokrasi sürecinin de bu ülkeler için sonuçları arasında farklılıklar olacaktır. Bu yazı kapsamında bu farklılıklar üzerinde bir tartışma yürütülmemekte, temel olarak, sözü edilen tarihsel süreçte referans haline gelen rejim biçiminin ana hatları çizilmeye çalışılmaktadır. Bu anlamda, bahsedilen dönüşümler bütün ülkelerde ortak olarak oluşmakta olan bir rejim biçimini değil, rejim biçimine ilişkin olarak gerçekleşen ortak süreçleri ifade etmektedir. Nitekim, “radikal burjuva demokrasisi” yerine “radikalleşen burjuva demokrasisi” ifadesinin kullanılmasının nedeni bu süreçsel niteliğe işaret etmektir. Bu ortak süreçlerin hangi ülkede nasıl sonuçlar doğuracağı o ülkenin özgül tarihsel koşullarıyla şekillendirilecektir.

Burjuva Demokrasisinin Radikalleşmesi Sürecinin Genel Sonuçları

Kimlik ve Kültürün Ön Plana Çıkışı ve Sosyal Adalet Fikrinin Terki

Burjuva demokrasisinin radikalleşmesi sürecinde ekonomi ve siyaset arasındaki ayrımının derinleşiyor olması, ekonomiyle ilişkisi giderek daha fazla kopan demokrasinin belirleyenleri olarak başka faktörlerin ön plana çıkmasını beraberinde getirmektedir. Keynesçi ekonomi anlayışıyla uyumlu olarak özellikle Batı Avrupa ülkelerinde uzunca bir süre etkisini sürdürmüş olan refah

8 Burada şunu belirtmek gerekir, bu uygulamalar her ne kadar Keynesçi talep artırma politikalarıyla uyumlu olsa da, tarihsel olarak, yürütülmüş olan sınıf mücadelelerinin kazanımları olarak ortaya çıkmışlardır.

9 AB eski komiseri Günter Verheugen'in Eylül ayı başında Güneydoğu Anadolu'da gerçekleştirdiği gezinin ardından yaptığı açıklama kimi sosyo-ekonomik sorunlara vurgu yapıyor ve buraya yönelik bir bölgesel kalkınma planının hayata geçirilmesinin gereğine değiniyordu. Bu konunun önümüzdeki süreçte tekrar gündeme gelmesi olası olmakla birlikte, AB'nin bu alandaki en yetkili komiserinin böyle bir duyarlılığı son ilerleme raporuna değin göstermemiş olması da kendi başına önemli bir göstergedir. Bu anlamda, siyasal ve kültürel haklarla ilgili konuların takibine gösterilen özenle sosyoekonomik konuların gündeme gelişindeki rastlantısal hava arasındaki çelişki yukarıda öne sürülen tezle uyum göstermektedir. Bunun yanında, AB'nin bu konudaki yaklaşımı sosyal ve ekonomik hakların öneminden çok bölgesel eşitsizliğin kritik durumunu vurgulamaktadır. Bu da, ön planda, Birliğin Türkiye'de siyasal ve ekonomik açıdan istikrarlı bir durum arayışından kaynaklıdır.

devleti anlayışı, bir ölçüde sosyal adalet fikrine ve dolayısıyla “sosyal ve ekonomik haklar” olarak bilinen haklara vurgu yapmaktaydı. Bu ülkelerdeki refah devleti modeli, işsizlik sigortası, sağlık ve eğitimin ücretsiz olarak devlet tarafından sağlanıyor olması, gelir dağılımının en altındakileri destekleyici sonuçlar doğuran ekonomi politikaları gibi bileşenlerinden ötürü sosyal adalet açısından kimi açılımlar sağlıyordu.⁸ Öte yandan, refah devletin 1970'lerden bu yana girmiş olduğu çözülüş süreci sosyal adaletle ilişkilendirilebilecek uygulamaların ortadan kalkmasını beraberinde getiriyor. İngiltere'nin başı çektiği bu sürece diğer Batı Avrupa ülkeleri de değişen düzeylerde eşlik etmektedir. Özellikle de, Maastricht Anlaşmasıyla neoliberal yönelimini Birliğin kurucu mevzuatında açıkça ortaya koyan (Erkiner, 1999) Avrupa Birliği'nin temel aldığı ekonomik ilke ve uygulamalar, üye ülkelerde bu tür uygulamaların terk edilmesiyle kaydadeğer bir uyumluluk göstermektedir. İşte bu süreç, sosyal adalet fikrinin, dolayısıyla da sosyal ve ekonomik hakların, Avrupa ülkelerinde önemli ölçüde itibar kaybetmesi ile bir arada gidiyor. Avrupa ülkelerinin oluşmasına öncülük ettiği 1966 tarihli “Medeni ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi” ve “Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi” iki ayrı grupta hak tanıımı yapmaktayken, günümüzde Avrupa Birliği'ne üyelik sürecinde olan ülkelerin yerine getirmesi gereken kriterler arasında ekonomik ve sosyal haklar olarak tanımlananlara ilişkin kaydadeğer bir ölçüt bulunmamaktadır.

Öte yandan, müzakerelere başlamadan önce yerine getirilmesi gereken kriterlerin en başta gelenleri siyasal ve kültürel haklar kapsamında tanımlananlar olmaktadır. Örneğin, Türkiye için hazırlanmış olan ilerleme raporları ve katılım ortaklığı belgelerinde azınlıklar başlığı altında ele alınanlar, kültürel farklılığın ve kültürel hakların korunması temelinde incelenmiştir (örneğin, Turkey: 2000 Accession Partnership, 2001: 19). Bu rapor ve belgelerle aynı doğrultuda hazırlanmış olan TÜSİAD raporlarında “Kürt Sorunu” başlığı altında ele alınan sorunlara değinilirken, bunların sosyoekonomik boyutlarının da olduğu dile getirilmekte, fakat anadilde yayın ve eğitim gibi kültürel hakların aksine, sosyoekonomik sorunların çözümü bir şart olarak görülmemektedir (TÜSİAD, 1997).⁹ AB için geçerli olan sosyal ve ekonomik hakların göz ardı edilmesi durumu, ABD için daha da açık bir şekilde gözlenebilir. ABD yukarıda değinilen uluslararası sözleşmelerden bu grup haklarla ilgili olanı imzalamış bile değildir.

Öte yandan, siyasal haklar bağlamında biçimsel olarak tanımlanan demokrasi, ABD'nin uluslararası müdahalelerinin temel gerekçelerinden biri olarak ortaya çıkar.¹⁰

Demokrasinin günümüzde ideolojik olarak nasıl kurulduğunu incelemek için anaakım demokrasi ve demokratikleşme literatürüne bir göz atmak yerinde olacaktır. “Medeniyetler çatışması” tezinin isim babası olan Samuel P. Huntington’dan meşhur “tarihin sonu” savının sahibi Francis Fukuyama’ya, birçok ünlü yazar ve üst düzey politikacının yazılarının yayımlandığı *Journal of Democracy* dergisi bu açıdan pek çok veri sağlar. Yazarlarından bir kısmının, uluslararası politikaların şekillenmesinde önemli etkileri olduğu kabul edilen *think tank* üyeleri olduğu bu dergide hakim olan bakış açısı, radikalleşen burjuva demokrasisi tanıımıyla oldukça uyumludur. Burada benimsenen hakim çerçevenin başlıca özellikleri, demokrasinin yalnızca siyasal ölçütlere göre tanımlanması, sosyal ve ekonomik hakların demokrasi bağlamında yadsınması, demokratikleşmenin ilgili olduğu alanın devlet değil –çoğunlukla sivil toplum kuruluşları bağlamında tanımlanan ve devletle karşıtlık içinde ele alınan– sivil toplum olarak görülmesi, kültürün demokrasi bağlamında önemli bir öge olarak ön plana çıkarılması şeklinde sıralanabilir. Dergi, gerek yazarlarının kimliği gerekse de yazıların içeriği ve kapsama alanı açısından egemen demokrasi anlayışının kuramsal ve ideolojik boyutlarını açık bir şekilde sergilemektedir (Güveloğlu, 2003: 39-69).

Sonuç olarak, burjuva demokrasisinin günümüzde temel aldığı hak tanımının, medeni, siyasal ve kültürel haklarla sınırlandırılmakta oluşu bunlara ilişkin konuların demokrasi bağlamında ön plana çıkmasını beraberinde getirmektedir. Ulusal, etnik, dinsel ve kültürel kimlikler, demokrasi ve demokratikleşme bağlamında göreceli olarak çok daha fazla belirleyici hale gelmektedir. Bunun yanında sosyal adalet fikri ve buna ilişkin sosyal ve ekonomik haklar gözden düşmekte ve meşruluğunu kaybetmektedir.

Demokrasinin ve Demokratikleşmenin Araçsallığının Ön Plana Çıkışı

Sermaye için burjuva demokrasisinin araçsal bir siyasal yapı olduğu Marksist literatürde sıklıkla savunulmuştur. Her ne kadar bu araçsal yönüne indirgenemeyecek olsa da, yukarıda da değinildiği gibi, bu rejim biçiminin sermaye egemenliğinin yeniden üretilmesi ve pekiştirilmesi yönünde önemli olanaklar sağladığı açıktır. Burjuva demokrasisinin radikalleşmesi süreci bu araçsal

10 ABD müdahalelerinin siyasal haklar temelinde tanımlanmış olan demokrasiyi hayata geçirmek gibi bir amaçları olmadığı açıksa da, bu bağlamda geçerli olan egemen ideolojide demokrasinin bu türden bir tanımdan yola çıkılıyor olmasının kendisi de başlıbaşına önemlidir. Ulusal ve uluslararası düzeyde hegemonya kurma arayışlarına temel olan demokrasi tanımı, burjuva demokrasisinin radikalleşen biçimi kapsamındadır.

yönü daha çok ön plana çıkarmaktadır. Şöyle ki, ekonomik anlamdaki sermaye egemenliğinin siyaset etkisinden arındırılması sonucunda siyaset alanı, giderek daha fazla, yönetme stratejileri ve hegemonya kurma öğeleriyle belirlenir hale gelmektedir. Bir başka deyişle, sermaye egemenliğinin devamlılığını ve sağlığını koruma yönünde kitlelerin rızasının kazınması, ekonomik anlamdaki egemenliğin siyaset alanındaki olası tehlikelere karşı daha korunaklı hale gelmesiyle birlikte, siyaset alanının temel işlevi olarak ortaya çıkmaktadır.

İçinde bulunduğumuz süreç bir başka araçsallığı da Üçüncü Dünya ülkelerine yönelik demokratikleşme ve demokratikleştirme ideolojileri ve süreçlerinde yeniden üretmekte ve ön plana çıkarmaktadır. Öteden bu yana emperyalist hedefler için bir araç olarak kullanılmış olan ekonomik ve siyasal ilerleme fikri, burjuva demokrasinin radikalleşmesi sürecinde yeni boyutlar kazanmaktadır. Demokrasinin ekonomiden bağımsız olarak ve ağırlıklıla siyasal haklar üzerinden tanımlanması, örneğin “Irak’a demokrasi götürmek” şeklinde ifade edilmiş olan ideolojik çerçevenin hegemonikleşmesini kolaylaştırmaktadır. Çünkü böylece, Irak’ta bir “demokrasi” kurmak görece kolay bir proje haline gelmektedir. ABD’nin, müdahale sürecinde Irak’tan çekilmek için kurulmasını gerekli koşul olarak gösterdiği demokrasi, örneğin bir sosyal demokrasi değildir; daha sınırlı olarak, “hükümetin seçimle işbaşına gelmesi” ve “yöneticilerin Irak halkının içinden çıkması” gibi biçimsel öğeler Irak ve demokrasi bağlamında gündeme gelen çerçevenin temelini oluşturmaktadır. Tabii ki Irak’ta, radikalleşen burjuva demokrasisi bağlamında bir demokrasi yerleştirilmeye çalışılmamaktadır; burada altı çizilen, radikalleşme sürecinin Irak’a yönelik yaklaşımın hegemonikleştirilmesi açısından önemli olanaklar doğurduğudur. Bu anlamda, Irak’ta ABD tarafından şekillendirilen yönetime temel olarak gösterilen toplumsal yapının işçi, köylü, esnaf, sermayedar gibi ekonomik kategorilerden değil de Şii, Sünni, Kürt gibi din ve milliyet tabanlı kategorilerden oluşuyor olması da önemlidir. Ekonominin demokrasi bağlamında geri plana itildiği, kimlik ve kültürün ön plana çıktığı bu süreç, kurulacağı öne sürülen demokrasinin çerçevesini bu şekilde çizmeyi de olanaklı kılmaktadır.

Siyasal Partiler Üzerindeki Etkiler

Yukarıda sözü edilen, ekonomi yönetiminin depolitizasyonu ve yasama organına karşı yürütme ve bürokrasinin ön plana çıkı-

şı gibi kimi süreçler, burjuva demokrasisinin radikalleşmesi sürecinde siyasal partiler üzerinde önemli sonuçlar doğurmaktadır. Bunlar aşağıda, siyasal partilerin işlevlerindeki kısıtlanma, hiyerarşik yapılarındaki değişim ve ekonomi-dışı siyaset araçlarının ön plana çıkışı genel başlıkları altında ele alınmıştır.

Siyasal Partilerin İşlevlerinin Kısıtlanması

Partilerin izleyecekleri seçim stratejileri ve işbaşına geldiklerinde uygulayabilecekleri politikalar ekonomi yönetiminin depolizasyonu sonucunda ciddi oranda kısıtlanmaktadır. Bu sürecin bir sonucu olarak partilerin vaad edecekleri ekonomik politikaların geçerliliği ve güvenilirliği sorgulanır hale gelmektedir. Örneğin, enerji sektöründe karar alma yetkisinin Enerji Bakanlığı'na değil de "bağımsız" bir kurula ait olduğu bir durumda bir parti başkanının seçim meydanlarında dile getireceği "Elektrik fiyatlarını düşüreceğiz" türden bir vaadin inandırıcılığı eskiye göre çok daha düşük olacaktır, çünkü hükümetin elektrik fiyatları üzerindeki etkisi bağımsız kurulda sahip olduğu kısıtlı oy oranından daha fazla olamayacaktır.

Bu gelişmeler, egemen ideolojide "popülist" adı verilen politikaların önünün ciddi oranda tıkanmasına neden olacaktır. Bu da, siyasi yöneliminden bağımsız olarak, hükümete aday olan bütün partileri etkileyecek bir durumdur. Retoriğin gücünü ve etkisini bir yana bırakacak olursak, Türkiye'de seçim meydanlarında sıkça duyulan pek çok zam yapmama, fiyat düşürme vaadleri böylece geçersiz kalacaktır. Bu durumda da inandırıcı olmak isteyen tüm partilere düşen, ekonomik vaadler dışında kimi vaadlerle seçmen toplamak olacaktır. Bunların neler olabileceği aşağıda ele alınmaktadır.

Yukarıda da değinildiği gibi, yürütme ve bürokrasinin ön plana çıkışı, parlamento ve siyasal partilerin görelisi olarak güçsüzleştiği bir durumu doğurmakta ve buna paralel olarak seçmenlerin partiler ve parlamento aracılığıyla etkide bulunma olanakları da azalmaktadır. Bu anlamda, örneğin herhangi bir konuda bir politika oluşturulması yönünde baskı yapmak isteyen bir seçmen grubu eskiden olduğundan daha fazla bürokratlarla ilişki kurmaya yönelecektir. AB bağlamında olan tam olarak budur. Bir kararın çıkması için yapılması gerekenler arasında Avrupa Parlamentosu'nun üyelerine değil Komisyon üyelerine yönelik lobi faaliyetleri ağırlıktadır. ERT ve UNICE¹¹ gibi Avrupalı büyük sermayedar örgütleri Komisyon üleriyle sıkı bir lobi faaliyeti içe-

11 ERT: *European Round Table* [Avrupa Yuvarlak Masa-sı], UNICE: *Union des Industries de la Communauté européenne* [Avrupa Topluluğu Sana-yileri Birliği].

risindedirler (Carchedi, 2001). Hiç kuşkusuz, AB politikalarının sermayenin çıkarları doğrultusunda oluşmasında bu lobi faaliyetlerinin çok ötesinde nedenler vardır, fakat işleyiş düzeyinde Avrupa Parlamentosu'nu oluşturan parti üyelerinden çok Komisyon üyelerine yönelik lobi faaliyetlerinin yürütülüyor olması, partilerin etkinliği ve rolü açısından oldukça önemlidir. AB'nin Avrupa ülkelerinin geleceği açısından taşıdığı önem düşünüldüğünde bu durum tek tek her Avrupa ülkesini ilgilendiren bir hale dönüşmektedir.

Özellikle, ekonomik otoritelerin "bağımsızlaştırılması" sonucunda ekonomi bürokrasisinin siyasi etkilerden uzaklaştırılması, ekonomi politikaları çerçevesinde partilerin rolünü ve etkinliğini kökten bir şekilde değiştirmektedir. Seçimlerde büyük bir çoğunluk kazanarak iktidara gelen bir siyasal parti bile ekonomi yönetiminin depolitizasyonunun bir sonucu olarak, örneğin Merkez Bankası'nın para arzını arttırması yönünde bir politika izlemesini doğrudan sağlayamayacaktır. Bu da, örneğin, Keynesçi anlamda bir parasal genişleme stratejisinin iktidar partisi tarafından kolaylıkla uygulamaya konamayacağı anlamına gelir. Yine, daha küçük ölçekte düşünüldüğünde, bir ihaleyi kazanmak isteyen bir müteahhit Parlamento içi pazarlıklarla bunu sağlama ihtimali olan bir milletvekilinden çok, "bağımsız kurul" üyesi bir bürokratla iyi ilişkiler kurmaya yönelecektir.

Yürütmenin güçlenmesi ve Parlamentonun güç kaybetmesinin en önemli etkilerinden birisinin muhalefet partileri üzerinde olması beklenir bir durumdur. Oluşturulacak politikalarındaki etkisi azalmakta olan bir Parlamentonun üyeleri olarak muhalefet partilerinin bu politikalar üzerinde iktidar partisiyle pazarlık yapabileceği zemin önemini kaybetmektedir. Bu durumda da, muhalefet partisine düşen rol, etkide bulunma olasılığı azalmakta olan söylemsel bir düzeyde iktidar partisini eleştirmek üzerine kurulu bir muhalefet stratejisi izlemek olacaktır. Hiç kuşkusuz, bu türden bir muhalefet de kitleleri harekete geçirerek Parlamento dışı etki mekanizmalarını devreye sokabilir, fakat burada işaret edilen, muhalefet partileri için daha önce belirli bir düzeyde var olan birtakım olanakların zayıflıyor olmasıdır.

Sonuç olarak, siyasal partiler burjuva demokrasisinin radikalleşmesi sürecinde geleneksel işlevlerinden ve etkide bulunabilecekleri araçlardan büyük oranda mahrum kalmaktadırlar. Bu da onların konumunu daha sembolik bir düzeye indirmektedir. Bu anlamda, farklı çıkarların karar alma mekanizmalarında bir ara-

da etkide bulunmasını sağladığı savunulan çoğulculuk ilkesinin meşrulaştırma temelleri, bu çoğulluğu oluşturan öğelerin önemini kaybetmesi nedeniyle zayıflamaktadır. Bu durumda da, “burjuva demokrasisinin çoğulculuk ilkesinin farklı çıkarların temsili için gerçek anlamda sağlamaktan uzak olup aslında bu konuda bir yanılsama yarattığı” şeklinde ifade edilebilecek Marksist eleştirinin geçerliliği artmaktadır. Yani, burjuva demokrasisinin bu yanılsamacı durumu radikalleşmektedir.

Siyasal Partilerde Tepe Yönetiminin Güçlenmesi

Elzilen sınıfların yönetim üzerinde etkide bulunmasını engelleyen bir başka süreç de burjuva demokrasisinin temel öğelerinden biri olan siyasal partilerin yapısal durumundaki değişimler dolayısıyla gerçekleşmekte. Yürütmenin güçlenmesine paralel olarak siyasal partilerin tepe yönetiminin ve özellikle de liderlerinin alt kademelere göre daha da güçlü hale geldiğine tanık oluyoruz. Çünkü, parti liderlerinin aday oldukları başbakanlık ya da başkanlık mevkileri, temsili demokrasinin önceki dönemlerde getirdiği pek çok kısıttan bağımsızlaşmış bir niteliğe sahip hale gelmektedirler. Aynı şekilde, oluşturulacak hükümetin parlamento karşısındaki güçlü durumu da yansımasını partilerin tepe yönetiminin güçlenmesinde bulmaktadır. Parlamento üyeliğine göre daha güçlü hale gelen hükümet üyeliğinin muhtemel adayları olan partinin tepe yöneticileri aday oldukları bu mevkinin gücünden parti içindeki görece konumlarında da istifade etmektedirler. Tabii ki, bu durumun farklı parti yapıları içinde parti üyelerinin etkisinin korunmasını gözetecek bir şekilde aşılması söz konusu olabilir, fakat içinde bulunduğumuz süreçte parti tabanları da böyle bir talebi üretecek bir niteliğe çoğunlukla sahip değildir. Genel anlamda neoliberalizmin ve bu doğrultuda Yeni Sağ ve Üçüncü Yol gibi neoliberalizm üzerine temellenmiş ideolojilerin kitleler üzerinde yarattığı depolitize edici etkiler, Sovyetler Birliği’nin çözülüşünün de etkisi altında sınıf ve kitle tabanlı sol politikanın güç yitirmesi gibi etkenler sonucunda hemen hemen bütün ülkelerde, 1960’lar ve 1970’lerde var olan politizasyonun oldukça gerisinde ve apolitik özellikler taşıyan bir toplumsal durum oluşmuştur. Bu da, partilerdeki lider ve tepe yönetim ağırlığını tehdit eden bir parti tabanının oluşmasını güçleştirerek her iki durumun birbirini yeniden üretmesi sonucunu doğurmaktadır.

Avrupa ölçeğinde partilerdeki lider ağırlığının artmasına ör-

nek olarak İngiliz İşçi Partisi Başkanı Tony Blair'den Alman Yeşiller Partisi Başkanı Joschka Fischer'e kadar uzanan örnekler vermek mümkün. Yine, Fransa'da Jacques Chirac ve İtalya'da Sylvio Berlusconi, özellikle seçimleri kazandıkları dönem göz önüne alındığında, lider öneminin artışına ilişkin örnekler olarak görülebilir. Bu durum Latin Amerika ülkelerinde de kendini açıkça göstermektedir. Timothy J. Power'ın da belirttiği gibi, Latin Amerika'da neoliberalizmin genel olarak baskın hale gelmesi, Brezilya'da Fernando Collor de Mella ve onu takip eden Fernando Cardoso'nun, Peru'da Alberto Fujimori'nin ve Arjantin'de de Carlos Menem'in "neopölist" öncülüğünde gerçekleşmiştir. Her üç ülke örneğinde de bu liderlerin kişisel özellikleri çok önemli rol oynamıştır (1998: 51). Simon Kennedy ve Jonathan Joseph (2001), Blair'in karizmatik önderliğindeki İngiliz İşçi Partisi'nde temsili demokrasinin yıkılma sürecinde olduğunu ve bunun da yeni bir "geleneksel" iktidar partisi kurmak amacını taşımadığını, baskın bir başkan ve onun çalışma arkadaşları çevresinde oluşmuş "*partisiz*" bir oluşum kurmaya yönelik olduğunu savunurlar. İngiltere, pek çok açıdan, burjuva demokrasisinin radikalleşmesi sürecinin gelişmiş kapitalist ülkeler arasında en kolay gözlemlendiği ülke olarak belirlemektedir. ABD ise halihazırda, lider ağırlığının önemi başta olmak üzere, partilerin etkisinin sınırlılığı, yürütme ve bürokrasinin görece gücü gibi öğeleri açısından bu sürece en uyumlu gelişmiş kapitalist ülke olma özelliği göstermektedir.

Türkiye bağlamında bakıldığında, her ne kadar partilerdeki lider ağırlığı her zaman fazla olmuşsa da, bu durumun –belki de artarak– süreceğine dair pek çok gösterge bulunmaktadır. Örneğin son CHP kongresinde yukarıdan aşağıya doğru parti tepe yönetimini ve il başkanlarını güçlendiren kararlar ve CHP'nin son dönemdeki uygulamaları, bu parti özelinde, lider ve tepe yönetimi ağırlığının daha da arttığının iyi bir göstergesidir. AKP örneğinde de "milletvekilleri fırçalayan" bir parti başkanının varlığı pek sorgulanan bir durum olmamaktadır. Türkiye'nin AB üyeliğine adaylığı kapsamında içinde bulunduğu –radikalleşen burjuva demokrasisi bağlamındaki– demokratikleşme sürecinin siyasal partiler yasasında kimi değişiklikler gündeme getiriyor olmasıyla birlikte parti liderliğinin konumu açısından fazla zorlayıcı olmaması, Avrupa'daki benzer yönelimler de göz önüne alındığında, Türkiye'de oluşması beklenen rejim biçimi açısından liderlerin bu konumunun çok önemli bir sorun olmadığını düşündürmektedir.

Liderlerin parti yönetiminde ve genel olarak da siyaset alanındaki ağırlığının artışının bir sonucu, seçim propagandalarında adayların kişisel özelliklerinin önem kazanmasıdır. Gerald Sussman ve Lawrence Galizio (2003), bu durumu “Amerikan tarzı siyasetin küresel olarak yeniden üretilmesi” çerçevesinde tartışmaktadırlar. Zira, geleneksel olarak ABD ile özdeşleşmiş olan reklam kampanyası benzeri seçim propagandaları, pek çok ülkede doğrudan reklamcılarının bu amaçla görevlendirilmesinin de gösterdiği gibi yaygınlık kazanmaktadır. Lawrence ve Galizio, başta Rusya, İsrail, İngiltere, Almanya, Meksika, Arjantin ve Kanada olmak üzere birçok ülkede bu tarz seçim kampanyalarının yürütüldüğünü gözlerler. Bu reklam kampanyalarının öğeleri çoğunlukla aşağıda tartışılan ekonomi-dışı araçlardan oluşmaktadır.

Partiler Arasındaki Ekonomik Temelli Ayrımların Ortadan Kalkması ve Ekonomi-dışı Siyaset Araçlarının Ön Plana Çıkışı

Ziya Öniş (2000), temel olarak 1999 genel seçimlerinden yola çıktığı çalışmasında, geleneksel anlamda sol ve sağ partiler arasındaki ayrımların ekonomik alanda ortadan kalktığını ve bununla beraber siyasetin etnik, dinsel ve millî kimlikler çerçevesine odaklandığını belirtir. Her ne kadar bunları oturttuğu kuramsal çerçeve farklı da olsa Öniş’in dile getirdiği bu görüngüler bu yazının kapsamı açısından oldukça önemlidir. Siyasetin ekonomi dışı öğelere odaklanması, burada tanımlanan burjuva demokrasisinin radikalleşmesi sürecinin en önemli özelliklerinden biridir. Öte yandan Öniş, “ekonomik globalleşme”nin “insan hakları açısından yüksek standartlar koyan, Batı tarzı, liberal ve çoğulcu siyasalar oluşturduğunu” öne sürer. Bu yazıda genel olarak tartışıldığı üzere, oluşan durumu böyle tarif etmek mümkün gözükmemektedir.

İçinde bulunduğumuz süreçte hemen hemen tüm dünyada neoliberal ekonomik ilkelerin bütün burjuva partilerince ortak olarak benimsendiğini gözliyoruz. Türkiye özelinde, DSP, MHP ve ANAP gibi üç partinin kurduğu koalisyon hükümetinin, onu takip eden AKP hükümetinin ve muhalefetteki CHP’nin, daha önce birkaç kez hükümette bulunmuş olan DYP’nin neoliberal ekonomik yönelime ilişkin yaklaşımları arasında hiçbir önemli fark bulunmadığını biliyoruz. Partiler arasındaki bu neoliberal yönelim ortaklaşması tabii ki Türkiye’ye özgü bir durum değildir, hemen hemen bütün kapitalist ülkeler için bundan söz etmek değişen oranlarda mümkün. Örneğin, Latin Amerika ülke-

12 Hiç kuşkusuz, burada partileri kendi istekleri dışında zorlayan bir dış etkenden söz edilmiyor; partiler bu sürecin taşıyıcısı olarak işlev görmektedirler. Öte yandan, buradaki “zorunluluk” partilerin kendilerine dışsal bir olgu olmamakla birlikte tekil olarak partileri aşan bir sürecin varlığından kaynaklanıyor.

lerinden Bolivya’da da eski bir diktatör olan General Suarez öncülüğünde oluşmuş olan koalisyon normalde birbiriyle uyumsuz olarak görülen sol, sağ ve merkez partilerden oluşuyordu ve bu partiler neoliberal politikaların hayata geçirilmesinde elbirliğiyle çalıştılar (Roca, 1998). İngiltere’de Thatcher’ın Muhafazakar Partisi’nin yaygın olarak hayata geçirmeye başladığı neoliberal politikalar John Major ve daha sonra Tony Blair liderliğindeki İşçi Partisi tarafından, seleflerinden geri kalmamak üzere sürdürülmüştür (pek çokları arasından, kapsamlı bir çerçeve sunduğu için bkz. Jessop, 2003).

Bu durum, başka toplumsal nedenleri de bulunmakla birlikte, burjuva demokrasisinin radikalleşmesi süreciyle oldukça uyumludur. Bu süreçte kapitalizme özgü ekonomi ve siyaset ayırımının derinleşmesi, yani bu iki alan arasındaki bağlantı kanallarının giderek zayıflaması, partileri ekonomik konulardaki ayırmalardan uzaklaşarak ekonomiyle doğrudan ilişkisi bulunmayan konularda politika yapma zorunluluğuyla¹² karşı karşıya bırakmaktadır. Bunlar arasında kimlik, kültürel öğeler, güvenlik, toplumsal cinsiyete ilişkin konular en başta gelenler olarak karşımıza çıkar. Burada önemle belirtilmesi gereken bir nokta, Öniş’in (2000) de uyardığı gibi, bu tür ekonomi-dışı kategorilerin gerçekten de ekonomiyle ilişkisiz olmadığıdır. Fakat, Öniş’in savunduğu, bu kimlikler aracılığıyla tanımlanan çatışmaların aslında çoğunlukla ekonomik çatışmalar olduğu savı tartışmalıdır. Kimliksel çatışmalar ekonomik çatışmaların bir yansıması olmaktan çok, siyasetin belirleyici çatışmalarının ekonomi-dışı faktörler üzerinden yeniden kurulması anlamına gelmektedir. Aradaki ayırım önemlidir, çünkü, her ne kadar toplumsal gerçekliğin tüm öğeleri doğası gereği birbirleriyle ilişkiliyse de, ideolojik olarak kuruldukları halleriyle bu kategoriler ekonomik öğelere çoğunlukla doğrudan referans yapmazlar, aksine ekonomik ayırımları önemsizleştirerek farklı ayırımları ön plana çıkaracak şekilde işlerler.

Ekonomi politikalarının hükümetler için giderek daha fazla bir araç olmaktan çıkıyor olması, kimlik ve kültüre ilişkin kimi öğelerin giderek daha fazla ön plana çıktığı bir dönemde partilere kolay bir alternatif adres göstermektedir. Farklı kimliklere ilişkin propaganda ve bilincin gelişmekte olduğu günümüzde partiler de giderek daha fazla bu noktalara vurgu yapmaya başlamaktadırlar. Bunun pek çok örneği arasında, ABD’de Hristiyan kimliğini ön plana çıkararak propaganda yapan Bush’tan Avrupa’da ulusal kimliği ön plana çıkararak önemli ölçüde oy topla-

yan aşırı sağcı Le Pen, Pim Fortuyn, George Haider gibi politikacılar bulunmaktadır.

Kimliğin ön plana çıkması bütün partileri etkileyecek bir durumdur. Tabii ki partilerin ağırlık verdikleri kimlikler ve kültürel öğeler arasında farklılıklar ortaya çıkacaktır; fakat önemli olan bunların partiler arasındaki ayrışmanın temeli haline gelmesidir. Öte yandan, seçim kazanmak isteyen bir partinin, çok ciddi çatışkılar barındırmaması koşuluyla pek çok farklı kimliğe ve kültürel öğeye hitap etmeye çalışması beklenir bir durumdur. CHP'nin bundan birkaç yıl önce bulduğu fakat sonradan terk ettiği "Anadolu İslamı" politikası, Erdoğan'ın AKP için dile getirdiği "muhafazakar demokrat" tanımı bu tür arayışların birer göstergesidir.

Türkiye'de, hem 1999 (bkz. Öniş, 2000) hem de 2003 Kasım seçimleri kimlik siyaseti açısından çok önemli sonuçlar göstermiştir. Her ne kadar partiler arasındaki ayrışmalar sadece kimlikle ilgili konulara indirgenemeyecekse de, önerilen ekonomik programların hemen hemen aynı olması nedeniyle seçmenler açısından en önemli ayırdedici faktör bunlar olarak ortaya çıkma eğilimi göstermiştir. Örneğin, Tayyip Erdoğan'ın seçim başarısında daha başka pek çok etken rol oynamışsa da, İslamcı ve dürüst bir kimlikle tanınmış olması hiç kuşkusuz, ekonomik anlamda diğer partilerden önemli biçimde farklı bir projeden bahsetmediği halde seçimi açık farkla kazanabilmesinin en önemli sebeplerindendir. Pek tabii, İslamiyet Türkiye siyasetinde her zaman önemli bir faktör olmuştur ve günümüzde de bunun eskiye göre nicel olarak daha fazla etkili olduğunu söylemek güçtür; fakat günümüzde oluşan durum, ekonomik alandaki farklılıkların azalmasından dolayı bu tür kimliksel öğelerin belirleyiciliğinin görece olarak artmasıdır. Bu artışa örnek olarak, oy verilecek aday seçiminde adayın "nereli" olduğuna verilen önem, hemşehri derneklerinin sayısındaki artış, adayların siyasetle doğrudan ilişkisi bulunmayan kişilik özellikleri ve kimliklerin propaganda malzemesinin önemli öğeleri haline gelişi gösterilebilir.

İçinde bulunduğumuz süreçte ön plana çıkan ekonomi-dışı siyaset araçlarının en önemlilerinden birisi de "güvenlik" olarak belirmektedir. Michael Moore'un provokatif filmi "Benim Cici Silahım" da örnekleriyle gösterildiği gibi, ABD'de güvenlik endişesi güncel politikanın önemli bir malzemesi olarak işlev görmektedir. Özellikle 11 Eylül sonrası dönemde güvenlik vurgusu Soğuk Savaş dönemiyle yarışacak düzeye çıkmış bulunuyor. Bilindiği üzere, George W. Bush'un son seçim başarısında güvenlikle

ilgili endişelerin payı oldukça büyük olarak değerlendirilmekte. Öte yandan, Avrupa ülkelerinde de güvenlik ve onunla ilişkili terör konuları gün geçtikçe önem kazanmaktadır. Bu durum temelde, toplumsal huzurun korunması ve güvenlik gibi konuları geleneksel olarak savunagelmiş olan muhafazakar partilere destek yaratan bir etken olma özelliğindedir.

Bu süreçte, toplumsal cinsiyet de etkili bir siyaset aracı olarak belirmektedir. Her ne kadar diğer ekonomi-dışı araçlar gibi toplumsal cinsiyetin de ekonomik boyutları olsa da, temel olarak ekonomik bir çatışmaya değil –ekonomik kökenlerinden de söz edilebilecek olan– cinsiyet çatışmasına dayandığından ekonomi-dışı bir siyaset aracı olarak ele alınabilir. Türkiye özelinde bakıldığında, muhafazakar partilerin bile “kadın kolları” kuruyor olması, aday listelerinde her ne kadar göstermelik düzeyde kalsa da kadın adaylara özellikle yer verilmesi gibi durumlar özellikle 1980 sonrasında arka planda kalmış olan kadının toplumsal konumu konusunun partilerin ilgisini çektiğinin bir göstergesidir. AB kriterleri arasında da yer almasının etkisiyle içinde bulunduğumuz süreçte, kadın hareketinin gücüne de bağlı olarak, partilerin toplumsal cinsiyete ilişkin projeler üretmeye çalışması beklenir bir durumdur. Çok geniş boyutları olmasına rağmen, “türban” konusu, toplumsal cinsiyetle ilişkisi anlamında da siyasetteki önemini korumaktadır. “Kadının yerinin evi olduğu”, “Kadınlar üzerindeki toplumsal baskının bir göstergesi olması nedeniyle türbana karşı durulması gerektiği”, “Kadınların toplumsal hayata katılımını kolaylaştırıcı yönünden dolayı türbanın desteklenmesi gerektiği” görüşleri siyasal partilerin seçmen toplamak için başvurmaya devam edecekleri çeşitli argümanlar olarak belirmektedir.

Sol Partiler Açısından Değerlendirme

Sosyal Demokrat Partiler

Yukarıda bahsedilen gelişmelerin belki de en çarpıcı etkileri sosyal demokrat partiler üzerinde gözlenmektedir. Refah devleti modeline ilişkin uygulamaların ortadan kaldırılmaya çalışıldığı bir süreçte geleneksel anlamda sosyal demokrat politikaların temelleri de sarsılmaktadır. Bu politikaların temelini oluşturan yenden dağıtım ve bölüşüm uygulamalarının, yukarıda sözü edilen ekonomi yönetiminin depolitizasyonu, kamu iktisadi teşebbüslerin özelleştirilmesi gibi süreçlerden sonra aynı kalması mümkün değildir. Nitekim, İngiliz İşçi Partisi örneğinde açıkça görüldüğü

gibi Avrupa'nın köklü sosyal demokrat partileri hızla neoliberal bir ekonomik doğrultuya yönelmektedirler. Türkiye'de ise daha önceki dönemler de dahil olmak üzere bir refah devletinden ya da halihazırda var olan bir sosyal demokrat partiden söz etmek mümkün değildir. Fakat sosyal demokrat siyasetin önünün tıkanmakta olması, bunların herhangi bir tarihte geleneksel anlamda sosyal demokrat olabilmelerinin olanaksızlaşması anlamına geldiğinden önemlidir.

Sosyalist ve Komünist Partiler

Kapitalizme sistemselsel olarak alternatif öneren sosyalist ve komünist partiler açısından bakıldığında, yukarıda sözü edilen süreçlerin bu partilerin yapabileceği parlamenter siyaset üzerinde de çok önemli kısıtlar getirdiği gözlenmektedir. Örneğin, TİP'in 1960'larda yaptığı türden bir sosyalist muhalefet bugün çok daha büyük zorluklarla karşılaşacaktır. TİP'in 1960'lı yıllarda yaptığı karşı plan çalışması halihazırda yürürlükte olan bir planın alternatifi olabilirken günümüzün neoliberal sürecinde bir sosyalist partinin yapacağı benzer bir plan öncelikle planlı ekonominin meşruluğunu kaybetmiş olmasının sorunlarıyla karşılaşacak ve bununla birlikte radikalleşen burjuva demokrasisi sürecinde ekonomiye müdahaleyi içeren bir planı hayata geçirebilmenin önüne çıkmış olan engelleri aşmak zorunda kalacaktır. Tabii ki burada bu tür aşamalı geçişlerin kapitalizmi ortadan kaldırmaya ilişkin idealleri hayata geçirmenin tek yolu olduğu ima edilmektedir, fakat bu türden bir stratejiyi izlemek isteyen bir partinin önündeki engellerin altının çizilmesi mutlaka önemlidir.

Öte yandan, bu yazıda konu edilen süreçlerin, sosyalist ve komünist partiler açısından getirdiği kısıtlar kadar olanaklar yarattığı da açıktır. En başta, burjuva partilerinin ekonomik alana ilişkin politika üretmesinin giderek zorlaşması, sosyalist ve komünist partiler için ciddi bir muhalefet alanı yaratmaktadır. Daha önce sosyal demokrat partilerin de bir ölçüde yaptığı sosyal adaleti vurgulayan siyaset tarzının bu partiler tarafından yapılmasının giderek zorlaşmasından ötürü, sosyalist ve komünist partilerin buradan doğacak boşluğu doldurarak hegemonya mücadelesi yürütmeleri oldukça olası hale gelmektedir. Bu durum, bu partilerin sosyal demokrat partilerden ayrımlarını ortaya koymasını da kolaylaştırmaktadır. Öte yandan, burjuva partilerinde gözlenen lider ve tepe yönetimi ağırlığındaki artış ve parti tabanlarının etkisizleşmesi eğilimleri de taban örgütlenmesini etkin bir şekil-

de yapabilecek partiler açısından bu bakımdan da bir alternatif olma olanağı yaratmaktadır.

Kısacası, sosyalist ve komünist partilerin kimlik ve kültürel öğeler gibi ekonomi-dışı siyaset araçları yerine doğrudan ekonomiyi hedef alan bir stratejiye ağırlık vermeleri bu süreçte önemli kazanımlar yaratma olasılığı taşımaktadır. Böylece, yaptıkları siyasetin ve önerdikleri toplumsal düzenin zemininin burjuva partilerinin önerdiklerinden farklı olduğunu vurgulamaları daha mümkün olacaktır. Bu, tabii ki kimlik ve kültürle ilgili konuların önemsiz olduğunun vurgulanması ya da bunların özel olarak değersizleştirilmesi gerektiği anlamına gelmiyor. Aksine, toplumda bu açıdan yükselmekte olan duyarlılıkların hesaba katılması, güncel siyasetin bir gereği olarak karşılına çıkacaktır. Fakat, burjuva siyasetinin zemininin önemli ölçüde kaydığı bir süreçte stratejinin ağırlık noktasını bu zeminin kendisine alternatif olarak koymak burjuva demokrasisinin radikalleşmesi sürecinde bu partiler için yeni olanaklar doğurmaktadır.

Sonuç

Yukarıda tartışılanlar kısaca aşağıdaki şekilde özetlenebilir:

- Burjuva demokrasisi kapitalizmin yapısal bir gerekliliği olarak değil tarihsel olarak sınıf mücadeleleri sonucunda ve sermaye egemenliğinin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Bu rejim biçimi, ekonomi ve siyaset ayrımıyla uyumlu olması, hegemonya kurma olanaklarını arttırması gibi özelliklerinden ötürü sermaye egemenliğini destekleyici bir niteliğe sahiptir.
- İçinde bulunduğumuz tarihsel süreçte gerçekleşen ekonomi yönetiminin depolitizasyonu, yürütme ve bürokrasinin görece olarak güçlenmesi gibi gelişmeler burjuva demokrasisi üzerinde şekillendirici etkilere sahiptir.
- Bu etkiler altında, içinde bulunduğumuz süreçte burjuva demokrasisinin en belirleyici özelliklerinin daha da belirginleşmesi nedeniyle bu sürece “burjuva demokrasisinin radikalleşmesi süreci” adı verilmiştir.
- Bu radikalleşme sürecinin sonuçları, en genel düzeyde, kimlik ve kültüre ilişkin öğelerin demokrasi bağlamında ön plana çıkışı, demokrasinin ve demokratikleşmenin araçsal yönünün belirginleşmesi şeklinde olmuştur.
- Burjuva demokrasisinin radikalleşmesi sürecinin siyasal partiler üzerindeki etkilerinin başlıca sonuçları, partilerin

geleneksel işlevlerinin kısıtlanması ve güç kaybına uğraması, parti liderinin ve tepe yönetiminin tabana ve alt kademelere göre güçlenmesi, partiler arasındaki ekonomik temelli ayrımların ortadan kalkması ve ekonomi-dışı siyaset araçlarının ön plana çıkışı olarak sıralanabilir. Bu sonuçların doğurduğu kimi dolaylı etkiler de bulunmaktadır.

- Geleneksel anlamda sosyal demokrat siyasetin temellerinin önemli ölçüde ortadan kalktığı ve burjuva partilerinin siyaset yapabilecekleri alanın ekonomi-dışı konulara yönelmesi gibi gelişmeler, sosyalist ve komünist partilerin önüne siyaset yapma açısından kimi yeni olanaklar çıkar-maktadır.

Sonuç olarak, içinde bulunduğumuz burjuva demokrasisinin radikalleşmesi süreci geleneksel siyasetin belli başlı öğeleri açısından önemli değişimleri gündeme getirmektedir. Siyasal partiler de burjuva demokrasisinin önemli aktörleri olarak bu süreçten doğrudan etkilenmektedirler. Fakat, tarihsel gerçekliğin belirleyici bir özelliği, pek çok tarihsel sürecin tersinmez bir yapıda olmadığıdır. Yani, kimi eğilimler daha baskın olarak ortaya çıkmakla birlikte, bu eğilimlerin değiştirilmesi son tahlilde büyük oranda tarihi yapan öznelerin elindedir. Öte yandan burada, öznelerin mutlak öncelliğini savunan iradeci bir yaklaşımdan söz edilmektedir, çünkü bu öznelerin ontolojisi de içinde bulundukları tarihsel sürecin barındırdığı toplumsal ilişkilerden kurulmuştur. Burada vurgulanan, tüm baskınlığına rağmen burjuva demokrasisinin radikalleşmesi sürecinin geri dönüşsüz ve kaçınılmaz bir süreç olmadığıdır. Bu yazı kapsamında tartışılanlar, içinde bulunduğumuz sürecin doğrultusunu tespit etmeye yönelikti; bu sürecin nihai olarak varacağı yer, hiç kuşkusuz, ontolojileri toplumsal ilişkilerle kurulmuş olan özneler tarafından belirlenecektir.■

Kaynakça

- "Turkey: 2000 Accession Partnership", Official Journal of the European Communities, <http://www.deltur.cec.eu.int/english/apwith-turkey.pdf>, indirilme tarihi 10 Temmuz 2003
- Arblaster, A. (1999) *Demokrasi*, Ankara: Doruk.
- Burnham, P. (2001) "New Labour and the Politics of Depoliticisation", *British Journal of Economics and International Relations*, 3 (2), Haziran 2001: 127-49.
- Cammack, P. (1998) "Globalization and the Death of Liberal Democracy", *European Review*, 6 (2): 249-63.
- Carchedi, G. (2001) *For Another Europe: A Class Analysis of European Economic Integration*, Verso.
- Çulhaoğlu, M. (2003) "Kapitalizm ve Demokrasi: İlişki ve İlişkisizlikler Üzerine Bir Deneme", *Praksis* 10, Yaz-Güz 2003.
- Erkiner, E. (1999) *Avrupa Birliği ve Türkiye: Sol'dan Bir Bakış*, Ankara: Öteki.
- Graf, W. (1995) "The State in the Third World" in Panitch, L. (der.) *Why not Capitalism*, The Socialist Register, London.
- Güler, B. A. (2003) "Yönetişim: Tüm İktidar Sermayeye", *Praksis*, 9, Kış-Bahar 2003.
- Güveloğlu, N. (2003) *A Democratisation Project in the Age of Neoliberalism: The Historical Specificity of the TÜSİAD Reports*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Güveloğlu, N. (2005 – yayımlanacak) "Relations Between Capital and Labour in Turkey: From Neoliberalism to Democratisation", Gamble A. et al. (der.) *Sheffield Conference Volume* içinde, Manchester University Press.
- Jessop, B. (2003) "From Thatcherism to New Labour: Neo-Liberalism, Workfarism, and Labour Market Regulation", <http://www.comp.lancs.ac.uk/sociology/soc131rj.pdf>, indirilme tarihi: 28 Ağustos 2003.
- Kennedy K. ve J. Joseph (2001) "The Erosion of Party Politics in Britain", *New Political Science*, 23 (2).
- Öniş, Z. (2000) "Neoliberal Globalization and the Democracy Paradox", *Journal of International Affairs*, 54 (1), Güz 2000.
- Özügürlü, M. (2003) "Eşitlik Körü Demokratikleşme Programlarının Eleştirisi", *Praksis*, 10, Yaz-Güz 2003.
- Poulantzas, N. (1975) *Political Power and Social Classes*, London: NLB.
- Poulantzas, N. (2000) *State, Power and Socialism*, London-New York: Verso.
- Power, T. J. (1998) "Brazilian Politicians and Neoliberalism: Mapping Support for the Cardoso Reforms, 1995-1997", *Journal of Interamerican Studies and World Affairs*, 40 (4).
- Roca, O. M. (1998) "The Left As Arbiter", *Hemisphäre: A Magazine of the Americas*, 8 (2), Kış-Bahar 1998.
- Rueschemeyer, D., Stephens E. H. and Stephens J. D. (1992) *Capitalist Development and Democracy*, Cambridge: Polity.
- Schmitter, P. C. (1994) "Dangers and Dilemmas of Democracy", *Journal of Democracy*, 5 (2), Nisan 1994.
- Sussman G. ve L. Galizio (2003) "The Global Reproduction of American Politics", *Political Communication*, 20: 309-328.
- TÜSİAD (1997) *Perspectives on Democracy and Democratisation in Turkey*, İstanbul.
- Therborn G. (1983) "The Rule of Capital and the Rise of Democracy" in Held, D. et. al. (1983) *States and Societies*, New York: New York University Press, 261-271.
- Wood, E. M. (1994) "A Tale of Two Democracies", *History Today*, 44 (5).
- Yılmaz, Z. (2003) "Günümüz Türkiye'sinde Devlet ve Hakim Sınıflar Üzerine Alternatif Bir Çerçeve Denemesi", *Praksis*, 9.

1980 Sonrası Türkiye Siyaseti ve Genç Parti¹

Mert Angılı

Genç Parti (GP) gibi Türkiye'nin her daim sağa çeken siyasal arenasında bile ilk bakışta bir aykırılık, bir anomali olarak algılanan bir oluşumu kavrayabilmek için, özellikle 12 Eylül'den 1990'ların sonuna kadar olan süreçte yaşanan büyük dönüşümlere ve siyasal parti yapılanmalarına değinmek gerekmektedir. Böyle bir tarihsel perspektif sadece partinin temellerini, ideolojik yapılanmasını, gücünü ve önemini anlayabilmek açısından değil, aynı zamanda özellikle GP gibi büyük oranda bir şahsın 'girişimine' dayanan bir hareketi dışlayıcı ve mutlak bir biçimde kişiselleştirmek² tehlikesini de bertaraf edebilmek için gereklidir.

Bu sebeple makale şöyle bir seyir izleyecektir: birinci bölümde bahsi geçen tarihsel süreç – kabaca 12 Eylül'den 1990'ların sonuna kadar olan zaman dilimi – ana hatları ve ana aktörleri ile belirtilecek, ardından kısaca GP'nin doğuşu esnasında Türkiye'deki başlıca siyasal partilerin manzarası verilecek ve üçüncü bölümde de GP hem ideolojisi hem de tarihsel gelişimi açılarından ele alınacaktır. Sonuç bölümünde, GP'nin mirası ve 1980 sonrası Türk siyasal yaşamı genel hatlarıyla tartışılacaktır.

1. 1980 Sonrası Neo-liberal Dönüşüm ve Siyasal Partilerin Durumu: Neo-liberal Dönüşümün Krokisi

20. yüzyılın sonuyla beraber, bundan kabaca yirmi yıl önce başlayan bir sürecin genelde dünya siyasetinin ve özelde Türkiye siyasetinin yörüngesini yeni bir güzergaha soktuğu

¹ Bu yazı büyük oranda *The Case of Youth Party in the Context of Post-80 Politics* başlıklı Bilkent Üniversitesi'nde 2003 yılında tamamlanmış mastır tezine dayanmaktadır.

² Burada kişiselleştirmeden kastedilen, GP'yi sadece 'Uzan'ın partisi' olarak görmektir.

3 Türkiye açısından bakıldığında bu listeye Turgut Özal'ın da eklenmesi mümkündür.

4 Elbette bu, her şeyin bir anda Thatcher ve Reagan yönetimleriyle değişti-rildiği anlamına gelmemektedir. Hatta tersi çokça dile getirilen ve kabul gören bir görüştür. Örneğin, neo-liberalizmin entelektüel temelleri (ya da arkeolojisi) için bkz. (Barry, 1983; Levitas, 1986); ayrıca sürecin erken başlangıç sinyalleri ve sebepleri için bkz. (Evans, 1997; Kavanagh, 1987); son olarak, değişik bir gelenekten benzer bir sonuca farklı bir analizle ulaşan bir çalışma için bkz. (Przeworski, 2001). Ancak burada belirtmek istenen, Thatcher ve Reagan'ın sürecin yönünü netleştirmenin ve çapını genişletmenin yanı sıra bu sürecin sembolleri olarak dünyanın popüler belleğinde işgal ettikleri önemli yerlerin katkısıyla neo-liberal dönüşümü tüm yönleriyle işletmeye başladıklarıdır.

5 Çok kısaca, Schmitt'e göre siyasal olan kaçınılmaz olarak bir ya/ya da durumudur, ve bu yüzden siyasal olan bir düşmana, yani kendisini zıttı olarak tanımlayabileceği bir ötekiye ihtiyaç

açıkça belli oldu. 1980'lerin başında, bugün neo-liberal dönüşüm olarak adlandırabileceğimiz süreç, Britanya'da Margaret Thatcher ve Amerika Birleşik Devletleri'nde Ronald Reagan'ın³ iktidara gelmeleriyle her yönüyle işlemeye başladı.⁴ Neo-liberalizmin dünya çapındaki hegemonyası ve bu hegemonyayı nasıl kurup sürdürdüğü bu makalenin sınırlarını aşmaktadır. Ancak, çok genel olarak neo-liberal stratejinin, Schmittçi manada bir siyasal olan⁵ tanımına sığındığı ve bunun doğal bir sonucu olarak siyaseti ya/ya da ikiliğine indirgeyerek saldırgan ve bağnaz bir tutum aldığını; fakat karşı cephenin şu veya bu nedenlerle pes edip neo-liberal duruşa yaklaşmasıyla uzlaşma, demokrasi ve hoşgörü kavramlarının neo-liberal jargona girerek ona daha 'sıcak' bir yüz kazandırdığı – ve en azından söylemsel düzeyde hegemonya kurumunu kolaylaştırdığı – iddia edilebilir.

Neo-liberal dönüşümün yaşandığı alanlar o kadar genişti ki Keynesyen ekonomi anlayışından neo-liberal ekonomiye geçiş, siyasal alanda sosyal devlet karşıtı ve çoklukla iki millet (*two nations*) temelli politikaların⁶ yerleşmesi, uluslararası arenanın da iki kutuplu bir dünyadan tek kutuplu bir yapıya bürünerek neo-liberalizmin yerini sağlamlaştırması ve küreselleşme olarak adlandırılan hegemonik alanın genişletilmesi süreci gibi birçok devasa sonuç doğurdu.

Bu genel görünüm ile ilgili kısmı noktalamadan önce ana hatlarıyla neo-liberal dönüşümün unsurlarına değinmekte hem konuyu Türkiye özeline çekmek hem de ortaya koyduğu niteliksel değişimleri hatırlatmak açısından yarar var. Her şeyden önce neo-liberalizm bir öteki tanımlamak ve onun imhasını nihai hedef olarak belirlemek suretiyle saldırgan ve 'köşeli' bir ideolojidir. Bu anlamda, Keynesyen refah devletiyle Sovyet tipi planlı ekonomi ve sosyalizm ile sosyal demokrasi arasında büyük bir fark görmez ya da en azından söyleminde böyle bir strateji belirler. Dolayısıyla hedefi yüzeysel olarak benzeştirdiği bu çok geniş bir tanımla 'sol' ya da sola meyilli yaklaşımların hepsine karşı açıkça savaş açar. Bu savaşın doğal uzantıları olarak sendikaların gücünü kırmak ve onları marjinalleştirmek, bireyciliği çok yoğun bir biçimde destekleyerek toplumsal alanı atomize ederek görünmez kılmak, ekonomide tavizsiz ve gözü kapalı olarak özel girişimi ve piyasaları savunmak, devleti zamandan ve mekandan bağımsız bir kötü (*evil*) ilan etmek, ama bir yandan da sadece sosyal değil ekonomik politikaların uygulanması için de devleti yoğun bir biçimde kullanmak, hatta yer yer genişletmek/güçlendirmek neo-liberalizmin temel politikaları olmuştur.

Türkiye’de Neo-liberal Dönüşümün Seyri ve Etkileri

Bu uluslararası dönüşümün Türkiye’ye yansımaları bir anlamda ülkenin iç dinamiklerinin bildik bir unsuru olan ve öncekilerden daha sert ve mutlak bir biçimde sahne alan 12 Eylül darbesi ve askeri yönetim ile çakişmaktadır. Bir yandan önemli bir toplumsal hareketlilik hatta kargaşa içinde askeri darbeye yüzleşen Türkiye, öte yandan 24 Ocak kararlarıyla kendini iyice belli eden bir neo-liberal dönüşüm süreci başlatma çabası içindeydi. Diğer taraftan darbenin bütün siyasal hayatı durdurmasının doğal sonucu olarak sendikalar ve irili ufaklı pek çok toplumsal hareket ile beraber tüm siyasal partiler de kapatılıyordu. Bütün bunların önemi, askeri yönetim iktidardan çekilince iyice netlik kazandı. 1983 seçimleriyle iktidarı devralan Turgut Özal başkanlığındaki Anavatan Partisi (ANAP) önünde alabildiğine ferah ve muhalefeti olmayan bir siyasal alan buldu. En az bu siyasal alan kadar önemli bir başka nokta da hukuki yapının yeni bir anayasa hazırlanması suretiyle böyle bir siyasal alanın sürdürülebilirliğini (en azından yeterince uzun bir süre için) sağlamasıydı. Askeri yönetim içerisinde ekonomiden sorumlu bakan olarak çalışmış ve 24 Ocak kararlarını uygulamaya başlamış olan Özal şimdi başbakan olarak sessizce başlamış olan dönüşüm sürecini her alana yatacak, görünür ve her an hissedilir kılacak ve meşrulaştırmak için mücadele edecekti. Bu ortam içinde Özal hükümeti neo-liberal dönüşümün devam ettirilmesi için gerekli hareket serbestisini buldu.

Muharrem Tünay, Özal’ın bu dönüşümü uygularken dayandığı temel stratejiyi ‘yayılmacı hegemonya’ (*expansive hegemony*) olarak tanımlar (1993: 21). Bu tanımdan ve askeri yönetimin devrettiği muhalefetsiz yapıdan hareketle ANAP’ın 1983 genel seçim zaferini de parlamenter demokrasinin çizdiği sınırlar içerisinde dahi gerçekten muhalefete karşı kazanılmış bir zaferden çok altyapısı tamamlanan dönüşüm sürecinin başlaması için gerekli bir şekli onay olarak görmek mümkün. Zaten seçime katılmasına izin verilen üç partiden sadece ANAP’ın askeriyeden görece bağımsız olduğu düşünülürse, seçimin tamamen siyasal içerikten yoksun bir biçimde, ‘sivil’ bir hükümete geçişten ibaret olduğu ortadadır.⁷

Bu noktada 1980’ler ve ANAP konusunu kapatmadan önce, Özal’ın partiyi sunuş biçimiyle ve temel mantığıyla ilgili kısa bir değerlendirme yapmak gerektiğine inanıyorum, çünkü GP ve

duyar. Bu yönüyle de diğer alanlardan ayrılır. Bu konuda birinci el kaynaklar için bkz. (Schmitt, 1976; Schmitt, 1988), Schmitt hakkında yakın tarihli Türkçe bir değerlendirmeye için bkz. (Devenci, 2002).

6 Esas olarak Thatcher hükümetleri ile tamamen netleşen iki millet politikaları, toplumun aşırı bireyci bir yorumuyla ulaşılan şahısların sosyal konularından gene şahısların kendileri sorumludur anlayışının bir sonucudur. Bu anlayış temelinde toplum kabaca ‘kazanlar’, ‘başarılar’, ‘iyi ve faydalı vatandaşlar’ ile ‘kaybedenler’, ‘işe yaramaz ve toplumun sırtından geçiren insanlar’ olarak ikiye ayrılır ve artık devletin bu ikinci kesimin yardımına koşmasının sona ermesi gerektiği ileri sürülür. Her ne kadar Özal açıkça böyle bir pozisyon almaktan kaçındıysa da, gerek öncelikli politikaları itibarıyla gerekse birçok vesileyle vurgulanıp övülen umursamaz bireycilik göstermektedir ki iki millet mantığı Türkiye’de de belirli bir uygulama alanı bulmuştur.

7 Makalenin hacminden dolayı burada ayrıntılı olarak ele almak mümkün olmasa da, yukarıda

bahsedilen değeri-
lendirme, Türkiye si-
yaseti araştırmaları-
nın hakim paradig-
ması olan merkez-
çevre yaklaşımı
(özellikle iyice sağa
çekilmiş bir okuma-
sı) tarafından kabul
görmeyecek ve
ANAP'ın iktidara ge-
lişini Türkiye siyase-
tinde kültürel ayırım-
lara dayalı kutuplaş-
madan, sosyal/eko-
nomik ayrımlara da-
yalı (ki bu ikincisi-
nin birincisine oran-
la çok daha sağlıklı
ve Batılı görüldüğü-
nü söylemeye gerek
yok sanırım) bir ku-
tuplaşmaya geçil-
mesi olarak yorum-
lanacaktır (Ergüder,
1991).

8 Burada MHP'den
bahsedilmemesinin
sebepleri makalenin
ilerleyen bölümlerin-
de ele alınacaktır.

9 Bu dört akım, muha-
fazakarlık (yer yer
İslamcılık olarak da
okunabilir), milliyet-
çilik, liberalizm ve
sosyal demokrasi-
dir. Ayrıca bu söyle-
min Tünay tarafın-
dan Türkiye'nin da-
ha önce tanık olma-
dığı bir yayılmacı
hegemonyanın işle-
yebilmesine zemin
hazırlayan organik
bir ideoloji olarak
tanımlandığını be-
lirtmek gerekir
(1993: 21). Son
olarak, merkez-çev-
re paradigmasının
ANAP'ın bu dört
yaklaşımı 'kucakla-
masını' 1980 önce-
si dönemin kutup-
laşmaya dayalı ve
uzlaşmaz siyasal

Cem Uzan ile doğrudan bağ kurulabilecek belki de yegane siya-
sal parti 1980'lerin ANAP'ı ve siyasal şahsiyet de Özal'dır.⁸ Bu
bağlamda, kanımca bahsi geçen yakınlığın sebeplerine örnek ola-
bilecek birkaç genel noktayı vurgulayacağım. Her şeyden önce,
Özal'ın partinin yapısına dair söyleminin ayrılmaz bir parçası
olan, ANAP'ın Türk siyasal hayatında hakim olan tüm akımları
bünyesinde barındıran bir mozaik⁹ olduğu iddiası ve bu iddiada
da örtük olarak varolan yoğun pragmatizmi (hata anti-politizmi)
net bir biçimde Uzan'a ihtiyaç duyduğu tarzda popülist ve saldı-
rgan bir söylem kurması için ilham kaynağı olmuştur. Ayrıca,
Özal'da diğer liderlerden farklı olarak çok katı ve kapsamlı bir
iktisadi aklın her politikada – en azından söylem düzeyinde –
kendisini göstermesi ile Uzan'ın – aşağıda daha ayrıntılı değinile-
cek olan – pek çok açıdan bir şirket mantığıyla kurduğu partisi-
nin hemen her söyleminde çok benzer bir iktisadi aklın varlığı da
aradaki bağı gösteren bir unsurdur.

Şimdi, 1980 sonrası dönemde Türkiye'deki temel siyasal
akımların nasıl bir şekil aldıkları ve 1990'ların sonunda Türkiye
siyasetinin partiler bazında nasıl bir görünüm arz ettiği konu-
su ele alarak, GP'nin doğuşundaki siyasal atmosferin arka planı-
nı incelemeye çalışacağım. Bunu yaparken temelde, siyasal mer-
kezin¹⁰ ve partilerin durumu, partilerin yaşadıkları dönüşümler
ve siyasal pazarlamanın yükselişi konuları tartışılacaktır.

Her şeyden önce, 12 Eylül rejiminin istisnasız – ama ayırım
yapmadan değil – bütün siyasi partileri kapatması ve büyük oran-
da anayasa yoluyla partilerin bir daha askeri rejimin sakıncalı
bulduğu mecralara yönelmelerinin önlenmesi sonucunda siyasal
partiler daha önce hiç olmadığı kadar köklü bir dönüşüm yaşı-
dılar. Bu sebeple, 1980 sonrası partiler için 12 Eylül rejiminin
ürünleri yakıştırmasını yapmak – bu rejimi tamamen destekle-
dikleri için değil ama varlıklarının yegane kaynağı bu rejim oldu-
ğu için – mümkündür. Şimdi sırayla merkezdeki, sağdaki ve sol-
daki partilerin durumlarına bir bakalım.

Merkezdeki partilerde gözlemlenen en önemli değişim nice-
likseldi. Merkezin sağ ve solu için artık bir değil iki tane ciddi
aday ortaya çıktı. Merkez-sağda ANAP ve rakibi Doğru Yol Par-
tisi (DYP), merkez-solda ise Sosyal Demokrat Halkçı Parti/
Cumhuriyet Halk Partisi (SHP/CHP) ile rakibi Demokratik Sol
Parti (DSP) daha önce hiç olmadığı kadar merkezi bölmekte ve
dolayısıyla tek bir merkez partisinin iktidarını imkansızlaştır-
makta idi. Merkez-sağ ele alındığında, iki parti arasında yüzeyde-

ki en büyük fark köklerini nereye dayandırdıklarıydı. ANAP açıkça Demokrat Parti/Adalet Partisi (DP/AP) geleneğini parti-nin kökeninin dayandığı bir gelenek olma anlamında reddederek askeriyenin 80 öncesi siyasal hareketlere karşı katı ve tavizsiz tutumundan kaçıp, 1983'ten itibaren askerin gözünde de meşru bir hareket olarak siyasal alanda bir çeşit tekel kurarken, DYP bahsi geçen geleneğe pek çok yönden doğal olarak bağlı olması sonucunda 1987 seçimlerine kadar yasal anlamda bile tam bir meşruiyet elde edemeyerek, ve devamında da yeni bir aidiyet ve bu aidiyete bir meşruiyet sağlama – ama bir yandan da DP/AP çizgisini muhafaza etme – uğraşı içerisinde ANAP'a kıyasla çok daha zor bir kuruluş evresi geçirmiştir (Cizre-Sakallıoğlu, 1994). Bu anlamda ANAP ile DYP arasındaki temel ayrım bir 'eski-yeni' çekişmesi halini almıştır. Biraz daha açmak gerekirse, ANAP ile DYP arasındaki sürtüşme neo-liberal bir perspektifi benimsemiş, neredeyse anti-ideolojik bir söylem geliştirmiş, askerle pragmatik bir bağ kurmuş ve siyaset yapma biçimini değiştirmiş 'yeni' ANAP'a karşı, DP/AP geleneğini sahiplenen, 1980 öncesi siyaset yapma tarzından kop(a)mayan, 12 Eylül rejimine az ya da çok karşı çıkmak durumunda kalan 'eski' DYP çerçevesinde gelişmiştir. ANAP dönemin yükselen değeri neo-liberalizm ile meşru, pragmatik ve değişik bir söylem üzerinden siyaset yapmaktayken, DYP sahiplendiği ideolojik miras, alternatif bir iktisat politikası belirleme ve askeriye ile arasını çok açma arasında sıkışan bir aidiyet bunalımı içerisinde kalmıştır. Elbette, bu değerlendirme ANAP ile DYP'nin özünde aynı ideolojik temele – milliyetçi, muhafazakar ve liberal bir harmana – dayandıkları gerçeğini inkar etmemektedir. İki parti arasındaki fark, ideolojiye değil, dönemin siyasal atmosferinde bu ideolojinin nasıl kullanıldığına dayanmaktadır. İşte bu fark sebebiyle, Süleyman Demirel'i Özal'ın özelleştirme politikaları karşısında refah devleti yapısını koruma temelli bir muhalefet yürütürken görmek mümkündür. Böyle bir muhalefet pragmatik ve dönemsel olduğu kadar, halen DYP'ye inandırıcı bir siyasal konum bulamayan Demirel açısından zorunludur da. Cizre-Sakallıoğlu Demirel'in bu sert ve uzlaşmaz muhalefetini, sahiplendiği devlet yanlısı (*pro-state*) muhafazakar ideolojiye bağlar (1996: 146).

1990'lara gelindiğindeyse, iki parti arasındaki çekişme, özellikle Tansu Çiller'in DYP genel başkanı olmasıyla, yerini yakınlaşmaya bırakır. Bu yakınlaşma özünde DYP'nin ANAP'ın neo-liberal duruşunu benimsemeye başlaması şeklinde özetlenebilecek tek taraflı bir yakınlaşmadır. Bu süreçte iki parti arasında ya-

yapısını uzlaşmacı ve ılımlı bir mecraya çeken bir strateji olarak gördüğünü de vurgulamakta fayda var (Acar, 1991: 188; Ergüder, 1991: 157).

10 Bu noktada merkez kavramının sadece geleneksel olarak siyasal partilerin yaklaşımlarının konumunu tespit etmek amaçlı kullanıldığını, ve çok daha geniş, sosyolojik ve kültürel temelli kullanılan çevrenin karşılığı anlamında merkez kavramıyla bir ilişkisi olmadığını belirtmeliyim.

şanan sürtüşmeler iyice kişisel bir hal alarak siyasal referanslardan sıyrılmıştır. Kısacası, 1990'larda neo-liberal strateji yerini sağlamlaştırmış ve merkez-sağın (aslında diğer belli başlı siyasal partilerin de) tartışmasız temel yaklaşımı haline gelmiştir.

Siyasal yelpazenin sağına doğru biraz daha ilerlediğimizde, Türk siyasetinde uzun süredir mevcut olan iki yerleşik akımdan söz etmek gerekir. Bunlardan ilki milli görüş hareketidir. Her zaman Necmettin Erbakan'ın önderliğinde devam eden hareket, 1980 sonrasında sırasıyla Refah Partisi-Fazilet Partisi ve Saadet Partisi (RP/FP/SP) adlarıyla faaliyet göstermiş ve Saadet Partisi'nin içinden çıkan 'reformcuların' Adalet ve Kalkınma Partisi'ni (AKP) kurarak hareketten ayrılmalarıyla marjinalleşmiştir. Aslında 1980 sonrası milli görüş hareketi için kanımca yapılabilecek en genel tespit, hareketin merkez sağdaki 'değişim rüzgarına' 1990'ların sonuna kadar direndiği, ancak AKP'nin kuruluşuyla büyük oranda bu değişime ayak uydurmayı seçip, hareketin 'doğal' lideri Erbakan'ın da içinde bulunduğu 'köktenci' kesimi siyasal arenanın dışına iterek kendini merkeze entegre ettiğidir. Bu noktayı biraz açmak gerekirse, milli görüş hareketi 1990'ların sonuna kadar, ideolojik formasyonunda ciddi bir değişim geçirmeden merkez partilerine karşı İslamiyet temelinde sahici bir alternatif sunan görüntüsünü muhafaza etmiştir. Ardından, Tayip Erdoğan'ın başını çektiği 'reform' hareketi ile parçalanmaktan ve neo-liberal anlayışla yeniden inşa edilmiş olan siyasal alanın dışında kalmaktan kurtulamamıştır.

Sağın diğer yerleşik akımı ülkücü hareket ise bahsi geçen hareketler içerisinde ideolojik yapısını en az değiştirmiş ve koyu milliyetçi, zaman zaman da ırkçı siyasetinden vazgeçmemiştir. Ülkücü hareket, Türkiye siyasetinde çok temel ve neredeyse tartışılmaz bir yere sahip milliyetçi refleksi daha radikal bir seviyeye taşıyarak kendisine belki de bütün diğer partilerden daha sağlam ve sorgulanamaz bir meşruiyet zemini bulmanın rahatlığıyla faşizan unsurlarla süslü ideolojisini siyasal alanın belli başlı yaklaşımlarından biri haline getirip, muhafaza etmeyi başarmıştır. Ancak yine de, Devlet Bahçeli liderliğindeki Milliyetçi Hareket Partisi'nin (MHP) en azından görüntüsünü değiştirmeye çalıştığı ve 1990'larla beraber yerini sağlamlaştıran ve siyaset yapmanın yegane meşru zemini haline gelen neo-liberal anlayışa daha yakın durmaya özen gösterdiği söylenebilir. Emre Arslan'a göre MHP'de gözlenen bu değişim varolan koşullara ayak uydurabilme yetisi ile izah edilebilir:

Partinin [MHP'nin], Kemalizm, Yeni Sağ ve İslam gibi hakim ideolojilerin [partinin ideolojisine] karmaşık bir biçimde eklemlenmesini gerçekleştirebilecek başarılı bir stratejiyi benimseyip kullanabilme yetisi hem seçimdeki [1999 seçimleri] hem de popüler düzeydeki başarısında hayati bir yere sahiptir. Bu eklemlenme sürecinde, parti toplumun tepkisel ve İslami kesimlerini resmi ideolojiyi ve Türkiye'nin güç bloğunu rahatsız etmeden bünyesine dahil edebilmiştir (2002: 158).¹¹

Bu argüman, geçtiğimiz on yıl içerisinde yaşanan sıradan (eğer faşizm değilse) milliyetçiliğin normalleşme süreciyle doğrulanmış gibi görünmektedir. Ancak yine de MHP'de tam anlamıyla hegemonik olmak için gerekli bir şey eksiktir ve her ne kadar biçimsel gibi gözükse de seçimler MHP'nin hegemonya girişimini (en azından şu an için) yenilgiye uğratmıştır demek pek yanlış olmaz.¹² Yani, MHP'nin görünümünü değiştirme çabasının yeterince inandırıcı ve kuvvetli olmadığı ve hareketi 'oyunun yeni kurallarına' tam anlamıyla uyduramadıkları söylenebilir.

Bu kısa değerlendirmenin ardından, 1990'ların sağ için 'yakınlaşma' – yani neo-liberal anlayışla bütünleşme – yılları olduğu, ve şu veya bu sebeple bu yakınlaşmayı başarıyla gerçekleştiremeyen akımların ya mevzi kaybettiği (MHP) ya da büsbütün marjinalleştiği (SP) iddia edilebilir. Başka bir deyişle, 1990'lar boyunca sağdaki partilerin başlıca amacı neo-liberalizm temelinde yeniden tanımlanan ve iyice sağa kaydırılan merkezi işgal etmek olmuştur. Bu yeni merkezin içinde yer almak sadece askeriye, büyük iş çevreleri gibi Türkiye'nin halihazırdaki güç odaklarının gözünde meşru ve kabul edilebilir bir siyaset yapmak anlamına gelmeyip, aynı zamanda neo-liberal globalleşmenin ve onun dünya çapındaki başlıca savunucularının beklentilerini de karşılayacaktır.

Şimdi kısaca soldaki temel hareketlerin nasıl bir dönüşüm geçirdiğine bakalım. 1980 sonrası merkez-solda merkez-sağdakine benzer bir şekilde bir yerine iki partinin var olduğu görülüyor. Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)¹³ ve ona alternatif olarak 1980 öncesi CHP'nin içinden çıkan Bülent Ecevit'in Demokratik Sol Parti'si (DSP) merkez-solda merkez-sağdakine çok benzer bir bölünmüşlük yarattı. Ancak, merkez-sağdaki çekişmenin aksine, buradaki ayrım (en azından başlangıçta) daha ikna edici ideolojik sebeplere dayanmaktaydı. İki parti arasındaki ayrımın temeli CHP'nin temsil ettiği Türkiye koşullarında sosyal demokrat olarak adlandırılan yaklaşım ile DSP'nin ulusal sol olarak tanımlan daha milliyetçi ve 'halkçı' olduğu iddia edilen duruşu arasındaydı. Bu teorik ayrımdan belki de daha önemli olanı CHP ve

11 Çeviri bana aittir.

12 Bu noktada şunu belirtmekte fayda var: MHP'nin toplumsal hegemonyasının seçim performansının çok ötesinde bir etkinliğe sahip olduğu bir gerçek olmakla beraber son zamanlarda gözlemlenen, milliyetçi akımın özellikle 'hasas' olduğu Kıbrıs, Türkiye'deki Kürtlerin hakları, Abdullah Öcalan'ın cezası gibi bazı konularda sebeplerinden bağımsız olarak yaşanan gelişmelerin bahsi geçen hegemonya kurma çabasını sarstığı da gözden kaçırılmamalıdır.

13 Bu makalenin amacı dikkate alındığında kısa süren Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) deneyimini göz ardı etmek mümkündür.

DSP'nin Türkiye siyasetinin yerleşik düzenine olan bakışıydı. CHP hala yerleşik güç odaklarıyla (özellikle askeriye) dirsek temasını sürdürürken, DSP, en azından söylemi itibarıyla, seçkinlik karşıtıydı (*anti-elitist*) ve 'Ankara'nın değil Anadolu'nun sol partisi' olma iddiasındaydı. Ancak 1990'ların baskın dönüşüm süreci içerisinde, zaten çok sağlam temellere oturmamış bu ayrım silikleşmeye ve yerini parti liderlerinin içi boş tartışmalar ve kişisel suçlamalara dayanan stratejileriyle trajikomik bir inatlaşmaya bıraktı. Bu ortamda, merkezin daha sağa kayarak yeniden tanımlandığı da düşünüldüğünde, her iki partinin de bu yeni merkeze dahil olma ve ötekini dışarıda bırakma çabası su yüzüne çıktı. Bu çaba her iki partiyi de temel neo-liberal argümanları benimsediği, solla isim benzerliği haricinde pek bir bağlantılarının kalmadığı bir noktaya itti. Tanıl Bora ve Nemci Erdoğan (1999: 29) bu durumu SHP/CHP kanadının 1990'ların başında dillendirdikleri sosyal piyasa ekonomisi ya da demokrat piyasa ekonomisi gibi gayet mütevazı söylemlerden bile vazgeçmeleri; Ecevit'in ise özelleştirme sürecinde Anayasa'nın devletçiliğinden yakınlıkla, insanları özelleştirmeye alıştırmamanın gerekliliğinden dem vurma- sı örnekleriyle özetliyorlar. Merkez-solun geçirdiği evrimi bir cümlede toplamak gerekirse, hem CHP'nin hem de DSP'nin 'sosyal demokrasiyi yeniden ehlileştirmek' olarak tanımlanabilecek küresel süreci takip ederek kendilerini yeniden ve daha sağda tanımlanmış merkezin içinde konumladıkları söylenebilir.

Bu bağlamda, sosyal demokrasinin muhafazakar-liberal siyasete içeriden bir alternatif olmasından bahsetmek artık manasını tamamen yitirmiş, ve siyasal merkezin etrafında konumlanan partileri birbirlerinden ayıran çizgi iyice silikleşmiştir.

Siyasal yelpazenin daha solunda sayıca çok fazla parti olsa da, hem yer kısıtından hem de bu partilerin çoğunun Türkiye siyasetinde etkin bir rol oynayacak güçten yoksun olmalarından dolayı burada sadece Halkın Demokrasi Partisi/Demokratik Halk Partisi (HADEP/DEHAP) çizgisine kısaca değineceğim. Her ne kadar, bu çizginin gerçekten sol bir noktada olup olmadığı, temel belirleyenin sol düşünceden ziyade milliyetçilik olduğu iddiasıyla sorgulansa da, bu makalede, partinin CHP/DSP çizgisine kıyasla çok daha net ve inandırıcı bir sosyal demokrat anlayışa sahip olması yanı sıra pek çok sosyalist grupla da bağlantıları olması göz önüne alınarak bu başlık altında değerlendirilmiştir. Şu ana kadar bahsedilen diğer bütün partilerden farklı olarak HA-DEP/DEHAP çizgisi Türkiye siyasetinin 'içerideki öteki' ihtiya-

cını karşılamak için kullanılmış ve neredeyse bütün temel siyasal yaklaşımlarca aynı şekilde sert ve uzlaşmaz bir söylemle cephelendirilmiştir. Bu anlamda, bu hareketin Türkiye siyasal arenasının sınırlarından birini başka alanlarda olmadığı kadar açık ve çıplak bir biçimde ortaya çıkardığı ileri sürülebilir. Bu makalelin konusu açısından düşünüldüğünde, bu öteki olma durumu özel bir anlam taşımaktadır. Bir yandan, pek çok temel konuda neo-liberal anlayış çerçevesinde bir 'uzlaşma' ve aynışma yaşayan Türkiye siyaseti, diğer yandan uzlaşmaz ve saldırgan bir söylem kurabileceği bir alandan da mahrum kalmamış, bu sefer de bu uzlaşmazlıkta bir aynışma sergileyerek HADEP/DEHAP çizgisi- ni öteki (ya da düşman) ilan etmiştir.¹⁴

Genç Parti ile ilgili kısma geçmeden önce, yine bu partinin oluşum sürecini aydınlatabilecek bir unsur olarak, siyasal pazar- lamanın –ve bu süreçte medyanın rolünün– 1990'lardaki yükse- lişi konusuna da kısaca değinmek gerekmektedir. Bu süreci Ali Ergur siyasetin gösterileşmesi olarak tanımlamaktadır (2002). Bu noktada medyanın oynadığı rol sadece siyasetin gündemini belir- lemek değil, aynı zamanda gerçekleştirilmesi gereken dönüşüm- lerin gerekliliği, kaçınılmazlığı ve arzulanabilirliği konularında kamuoyu desteği yaratmak şeklini almıştır. Medya bu rolü yeri- ne getirirken her zaman apolitik bir görüntü vermeye özen gös- termiş ve savunulan dönüşümlerin tamamen uzmanların teknik bilgileriyle elde ettikleri 'doğruların' hayata geçirilmesi için ge- rekli olduğu fikrini de işlemiştir. Medyanın bu rolünün en güzel ve göz önündeki örneğini 1980 sonrası dönemde hızla hem eko- nomik hem siyasal anlamda güçlenen köşe yazarları oluşturmaktadı- r. Bu kesim artık elindeki gücü sonuna kadar kullanarak yeri gel- diğinde toplum mühendisliğine, yeri geldiğinde neo-liberalizmin ideologluğuna ve yeri geldiğinde de halkın yanında mücadele eden nefer rolüne soyunmuştur. Her şeyden önemlisi artık kullanılan dil bilinçli bir şekilde apolitiktir, ve savunulan görüşlerin neredeyse bilimsel gerçeklerin doğal sonucu olduğu görüntüsü verilmektedir. Diğer yandan, 'Özal'ın elinde Cross kalemle sevgili vatan- daşlarına seslendiği' (Bali, 2000: 17) meşhur *İcraatın İçinden* prog- ramları da medyanın siyasetçiler tarafından kullanımının hem ni- teliksel hem de niceliksel olarak yoğunlaştığını gösteren bir örnek- tir (ki Uzan'ın halihazırda bir medya patronu olarak Özal'ın med- yadan yararlanma tarzından da esinlenerek bu alanda sınır tanıma- dığı da aşikardır). Elbette, medyanın siyasal bir araç olarak kulla- nımı uzun bir süreden beri varolan bir olgudur. Ancak burada ye-

14 Yalnız bu noktada, yakın zamanda ya- şanan gelişmelerin ışığında HADEP/DE- HAP çizgisinin 'öte- ki' sıfatı az da olsa önceki kesinliğini yi- tirmeye başladığını da belirtmek gerek. Bu değişimin sebe- binin Türkiye'nin yerleşik güç odakla- rının geri adımında- mı, yoksa bahsi ge- çen hareketin yaşa- dığı dönüşümden mi kaynaklandığı tartışmaya açıktır.

ni olan, medyanın sadece kamuoyu desteği oluşturma ve uygulanabilir politikaları meşrulaştırmanın ötesinde kapsamlı bir de-politizasyon kampanyası için de kullanıldığı ve bu sayede siyasal alanın aslında teknik ve uzman çalışması gerektiren 'tarafsız' bir alan olduğu yanlış anlaşılmasının yayılmasına önayak olduğudur. Bu yeni işlev o kadar başarılı olmuştur ki artık 'politik' sıfatı anlam değişikliğine uğrayarak teknik bilginin, aklîselimin ve hatta bilimin karşısında dogmatik olmakla eşdeğer kullanılmaya başlanması sonucunu doğurmuştur. Aslında tam da kendisi bu anlamda 'politik' olan bu yaklaşım, çok geniş bir meşruiyet alanı bulmuştur.

İşte medyanın bu yeni ve devasa gücü sayesinde siyasal partiler için medyayla iyi ilişkiler kurma temelli bir siyasal pazarlama stratejisi belirlemek yavaş yavaş bir zorunluluk haline gelmiştir.

Kısaca özetlemek gerekirse, tüm bu gelişmeler ışığında siyaset kavramı ve siyaset yapma biçimi ciddi bir dönüşüme uğramıştır. Bir yandan 'iyi', 'ilerici' ve 'kabul edilebilir' siyaset artık sağ-sol ayrımının ötesine geçebilmiş, ekonomide neo-liberal politikaları tavizsiz uygulayabilen ve siyasal pazarlama stratejileri, medya kullanımı ve imaj yaratma gibi konulara verdiği öncelik ile bir anlamda 'şirketleşebilen' partilerin siyaseti olarak kabul görürken, öte yandan, yeni siyaset yapma biçiminden anlaşılan da 'bir sektör olarak siyasette' en büyük payı kapabilmek için rakiplerini (yani diğer siyasi parti liderlerini) alt edebilecek taktikleri geliştirebilmek olmuştur. Bu durumun doğal sonucu olarak, siyaset artık genel bir sol-sağ ayrımına dayalı, mütevazı da olsa ideolojik temellere ve bu temellerin açıkça dışavurumuna dayalı bir alan olarak görülemez. Artık, siyaset ideolojisizliğin, hatta ideoloji karşıtlığının egemen olduğu, ne sağ ne sol yüzyselliğinin benimsendiği, siyasal kararlar yerine hizmetlerden bahsedildiği ve içi boş bir uzlaşma söyleminin hakim olduğu bir arena, daha doğrusu bir sektördür.

Elbette yukarıdaki değerlendirme çok geneldir ve pek çok karmaşık sürecin belli bir oranda basitleştirilmesiyle mümkün olmuştur. Ayrıca tartışılan sürecin tamamlanmamış ve bu anlamda açık uçlu olduğu da bir gerçektir. Yukarıda çizilen tablo ne bu gelişmelerin kaçınılmaz olduğunu ne de mutlak olduğunu gösterir. Yalnız, kanımca, şu noktaya kadar tasvir edilen sürecin gösterdiği net bir şey vardır: artık hem siyasal partilerin hem diğer siyasal aktörlerin siyasal alanda farklı araçlarla ve farklı görüş-nümlerle faaliyet gösterdikleri ve bu sebeple bazı farklı konuların da siyasetin değerlendirilmesi esnasında ister istemez göz önüne alınması gereğidir.

2. Yeni Siyasetin En Genç ve En Parlak Çocuğu: Genç Parti

1990'ların sonuna gelindiğinde, artık yukarıda tartışılan neo-liberal dönüşüm süreci ve bununla paralel olarak gelişen yeni siyaset yapma biçimi, olgunlaşmaya ve yerini sağlamlaştırmaya başladı. En azından siyasal alana hatırı sayılır oranda müdahale edebilecek güçteki oluşumlar düşünüldüğünde bu yeni paradigma karşısında ciddi bir direniş kalmadı. Bu yeni durum, Türkiye siyasetine genel bir merkez krizi olarak yansıdı. Simten Coşar'a göre bu krizi 1980'lerden beri merkezde bulunan partilerin çöküşünün ya da 'yeni' bir merkez arayışının bir sonucu olarak görmek mümkün (2002-3: 104). Bu bakış açısına, aranmakta olan yeni merkezin aslında kurulmakta olan neo-liberal merkez olduğu ve 'refah devleti merkezi'nin aksine kendisini sağda tanımladığı eklenebilir.

Simten Coşar ve Metin Yeğenoğlu'nun önceden 'radikal' olarak görülen partilerin kendilerini merkezde (ya da merkezi kendilerinde) tanımlama çabasının bir sonucu olarak tanımladıkları merkezin patlamasının sağda küçük sol merkezçikler ve solda küçük sağ merkezçikler oluşturduğu saptaması (2002: 30) belli bir gerçeği vurgulamaktadır. Ancak, kanımca, resme biraz daha yukarıdan bakıldığında aslında gerçekleşenin merkezin neo-liberal temelli bir sağa kayışı tespit ve radikal ya da ılımlı büyük partilerin bu merkeze yakınlaşmaya çalıştıkları iddia edilebilir.

İşte Genç Parti böyle bir konjonktürde Türkiye siyasetine dahil oldu. GP kurulduğunda hem yukarıda bahsedilen gelen sebeplerden, hem de halihazırdaki merkezin güzel bir örneğini sunan DSP-ANAP-MHP koalisyonunun içinde bulunduğu krizden dolayı merkezde GP'nin kendisine yer açabileceği boyutlarda bir boşluk zaten oluşmuştu. Bunlara ek olarak, CHP ile GP gibi yeni kurulmuş AKP hariç, merkezdeki bütün partiler ciddi bir düşüş içindeydiler. Bütün bunlar, zaten varlık sebebi ve zihniyeti itibarıyla en kısa yoldan ve en hızlı şekilde merkezin en tepesine, yani iktidara yükselmek hedefindeki GP için gerekli zemini oluşturmaktaydı. Kısacası, GP gibi yeni siyasetin ve yeni siyaset yapma biçiminin gereklerini en radikal şekilde bünyesinde barındıran bir parti için önemli fırsatlar vadeden bir siyasal atmosfer mevcuttu.

Aşağıdaki kısım büyük ölçüde partinin kuruluş ve yükseliş hikayesini aktarmaktadır. Böyle bir kısım ilk bakışta garipsenebilir ve fazlaca jurnalistik bulunabilir, ama bana göre hızla yükselip

gene aynı hızla kaybolmuş ve üstünde yeteri kadar düşünülemediği bir partinin hikayesi de GP'yi somutlaştırabilmek ya da ete kemiğe büründürebilmek adına gereklidir.

Yeni Bir Siyasal Yapıda Yeni Bir Parti

Her ne kadar Genç Parti resmen 2002 Temmuzunda kurulmuş olsa da, parti kurma çalışmaları en azından birkaç ay önceden başlamıştı. Uzan grubunun kuruluşunun 46. yılı dolayısıyla art arda düzenlenen konserler ve şenlikler grubun siyasete çok yakın bir ilgi beslemeye başladığını göstermişti. Bahsi geçen kutlamalarda, daha sonra parti mitinglerinin de vazgeçilmez formatı haline alacak sistem kullanılmaya başlandı. Kutlama, çoklukla bir tane 'superstar' ile birkaç tane daha mütevazı şarkıcının konserlerinden – bazen kalabalığa bedava yiyecek de dağıtılıyordu – ve esas konserden önce Cem Uzan'ın kutlama alanına geleerek gösterinin bir parçası olarak bir konuşma yapmasından oluşuyordu. Bu konuşmalarda Uzan, sonradan imajının bir parçası haline getirilecek sert, uzlaşmaz hatta sıklıkla avam bir dil kullanarak seçilmiş bazı konulara değiniyordu. Konuşmaların içeriği, milli takımın Dünya Şampiyonası'ndaki başarısından, IMF eleştirisine, ülkenin kötü yönetimine kadar pek çok konuyu kapsayabiliyordu (Bora, 2002: 53). Bu konuşmaların biçimi ve sıklığı, bütün güçlü işadamlarının doğal hakları olarak gördükleri hükümete yönelik 'nazik' uyarılardan olmadıklarını gösteriyordu. Bu konserlerin yanı sıra bir süre daha önce gerçekleştirilen bir değişim de, aslında parti kurma fikrinin uzun zamandan beri gündemde olduğunu gösteriyordu. Uzan grubunun sahibi olduğu Star TV amblemini mavi S harfi ve beyaz yıldızdan kırmızı S harfi ve beyaz yıldızla çevirdi. Bunun sadece basit bir amblem değişikliği olmadığı, televizyon kanalının içeriğinin hızla 'politize' olmasından; örneğin haber bültenin diğer birçok özel kanalinki gibi bir magazin programı iken birden içerik değiştirilerek, Uzan'ın eleştirilerini yineleyen ve onu destekleyen haberler üreten bir yapıya bürünmesinden anlaşıldı.

İşte bu hazırlıkların ardından, 10 Temmuz 2002 akşamı, Türkiye Cem Uzan'ın bir başka konuşmasına tanıklık etti. Bu seferki konuşma, başbakanların ara sıra yaptıkları 'Ulusa Sesleniş' konuşmalarını andıran bir şekilde toplam on sekiz televizyon kanalında (ki bu kanallardan bazıları Uzan grubuna ait değildi) eşzamanlı olarak yayınlandı ve Cem Uzan siyasete atıldığını ilan etti. Bu başlangıç bile, Uzan'ın yeni siyaseti, medyanın yeni kullanımı-

nı ve yeni siyaset yapma biçimini nasıl sonuna kadar götüreceğinin bir göstergesiydi. Rumeli Holding'in yönetim kurulu başkanını sıfatıyla telekomünikasyondan internete, medyadan enerjiye, çimentodan finansa, inşaatından demir-çeliğe, spordan havacılığa kadar pek çok alanda faaliyet gösteren dev bir şirketler grubunun patronu olan Uzan artık bu gücünü yeni siyasetin yarattığı elverişli ortamda kullanmaya karar vermişti.

Bu konuşmasında Uzan, gerek üslubu gerekse partinin söylemi hakkında epey fikir verdi. Bu bağlamda konuşmanın açılış kısmından bir alıntı yararlı olacaktır:

Bu akşam huzurlarınıza iş arayan ama bulamayan Türk gençliği adına, yatırım yapmak isteyen ama yapamayan Türk işadamları adına, üniversiteye girmek isteyen ama giremeyen Türk öğrencileri adına, geleceğe umutla bakamayan Türk işçisi, Türk memuru, Türk çiftçisi, Türk mühendisi, Türk doktoru, Türk öğretmeni, Türk esnafı, Türk bilim adamı, Türk emeklisi, Türk ev kadını, Türk çocuğu adına çıkıyorum. Yani, huzurlarınıza Türkiye'de mutsuz, umutsuz, dertli, güvensiz ve sağlıksız yaşamaya zorlanan Türk halkı adına çıkıyorum (2002).

Bu kısmen klasik, kısmen yeni hitabet biçimi sadece seçilen üslubu yansıtmaması açısından değil, partinin ideolojisini¹⁵ de göstermesi yönünden de önemlidir. Bir taraftan standart bir Türkiye siyasetçisinin (ki bence en iyi örnekleri Demirel ve Özal'dır) üslubunu kullanmaktan kaçınmayarak, o bildik uzun, sıkıcı ama bir yandan da dinleyene herkesi kucaklıyor izlenimi veren girişi tekrarlamaktadır. Ancak öte yandan, bunu küçük ama önemli bir değişikliklerle 'benim' sıfatı yerine 'Türk' sıfatını koyarak yapmaktadır. Türk sıfatının bu kadar üstüne basa basa tekrarlanması milliyetçi duyarlılıklara açık ve hatta aşırı bir vurgu yapılması dikkate değerdir. Konuşmanın ilerleyen bölümlerinde bu milliyetçi vurgu temposunu hiç yitirmeden devam etmekte ve temelde hükümetin IMF ile ilişkileri merkezli bir eleştirisinin yapıldığı konuşmada, 64 milyonun kendisi gibi düşündüğünü öne süren Uzan şöyle cüretkar ve aşırı bir 'tespit' de yapmaktadır: 'geriye kalan bir milyon kendi çıkarlarını Türkiye'nin çıkarlarının önüne koyan ve bu sebeple de Türkiye'nin şimdiki halinden memnun olan bir grup gamsızdır' (2002).¹⁶ Bu yorumun da ötesine giden Uzan bu grubun ne Müslüman ne de Türk milliyetçisi olabileceğini, yani 'bize' tamamen yabancı, hatta düşman olduğunu söyler. Bu ilk bakışta Bahçeli'ye bile parmak ısırtacak 'tespitler' aslında neredeyse tamamen Uzan'ın iş dünyasındaki rakiplerine –ki bu grup neredeyse Rumeli Holding dışındaki bütün büyük grupları kapsar– yönelik göndermelerdir.

15 Burada ideolojiden kastedilen bildik anlamda sağlam, tutarlı ve karmaşık argümanlardan oluşan ve belirli bir dünya ve hayat tasavvurunu sergileyen düşünceler bütünü değil (zaten bu anlamda ideolojiyi GP her fırsatta reddetmiştir) birkaç temel öğeye dayalı bir zihniyet oluşturup saf bir pragmatizm ile bu zihniyete uygun söylemleri sürekli kuran ve yenileyen oldukça esnek, hatta kaypak bir yapıdır.

16 Uzan'ın çok iyi bilinen ve yerleşik '65 milyon' kalıbına başvurmaması ve bunların 64 milyonunun kendi tarafında olduğunu iddia etmesi de ilginçtir. Sayıların kullanımı (ama sadece basit ve anlaşılır bir biçimde) bir başka yönden önemlidir. Sayı vererek üstü kapalı olarak ileri sürülen argümanın 'bilimselliği'ne gönderme yapılır ve inandırıcılığı artırılır. Elbette bu durum 65 milyon örneği için geçerli değildir, fakat Uzan'ın demeçlerinin ayrılmaz bir parçası haline gelen ekonomiden bahsederken yüzdeler, ya da parasal değerler (bilmem bu rakamların gayet seçici ve keyfi kullanıldığını söylemeye gerek var mı) verme tavrı tam da bahsedilen duruma bir örnektir.

Bu konuşmadan iki gün sonra Star gazetesi Genç Parti'nin kurulduğunu duyurdu ve aynı gün, gazetede bir numaralı GP 'destekçisi' olacak olan köşe yazarı Cevher Kantarcı *Yürüyüş* başlıklı yazısında kişisel çıkarlarını ve serveti ile gücünü arttırmak için çalışmayı bir kenara bırakıp böyle zor bir göreve kalkıştığı için Uzan'a teşekkür etti. Partinin amblemi, ya da Parti Tüzüğü'ndeki ifadeyle özel işareti, 'açık uçları birbirine bakan iki hilal biçimi kırmızı ay ile tam ortalarında bir yıldızdan ve altlarındaki GENÇ PARTİ yazısından oluşur' şeklinde tanımlandı (2003: 3). Amblem de pek şaşırtıcı olmayan bir biçimde milliyetçi çağrışımlar yapmaktaydı. Bu durum partinin milliyetçi cephenin yeni partisi olacağı yorumlarına da yol açtı (Taşlıcalı, 2002: 12).

Parti kurulmuştu kurulmasına ama bu birkaç ay sonraki genel seçimlere katılmasına yetmiyordu, çünkü kanunen bir partinin seçimlere katılabilmesi için en azından kırk ilde örgütlenmesi gerekmektedir. Bu ufak sorun Hasan Celal Güzel'in Yeniden Doğuş Partisi'ni (YDP) hızla 'devralarak' çözüldü. 23 Ağustos 2002'de yapılan kongre ile YDP'nin adı Genç Parti olarak değiştirildi ve genel başkanlığa Cem Cengiz Uzan seçildi. Her ne kadar 'eski' YDP'nin 'eski' başkanı Güzel, partisindeki bu hızlı ve garip değişime direnmeye çalıştıysa da (hatta partisinin ileri gelenlerinin Uzan'dan rüşvet aldıklarını iddia ettiyse de) durduramadı ve Uzan'ın genel başkan seçilmesinin ardından partiden ayrıldı. Artık yaklaşan seçim için kampanyaya başlamanın önünde bir engel kalmamıştı.

Bu kuruluş sürecinin ardından, GP'nin hırslı ve saldırgan genel başkanının absürd bir girişimi olmaktan ziyade, iyi planlanmış, ustalıkla işletilmeye başlanmış yeni bir Uzan 'girişimi'ne benzediği fikri ağırlık kazanmaya başladı.

Partinin İdeolojisi

Bu kısa kuruluş hikayesinin ardından partinin ideolojisine geçebiliriz. Yukarıda da kısaca değinildiği gibi (bkz. 10. dipnot) GP'nin ideolojisinden bahsedebilmek için ideoloji tanımında ufak bir değişiklik yapmak gereklidir. Ancak, ideoloji basitçe belli temel öğelerin oluşturduğu bir zihniyete indirgendiğinde GP'nin ideolojisinden bahsedilebilir.

Öncelikle resmi kaynak olarak Genç Parti Programı'ndan başlamakta yarar var. Başkanının oldukça sert, keskin ve milliyetçi üslubunun aksine program olabildiğince yumuşak, mütevazı ve bulanıktır. Aslında parti programı o kadar olağandır ki mer-

kez-sağ ya da merkez-soldan herhangi bir parti rahatlıkla altına imzasını atabilir. Bu durum, daha başka birçokları gibi, aslında GP'nin ideolojisinden çok stratejisini açığa vurmaktadır. Parti halkla birebir temasta olabildiğince hamasi, milliyetçi ve aşırı vatar bir üslup takınırken, resmi evraklarda ve temaslarda gayet sıradan ve bulanık bir orta yolu benimsemekle hedefini değil bu hedefe nasıl gideceğini sergilemektedir. İşte bu sebeptendir ki Uzan'ın konuşmalarındaki belirgin 'radikallığe' rağmen, genel başkan yardımcısı Ufuk İlkiz GP'yi ne sağda ne solda ama siyasetin merkezinde olarak tanımlayabilmektedir (17. Aralık. 2002).¹⁷ İlkiz ayrıca GP'nin sağ, sol gibi kavramlarla kendini 'kısıtlamayacağını' çünkü bunun belli tavizler gerektirdiğini ve GP'nin bu tavizleri veremeyeceğini belirtir. Bu kısıtlara örnek olarak da, 'Keynesgil bir *bırakınız yapsınlar bırakınız geçsinler* mantığı ile süslenen bir ekonomik liberalizmi' benimseyemeyeceklerini, çünkü kendilerine göre ekonomik liberalizmin sınırının insan hakları olduğunu söyler. Yani, İlkiz GP'ye 'ideolojiler üstü' bir konum atfederek ne kadar kapsayıcı ve sade bir duruşları olduğunu vurgulamaya çalışır. Bunu yaparken de genel başkanının aksine diline çok özen gösterir. Örneğin Türküz değil Türkiyeliyiz der. Tabii burada dikkat çeken bir diğer unsur da bahsi geçen 'ideolojiler üstü' olma durumunu tesadüfen destekler gibi duran bir hatadır. İlkiz hatalı bir biçimde *bırakınız yapsınlar bırakınız geçsinler* yaklaşımını Keynes'e atfeder. Bunun masum bir hata olma ihtimali bulunmakla beraber, bu karışıklık ideolojilere karşı konulan mesafenin uzunluğu hakkında da bir ip ucu vermektedir. Denilebilir ki, parti ideolojilerin o kadar üstündedir ki, genel başkan yardımcısı seviyesinde bile üstünde olunan bu ideolojilerin basit temellerini araştırmayı gereksiz bulmaktadır.

Şimdi, GP'nin ideolojisi tartışılırken ele alınan en popüler unsura, milliyetçiliğe, daha doğrusu neo-faşizme değinelim. Bora'ya göre GP bilinen lider partilerinin çok ötesinde bir yapıya sahip bir *keşi partisi*dir, yani GP faşizan bir biçimde alçaltılmış ve nesneleştirilmiş kitle ile liderinin partisidir (2002: 54). Bu kişi partisi Uzan'ın şahsen sahibi olduğu medya gücünün profesyonel, pragmatik ve etkin kullanımı ve dikkatlice hazırlanan konuşmaları ile bir siyasal perspektiften çok reklam ya da pazarlama stratejilerinin bir ürünü izlenimi veren partinin genel söylemi ile birlikte düşünüldüğünde GP'nin Türkiye'deki aşırı-sağ popülizmine ve neo-faşizme yeni bir biçim vermeye çalışan bir parti olduğu netleşir (Bora, 2002).

17 Ufuk İlkiz ile yapılan mülakattan.

18 Özal döneminin sürekli olarak eleştiri dışı tutulması GP'nin neo-liberal anlayışı benimsediğinin ve bunun en kararlı ve hızlı uygulayıcısını da kendisine örnek seçtiğinin kanıtı olarak görmek mümkündür. Ancak daha kişisel bir bağ da bu tutumu açıklayabilir. Uzan grubunun – pek çok diğer büyük grup gibi – yükselişi Özal döneminde, Özal'ın politikalarıyla gerçekleşebilmiştir. Bu anlamda Özal'ın ayrı tutulması pek şaşırtıcı değildir.

GP'nin ideolojisinde bulunan milliyetçi hatta neo-faşist unsur inkar edilemez. Bunu göstermek için Uzan'ın demeçlerindeki belli başlı temalara bir göz atmak yeterlidir. Her şeyden önce Uzan özel bir anti-IMF söylemine büyük yer verir. Uzan'a göre Türkiye'nin yıllardan beri süregelen en büyük sorunu ekonomi politikalarındaki IMF parmağıdır (yalnız bu eleştiriler IMF ile hiç stand-by anlaşması yapılmadığı gerekçesiyle Özal dönemine yöneltilmez). Aslında borç veren bir uluslararası kurum olan IMF'nin haddini aşarak Türkiye'de bir karar alıcı haline geldiğini ve daha da önemlisi IMF politikalarının milli menfaatlerle örtüşmediğini belirtir, ve en çok da bu ikinci sebepten ötürü IMF ile ilişkilerin ülkenin onuru, büyüklüğü ve bağımsızlığı adına hemen kesilmesi gerektiğini savunur. Ayrıca IMF gibi kurumlardan borç almanın ilke olarak yanlış olmadığını da belirtir. Bu noktadan sonra genellikle Uzan sesinin tonunu yükselterek, üslubunu daha da sertleştirerek IMF'ye haddini bilmesini öğütler ve eleştirisini noktalar. Bu 'özgün' IMF eleştirisinde üstünde durulması gereken önemli bir nokta olduğu kanısındayım. Uzan'ın IMF karşıtlığı kişiselleştirilmiştir. Yani, Uzan IMF'yi uluslararası bir kurum değil de bir şahıs olarak tanımlayıp eleştirme gayretindedir. Bu tutum yalnızca eleştirinin dinleyiciler üzerindeki anlık etkisini arttırmakla kalmaz, eleştiriye apolitik bir zemine de taşır. Eleştirilen bir kurum olmaktan çıkmış, kişiselleştirilmiştir. Benzer bir biçimde eleştirilen kurum politikalarından ziyade bu 'kişinin' davranışları boyutuna geçmiştir. Bu eğilim, liderin yetenekleri ve gücünü abartmak suretiyle siyasetin kişiselleştirilmesi ne dayanan neo-faşist yaklaşımla örtüşmektedir. Bir diğer temel eleştiri unsuru da siyasal partilerdir. Uzan'a göre ülkenin içinde bulunduğu kötü durum (özellikle ekonomik anlamda) bütün büyük partilerin ortak eylemlerinin bir ürünüdür. Yani, bütün partiler ve liderler – Özal dönemi ANAP hariç¹⁸ – eş derecede suçludur. Bu yaklaşım siyasetin siyaset karşıtı (*anti-political*) bir eleştirisine yol açmakta ve tüm siyasal alanın 'temizlenmesi' gerektiği fikrini doğurmaktadır. Üçüncü, önemli eleştiri unsuru da Avrupa Birliği üyeliği konusudur. Burada temel alınan eleştiri noktası geçtiğimiz on yılı işgal eden AB üyeliği gündeminin tamamen yapay olduğudur. Bu yapaylığın sebebi olarak da Türkiye'nin ekonomik kısıtları sağlamanın çok uzağında olduğu gösterilir. Buna ek olarak, Türkiye'nin Gümrük Birliği'ne üyeliği de AB ürünlerinin gümrüksüz girişine izin vererek Türk şirketlerinin rekabet gücünü kırması ve AB ile müzakere gücünün sıfırlanma-

sı temellerinde eleştirilir. Tüm bu eleştirilerin ışığında Uzan'ın söylemi Özal dönemi hariç bütün hükümetlerin teslimiyetçi politikalar izleyerek Türkiye'nin siyasal ve iktisadi gücünü zayıflat-
tığını ve uluslararası arenada itibarını zedelediğini öne sürer.

GP ideolojisinde bulunan bu milliyetçi-popülist öğeyi vurguladıktan sonra MHP ile kısa bir karşılaştırma yapmakta fayda var. MHP ile başta dış ilişkiler olmak üzere pek çok konuda en azından söylemsel bazda bir benzerlik bulunduğu aşikardır. Ancak, bu söylemsel benzerliğin arkasında yatan temel itici güç düşünüldüğünde önemli bir farklılık göze çarpar. MHP'nin milliyetçi ve yer yer faşist söylemi dayandığı hareketin tarihsel, ilkesel ve ideolojik pozisyonunu yansıtmaktayken, GP'nin aynı söylemi kullanım sebebi oldukça farklıdır. Aslında GP'nin milliyetçi-popülist tarzı, parti ideolojisinin ancak ikincil bir unsurunu oluşturmaktadır. GP zihniyetinin temel öğesi 'iktisadi rasyonalite' olarak adlandırılabilir yaklaşımıdır.

Bu noktada iktisadi rasyonalite kavramını ayrıntılı bir biçimde irdelemekte ve netleştirmekte yarar var. İktisadi rasyonalite kavramıyla anlatılmaya çalışılan bütün modern şirketlerin temelinde bulunan pragmatik, ben-merkezci, hesapçı (*calculative*), mekanik ve kâr maksimizasyonunu amaçlayan düşünüş biçimlerinin bir kombinasyonudur – ki bu düşünce biçimi neo-liberal ideallerle tamamen uyumludur; daha doğrusu neo-liberalizmin temel unsurlarından birini oluşturur. Bu bağlamda, iktisadi rasyonalite bildik anlamda bir ideolojiye değil, bir zihniyete tekabül etmektedir. Yani iktisadi rasyonalite sadece temel hedefler gösterir ve bu hedeflerin meşru, hatta daha da önemlisi tercih edilmesi ve peşinde koşulması gerekli hedefler olduğu fikrini içerir. Başka bir deyişle, iktisadi rasyonalite ana hedef olarak kâr maksimizasyonunu – ki bu ana hedef büyüme, sektörel hegemonya kurma ya da tekelleşme ve girdi maliyetinin minimizasyonunu doğal olarak içerir – ortaya koyar ve bu hedefe ulaşmak için kullanılacak yöntemlerin tamamen pragmatik ve ideoloji dışı olması gerektiğini vurgular. Kısacası iktisadi rasyonalite, özünde, tamamen aksiyomatik bir karakterde belirlenmiş olan hedefe, olası her yol kullanılarak ulaşılmasının zorunlu olmanın ötesinde 'doğru' olduğu fikrinden ibarettir. Bu anlamda, yeri geldiğinde ideolojik yeri geldiğinde de tamamen ilkesiz ve eklektik bir yöntem kullanımı benimsenir, hatta belirlenmiş hedefe ulaşılmasını kolaylaştırması en olası yöntem olduğundan övülür, olumlanır.

İşte bu iktisadi rasyonalite, GP'nin zihniyetinin ana unsuru-

- 19 Siyaset sahnesini bir sektöre ve siyasal partiler arasındaki çekişmenin sektörde bulunan şirketler arası rekabete benzetilerek açıklanması.
- 20 Eylem partisi kavramının faşizan bir çağrışım yaptığı doğrudur. Ancak ben yine de iktisadi rasyonalitenin GP'nin esas itici gücü olduğu fikrindeyim. Örneğin, partinin, faşist bir hareketin en önemli gündem maddelerinden biri olacak Kürt sorununa karşı şaşırtıcı bir sessizlik ve ilgisizlik içinde bulunması partinin faşizan yanının araçsallığını sergileyen bir göstergedir.

dur. Doğal olarak, partinin tüm faaliyetleri de bu temelden beslenir ve ona uygun olarak şekillenir. Böyle bir güdünün hemen hemen bütün parti faaliyetlerine yansıdığı argümanı örtük bir çıkarım değildir. Örneğin, mülakat yapılan bütün parti üyeleri GP'nin tamamıyla özel sektörden gelen kadrolardan oluşması anlamında bürokratik bir yapı olmama özelliğinin üzerinde gururla durmuşlardır. Ayrıca bu 'özel sektör' deneyimli kadroların, ki tamamı Uzan grubu yöneticilerinden oluşmaktadır, yepyeni bir siyaset anlayışını getirdikleri ve partilerinin bildik siyasi partilerden ziyade bir şirket gibi işlediğine de değinmişlerdir. Bu anlayış meşhur 'piyasa metaforunu'¹⁹ anlamsız kılmıştır, çünkü bu siyaset anlayışı zaten siyasal alanı bir piyasa ve partileri de şirketler olarak doğrudan kodlamış ve ortada benzetme yapacak bir mesafe bırakmamıştır. Yani, GP zihniyetine göre siyaset diğerleri gibi bir piyasa olarak ele alınmalı ve doğrudan bir şirketin başarıyı hedeflediği bir piyasada uygulayacağı stratejiyi belirlemede kullandığı mantığı (ya da iktisadi rasyonaliteyi) siyasete uygulamalıdır. Bu anlamda GP'nin kullandığı milliyetçi-popülist söylem, tıpkı diğer taktikleri gibi, ideolojisinin temelini oluşturan iktisadi rasyonalitenin ilkelerine bağlı olarak yapılmış hesaplamaların bir ürünü olarak görülebilir. Örneğin, GP'nin, diğer bütün büyük partilerden farklı olarak kullandığı radikal anti-IMF söyleminin basitçe varolan koşullar altında böyle bir finansörün iktisadi rasyonalitenin ilkeleriyle bağdaşmayacağı (yani kârlı olmadığı) ve IMF'siz ekonomik büyümenin daha kolay gerçekleştirileceği hesabı üstüne kurulmuş olduğu öne sürülebilir. Yani, GP'nin karşı olduğu halihazırdaki şartlar ve hatta faiz oranlarıyla IMF'den borç almanın irrasyonelliğidir ve herhangi bir şekilde ilkesel ya da siyasal olarak mali bağımlılığın reddinden kaynaklanmamaktadır. Bu yüzden de değişen koşullar altında ya da daha 'rasyonel' borç alınabilecek bir kurumun bulunmasıyla GP'nin IMF ya da benzeri bir kurumla anlaşma yapabilecek olması çelişik değildir. Benzer bir biçimde, daha önce de değinilen Uzan'ın konuşmalarındaki üslup ve içerik ile partinin programındaki içeriğin, ya da genel başkan yardımcısının söylemin birbirini tutmaması da partinin dayandığı iktisadi rasyonalite açısından bir sorun teşkil etmemektedir. Tersine, partinin uyguladığı stratejinin bir parçasıdır. Yine benzer bir biçimde, İlkiz partisini, ideolojiyi bırakın, değişmez bir fikri dahi olmayan bir eylem partisi olarak tanımlarken de anlatmaya çalıştığı şey iktisadi rasyonalitenin belirlenen hedefe ulaşmada hiçbir değişmez yönteminin olmadığıdır.²⁰

Yukarıda tartışılan iktisadi rasyonalite ilk bakışta birçok partinin benimsediği bir zihniyet olarak görülebilir. Fakat GP'nin koyu iktisadi rasyonalitesini pek çok partinin pragmatizmi ve eklektizmi ile benzeştirmek yanlış olacaktır. Çünkü, GP hiçbir 'hassas' konusu bulunmayan, bir şirket gibi hareket eden, bir şirket gibi örgütlenen, bir şirket gibi hedef belirleyip gene bir şirket gibi strateji belirleyen ve bunun doğal sonucu olarak siyaset gündemine karşı seçici, ele aldığı konuları belirlediği hedef ve strateji doğrultusunda zaman ve mekandan bağımsız olarak araçsallaştıran bir partiyken, birçok partide gözlemlenen pragmatik ve eklektik tavır tamamen zamana ve mekana duyarlı, varolan güç dengelerini sürekli gözetken ve belli konularda kolayca işletilemeyen (örneğin, AKP için türban, CHP için Kemalizm vb.) temelinde siyasal bir yöntemdir. Bu bağlamda GP temelinde yatan iktisadi rasyonalite sebebiyle çoğunlukla radikal ve saldırgan bir siyasal duruş alan bir partiyken, diğer partiler 'oyunun geleneksel kurallarına' daha sadık ve ılımlı bir çizgide seyretmektedirler. Yine, İlkiz'in ağzından bir alıntı yapmak gerekirse, GP açısından 'sağ görüş ya da sol görüş; her ikisi de sadece bir aldatmadır. Önemli olan, ne yaptığınızdır. Yani eylemdir'. İşte burada bahsi geçen eylem, tam da vurguladığımız iktisadi rasyonalitenin yücelttiği araçsal, pragmatik ve ideoloji dışı yöntemlerdir.

Bu çerçeveden bakıldığında, GP'nin Avrupa'da yükselişe geçen neo-faşist akımların Türkiye şubesi olduğu şeklinde bir yaklaşım da benzer şekilde doğru değildir. Bunu sebebi de Avrupa ile Türkiye arasındaki toplumsal, siyasal ve ekonomik öznel koşullarından çok zihniyet farkıdır. GP hiçbir zaman Le Pen gibi ırka ya da milliyete dayalı bir ayırım üzerinde durmaz, çünkü GP için birincil önemde olan ırk, milliyet, din vs. değil elde edilecek getiri ya da kârdır – ki bu GP özelinde iktidar olmak demektir. Kısacası GP, her şirket gibi kapitalist ekonominin ilke ve kurallarını veri kabul eder ve kazanan stratejiyi (*winning strategy*) kurgulamak için uğraşır, ki bu noktadaki başarı da kâr maksimizasyonu (ya da alınabilecek en çok oyu almak) ve optimum düzeyde bir pazar payına ulaşmak (ya da iktidara sahip olmak) olacaktır. İşte bu noktada GP genel olarak neo-faşist anlayıştan ayrılır. Örneğin, GP içerde bir düşman yaratıp onu hedef almak ile (Avrupa için göçmenler, MHP için Kürtler vs.) uğraşmaz ama işine yarayacağını düşündüğü milliyetçi-popülist söylemi dış ilişkilere uygular. Son olarak, GP'nin ideolojisi neo-liberal söylemin önemli bir ögesi olan siyasal olanın ekonomik olana

21. Bu noktada da el-
de yeterli somut ve-
ri bulunmaktadır. Zi-
ra 'Uzan imajı'nın,
GP amblemi ve slo-
ganlarının hatta ço-
ğu söyleminin ünlü
reklamcı Ali Ta-
ran'ın başında oldu-
ğu uzman bir grup-
ça hazırlandığı bilin-
mekte ve parti yet-
kililerince kendi
farklılıklarının güzel
bir göstergesi ola-
rak değerlendiril-
mektedir. Ayrıca,
pek çok modern şir-
ket gibi zihniyetinin
temelini oluşturan
iktisadi rasyonalite
ile tamamen uyum-
lu olarak partinin
reklam-propaganda
işlerini konunun uz-
manı bir şirkete
devretmesi de dik-
kate değerdir.

ikincil kılınması gerektiği görüşünün en uç noktadaki bir örneği-
ni teşkil eder. GP için siyasal alan zaten tamamen iktisadi rasyo-
naliteye tabi bir oyun sahasından ibarettir. Başka bir deyişle, GP
siyasal alanı zaten ekonomik alanın tamamıyla içinde bulunan bir
parça, ya da bir sektör olarak görür. Böylelikle de siyasal alan
ekonominin istenilir ve 'rasyonel' bir şekilde işleyişini garanti et-
mek dışında önemli bir işlevi olmayan ilincil bir konumdan öte
doğrudan ekonominin bir sektörü konumuna indirilir.

Yükseliş ve Çöküş: Seçimler ve Sonrası

Bu kısımda GP hikayesinin geri kalan kısmına, yani yükseliş
ve çöküşüne değinilecektir. İlk önce partinin seçim kampanyası-
na, uyguladığı stratejiye ve araçlara değinilecek, ardından seçim
performansı hakkında kısa bir değerlendirme yapılacak ve son
olarak partinin çöküş evresine değinilecektir.

GP'nin seçim kampanyası mümkün olduğunca çok il ve ilçe-
yi kapsamayı hedefleyen yoğun bir miting programı ile öncelikle
Uzan grubunun medya gücüne ve daha seyrek olarak 'tarafsız'
(rakip Doğan grubunun olmaması anlamında) medya organları-
na dayanan bir reklam ve propaganda stratejisinden meydana
gelmişti. Her ne kadar ilk bakışta her partinin uyguladığı strate-
jinin daha yoğun ve hırslı bir benzeri olarak görünse de, GP'nin
seçim kampanyasını diğer partilerinkinden ayıran önemli farklar
vardı.

GP'nin seçim kampanyalarını ayırt eden en önemli özellik
tarzı ya da düzenleniş ve sunuluş biçimiydi. Her haliyle bir siya-
si partinin propaganda kolunun değil de bir reklam şirketinin uz-
manları tarafından²¹ hazırlandığı belli olan miting formatları bu
özellikğin en açık ve çarpıcı bir biçimde gözlemlendiği alandı.
Uzan'ın kravatsız, kolları kıvrık beyaz gömleğinden, kullandığı
kelimelere, ses tonuna, vurgu ve tekrarlara ve hatta konuşmayı
yaptığı kürsünün ön tarafına yerleştirilen, konuşma metninin ak-
tığı monitörlere kadar her şeyi geleneksel parti lideri anlayışının
dışındaydı. Buna ilaveten Uzan'ın miting alanına gelişinden (da-
ha doğrusu helikopterle inişinden) kalabalıklı 'bütünleşmesin-
den' konuşmasını müteakip sahne alan şarkıcılara kadar düzen-
lenen irili ufaklı gösteriler de mitinglerin tamamlayıcı unsurları-
ydı. Mitinglerin bu tarzda düzenlenmesi hem bir parti toplantısı-
ndan çok bir popstarın hayranlarıyla buluşmasını andırıyordu
(Bora, 2002) hem de Amerikan seçim kampanyalarına benze-
mekteydi (Taşlıcalı, 2002).

Ayrıca, partinin Uzan grubuyla olan ve medya kullanımının çok ötesine giden organik bağları (örneğin pek çok taşra örgütünün doğrudan TELSİM bayileri tarafından kurulması) da hem kampanyanın farklılığını göstermesi açısından hem de partinin aslında Uzan grubunun 'siyasal girişimi' olduğunu örneklemesi bakımından dikkate değerdir.²²

Seçim kampanyasıyla ilgili son olarak kısaca miting konuşmalarının içeriğinden bahsetmek gerekmektedir. Bu noktada göze çarpan en temel özellik kullanılan söylemin tamamen konu-merkezli (*issue-centered*) ve eklektik olmanın da ötesinde yer yer açıkça çelişik olmasıdır. Yani, parti söyleminin temelini oluşturan 'radikal' argümanların hiçbirisi tek bir teorik/ideolojik çerçeveye bağlı kalınarak ve arada bir uyum gözetilerek üretilmemiştir. Bu sebeple, aynı konuşma içerisinde sosyal demokrat, korumacı, neo-liberal ve faşist söylemlerin bir arada kullanıldığı görülmektedir. Bu yöntemin kullanımıyla GP değişik siyasal yaklaşımların değişik konulardaki görüşlerini öylesine tutarsız bir eklektizm içinde bir araya getirir ki ortaya çıkan söylem her şeyden önce anti-politiktir. Biçimsel olarak Uzan'ın mitinglerde (ki sayıları yüz elliden fazladır) kullandığı konuşma hemen hemen hiç değişmemiştir ve mümkün mertebe kısa tutulmuştur (en fazla yirmi dakika). Konuşmalarda değinilen konulara hızlıca göz atacak olursak şöyle bir içerikle karşılaşırız. Uzan önce IMF ile ilişkilerin acilen kesilmesi gerektiğine ve tarım ile Gümrük Birliği başta olmak üzere bazı seçilmiş ekonomik sorunlara değinir. Sonra nasıl Türk insanının ve toprağının heba edildiğinden ve kötü yönetimden bahseder. Ardından tüm bu saydığı sorunların sorumlusu olarak ülkeyi yıllardır yönetenleri – Özal hariç – gösterir ve Türkiye'nin yeni, genç yüzlere ve yeni bir zihniyete ihtiyacı olduğunu belirtir.

3 Kasım 2002'deki genel seçimlerde GP çoğunluğu şaşırtacak bir başarı sergileyerek %7.25 düzeyinde bir oy oranına ulaştı. Her ne kadar parti yönetimi bu sonuçları beklentilerinin altında bulduklarını belirtse de aslında GP için seçim temel stratejisinin ilk ayağı olarak yeterince tatminkardı. Ayrıca daha önce hiç olmadığı kadar çok merkez partisinin aynı seçimde büyük bir yenilgiye uğramaları da GP açısından sevindirici bir gelişmeydi. Artık önlerinde AKP'den başka ciddi bir rakip kalmamıştı.²³

GP'yi tatmin eden bir diğer nokta ise aldığı oyların dağılımıydı. GP'nin oyları büyük ölçüde Batı Türkiye'deki büyük kentlerden gelmişti. Bunun en çarpıcı örneği de hiç kuşkusuz İzmir'di.

22 Bu noktada partinin taşra örgütünün genelde esnaf kökenli olması sınıfsal bir çağrışım yapsa da kanımca o kadar önemli değildir. Zira, büyük taşra örgütünün kuruluşunda büyük ölçüde TELSİM bayilerine dayanılması bilinçli olarak belli bir sınıf temeline dayanmaktan çok eldeki somut durumun ortaya koyduğu kısıtlar ve iktisadi rasyonalitenin önerdiği pragmatizmin yol açtığı bir durumdur. Zaten partinin örgütleniş biçiminin şirket gibi olması (belki Türkiye'deki siyasal parti geleneğinin de etkisiyle) gayet hiyerarşik ve taşra örgütünü merkeze tamamen tabi bırakan bir modeli içermekte ve dolayısıyla taşra örgütüne bir idari kol ya da şube olmanın ötesinde bir rol biçmemektedir.

23 CHP'nin elde ettiği %19.3'lük oy oranı özellikle DSP'nin %1.2'lere kadar gerilediği bir ortamda GP için endişe verici değildi.

GP İzmir’de %17.5’lik bir oy oranına ulaşarak ikinci parti konumuna gelmişti. Ayrıca, partinin Edirne’de %18.5, Sakarya’da %25.2 (gerçi bu kent Cem Uzan’ın memleketi ve seçim bölgesidir), İstanbul’da (üçüncü parti olmuştur) ve Ankara’da %8.4 ve Tekirdağ’da %13.1 gibi oy oranlarına ulaşılması İzmir’in bir anomali olmadığını göstermiştir. Bu durum GP için hem ses getirmesi açısından hem de bundan sonra ülkenin hangi bölgelerine yoğunlaşması gerektiğini göstermesi açısından oldukça sevindiriciydi. Batıdaki kent merkezlerinde elde edilen bu başarı aynı zamanda beklenenin aksine GP’nin büyük oranda sol-eğilimli seçmenlerden oy aldığını düşündürmektedir. Ayrıca, ‘esas rakibi’ olarak görülen MHP’nin güçlü olduğu orta Anadolu’da oy ortalamasının ülke genelinin altında kalması da bu düşüncüyü kuvvetlendirmektedir. Elbette bu oy dağılımı GP’nin oy tabanının kesin ve ayrıntılı bir analizinin yapılabilmesine yetecek bir gösterge değildir. Fakat yine de, özellikle sadece kamuoyunda değil GP hakkında az çok düşünen yazar kesiminde de hakim olan GP’nin esas olarak MHP’nin oy tabanından oy alacağı beklentisinin en iyi ihtimalle tam anlamıyla gerçekleşmediğini bu verilere bakarak söylemek mümkündür. Kısaca özetlemek gerekirse, GP özellikle Ege kıyılarından, Trakya’dan ve büyük şehirlerden yüksek oranda oy alırken MHP’nin geleneksel oy kaynağı olan orta Anadolu’da görece olarak başarısız olmuştur. Bu noktada belki GP’nin en yüksek oy oranlarına ulaştığı yerlerde geleneksel olarak kuvvetli olan ve dolayısıyla GP’nin esas oy aldığı parti olduğu düşünülen DSP ile MHP’nin milliyetçilik bakımından birbirine olan yakınlıkları varolan durumun o kadar da şaşırtıcı olmadığı biçiminde bir yorum doğurabilir. Ancak kanımca her şeyden önce dikkat edilmesi gereken, GP’nin oy aldığı yerlerin sosyal kompozisyonu ve bu bağlamda görece olarak çizdikleri siyasal profildir. İşte bu profilin Türkiye özelinde görece olarak sola yakın bir tablo göstermesi GP’nin hangi parti tabanından daha çok destek aldığı sorusundan çok daha önemlidir.

Seçimden sonra GP, kısa bir aranın ardından propaganda faaliyetlerine döndü. Bu kez kampanyanın ağırlığı medya kullanımını üstündeydi. Bu dönemde en çok ses getiren kampanya Irak Savaşı konusundaki oldu. Yaklaşık bir ay süresince televizyon ve gazete reklamlarıyla, yine ‘usta-işi’ olduğu belli sloganlar ve görüntüler eşliğinde GP savaş karşıtı bir pozisyon aldı. Bu reklam kampanyası sırasında Uzan Doğan grubuna ait olmayan medya kanallarında da boy göstermeye başladı. Halihazırdaki tablo,

GP'nin emin adımlarla kendisine istediği alanı ve meşruiyet zeminini açmaya devam ettiği biçimindeydi.

Partinin yürüttüğü savaş karşıtı kampanyanın içeriğine bakalım olursak, yine hakim iktisadi rasyonalitenin bir ürünü olduğu görülür. GP'nin savaş karşıtlığının temel gerekçesi Türkiye'nin 1991 yılındaki Körfez Savaşı sırasında uğradığı ve ABD'nin karşılamadığı maddi kayıplardı. Partinin en sık başvurduğu 'bu savaşta Amerika gerçekten kimi vuracak' sloganı da büyük ölçüde bu maddi kayıpların tekrarlanması riskine göndermede bulunuyordu. GP açısından savaşın yol açacağı insan kaybı ve yıkım ancak temel tezini kuvvetlendirme amacıyla kullanılan ikincil bir unsur olarak anlamlıyken, ABD'nin emperyalist hırslarına gönderme yapmaya gerek duyulmuyordu. Kısacası GP'nin savaş karşıtlığının varolan savaş karşıtı koalisyon ile hiçbir benzerliği yoktu. Fakat bir süre sonra kampanya değişen yeni koşullara uygun olarak hızla yeniledi. Hükümetin iyice karikatürize edilmiş ABD'den savaşa destek karşılığı koparabildiği kadar para koparmaya çalışan kaypak görüntüsü GP'yi kampanyasının temelindeki maddiyatçılıktan uzaklaşarak hükümetle aynı çizgide görünmekten kurtulmaya itti. Bu şartlar altında kampanyanın temel vurgusu sessizce savaşın insani boyutuna kaydı. Böylece partinin birinci olağan kongresinde Uzan, Irak savaşı hakkında konuşurken hükümete 'insan hayatına ne kadar fiyat biçtiniz' diye sora-bildi. Söylemin bu kadar hızlı ve ustaca değiştirilmesi partinin reklam-propaganda işlerinde ne kadar 'esnek' ve fırsatçı olduğunu göstermekte ve örneğin McDonald's'ın sattığı yiyeceklerin sağlığa zararlı olduğu tezine direnerek pazar payını koruyamayacağını anlayınca hemen salata ve sıkma meyve suları gibi ürünleri satışa sürmesine benzemektedir.

GP'nin seçim sonrasında yürüttüğü kampanyalardan üzerinde durulması gereken bir diğeri de Genç Parti Manifestosu'dur. Irak Savaşı'nın gündemden düşmesinin ardından GP savaş karşıtı kampanyasını noktalayarak yeni bir kampanya arayışına girdi. Kısa bir süre içinde, Genç Parti Manifestosu olarak adlandırılan küçük bir kitapçık 'piyasaya sürüldü'. Bu kitapçıkta GP 'özlemi-ni duyduğu' Türkiye'yi anlatıyordu. Kitapçığın dili ve içeriği partinin bu sefer hükümete ya da 'ülkeyi yönetenlere' doğrudan saldırmaktan ziyade 'ideal' Türkiye'yi tasvir ederek doğrudan kendi vaatleri üstüne yoğunlaşıyordu. Eşzamanlı, olarak yaklaşan belediye seçimleri de düşünülerek, mitinglere de hız verilmişti.

İşte bu dönemde GP büyük ölçüde beklemediği, hükümetin

- 24 Kanımca böyle bir hamlenin beklenmiyor oluşunun önemli bir sebebi Uzan grubunun gücünün caydırıcılığına olan güvendi.
- 25 Burada kastedilen temel sebep hükümetin GP'yi en yakın ve ciddi tehlike olarak algılamasından ziyade Türk iş dünyasının durumdan duyduğu 'rahatsızlıktır'.

Uzan grubuna karşı yürüttüğü ani ve kapsamlı bir tasfiye politikasıyla ile hızla çöküş sürecine girdi.²⁴ Bu hükümet politikasının ilk ayağı Rumeli Holdingin enerji grubunun en önemli iki şirketi olan ÇEAŞ ve Kepez'in imtiyaz sözleşmelerinin feshedilmesi ve devletin idaresine geçirilmesi oldu. Hükümetin bu durumun tamamen hukuki gerekçelere dayandığı iddiasının doğruluğunu tartışmak yersizdir. Zira, gerek zamanlaması, gerekse sadece Uzan grubuna yönelik bir 'hukuki' müdahale olması hükümetin amaçları hakkında yeterince fikir vermektedir.²⁵ Bu gelişmeler karşısında GP hemen karşı kampanyaya girilerek hükümete yüklenmeye başladı. Bu noktadan itibaren hükümet ile GP arasındaki kavga tamamen kişisel ve kurumsal çıkarlara dayalı bir boyut kazandı. Bu aşamayı takip eden aylarda hükümet başta Uzan grubunun finans ve medya şirketleri olmak üzere pek çok şirketine el koyarak GP'nin en önemli propaganda aracını da susturmuş oldu ve an itibarıyla GP Türkiye siyasetinde kayda değer rol oynayamayacak marjinal bir konuma geriledi.

Sonuç olarak GP'nin yükselişi gibi ani olan çöküşü hakkında yapılabilecek bir tespit, partinin beklemediği bir darbe karşısında aniden varoluşunu üzerine bina ettiği iktisadi rasyonaliteden uzaklaşarak büyük oranda hükümetin istediği biçimde bir kavganın içine girmesi ve dağılmasıdır.

Sonuç

Bütün bu gelişmelerin ve dönüşümün ardından sonuç olarak en başta söylenebilecek şey GP deneyiminin sebepleri ne olursa olsun başarısızlıkla noktalandığıdır. Bu bariz sonucun sebepleri hakkında aynı kesinlikte yargılarda bulunmak mümkün değildir. Ancak yine de, eldeki bazı verilere bakılarak akıl yürütmek mümkündür.

Her şeyden önce GP'nin başarısızlığında ideolojisinin payının en az olduğu fikrindeyim. GP'nin neo-liberal yeni siyaset anlayışını her yönüyle uç noktalarına kadar götüren zihniyeti ve yapısı ancak Türkiye'nin halihazırdaki siyasal manzarasının böyle bir yaklaşımı kaldırabilecek 'olgunluğa' (yani, oturmuş ve iyice sivrilmiş bir neo-liberal perspektife) erişmemiş olduğu için bir sebep olarak görülebilir. Öte yandan, Türkiye'nin iç dinamikleri ve GP'nin yaratıcılarının bu iç dinamikler karşısındaki konumları çok daha temel bir sebebe işaret etmektedir. Her şeyden önce GP Türkiye siyasetiyle tarihsel bir bağdan tamamen yoksundur ve bu açığı kapatabilecek yeterli zamana da sahip değildir. Ayrı-

ca, GP'nin yaratıcısı Uzan grubunun Türkiye'nin en önemli güç odaklarından iş dünyasının zirvesiyle ilişkisi de ciddi bir sorundur. Her ne kadar fiilen bu kesimin içerisinde yer alsa da, Uzan grubunun tek başına bir 'kara koyun' olduğu ve buradan ihtiyaç duyduğu desteği almak bir yana bu kesimin sert muhalefetiyle karşılaşacağı da aşıkardır. Bir diğer kritik güç odağı olan askeriye ile de arasında hiçbir iletişim bulunmaması da önemlidir. Ayrıca, partinin tanım gereği siyasal iktidar ile de karşı karşıya gelmek zorunda olduğu ortadadır. Bu şartlar altında GP'nin planladığı strateji dahilinde sürekli olarak güçlenmesi elbette çok zordur. Kısacası, kanımca GP'nin çöküşünün ana sebebi Türkiye'deki başlıca güç odaklarıyla ihtiyaç duyduğu iletişimi kurmak bir yana çoğunlukla karşı karşıya gelmesidir.

Son olarak, yukarıda belirtilen sebepler de göz önüne alındığında, GP'nin uğradığı yıkım hiçbir şekilde neo-liberalizmin yediği bir darbe olarak görülemez. Yani kanımca, var olan ve zamanla yerini sağlamlaştırıp hegemonyasını güçlendiren neo-liberal anlayış içerisinde kendisine çok uygun bir ortam bulan GP'nin, ülkenin iktidar bloğu ile ideolojik değil çıkara dayalı uzlaşmazlığı neticesinde karşı karşıya gelmesi çöküşünü açıklayan en önemli sebeptir.■

Kaynakça:

- Acar, Feride (1991) 'The True Path Party, 1983-1989', M. Heper and J. M. Landau (eds.) *Political Parties and Democracy in Turkey* içinde, Tauris & Co. Ltd.
- Arslan, Emre (2002) 'The Politics of Fascism: Changing Strategies and Positions of the MHP vis-à-vis the Turkish Power Bloc', Neşecan Balkan ve Sungur Savran (eds.) *The Politics of Permanent Crisis: Class, Ideology and State in Turkey* içinde, Nova Science Yayınları.
- Bali, Rifat N. (2000) *Tarz-ı Hayat'tan Life Style'a: Yeni Seçkinler, Yeni Mekanlar, Yeni Yaşamlar*, İletişim: İstanbul.
- Barry, Norman P. (1983) 'The New Liberalism', *British Journal of Political Science* (BJPS), 13 (1).
- Bora, Tanıl (2002) 'Cem Uzan ve Neofaşizmin Yeni Yüzü: Şirket Konserlerinden Partiye', *Birikim*, 162 (ekim).
- Bora, Tanıl ve Erdoğan, Nemci (1999) 'CHP ve DSP'de Solun Bakıyesi Nedir?', *Birikim*, 120 (nisan).
- Cizre-Sakallıoğlu, Ümit (1994) 'DYP: Bir Kimlik Bunalımının Paramatereleri', *Birikim*, 66 (ekim).
- Coşar, Simten (200-3) 'Türkiye Bağlamında Yeni Siyaset: Yeni Bir Siyasal Etîge Doğru', *Doğu & Batı*, 21 (kasım – aralık – ocak).
- Coşar, Simten ve Yeğenoğlu, Metin (2002) 'Seçimin "Merkez" in(d)e Seyir', *Birikim*, 162 (ekim).
- Deveci, Cem (2002) 'Faşizmin Yorumsanması ya da Carl Schmitt'in Saf Siyaset Kuramı', E. Fuat Keyman (ed.) *Liberalizm, Devlet, Hegemonya* içinde, Everest Yayınları.
- Ergur, Ali (2002) 'Gerçeklik Tanımlayıcısı Olarak Görsellik ve Türkiye'de Siyasetin Gösterileşmesi', *Toplum ve Bilim*, 93 (yaz).
- Ergüder, Üstün (1991) 'The Motherland Party, 1983-1989', M. Heper and J. M. Landau (eds.) *Political Parties and Democracy in Turkey* içinde, Tauris & Co. Ltd.
- Evans, Eric J. (1997) *Thatcher and Thatcherism* Routledge: Londra.
- Genç Parti (2002) *Genç Parti Programı*.
- Genç Parti (2003) *Genç Parti Tüzüğü*.
- Genç Parti (2003) *Genç Parti Manifestosu*.
- İlkiz, Ufuk 17. Aralık. 2002 tarihli röportaj.
- Kavanagh, Dennis (1987) *Thatcherism and British Politics: The End of Consensus?* Oxford University Press: New York.
- Levitas, R. (1986) *The Ideology of the New Right* Polity Yayınları: Cambridge.
- Przeworski, Adam (2001) 'How Many Ways Can be Third?', A. Glyn (ed.) *Social Democracy in Neo-liberal Times: the Left and Economic Policy Since 1980* içinde, Oxford University Press: Oxford.
- Schmitt Carl (1976) *The Concept of the Political*, George Schwab (çev.), Rutgers University Press.
- Schmitt Carl (1988) *Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty*, George Schwab (çev.), MIT Yayınları.
- Taşlıcalı, Memduh (2002) *Beyaz Yakalı: Cem Uzan Fenomeni*, Karakutu Yayınları: İstanbul.
- Tünay, Muharrem (1993) 'The Turkish New Right's Attempt at Hegemony', in Atilla Eralp, Muharrem Tünay ve Birol Yeşilada (ed.) *The Political and Socioeconomic Transformation of Turkey* içinde, Praeger Yayınları.
- Uzan, Cem 10. Temmuz. 2002 tarihli Yayınlanmış Konuşması.

Adaletin ve Kalkınmanın Üçüncü Yolu

Duygu Türk

Bu yazı, *Üçüncü Yol*'un, Türkiye'nin bugünkü siyasi tablosunu değerlendirmek için bir anahtar olabileceği fikrinden hareket ediyor. Aslında, gerek AKP'nin reform programlarında ve kendini anlamlandırma çabasıyla edindiği "muhafazakar demokrat" sıfatında *Üçüncü Yol*'dan esinlendiği, gerekse CHP içinde dönen tartışmalarda *Üçüncü Yolcu* bir eğilimin varlığı bir sır değil. Bu noktada tartışmanın seyrini belirleyen biraz da *Üçüncü Yol*'u nasıl konumlandığımızımız.

Üçüncü Yol, "sosyal demokrasiyi yeniden diriltmek" iddiasıyla yola koyulmuştur, ancak yaşanan dönüşümle birlikte "sosyal demokrasiden geriye ne kaldığı" sosyal demokratların da kafasını kurcalayan bir sorudur. Belki daha da ilgi çekici olanı, aşağıda gösterilmeye çalışılacağı gibi, sosyal demokrat gelenekle herhangi bir bağı olmayan bir siyasal hareketin de *Üçüncü Yolcu* prensiplere adapte olabilmesidir. Dolayısıyla, *Üçüncü Yol*'un Türkiye örneği için oynadığı rol tersinden de geçerlidir; Türkiye siyasal yaşamı da *Üçüncü Yol*'un "ne"liğine dair ipuçları sunmaktadır.

Dönüşüm ve Üçüncü Yol

"Marks işçi sınıfının kapitalizmi gömeceğini düşünüyordu, oysa görüldü ki kapitalizm işçi sınıfını gömdü."

Avrupa sosyal demokrat geleneği, 1970'lerden itibaren bir dönüşüm süreci yaşadı. Bir taraftan varolan sosyalist sisteme dair artan hoşnutsuzluklar, diğer taraftan kapitalist sistemin refah devletinin çözülüşünde cisimleşen kendi içinde yaşadığı kriz ve dönüşüm, 1980'lerle birlikte sermayenin sı-

1 Bu durum özellikle İngiltere için geçerlidir (bkz. Yalman, 1999).

nır tanımayan bir hareketlilikle kendini küreselleştirme çabaları ve elbette neo-liberalizmin yeni sağ hükümetler yoluyla kazandığı zafer (ve bu zaferin, en temelde işçi sınıfının kazanımlarını getirme, gücünü kırma anlamına gelişi), sosyal demokratları tartışmalara ve kendi pozisyonlarını yeniden tanımlamaya sevk etti. Sovyetler Birliği'nin çözülüşüyle pekişen bu sürecin sonunda, sosyal demokratik geleneğin temelde iki önemli kopuş yaşadığı söylenebilir: sınıf siyasetini (ve giderek, sınıfı) reddediş ve piyasa mekanizmasına karşı çekinceli yaklaşımdan vazgeçiş.

Sosyal demokratların tespitine göre, Batı Avrupa kapitalizmi, teknolojik gelişmelere paralel olarak, emek yoğun üretim yerine hizmet sektörünün (dolayısıyla “beyaz yakalı”ların) ağırlıkta olduğu bir yapı arz eder olmuş, bu da geleneksel işçi sınıfının “kayboluşunu” beraberinde getirmiştir. İşçi sınıfının kendi içinde çıkarlarının çeşitlenmesi de işçi sınıfı örgütlenmelerinin gücünü ve sınıf siyasetinin potansiyelini eritmiştir. Bir başka deyişle, iddia odur ki Marksizmin ve genel olarak sol geleneğin toplumsal dönüşümde başat rol atfettiği işçi sınıfı, batının kapitalist ülkelerinde “hayatiliğini” kaybetmiştir (Miliband, 1985: 8). Bu noktada toplumsal dönüşüm için yeni aktörler keşfedilmiş; sınıf siyaseti “indirgemecilik” ve “ekonomizm” ile özdeşleştirilirken, ‘yeni toplumsal hareketler’, örgütlü işçi sınıfına kıyasla daha radikal addedilmişlerdir (24).

Sınıftan ve sınıf siyasetinden bu vazgeçiş, piyasa mekanizmasının giderek daha coşkulu sahiplenilişiyle eş zamanlı yaşanan bir süreçtir. Unutulmamalı ki dönem, yeni sağın hegemonyasının son derece güçlü olduğu, sosyal demokratların bir ‘seçilememe krizi’ yaşadığı dönemdir¹. Sosyal demokratların yeniden seçilebilir olmak için neo-liberal politikalara ciddi bir itiraz göstermemeleri, hem yeni sağın hegemonyacı gücünü hem de tek kutuplu dünyanın solda yarattığı tahribatı göstermesi açısından çarpıcıdır (Sassoon, 1996: 733).

Zira, sosyalist bloğun çözülüşü kapitalizmin sosyalizm üzerindeki üstünlüğünün bir ispatı, sosyalist pratiğin olduğu kadar sosyalist teorinin de iflası olarak addedilmiştir (Novak, 1998: 1). Sosyalist seçenek iptal olduğuna göre, sosyal demokratlar için de mesele artık sosyalizm ve kapitalizm arasında değil, “kapitalizmin biçimleri ve bu biçimlerin ahlaki (*moral*) destekleyicileri, sürdürülebilir bir piyasa düzeninin ve başarılı bir kapitalist girişimin kültürel, etik gereklilikleri” (Marquand, 1997: 79) üzerine olacaktır. Kimine göre, sosyal demokratların (ve sosyalistlerin)

1980 ve 1990'larda yaşadıkları dönüşüm “yeni revizyonizm”e işaret eder: amaç, kapitalizm *içinde* sosyal adalet sağlamak ve bunun yolu da kamu mülkiyeti değil, piyasanın yasama yoluyla düzenlenmesi olmuştur (Sassoon, 1996: 734). Aslında, sosyal demokrasi tarihsel olarak kapitalizmle birarada varoluşu (*co-existence*) ile karakterize olduğuna göre (Sassoon, 1996: 766), kapitalizm kendini yeniledikçe sosyal demokrasi de kendini yenilemek zorundadır (Marquand, 1999: 10) -bir başka deyişle, sosyal demokrasi varlığını sürdürebilmek için değişmek zorundadır (Gamble & Wright, 1999: 2). Buna göre, sosyal demokrasinin piyasa merkezli bir stratejiye kaymasında bir gariplik yoktur; aksine, asıl tehlike kimi strateji ve araçları “fetişleştirmek”, işçi sınıfı ve onun örgütleriyle tarihsel bağda ısrarcı olmaktır (4).

İşte Üçüncü Yol, bir yönüyle böylesi bir atmosferin ürünüdür. Sözü edilen genel eğilimleri içerir biçimde, Üçüncü Yol'a göre bugünün “yeni” koşullarında “eski” sol siyasete dair her ne varsa geçerliliğini yitirmiş ve “yeni” bir siyaset tarzını zorunlu kılmıştır. Aslında, Üçüncü Yolcular sağ ve sol siyasetin “eski” zıtlığını aşmış addedip kendilerini “sağın ve solun ötesinde” bir yerlerde konumlandırmaktadırlar². Aşılması gereken eski tavır ve tanımların arasında belki de en önemlisi piyasa mekanizmasına karşı duyulan “eski” tereddüttür. Üçüncü Yol'un baş teorisyeni Anthony Giddens'a göre, artık “piyasa ekonomisinin bilinen hiçbir alternatifinin kalmadığı” kabul edilmelidir (2001a: 152). Piyasa alternatifsiz olmakla kalmaz; *rekabetçi* karakteri sayesinde “fazlasıyla” (*excessive*) fayda sağlayan en dinamik güçtür, aynı zamanda. Ne var ki, piyasanın bu potansiyelini gerçekleştirmesi (rekabetin korunabilmesi) ve onun kimi aksaklıklarıyla baş edilebilmesi, başka bir deyişle “piyasa düzeninin toplumsal bağlılık/biraradalık (*cohesion*) ile birleştirilebilmesi için” (Marquand, 1999: 13) *devlete* ihtiyaç vardır. Bu noktada, Giddens'ın dediği gibi, “devlet ve piyasa arasındaki *eski* zıtlığın” aşılması gerekir (1994: 32, vurgu eklendi). Bir başka ifadeyle, Üçüncü Yolcu anlayışta, devlet ve piyasa (ve sivil toplum) birbirine alternatif olarak değil, birbirini *tamamlayıcı* biçimde kurgulanmaktadır (Yalman, 1999: 56).

Giddens'ın kurgusunda sınıf siyaseti de “eski”de kalan, bugün herhangi bir geçerliliği olmayan bir olgudur -zira, Marksizmin iddialarının aksine, sınıfın kendisi de çözülmüş, “bireyselleştirilmiştir” (2002: 144):

Marks, işçi sınıfının kapitalizmi gömeceğini düşünüyordu, oysa görüldü ki kapitalizm işçi sınıfını gömdü (Giddens, 2001a: 22).

2 Örneğin John Gray'e göre Üçüncü Yol, ne sağ ne sol, ne ikisinin bir sentezi ne de orta yoldur. Üçüncü Yol, “yeni bir ortak zemin üzerinde yükselir” (alın-tılayan Driver & Martell, 1998: 177).

3 2001 tarihli metnin de Giddens (2001b: 1), İngiltere, Yeni Zelanda, Kore, Tayvan, Brezilya, Arjantin ve Şili'de iktidara gelen sosyal demokrat partilerin Üçüncü Yolcu bir programı benimsediğini belirtir. Genişleyen dalga, Sosyalist Enternasyonal'in 1999 tarihli Buenos Aires toplantısında yayınlanan deklarasyonun Üçüncü Yolcu özünde ifadesini bulmuştur ("Buenos Aires Konsensüsü" için bkz. Yalman, 2003). Bu uzlaşma, devlet-sivil toplum-piyasa üçlüsünün eşgüdümü üzerinden tariflenen demokratikleşme ve yoksullukla mücadele modeliyle, "küresel yönetim" vurgusu, insan hakları ve sürdürülebilir kalkınma temalarıyla birlikte 2003'te Sao Paulo'da yapılan 22. Kongre'de de korunuyor görülmektedir (www.socjalistinternatjonal.org).

4 Newman & de Zoyza'nın (2001: 98) tabirleriyle, Üçüncü Yol'un *siyam ikizi* olan İngiliz İşçi Partisi (*New Labour*). Blair önderliğinde iktidara gelişinin birinci yılında "Üçüncü Yol'u pratiğe geçirdiğini" ilan etmişti (Powell, 1999: 285). Aslında, seçim zaferinin öncesinde de propaganda aracı olarak eği-

Bu anlamda, "endüstriyel ücretli emeğin merkezi role sahip olduğu bir toplum yaratma çabasına" denk düşen (Giddens, 1994: 137) ve ulus-devletle özdeşleşen refah devleti modeli artık tarihe karışmıştır. Dönemin uygulamaları bir "bağımlılık kültürü" yaratacak, bireylerin düşünömselliklerine ya da düşünerek davranmalarına (*reflexivity*) engel olacak kadar kapsayıcı ve devlet merkezlidir. Tam zamanlı çalışma modeline karşı, artık yeni tür iş örgütlenmesi "talepleri" vardır. Dolayısıyla refah devleti döneminin sol-sosyal demokrat söylemi değişmek, "modernleşmek" zorundadır.

Üçüncü Yol'un modernleşme söylemi kuşkusuz fazlasıyla destekçi bulmuştur. Özellikle yeni sağ hükümetlerinin seçim başarılarına "alternatif" olmaya çalışan siyasal partiler için Üçüncü Yol oldukça işlevseldir, zira tıpkı eski sol-sosyal demokrat gelenek gibi, neo-liberalizmin de "öldüğü" ve bu durumun "yeni sosyal demokrasi" için fırsatlar sunduğu iddiasındadır. Açık ki, Üçüncü Yolcu argümanları savunan siyasal partiler, Üçüncü Yol adlandırmasını kullansın ya da kullanmasınlar, seçim başarıları anlamında bu fırsatı değerlendirmişlerdir. ABD'de Clinton dönemi "Yeni Demokratlar", İngiltere'de Blair'in önderliğinde "Yeni İşçi Partisi", daha sonrasında hızla yayılacak bu dalganın ilk temsilcileriydiler³. Üçüncü Yolcu siyaseti izleyen hükümetlerin yeni sağ uygulamalarının yarattığı atmosferde toplumsal taleplere cevap verir biçimde neyi ne kadar değiştirdikleri sorusu⁴ bir yana, Üçüncü Yol fikrinin, söz konusu parti ve liderlerle ya da Sosyalist Enternasyonal'le sınırlı kalmadığını vurgulamak gerekir.

Neo-liberalizmin fırtınasının yarattığı tahribat -ekonomik ve siyasal krizler, yoksulluk, toplumsal parçalanma ve hoşnutsuzluk- yeni sağın çeşitli düzeylerdeki aktörlerini ve destekçilerini dahi uygulanan modelin yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini düşünmeye sevk edecek denli derindir. Öyle ki sistemin sürdürülebilirliği amacıyla birtakım önlemler düşünülmüş, bu noktada devlete biçilen yeni işlevlerle yeni bir yönetim modelinde (*yönetişim*) somutlaşan reçetede uzlaşılmıştır. *Post-Washington Konsensüsü* diye bilinen bu süreç, bir başka ifadeyle neo-liberalizmin temel ilkelerine herhangi bir itiraz yöneltmeden yarattığı toplumsal deformasyonla baş edebilme stratejisi, tam da Üçüncü Yolcu prensipleri dile getirir. Buna göre, neo-liberalizmin ilk döneminde savunulan minimal devlet, yerini, piyasanın, kapasitesini gerçekleyebilmesi için, onu belirli biçimlerde düzenleyen devlete; neo-liberal politikaların yarattığı tahribatla baş edebilmek (top-

lumun ‘dışlanmışlarını’ sisteme dahil edebilmek) amacıyla geliştirilen sosyal politikalara ve toplumsal kurguya; tüm bu süreç için bir tür rıza inşa etme ve krizlerle sarsılan meşruiyeti onarma amacıyla katılımcı, şeffaf yönetim modeline bırakır. Bir anlamda neo-liberalizm de 1990’larla birlikte kendi revizyonizmini yaşar ve gelineen noktada bu sürecin başlıca aktörlerinin seslendirdiği yeni temalar, Üçüncü Yolcu argümanlarla örtüşür⁵. Bir başka deyişle, Üçüncü Yol’un kökten değişmiş koşullar retoriği, bu koşulların analizi ve devlet-toplum ilişkisinin kurgusu bugün hakim olan anlayışı ifade etmektedir⁶.

Devlet-Piyasa-Sivil Toplum

“İyi toplum, devletin, rekabetçi ekonominin ve sivil toplumun dengesinde kurulduğu toplumdur.”

Üçüncü Yol’un neredeyse bir fetiş halini alan “yeni”lik vurgusu, büsbütün farklılaşmış, dönüşmüş bir yaşam ve bu koşulları mümkün kılan bir *küreselleşme* algısına dayanır. Giddens’in, tanımlayıcı unsurlarını, “iletişim devrimi”, “yeni bilgi ekonomisi”, “Sovyet komünizminin çöküşü” ve sonuç olarak “gündelik yaşam düzeyindeki dönüşümler” olarak sıraladığı küreselleşme, ekonomik bir süreç olmanın ötesinde sosyal, kültürel ve siyasal alanlarda derin dönüşümlere işaret eden bir fenomendir (Giddens, 1994: 22; Giddens & Hutton, 2000: 49). Küreselleşmede cisimleşen tüm bu yenilikler, insanın kontrol edebileceğinin ötesinde bir dünyaya, kesinlikten ve tahmin edilebilirlikten yoksun koşullara, icat edilmiş risklere (2002: 11) yol açtığı kadar, insanların kendi hayatlarına dair daha fazla otonomiye sahip olmaları anlamına gelen toplumsal düşünümSELLİĞE (*reflexivity*) de neden olmuştur⁷. Böylece, küreselleşme yeni bir “radikal siyaset” biçimi için gerekli fırsatı yaratmıştır. Belirtilmeli ki Giddens için ‘radikal’lık, değişime direndiği ölçüde solun kaybettiği bir özelliktir. Buna karşılık sağ, girişimciliği, piyasanın ve değişimin dinamizmini yansıtarak “radikal” sıfatını hak etmiştir. Üçüncü Yol’un benimsediği “radikal siyaset”in radikalliği bu anlamda, hem piyasa yönündeki değişimi sahiplenmenin hem de kendini “eski” soldan ayırıştırmanın radikalliğidir, denebilir.

Üçüncü Yol’un radikal siyasetini tanımlayan kavramlardan biri siyasetin yaratıcı olmasıdır (*generative politics*) ki bu, devletin “karakter değiştirmesini” zorunlu kılar. Karakter değişikliği, yeni sağın minimal devletini ve sosyalizmin sibernetik modelini aşan biçimde devletin “aktif” rolünü içerir. Devlet, toplumdaki

timin önceliği, dinamik ve rekabetçi ekonomi, güçlü aile ve güçlü cemaatler, desantralizasyon gibi Üçüncü Yolcu temaların kullanıldığı bir “toplum sözleşmesi” halka sunulmuştu (Powell, 2002: 7). Temel hedef, “daha rekabetçi, esnek ve açık piyasa” olarak konmuş ve yeni sağın piyasa temelli politikalarından geri dönüşün olmayacağı’nın garantisi verilmişti (Arestis & Sawyer, 2001: 275). Merkel’in (2001: 57), “Üçüncü Yol’un farklı patikaları” diye tabir ettiği sosyal demokrat iktidarlarda (örneğin Hollanda ve İsveç) olduğu gibi, İngiltere’de de öne çıkan uygulama emek piyasalarının esnekleştirilmesi (bu konuda bkz. Jessop, 2003) ve sosyal devlet harcamalarının kısılması oldu. İngiliz Üçüncü Yolu’nun “şansı” bu konuda yeni sağ hükümetlerin zaten epeyi yol katetmiş olmalarıydı (Merkel, 2001: 73).

⁵ Bu iddia için, Dünya Bankası’nın 1997 tarihli raporu (“Değişen Dünyada Devlet”) kritiktir. Söz konusu metnin değerlendirilmesi için bkz. Panitch (1998). “Yönetişim” kavramının Dünya Bankası söylemindeki serüveni için bkz. Bayramoğlu

lu (2002). Bugün yönetim modelinin diğer yüzünü oluşturan toplumsal kurgu, “dışlanma” üzerinden tariflenen yoksullukla mücadele programı ve beşeri sermaye vurgusu, söz konusu örtüşmenin temel unsurlarıdır.

6 Panitch (1998), bunu “küreselleşmenin sosyal demokratlaşması” diye tarifler. Belirtmeli ki, Üçüncü Yol’un küresel yönetim vurgusu AB projesinde kısmen hayata geçirilme iddiası taşımakla birlikte, Amerikân yeni muhafazakarlarının siyasal öncülüğünü yaptığı tek taraflı müdahaleler ile bugün geri planda kalmış görünmektedir. Diğer taraftan, Üçüncü Yol’un politik alanındaki en önemli ismi, Blair ve İngiliz İşçi Partisi yönetimindeki İngiltere ise bu duruma muhalefet etmek bir yana, bildiği üzere ABD’nin müttefikidir. Driver & Martell (2001: 43), bu süreci önceleyen makalelerinde, Giddens ve Blair arasındaki farkın, Giddens’in küresel yönetime yaptığı vurgu olduğunu belirtirler.

7 Giddens, post-Fordizmi ve esnek üretimi de bu yüksek dönüşümlilikle ve bireylerin kendi davranışlarına dair artan özerklikleriyle ilişkilendirir (1994: 25)

“düşünsel mobilizasyon” a uygun biçimde, birey ve gruplara herhangi bir yönelimi dayatan değil, bizzat onların olayların akışını yönlendirmelerine olanak sağlayan bir yapıya dönüşmelidir. Bunun için de diyalogu çoğaltan bir kamusal alanın yaratılması ve hükümetin şeffaflaştırılması gereklidir. Giddens’in terminolojisinde bu, “demokrasinin demokratikleştirilmesi” sürecidir. Habermascı “müzakereci demokrasi” modelini çokça anımsatır biçimde Giddens, tartışmaya ve fikirlerin paylaşımına-değişimine dayalı bir “diyalog demokrasisi” önerir. Bu model, aile, toplumsal hareketler ve uluslararası örgütlenmeler içinde hayata geçirilmelidir (1994: 29-34).

Giddens’in küreselleşme ile nedensel bir ilişki kurmaya meylediği (Lewandowski 2003: 116-119) bu daha demokratik “yeni siyasal kültür”, ancak sivil toplumun güçlendirilmesi ile hayata geçirilebilir (Giddens, 2000: 84). Bu da devlet-sivil toplum-piyasa üçlemesinin yeniden kurgulanması demektir.

Değindiği üzere, Üçüncü Yolcu anlayışta, piyasa düzeni alternatifsiz olmanın ötesinde; dinamizmi, üretkenliği ve rekabetçi karakteri sayesinde “başka hiçbir sistemle kıyaslanamayacak kadar fazla fayda” sağlaması nedeniyle arzulanın olandır (Giddens, 2001a: 152). Ne var ki, piyasanın tekelleşme eğilimini önleyici ve rekabeti destekleme amacıyla piyasayı düzenleyici mekanizmalara da ihtiyaç vardır. Üçüncü Yol teorisinde bu rolü, yeni bir yönetim modeline dönüştürülmesi kaydıyla devlet oynar. Bu bağlamda devlet, “yeni demokratik devlet” in şeffaflık, yetki devri, kamusal alanın güçlendirilmesi, katılım gibi ilkeleri öncülüğünde yeniden yapılandırılmalıdır (Giddens, 2000: 84-91). Aynı zamanda, refah devleti döneminin “verimsizliği”nden ders çıkarılarak devleti, tıpkı *şirketler gibi*, verimli çalışır hale getirmek, bu zihniyete yönelik bir dönüşümü sağlamak da hedeflenmelidir (Giddens, 2001a: 54). Bu noktada, değişen koşullara ve ihtiyaçlara cevap veremeyen “sosyal devlet” anlayışı da “sosyal yatırımcı devlet” e dönüşmelidir. Sosyal yatırımcı devletin temel özelliği toplumsal eşitsizlik noktasında alınacak önlemlere dair vurgunun, *yeniden dağıtımdan beşeri sermaye için yatırıma* kaymasıdır (2000: 114). Devlet “her ne zaman mümkünse” beşeri sermayeye yatırım yapmalı, “kazanımların yukarıdan aşağıya doğru dağıtımı, yerini daha yerel dağıtım sistemlerine terk etmelidir” (2000: 131-132). Bir başka deyişle, “sosyal hizmetler” bireylerin ve sivil toplum kuruluşlarının önemli rol alacağı, hükümete yardım edeceği bir alan olmalıdır. İşte yeni bir refah toplumu (“pozitif refah

toplumu”) bu sıkı devlet sivil toplum ilişkisine ve kamu ile özel sektörün birlikteliğinin -kamunun özel sektörün önünü açma işlevi gördüğü bir birlikteliktir bu- doğuracağı *sinerji*den beslenen “yeni karma ekonomi”ye dayanacaktır.

Tarif edildiği haliyle devletin yeniden yapılandırılması ve sivil toplumun güçlendirilmesi yoluyla devlet-sivil toplum-piyasa üçlüsü arasında bir denge kurulması başarılabilecektir (Giddens, 2001a: 153; 2002b: 35). Zira bu denge tutturulamazsa, piyasa gerektiği gibi işleyemez ve “demokratik sistem çökebilir”. Giddens’in modelinde piyasa düzeni demokrasinin gereği, devlet de bu düzeneğin garantörüdür.

Üçüncü Yolcu iddiaya göre, devlete atfedilen düzenleyici işlevle neo-liberalizme bir alternatif geliştirilmiştir. Ancak, neo-liberalizmin cevap veremediği bir noktaya daha temas edilmelidir, zira “[Thatcherizm] ekonomiyi modernleştirmek istemiş, ama diğer alanları ‘de-modernize’ etmiştir, ki bu alanlardan biri de ailedir” (Giddens’tan alıntılanan Novak, 1998: 27). Bu nokta, Üçüncü Yol’un neo-liberalizme yönelttiği, piyasaların “toplumsal ve etik bir çerçeve” olmadan verimli işleyemeyeceği (Giddens, 2001a: 30; 2001b: 18) eleştirisiyle ve bunun üzerinden kurulan toplumsal modelle bağlantılıdır.

“Rekabete Dayalı Bağlaşma”

“Herkes aynı takımın oyuncusu gibi hissetmezse rekabetçilik sağlanamaz.”

Giddens’a göre bugünü tarifleyen dinamiklerden biri de yine küreselleşmenin bir sonucu olarak, gelenek-sonrası bir toplumsal düzende yaşıyor oluşumuzdur. Bu, geleneklerin yok olduğunu, etkisizleştiğini değil, geleneklerin de gerekçelendirilebilir olmaları gereğini ifade eder. Yani gelenekler eskisi gibi, “geleneksel biçimde” savunulamaz -bu, fundamentalizme götürür ki diyalogu reddetmesi bakımından gerçek bir tehlikedir. Dolayısıyla, geleneksel muhafazakarlık da tıpkı sosyalizm gibi çözülmüş, ancak yeni siyaset anlayışını cisimleştiren radikal bir siyaset için bir *felsefi muhafazakarlığa* ihtiyaç doğmuştur (1994: 27).

“Felsefi muhafazakarlık” tabiri, neo-liberalizmin tahrip ettiği toplumsal birimleri, özellikle de aileyi, “eski” biçimlerine dönmeyeceklerini bilerek ve kendi içlerinde demokratikleştirerek, güçlendirmek, bu yolla da toplumsal biraradalığı/dayanışmayı yeniden inşa etmek amacına işaret eder. Zira, neo-liberalizm aileyi, dolayısıyla toplumsal dayanışmayı parçalamıştır ve (yeni-

8 Giddens, “en alttakiler” kadar “en üsttekilerin” de toplumun dışında olduğunu belirtir. Elitler, kendi kendilerini toplumun dışında konumlandırmakta, sosyal hizmetlerden yararlanmamayı tercih etmektedirler. Devletin kendini verimileştirmesi bu kesimleri de yenisinden topluma dahil edecektir (2001: 108).

9 Bu, firmalar arası rekabet düşünüldüğünde, rekabet gücü artmış bireylerin, yani daha nitelikli hale gelmiş işgücünün, çalıştıkları firmanın rekabet gücünü artırması işlevini de taşır.

den) güçlendirilmiş aile “kaçınılmaz olarak, toplumsal dayanışmayı (yeniden) inşa eder” (2000: 111).

Toplumsal dayanışma vurgusu ile toplumsal eşitsizliğe karşı sivil toplumun gönüllülüğüne yapılan çağırısı birarada düşünüldüğümüzde, Giddens’in “sorumluluk yoksa hak da yok” ifadesi netleşir. Bireylerin hakları olduğu kadar, dayanışmayı yeniden oluşturmak için toplumsal alanda üstlenecekleri sorumlulukları da olmalıdır. Bu nokta bizi, Üçüncü Yol’un devlet-toplum ilişkisini anlamak için kilit unsurlardan biri olan *eşitsizlik* algısına taşır:

Sosyal demokratlar, sosyalizmin çöküşünün ardından eşitsizliğe yaklaşımlarını ve kafalarındaki eşitsizlik kavramını gözden geçirmelidirler (...) Uzun zamandan beri solcuları içine çeken ‘ne pahasına olursa olsun eşitlikçilik’ fikrinin bir geleceği yoktur (...) Günümüz solutionun, eşitlik konusunda, özellikle *fırsat eşitliği* üzerinde durarak, dinamik bir hayat-şansları yaklaşımı geliştirmesi gerekmektedir (Giddens, 2001a: 79-80; vurgu eklendi).

Zira, fırsat eşitliğinden farklı tarzda güç eşitliği ya da ekonomik alanda bir eşitlik arayışı zorbalığı, fırsat eşitliği ise çeşitliliğin koşullarını (farklı hayat-şanslarını) yaratır. İşte bu nedenle devlet, piyasa koşullarının *sonuçlarının* yarattığı eşitsizliğe müdahale etmektense piyasaya dahil olurkenki fırsat eşitliğini gözetmeli ve bireylerin kendi kapasitelerini artırmalarını sağlayıcı yatırımlarda bulunmalıdır.

Beşeri sermayeye, özellikle de eğitime yapılan bu vurgu, bilgiye erişme ve işgücü piyasasına dahil olma temelinde şekillenen “yeni tür eşitsizliklerin” altını çizer. Bu tür eşitsizliğin mağdurları iş piyasasından ve toplumdan *dışlanma* tehdidi altındadır. Toplumsal dayanışmaya en büyük zararı verdiği düşünülen “dışlananların”, yeniden toplumca içermeleri, bir başka deyişle bu grupların piyasada rekabet güçlerini (istihdam edilebilirliklerini) artırıcı önlemlerle “korunmaları” gerekmektedir⁸. Dolayısıyla, sosyal yatırımcı devlet kavramıyla beşeri sermayeye yapılan vurgu, en temelde de eğitim *hakkı*, bireylerin piyasadaki rekabet güçlerini artırmak, bu yolla topluma dahil olmalarını sağlamak ve toplumsal dayanışmayı onarmak noktasındaki işlevselliği ile tariflenir⁹. Üçüncü Yol politikalarını benimseyen Tony Blair’in dediği gibi:

Modern ekonomide değerin ve rekabet avantajının temel kaynağı beşeri ve entelektüel sermayedir. Yeni İşçi Partisi’nin eğitime ve beceri kazandırmaya büyük öncelik tanınması bu sebeptendir (Blair’dan alıntılan Powell, 1999: 290).

Bu çerçevede, “dahil olma” ya da içirme (*inclusion*) kavramı,

toplumsal eşitlik idealinin yerini almaktadır. Will Hutton'ın¹⁰ ifade ettiği üzere, çağdaş solun başlıca ilgisi eşitlikten çok toplumsal ve ekonomik anlamda “içerme” üzerine olmalıdır (1997: 3). Kastedilen içermenin İngiltere'deki Üçüncü Yolcuların söyleminde aldığı biçim oldukça öğreticidir:

“sınıf savaşı bitmiştir” amentüsü bir anlamda her şeyi belirler. Ardından, artık gerçekten çıkarları neredeyse örtüşmüş “tek bir ulus” olduğumuz [vurgusu] gelir; “ücreti düşük de olsa bir iş imkanı, iş imkanı'nın hiç olmamasından daha iyi”dir; ve “işvereni desteklemek, istihdamı, çalışanı ya da sendikaları desteklememek” anlamına gelir diye düşünmek absürdlüktür (aktaran Newman & de Zoysa, 2001: 104).

Bu ifade, toplumsal bağlaşma (*solidarity*) ya da dayanışma için yeni bir zemin kurgulama çabasını özetler; zira tam istihdam ve güçlü sosyal güvenlik kurumları ile karakterize olan refah devleti döneminin sona ermesiyle, bölüşüm temelli bir bağlaşma parçalanmıştır (Streeck, 1999). Yeni dönemin kilit kavramı ise “rekabet”tir. Öyle ki, bireyden ulus-devlete, kentlerden şirketlere kadar her birim kendi içinde yarışabilme kapasitesiyle -piyasadaki rekabet gücüyle- değer kazanır olmuştur¹¹. Böylesi bir “rekabet” tahayyülünde, refah devleti döneminin bağlaşma yaratma araçları, bir başka deyişle yeniden dağıtıma dayalı bir bağlaşma, sermaye için rekabet gücünü düşüren bir yükür. Aynı mantıkla, bir firmanın rekabet gücünün fazla olması (üretimin esnek, ücretlerin düşük olması), “işverenin” olduğu kadar “çalışanın” da yararınadır. Zira, rekabet gücü olmayan firmaların yaşama şanslarının da olamayacağı serbest piyasa koşulları düşünülürse, “düşük ücretli de olsa iş, işin olmamasından daha iyidir”.

Bir başka ifadeyle, artık sınıf savaşı ortadan kalktığına, “biz ve onlar” çatışması bir anlam ifade etmediğine göre, “çalışan ve işveren” arasında bir *çıkart ortaklığı* (Clemet'ten alıntılanan Newman & de Zoysa, 2001: 104) ya da aynı geminin yolcusu-bir takımın oyuncusu olma güveni tesis edilebilir, edilmelidir.

Bu arayış, bağlaşmayı ancak rekabet çerçevesinde ve onun sınırlarıyla kurgulayabilir. Streeck'in “rekabete dayalı bağlaşma” (*competitive solidarity*) kavramının anlattığı gibi, Üçüncü Yol'un neo-liberalizme alternatif olduğu iddiasıyla öne sürdüğü toplumsal dayanışma, bağlaşma ya da biraradalık kurgusu yine bir “tamamlayıcılık” ilişkisiyle rekabete bağlanır:

Blair, “herkes aynı takımın bir parçası gibi hissetmez, takımın başarisından ve yararına olandan pay almazsa” rekabetçiliğin sağlanamayacağını vurgulamıştır (Lee, 1997: 137).

¹⁰ Hutton, “*stakeholder capitalism*” yaklaşımının önde gelen isimlerindendir. Yaklaşım, “kapitalizmin ahlaki bir ce-maat ile biraradalığının mümkünlüğü-nü” savunur, piyasaların düzenlenmesi ihtiyacını, bireysel gelişim ve toplumsal bağlılığın tamamlayıcılığını vurgular. Dolayısıyla Üçüncü Yol'la büyük paralellik taşır. Blair de Üçüncü Yol'la birlikte “*stakeholding*” kavramını kullanmıştır. Ancak daha sonra Hutton, Üçüncü Yol'u yeni sağdan farklı bir ekonomik anlayış geliştirmekle eleştirecektir (1999: 99).

¹¹ Bkz. Şengül (2001).

12 Belirtmek gerek ki, bireylerin kendi yaşamlarına dair daha fazla karar almaları gereği ile tarifi edilen düşünüm-sellik, toplumsal dayanışmayı yaratmada aktif rol oynayacak gruplar oluşturmayı olduğu kadar kişisel özerkliği de içerir. Kavramın, bireysel özerklik ile toplumsal dayanışmayı biraraya getiren bu iki yönlülükle karakterize edilişi, Üçüncü Yol'un "eski siyaset anlayışlarında zıtlıkla tarif edilen" ikilikleri birbirine tamamlayıcı addetme karakteristiğine bir diğer örnektir.

13 Üçüncü Yol'un bu modelinin Schumpeterci *workfare* modeliyle bir karşılaştırması için bkz. Jessop (2003).

Bu tablonun eş değerdeki diğer bir parçası da "hakları kadar sorumlulukları da olan" bireylerin bir yüksek düşünüm-sellik göstererek¹², sivil toplum örgütlenmeleriyle kendi kendine yeter gruplar, yerel dayanışma ağları oluşturmalarıdır (Şengül, 2001: 180). Bu ağın en temel birimi, kuşkusuz ailedir. Bu noktada, hem felsefi muhafazakarlık ilkesinin bir gereği olarak başta aile olmak üzere toplumsal birimleri güçlendirerek hem de sivil toplumun aktifleşmesinin önünü açarak varılacak olan hedef, bir anlamda toplumun kendi sorunlarını kendi çözmesi idealidir. Latham'ın (2001: 30) dediği gibi, *sivil toplumun güçlendirilmesi amacıyla*, "devletin sosyal hizmetleri gönüllü birliklere/gruplara ve ortak (çıkarlar etrafında bir araya gelen) kuruluşlara devretmesi" gerekmektedir. Bu yolla toplumsal dayanışmanın önündeki "dışlanma" problemi büyük ölçüde çözülecek, çözümün zorlaştığı noktada hem en fazla dışlananlar yani en yoksullar (ya da "korumaya muhtaçlar") için hem de sivil toplumun aktifleştirilmesi (girişimci kültürün desteklenmesi) için "sosyal yatırımcı devlet" devreye girecektir (Giddens, 2001b: 5)¹³. Böylelikle, devlet "sınırlı" kamusal kaynaklarını yalnızca, "gerçekten de kendi kendine yardım edemeyecek olanlara" yoğunlaştıracaktır: "İşte, Üçüncü Yol tartışması bu arayışla ilgilidir" (Streeck, 1999).

Adaletin ve Kalkınmanın Üçüncü Yolu

"Şimdi hepimiz muhafazakar olmalıyız."

Adalet ve Kalkınma Partisi, kökenini Türkiye'de siyasal İslam olarak adlandırılan çizginin cisimleştiği siyasal partilerden alıyor. 28 Şubat olarak bilinen süreç bu gelenekte bir kırılma noktasını işaret eder.

Türkiye'de başından beri siyasal İslam çizgisinin sınıfsal tabanını oluşturan küçük ve orta ölçekli işletmeler, 1980 sonrasında ihracat yönelimli birikim stratejisi sayesinde avantajlı bir konum elde etmişlerdir (Gülalp, 2003: 45). Diğer bir ifadeyle, dışa açılmayla birlikte bu işletmeler; ve örgütsüz emeğe dayanan, esnek ve küçük ölçekli yapılarının sağladığı "rekabet" avantajlarıyla, taşeronlaşmanın ve fason üretimin giderek ağırlık kazandığı dünya ekonomisine entegre olma arayışına girmişlerdir (Gülalp, 2003: 124; Koyuncu 2002: 360). Geleneksel birim ve dayanışma ağlarının, *cemaatçiliğin*, tanımlayıcı özellik olduğu bu yapıda, hem emeğin örgütlenmesine "ihtiyaç" bırakmayan işçi-işveren "kardeşliği", hem de işverenlerin kendi içlerinde dayanışma ihtiyacı, İslami bir kültürel çerçevede sağlanır (Buğra, 2004: 136-137).

1990'lara gelindiğinde, büyük sermayenin faydalandığı devlet teşviklerinden artık daha fazla pay almayı hak ettiğini düşünen bu İslam referanslı ya da 'yeşil' sermaye, "içteki" dışlanmışlığını kırmak (Buğra, 2004: 134) ve "dış" rekabette daha fazla avantaj elde edebilmek amacıyla kendi örgütünü kuracak kadar büyümüştür. Dolayısıyla,

Türkiye'de siyasal İslam küreselleşmeye karşı çıkışın değil, küresel düzene uyum göstermenin ve onun içinde daha avantajlı bir konuma ulaşmanın bir aracı, bunu sağlamaya yardımcı olabilecek bir dayanışma ağının kurulması çabası olarak belirlemektedir (Gülalp, 2003: 12).

Ancak, MÜSİAD'da ifadesini bulan İslami sermayenin, TÜSİAD'da örgütlü büyük sermayeden farklı olarak, dünya kapitalizmine eklemlenme hedefinde gösterdiği adres, kendi yapısına daha uygun modeller olan Doğu Asya ve İslam ülkeleri olmuştur (Savran, 2004: 34). 28 Şubat ve sonrasındaki süreçte ise, Türkiye kapitalizminin "küreselleşme süreci için temel referansının Avrupa Birliği olduğu" bir kez daha netleşmiştir, denebilir (Türkay, 2004: 196).

Diğer bir deyişle, 28 Şubat Türkiye'de sermaye içi bir hesaplaşma ve yeniden biçimlenme sürecidir ve siyaset yapma biçimine dair bir uyarı niteliği taşır: Türkiye'de Batı yerine İslam ülkeleriyle bütünleşmeyi hesaplayan, devlet desteğinden daha fazla pay kapmaya talip olan bir sermaye grubu olmanın ve de din referanslı bir siyasal çizgiyi sürdürmenin "sınırları" vardır. Denebilir ki, AKP'yi oluşturacak olan kadro bu mesajı doğru okumuş ve hem küresel kapitalizme entegrasyon anlamında hem de tabanını genişletip bir kitle partisi olma babında kendilerine daha "meşru" bir "yol" seçmiştir¹⁴.

Dolayısıyla, AKP de bir anlamda, tıpkı Avrupalı sosyal demokrat partiler gibi, "var kalabilmek için değişmek zorunda" kalan bir siyasi oluşumdur. Bu çabayla İslamcı referanslar geri plana itilmiş, daha *evrensel*, daha *meşru* ve "eski" konumu da bir ölçüde içerebilecek olan "muhafazakar" adlandırması uygun bulunmuştur. Siyaset sahnesine çıkarken karşılaştığı en ciddi problem meşruiyet edinme olan bu siyasi oluşumun, sahiplendiği "muhafazakarlık" tabiri çok işlevlidir: hem değiştiğini ve yeni olduğunu, ama ayaklarını hala bu topraklara bastığını, hem de evrensel değerlere ters düşmeyeceği mesajını taşır (Yıldız'dan alıntılan Akdoğan, 2004: 119). Gerçekten de muhafazakarlığın, Batı'da "siyasal yapı içinde yerleşik ve kabul edilebilir bir siyasal çizgiyi" ifade ediyor oluşunun sağladığı avantaj özellikle belirtil-

14 (Doğu Asya krizinin de etkisiyle) Gelişen noktada MÜSİAD'ın "AB uzmanı" olan yeni başkanı Ömer Bolat, "Niteliği ne olursa olsun Avrupa Birliği ile yolların ilişkide olmayı tarihi açıdan, coğrafya açısından, sosyo-ekonomik şartlar ve siyaset açısından bir zorunluluk olarak görüyörüz" demektedir (7.10.2004 tarihli MÜSİAD bülteni). Ancak, MÜSİAD, "yumurtaları bir sepete koymama" çağrısı da yapmakta, öncelikli hedef AB olmak üzere, bölge -İslam- ülkeleriyle ve Doğu Asya ekonomileriyle de işbirliğine gidilmesi gerektiğini eklemektedir.

15 Yeni muhafazakarların en önemli temsilcileri olarak kabul edilen Amerikan muhafazakarlarının “yerel otoriteleri, cemaatçiliği, dinsel değerleri” öne çıkardıkları vurgusu (Akdoğan, 2004: 31) kayda değerdir.

mekte (Akdoğan 2004: 131), kavramın “değişime direnen, statü-kocu” gibi olumsuz atıflarla özdeşleşmemesi için (2004: 20) “yeni”lik vurgusu yapılmaktadır:

Muhafazakarlığın değişimin yöntem ve kaynağına yönelik ihtiyatlı duruşu tutuculuk, ürkeklik, gericilik gibi değerlendirilmemelidir. Bu tür yaklaşımlar güden ve amacı sadece mevcudu muhafaza etmek olan *klasik muhafazakar* çevreler olabilir, ancak bunlar geçmişte kalmış ve *yeni muhafazakarlık* yanında anlamını ve önemini yitirmiştir (Akdoğan, 2004: 47; vurgu eklendi).

Anlamını ve önemini yitiren klasik muhafazakarlık karşısında “yeni muhafazakarlık”, demokrasiyi, serbest piyasa ekonomisini ve bireysel özgürlükleri sahiplenmektedir (2004: 30)¹⁵.

“Yeni”lik vurgusu, AKP’nin siyasal İslamcı mirasıyla ilişkisinde daha da kritiktir. Avrupalı sosyal demokratların refah devleti dönemindeki ittifak ve anlayışlarını sürdürmeyi “tehlike”li” addetmelerine benzer biçimde, muhafazakar demokrasi nitelmesini benimseyen AKP de ‘eski’ye dair özdeşliklerinden kurtulma çabası içindedir. Buradaki “eski” kuşkusuz, ‘devlet kurmaya endeksli bir akım olarak, devlet kavramının daha çok tartışıldığı küresel dönemde geçerliliğini yitiren’ siyasal İslam’dır:

Siyasal İslamcılık, çözümü devlette gören, değişimi siyasal iktidarın gücünde ve etkili araçlarında arayan, yukarıdan aşağıya Müslümanlaşmayı öngören, resmi bir din görüşüne dayanan total eğilimleri baskın bir anlayış olarak tanımlanabilir (Akdoğan, 2004: 92).

İslam’ı ideolojileştiren ve “devlet merkezli” olduğu ölçüde bugünün dünyasında geçerliliğini yitiren siyasal İslam’a karşılık, muhafazakarlık “katı ideolojik bir ütopyadan hoşlanmayan, bu nedenle de dönemsel ve mekansal farklılıklar gösterebilen” (Akdoğan, 2004: 7) yani “yenilenebilen” bir yaklaşımdır. Dolayısıyla, muhafazakar adlandırmasıyla AKP, hem İslamcı mirasına çok aykırı düşmeyen, hem de İslamcı olmanın ötesine geçerek kitleleşebileceği bir konum edinmeye çalışır -çünkü değişen koşullar, yeni anlayışları zorunlu kılmaktadır. Erdoğan’ın dediği gibi, “artık çok katı ve kesin hatlarla ideolojilerin birbirlerinden ayrılmasına ve kutuplaşmasına değil, farklı ideolojiler arasındaki geçişkenliklerle birlikte yeni siyasal kulvarların oluşumuna tanık olduğumuz” (Erdoğan, 2003: 1) bugünün dünyasında, AKP “yeni bir anlayışı ve siyaset tarzını” temsil etme iddiasındadır:

Soğuk savaş döneminin doğurduğu, eski siyasi akla dayanan ayrışmaları reddediyoruz. *Demokrasiye inanan, insan hak ve özgürlükle-*

rine saygılı, çoğulcu değerleri benimsemiş, ablaki ve insani duygulara sahip, piyasa ekonomisine bağlı herkese bu partinin çatısı altında yer vardır (AKP Programı, vurgu eklendi).

Bu bağlamda, AKP'ye göre *siyaset topluma hizmet etmenin bir aracıdır* (AKP Programı). Artık ne Türkiye'de ne dünyada “biz ve diğerleri ayrımı yapan” bir siyaset anlayışına yer vardır; siyaset çatışma, kamplaşma ve kutuplaşma değil, bütünleşme ve hoşgörü temelinde şekillenmelidir. *Siyaset, uzlaş alanıdır* (Akdoğan, 2004: 16; 59. Hükümet Programı; Erdoğan, 2003). Uzlaşının temeli de diyalog ve katılımdır. Dolayısıyla, Giddens'a referansla, “diyalojik demokrasi” ve “demokrasinin demokratikleşmesi” bugünün farklılıklar dünyasında, birarada yaşamının koşuludur (Akdoğan, 2004: 67).

Giddens'a verilen referanslar, bugünün tahlil ve tespitinde olduğu kadar değişimin yönüne dair sunulan programda ve bu yönde girilecek yeniden yapılandırma pratiklerinde de geçerlidir. Daha net ifade etmek gerekirse, AKP Üçüncü Yolcu bir devlet-toplum ilişkisi modelini benimsemektedir:

Küreselleşme ve bilgi toplumuna dönük gelişmeler, geleneksel devlet ve yönetim yaklaşımlarını büyük ölçüde geçersiz hale getirmektedir. Devletin toplum üzerindeki geleneksel kontrol ve müdahalesi azalmakta, yerel ve uluslar üstü düzeylerde çok aktörlü politikalar oluşturulmaktadır (AKP Seçim Beyannamesi).

Bu anlamda, AKP “asli fonksiyonlarına çekilmiş, küçük ama dinamik ve etkili bir devlet” taraftarıdır (AKP Programı). Bu asli fonksiyonlar doğrudan müdahale ya da üretimden çok, kaynak yaratma, standartlar geliştirme ve denetimi sağlamayı içerir.

... Dayatan, direten, rant dağıtan bir devlet değil; düzenleyen, denetleyen, fırsat yaratan ve yol gösteren bir devlet, 21. yüzyılın hakim demokratik anlayışının bir gereğidir” (AKP Programı).

Devletin ekonomideki temel rolü, piyasalarda serbest rekabet koşullarını sağlamak ve teşebbüs gücünün önündeki engelleri kaldırmaktır (AKP Seçim Beyannamesi).

Küçük devletin bir gereği olarak, özelleştirmeler “elzemdir” ve hızlandırılmalıdır; devletin etkinliği ise kamu yönetiminde verimlilik, şeffaflık, katılımcılık esasında bir yeniden yapılanmaya gidilerek sağlanmalıdır. Böylece, diyalog ve işbirliğine dayalı *yönetişimci* bir anlayış hayata geçirilmelidir. AKP'nin bu yönde attığı somut adım olan Kamu Yönetimi Temel Kanunu Tasarısı'nın Genel Gerekçesi'nde (2003: 118) denildiği gibi, yeni yönetim anlayışı “özelleştirme, sivil toplumun güçlendirilmesi ve ye-

16 Fark edileceği üzere, yapısal reformlar, Dünya Bankası'nın kullandığı tabirlerle adlandırılmaktadır.

17 Bu şartlar, metnin başka bir yerinde (2003: 45) İngiltere'de kamu reformu bağlamında anlatılan Thatcher dönemi "Kalite için Yarış(ma)" (Competing for Quality) programının aynıdır. Aynı yerde, 'Yeni' İşçi Partisi döneminde geliştirilen "Yönetimi Modernleştirme" (Modernizing Government) programına atıfta bulunulmakta, bu programın önceki dönemin çabalarını 'daha ileri aşamalara taşıdığı' belirtilmektedir.

18 Kamu Yönetimi'nde yeni paradigmanın (bu konuda bkz. Üstüner, 2000) ve AKP'nin tasarsının derin bir eleştirisi bu yazının sınırları dışında kalıyor (bu konuda bkz. Mülkiye'den Perspektifler, no.59 ve 60 :2003).

relleşme" üçlüsü temelinde şekillenmeli, hedef "iyi yönetim" olmalıdır. [Bu modelin gerekçesinin de "değişim, küreselleşme, bilgi toplumuna geçiş" üçlüsü olması artık şaşırtıcı değil (bkz. Kamu Yönetiminde Yeniden Yapılanma: 1)].

Bu bağlamda, Türkiye'de 1980'lerde Özal Hükümetleri ile yükselen neo-liberal dalganın yarattığı özelleştirme, finansal serbestlik ve dışa açılma süreci 'uluslararası sistemle bütünleşme'nin bir gereği olarak olumlanmakta, "süreci tersine çevirici" herhangi bir eylemde bulunulmayacağı seçim öncesinden taahhüt edilmektedir (AKP Seçim Beyannamesi). Aslında, tersine çevirmek bir yana, süreci "tamamlayıcı" önlemler alınmalıdır:

[1980'li yıllarda diğer birçok gelişmekte olan ülkeden önce başlatılan yenilikler ile] serbest piyasa mekanizması ve rekabete dayalı bir strateji içinde dışa açılma hedefi benimsenmiş, 1990'lı yıllara kadar başarılı bir şekilde uygulanmıştır. Ne var ki ülkemiz 1990'lı yıllarda hızlanan değişim sürecini 1980'li yıllarda olduğu kadar zamanında ve doğru algılamakta zorlanmış, gerekli uyumu gösterememiştir. 1980'li yıllarda uygulanan ve daha çok engelleri kaldırma üzerine kurulu "birinci dalga" yapısal uyum politikaları, yeniden yapılanmayı gerektiren ve daha zorlu olan "ikinci dalga" yapısal uyum politikaları ile tamamlanamamıştır. Diğer bir ifade ile, daha çok "engellerin kaldırılması ve serbestleşme" üzerine kurulu reformlar yapılmış, ancak devletin rolünü yeniden tanımlayıcı ve genel olarak "yeniden yapılanma" gerektiren ikinci dalga reformlarda tam olarak başarıya ulaşamamıştır (Kamu Yönetiminde Yeniden Yapılanma: 1, 2003: 71-72).

Kamu yönetiminde yapılacak bu "ikinci dalga reformlarla"¹⁶ yeni bir yönetim paradigması benimsenecektir. Zira, eskinin hantal ve büyük ölçekli kamu kuruluşları, özel sektörün dinamizmi karşısında 'rekabet edemez' hale gelmiş; bu nedenle de kamu tarafından yerine getirilen hizmetlerin devri, devredilemeyecek nitelikteki hizmet türlerinin piyasadan satın alınması, kamunun elinde kalan alanlarda esnekleşmeye gidilmesi ve özel sektörde geliştirilen yaklaşımların kamuda da uygulanması şart olmuştur (Kamu Yönetiminde Yeniden Yapılanma: 1, 2003: 23)¹⁷. Dolayısıyla, yeni paradigma "piyasaya saygılı ve mümkün olduğu ölçüde piyasa araçlarını kullanan", sivil toplum kuruluşlarına geniş alan tanıyan, performans ve kalite odaklı, yatay organizasyon ve yetki devrine dayanan, *rekabetçi* ve vatandaş 'hedef kitle' ve "*müşteri*" olarak algılayan bir yapılandırmayı işaret etmektedir (Kamu Yönetiminde Yeniden Yapılanma: 1, 23-31)¹⁸.

Aktarılan yeniden yapılanmanın, Üçüncü Yolcu metinlerde de sıkça rastlanan ifadesi şudur:

Devlet, piyasa ve toplum birbirlerinin *alternatifi değil, tamamlayıcıdır*. Bunların oluşturacağı sinerji ile sürdürülebilir ve hızlı bir kalkınma sağlanabilir (AKP Seçim Beyannamesi, 2002, vurgu eklendi).

Kamu hizmetlerinin piyasaya devredildiği, kamunun elinde kalanların da “piyasanın rasyonelliğine” göre yeniden tanımlandığı bir toplumda toplumsal bağlaşma nasıl sağlanabilir?

Muhafazakarlık bir kısım değerleri koruyabilecek ve üretebilecek bir yapılanma istemektedir. *Konjonktür ve toplumsal şartlar toplumu bir arada tutabilecek nasıl bir örgütlenme modeli öngörürse muhafazakarlık ona yakın durur* (Akdoğan, 2004: 40-41, vurgular eklendi).

Üçüncü Yol’un söylediği de budur: “konjonktür ve toplumsal şartlar” rekabetçi piyasayı işaret etmekte, piyasa ekonomisi önlenemez olmanın ötesinde arzu edilir bir dinamik olarak sahiplenilmekte, bu çerçevede bir toplumsal bağlaşma tariflenmektedir. Emek piyasası bağlamında bu bağlaşmanın temeli, uzlaşmaz çıkarları “eski”lerde kalan emek ve sermayenin (“çalışan ve işverenin”) rekabet gücünü artırma hedefinde ortaklaşan çıkarları iken, iş gücü piyasasına dahil olamayanlar için rekabet güçlerini artırmaya yönelik uygulanacak olan beşeri sermaye yatırımlarıdır. Bu, hem toplumsal bağlaşma adına dışlananların dahil edilmeleri, hem de “beşeri sermayeyi kullanamayan toplumlar[ın] rekabet şanslarını kaybetmeye mahkum [olmaları]” (AKP Programı) nedeniyle gereklidir¹⁹. Ancak:

Devletin kimi kesimlere yönelik korumacı yaklaşımının ve sosyalleştirme misyonunun sosyal hayatın doğal akışına ve sivil toplum kuruluşlarının özgürlük atmosferine zarar vermemesi gerekir (Akdoğan, 2004: 41).

Tam da Giddens’in dediği gibi, “otonomi yoksa otorite de yok”tur; yani, toplumsal dayanışmanın/bağlaşmanın yeniden tesisi zemininde toplumsal dışlanma sorununa çözüm, toplumsal birimlerin “sorumluluk yoksa hak da yok” ilkesinden hareketle ve düşünömselliklerini kullanarak geliştirecekleri *kendi kendine çözüm mekanizmalarını* yani *dayanışma ağlarını* içermek zorundadır. Bu anlamda, “sivil toplumun özgürlük atmosferi” yeniden dağıtım mekanizmalarının yükünden kurtulmak isteyen sermayenin ihtiyaçları için oldukça işlevseldir. Zira, öngörülen modele göre, “özgürleşen” sivil toplum kendi sorunlarına kendi çözümlerini üretecek, böylece sosyal haklar yalnızca korunmaya en çok muhtaç olanlara aktarılabilecek olan sınırlı kaynaklara indirgenebilecektir²⁰.

Türkiye’de hala *eğitimde, sağlıkta, sosyal güvenlikle* özel teşebbüsün

19 Beşeri sermayeye yatırım kendini en çok eğitimde gösterir. Rekabet gücünü artırma bağlamında eğitim, yüksek kaliteli elemanları olduğu kadar düşük kalifiye ucuz emeği de kapsar. Bu bağlamda AKP Hükümeti’nin eğitimi özelleştirirken ‘fakir ama başarılı’ öğrenciler için devletin özel sektörden hizmet satın alması formülü ve AKP Belediyelerinin açtığı Belediye Meslek Edindirme Kursları düşünülebilir.

20 AKP’nin “sosyal devlet” anlayışı da Üçüncü Yol’da çok sık altı çizilen “dışlananları içirme” anlayışına paraleldir. Bu bağlamda, toplumun en muhtaç kesimlerine “terk edilmiş ve kimsesizlik duygusu yaşatmayacak” şefkatli bir sosyal devlet tarifi yapılmaktadır (59. Hükümet Programı).

fazla bir payı bulunmamaktadır. Oysaki, bir türlü devletin kaynak ve eleman yetiştiremediği bu alanlarda *işlerin önemli bir kısmının topluma devredilmesiyle sorunların çözümü daha da kolaylaşacaktır* (Akdoğan, 2004: 70; vurgu eklendi).

Bu metinlerde (sivil) toplum-özel sektör kavramlarının birbirini ikame edecek biçimde kullanıldığı da düşünülürse (örneğin Akdoğan: 2004, 69; Seçim Beyannamesi), “önemli bir kısmı topluma devredilecek olan” işler, hem mal ve hizmetlerin üretimini hem de toplumsal dayanışmayı sırtlamayı içerir. Bir başka deyişle, AKP metinlerinde yansımaları bulan Üçüncü Yolcu anlayış, öncesinde kamunun yükümlülüğündeki sosyal hizmet alanlarında piyasa işleyişinin hakim kılınmasını, çağın gerektirdiği en rasyonel çözüm olarak olumlarken, söz konusu alanlarda “müşteri” olmakta zorlanacak geniş toplumsal kesimlere “daha fazla dayanışmayı” salık vermektedir. Dünya Bankası’nın 1997 tarihli “Değişen Dünyada Devlet” başlıklı raporunda da aynı model önerilmektedir:

Şehir hastaneleri, klinikler, üniversiteler ve ulaşım gibi hükümetlerin altyapı ve sosyal hizmetlere harcamalarını yoğunlaştırdığı alanlarda bile, rapor, nüfusun en fakir azınlığı haricinde, piyasanın ve özel harcamaların ihtiyaçların çoğunu karşılayabileceği düşüncesindedir: “*Tedavi edici hizmetlerin çoğu (neredeyse) tamamen özel maldır -eğer hükümet faturayı ödemezse, en fakirler haricindeki herkes kendi başının çaresine bakmanın yolunu bulacaktır* (53).” Banka’nın küreselleşmenin sosyal boyutuyla ilgisi, gelişmekte olan ülkelerin, batının bu sosyal programların maliyetini karşılayamayacağı gerçeğini kabullenmesiyle ve daha ucuza daha fazla sosyal güvenliğin (hükümetten alınacak olanı gevşekleştirmek amacıyla) *cemaatlere ve ailelere* dayanarak sağlanabileceği iddialarıyla iyice sertleşir (Panitch, 1998; vurgular eklendi).

Dolayısıyla, geleneksel ve dinsel yapılar *işlevsellikleri gereği* öne çıkmakta, ve bu daha aktif, daha katılımcı bir sivil toplum söylemiyle desteklenmektedir. AKP metinlerinde, dinin işlevsellğine yapılan vurgu dikkat çekicidir. Din, sosyolojik anlamda kimlik oluşumunun başat öğelerinden biri, inanç özgürlüğü bağlamında çok sesli bir demokrasinin gereği ve Türkiye’nin “bölgesel bir güç” haline gelebilmesi için kritik bir unsur olarak tanımlanmaktadır. Bunun da ötesinde, dinin *toplumsal birlik ve beraberliğin tesisinde önemli bir işlevi vardır* ve Doğu toplumlarında din bir *motivasyon kaynağıdır*:

Bu yüzden, Türkiye’nin çağdaş Batı devletleri karşısında ciddi bir sıçrama yapabilmesi, insan kaynaklarını harekete geçirebilmesine, manevi motivasyonu sağlayabilmesine bağlıdır (Akdoğan, 2004: 85-86).

Dolayısıyla, din de “tehlikeli” olmayacak biçimde, bugün önerilen devlet-toplum ilişkisi modelindeki işe yarar rolüyle -toplumsal bağlaşmayı, dayanışmayı sağlama açısından işlevselliğiyle tanımlanmaktadır. Bu noktada, İslam’ın “ırka, milliyete, zenginlik veya yoksulluğa, sınıfsal duruma önem vermeyen ve ayrımcı olmayan” yapısı (Akdoğan, 2004: 81), azla yetinip şükretmeyi bilen ve “komşusu açken tok yatmayan” Müslüman tasavvuru (Koyuncu, 2002: 362), çalışmanın “ibadet” addedilişi gibi birçok unsur gerçekten de tarif edilen devlet-toplum modelinin ve toplumsal bağlaşma, dayanışma kurgusunun önemli bir dayanağı olabilir, olmaktadır da. Bunun en somut örneği, Refah Partisi’nin örgütleniş biçimi ve bu sayede elde ettiği seçim başarılarıdır (Gülalp, 2003: 72). Bir başka deyişle, AKP zaten, cemaatçi örgütlenme, dini vakıflar ve yardım ağları aracılığıyla kitleleri mobilize etmede son derece etkin olabilen bir siyasal mirasa sahiptir. Bu etkinlik, hedef kitleleri mobilize etmekten var olan yapıya uyum sağlamaya, entegre olmaya evrildiği ölçüde, ihtiyaç duyulan toplumsal bağlaşmanın zeminini sağlama bağlamında yeniden önem kazanmaktadır. Bu noktada toplumsal dayanışmaya, yardımlaşmaya yapılan vurgunun “kırmızı çizgilerini” çeken şey, “fiyatları belirleyen Allah’tır” diyecek kadar (MÜSİAD eski Başkanı’ndan alıntılan Koyuncu, 2002: 362) serbest piyasa yanlısı olmaktır. Öte yandan, elbette (ılımlı) dini motifler, toplumsal dayanışma ve bağlaşmanın tek taşıyıcısı değildir. AKP bu konuda oldukça ihtiyatlı davranmakta, “dinin de içinde yer aldığı kültürel değerlerin” bütününe ve aileye vurgu yapmaktadır²¹.

Daha genel anlamda, bugün yaratılan “ortak iyi/çıkar” Avrupa Birliği’dir. AB’nin başından beri tutarlı savunuculuğunu, sermaye çevreleri bağlamında TÜSİAD yapmıştır ve AKP de Türkiye’de yeniden yapılanmanın kararlı siyasal öncüsü olarak büyük burjuvazinin karşısında bir tavır alma niyeti taşımamaktadır. AKP, 3 Kasım seçimleri öncesinden başlayarak TÜSİAD’ın güvenini kazanma çabasında oldukça başarılıdır ve bu konudaki samimiyetini iki yıllık iktidar pratikleri yeterince ispatlamıştır²². Bu ilişkiyi MÜSİAD’ın, AKP Hükümeti’nin birinci yılını değerlendirdiği raporunda okumak mümkündür. Raporda, “(..)iş dünyasında bu hükümetin kendi problemlerini çözme noktasında bir irade sergilediği düşüncesi hakimdir; bu ekonomik mutabakat için çok önemlidir” denilerek genel olarak sermaye kesimlerinin AKP uygulamalarına dair memnuniyeti ifade edilse de, sermaye içinde “fedakarlık yapmayan bir kesimin” varlığından duyulan rahatsızlığın da altı çizilmektedir.

21 “Eğer biz bir Arjantin cımadıysak bu aile yapımız nede niyledir. (...) Türk milletinin kaya gibi sağlam dokusu, sağlam aile değerleri ve dayanışma ruhu (sayesinde) bunu gerçekleştirdik” (R.T.Erdoğan’ın “Aile ve Yoksulluk” konulu 4. Aile Şurası’ndaki konuşmasından, 19.05.2004, *Hürriyet ve Sabah*). Başbakanın eşinin, basına açık ziyaretleriyle öncülüğünü yaptığı, gıda ve maddi yardıma dayalı “Kardeş Aile Projesi” de dikkate değerdir (21.04.2004, *Vatan*).

22 Yine de AKP’nin monolitik bir yapı olmadığını eklemek gerekir. Bunun bir örneği, Irak’ta aktif rol alınmasını destekleyen büyük sermayeye karşın, 1 Mart 2003’teki tezker oylamasının “şaşırtıcı” sonucudur (Savran, 2004: 33).

23 “Gittiğimiz her yerde iş adamlarımızın sanki bir temsilcisi gibi işlerini takip ettiğimize, pazarlama müdürü gibi çalıştığımıza hepiniz şahitsiniz” (Abdullah Gül, 2.10.2004 - Kanal D haber).

24 Bu noktada kırmızı çizgiyi çeken şeyse, AKP’nin istihdam, düşük enflasyon ve sosyal adalet sözü verdiği kitleleri ne oranda tatmin edebileceğidir. Bu yazıda söylenmeye çalışılan böylesi bir tatminin “maddi” zemininin olmadığı yönündedir.

25 Bu işlevsel demokratikleşme sürecine verilebilecek iyi bir örnek, AKP’li Adalet Bakanı Çiçek’in F tipi cezaevleriyle ilgili yapılan eleştirilere verdiği “cezaevleriyle ilgili iyileştirmeler olmasa, AB İlerleme Raporunda yer alırdı” cevabıdır (05.11.2004, *Radikal*).

Ancak, sermaye gruplarının kendi içindeki çelişkiler her zaman için geçerli olacaktır; bugün buluşulan nokta ise ‘entegrasyon’ çabasındaki Türkiye kapitalizminin, sosyal güvenliğin “toplum” a aktarılması ve bu yükten kurtulma arzusundaki çıkar ortaklığıdır. AKP Hükümeti bu noktada hem Türkiye’de sermaye grupları arasında²³, hem de ‘küresel’ bağlamda Üçüncü Yol üzerinde varılan “uzlaşmanın” taşıyıcılığını şimdilik yerine getirebilmektedir taşımaktadır²⁴. Pratikte bu uzlaşmanın yansımaları, devleti yeniden yapılandırma sürecinde kamu yönetimi reform tasarısında, sosyal güvenlik sisteminin tekleştirilmesi adı altında SSK’ların (önce Sağlık Bakanlığı’na, daha sonra kamu yönetimi reform tasarısında öngörüldüğü üzere yerel birimlere ve özel sektöre) devrinde görülmektedir. Bir yandan AB’ye uyum sürecinde yasalaştırılan paketlere indirgenen işlevsel bir ‘demokratikleşme’ süreci işletilmekte²⁵, diğer yandan devlet-toplum ilişkisini Üçüncü Yolcu bir çerçevede yeniden yapılandırırken ihtiyaç duyulan toplumsal bağlaşmanın rekabete dayalı zemini, geleneksel birimlere ve değerlere atıfla örülmeye çalışılmaktadır. Bu çerçevede, Türkiye’de yaşanan dönüşümü en etkin taşıyabilecek aktör AKP gibi görünmektedir. Bir başka deyişle, bugün için “ahlaklı kapitalist” olmanın ciddi bir sakıncası yoktur, aksine burada aktarılmaya çalışılan devlet-toplum ilişkisinin hayata geçirilebilmesi noktasında oldukça işlevseldir. Giddens’in da dediği gibi, “şimdi hepimiz muhafazakar olmalıyız (bana kalırsa)- ama muhafazakar biçimde değil”:

Bugün belli bağlamlarda belli tip gelenekleri, geleneksel yoldan olmasa bile, kesinlikle savunmak gerekmektedir. *Genelleştirilebilir dayanışma kaynakları sağladıkları sürece* geleneklerin korunması ya da eski hallerine getirilmeleri gerekmektedir (Giddens, 2002a: 54; vurgu eklendi).

Sonuç Yerine

Bu yazıda anlatılmaya çalışılan, AKP’nin Üçüncü Yolcu olmaya karar vermesi değil; dünyayla bütünleşme-küresel kapitalizme entegre olma çabasında olan Türkiye’nin uluslararası alanda karşılaştığı adresin Üçüncü Yol olduğudur. Dolayısıyla temel belirleyici, Üçüncü Yol’un hegemonikleşmiş oluşudur. Bu başarının ardında ise Üçüncü Yol’un, neo-liberalizmin bir süredir duyduğu reform ihtiyacına cevap verir özellikte olması yatar. Neo-liberalizmin sarsılan meşruiyeti, Üçüncü Yol’un katılımcı demokrasi modeli, devlet-toplum ilişkisi kurgusu, toplumsal

bağlaşmaya vurgusu ve tüm bu çerçeveyi rekabeti ve piyasayı kutsayarak sahiplenme temelinde çizmesi üzerinden yeniden sağlanmaya çalışılmaktadır. Bir anlamda Üçüncü Yol'un bu denli ortak bir söylem ve pratiğe dönüşmesi, toplumsal rızayı inşa ederek neo-liberal hegemonyanın "kapsayıcılığını" artırma çabası olarak düşünülebilir. Jessop'ın (2003), İngiltere örneğinde Üçüncü Yolcu periyodun yeni sağ dönemden farklı olarak işaret ettiği "iki ulus" hegemonya projesinden "tek ulus" hegemonya projesine geçme çabası da bunu göstermektedir.

Bu proje, "neo-liberal birikim rejimi" üzerinde yükseldiği ölçüde (Jessop, 2003), diyebiliriz ki, yeniden dağıtım mekanizmalarının büyük ölçüde tasfiyesi ile toplumun kendi çözümlerini geliştirmesinde işlevsel olan, aile ve cemaat yapısını güçlendirme çabasını içerir. Antagonistik ilişkilerin varlığının reddiyle, rekabet etrafında tanımlanan "ortak çıkarlar" vurgusunu öne çıkarır. Müzakere ve uzlaş temelinde "katılım"ı sağlamaya çalıştıkça, yönetim modelinin tüm diğer sıkıntılarının yanı sıra, piyasa mantığını hakim, demokratikleşmeyi işlevsel kılar. Çatışmaların yok sayılıp siyasetin ve toplumsal dinamiklerin "uzlaş" temelli tanımlanması, uzlaşmaz çıkarların birbirini tamamlar addedilmesi depolitizasyonu işaret eder. Depolitizasyon, (İngiltere örneğinde olduğu gibi Türkiye'de de) pratikte devletin asli işlevinin, "piyasanın düzenlenmesinin", özerk kurumlara, üst-kurullara bırakılması örneğinde de geçerlidir (Burnham, 2001). Sonuç olarak model, ne "sosyal" ne "demokratik"tir; neo-liberalizme "dramatik" bir sıçrayışı ifade eder (Petras, 2000). Bu nedenle, Üçüncü Yolcu olmak için sosyal demokrat gelenekten gelmeye gerek yoktur. Aslında bugün varılan yeni büyük uzlaş bunun göstergesidir.

Dolayısıyla, AKP ve Üçüncü Yol'u buluşturan, neo-liberalizmin yeni uğrağıdır. Üçüncü Yol'un "yeni siyaset" vurgusu AKP için son derece işlevseldir. Türkiye'nin, kapitalist sistemde daha güçlü bir aktör olarak varolma arzusuyla, sistemin güçlü aktörlerince seslendirilen devlet-toplum ilişkisinin yeni modeline adapte olma çabasına AKP, yeni, değişmiş, "ak" bir parti olarak dahil olur. Üçüncü Yol'un demokratikleşme, çoğulculuk vurgusu da AKP için işlevseldir. AKP, demokratikleşme taraftarlığıyla hem Türkiye'nin AB'ye entegrasyonu sürecinin öncülüğünü yapmak, hem de ifade ve vicdan özgürlüğü bağlamında toplumsal tabanının "farklılığıyla" kabul edilmek ister. Toplumsal bağlaşmayı yükseltme, dayanışma ağlarını örme anlamında ise AKP, Üçüncü Yol'un Türkiye'deki konsolidasyonu için işlevseldir. Bir başka

deyişle, Üçüncü Yolcu bir devlet-toplum ilişkisinin hayata geçirilmesinde öne çıkan toplumsal ağlar, zaten cemaatçi bir yapının üzerinde yükselen AKP'nin bünyesine oldukça uygundur. Bu nedenle, CHP'nin, 2000 yılından beri İngiliz İşçi Partisi yönünde yaşadığı değişim, 'Anadolu Solu' adı altında yerel, kültürel değerlere, inançlara, dayanışma ruhuna yaptığı vurgu (Ayata, 2002: 112) ve bugün de Kemal Derviş'in Sosyal Demokrasi Raporu'nda (2004) somutlaşan Üçüncü Yolculuğun, "sosyal demokratlar" tarafından genel ya da yerel iktidara taşınamaması, diğer faktörlerin yanı sıra, AKP'nin bunu zaten yeterince iyi yapıyor oluşundandır.■

Kaynakça

59. Hükümet Programı, 18 Mart 2003, www.akparti.org.tr
- Akdoğan, Y. (2004) *Ak Parti ve Muhafazakar Demokrasi*, İstanbul: Alfa.
- AKP Parti Programı, www.akparti.org.tr
- AKP Seçim Beyannamesi, *Her Şey Türkiye İçin*, www.akparti.org.tr.
- Arestis P. & Sawyer M. (2001) "The Economic Analysis Underlying the "Third Way"" *New Political Economy*, 6 (2).
- Ayata, A. (2002) "The Republican People's Party", Rubin B., Heper M. (der.) *Political Parties in Turkey* içinde, London: Frank Cass.
- Bayramoğlu, S. (2002) "Küreselleşmenin Yeni Siyasal İktidar Modeli: Yönetişim", *Praksis*, 7.
- Buğra, A. (2004) "Din Kimlik ve Sınıf: Bir MÜSİAD-Haklı Karşılaştırması" Savran, S. ve Balkan, N. (der.) *Sürekli Kriz Politikaları (1)* içinde, İstanbul: Metis.
- Burnham, P. (2001) "New Labour and Politics of Depoliticisation", *British Journal of Economics and International Relations*, 3 (2).
- Derviş, K (2004) "Sosyal Demokrasi Raporu", *Radikal* 4-9 Nisan 2004.
- Driver S. & Martell L. (1998) *New Labour-Politics After Thatcherism*, Cambridge: Polity.
- Driver S. & Martell L. (2001) "Left, Right and the Third Way", Giddens, A. (der.) *The Global Third Way Debate* içinde, Cambridge: Polity.
- Erdoğan, R.T. (2003) "Önsöz", *Muhafazakar Demokrasi*, AKP Kitapçığı.
- Gamble, A. & Wright, T. (1999) "Introduction: The New Social Democracy" Gamble & Wright (der.) *The New Social Democracy* içinde, Blackwell.
- Giddens, A. (1994) "Brave New World: The New Context of Politics" Miliband, R. (der.), *Reinventing the Left* içinde, Cambridge: Polity.
- Giddens, A. (2000) *Üçüncü Yol: Sosyal Demokrasinin Yeniden Dirilişi*, İstanbul: Birey.
- Giddens, A. (2001a) *Üçüncü Yol ve Eleştirileri*, Ankara: Phoenix.
- Giddens, A. (2001b) "Introduction" Giddens, A. (der.), *The Global Third Way Debate* içinde, Cambridge: Polity.
- Giddens, A. (2002a) *Sağ ve Solun Ötesinde*, İstanbul: Metis.
- Giddens, A. (2002b) *Where Now for New Labour?*, Cambridge: Polity.
- Giddens, A., Hutton, W. (2000) "In Conversation" Giddens & Hutton (der.), *Global Capitalism* içinde, New York: The New Press.
- Gülalp, H. (2003) *Kimlikler Siyaseti: Türkiye'de Siyasal İslamın Temelleri*, İstanbul: Metis.
- Hutton W. (1997) "Overview of Stakeholding" Kelly G., Kelly D & Gamble A. (der.), *Stakeholder Capitalism* içinde, Londra: Macmillan.
- Hutton, W. (1999) "New Keynesianism and New Labour" Gamble & Wright (der.), *The New Social Democracy* içinde, Blackwell.
- Jessop B. (2003) "From Thatcherism to New Labour: Neo-Liberalism, Workfarism, Labour Market Regulation", www.comp.lancs.ac.uk/sociology/soc131rj.pdf.
- Kamu Yönetiminde Yeniden Yapılanma: 1 (2003) "Değişimin Yönetimi İçin Yönetimde Değişim", (Kamu Yönetimi Temel Kanunu Tasarısı Hazırlama Komitesi adına Prof.Dr.Ömer Dinçer, Dr. Cevdet Yılmaz), www.akparti.org.tr
- Kamu Yönetiminde Yeniden Yapılanma: 2 (2003) "Kamu Yönetimi Temel Kanunu Tasarısı", Kamu Yönetimi Temel Kanunu Tasarısı Çalışma Grubu, www.akparti.org.tr
- Koyuncu, B. (2002) "Küreselleşme ve MÜSİAD: Eklemlenme mi Çatışma mı?" Keyman, F.E. (der.) *Liberalizm, Devlet, Hegemonya* içinde, İstanbul: Everest.
- Latham, M. (2001) "The Third Way: An Outline", Giddens, A. (der.), *The Global Third Way Debate* içinde, Cambridge: Polity.
- Lee, S. (1997) "Competitiveness and the Wel-

- fare State in Britain", Mullard & Lee (der.), *The Politics of Social Policy in Europe* içinde, Cheltenham: Edward Elgar.
- Lewandowski J. (2003) "Disembedded Democracy? Globalisation and 'Third Way'" *European Journal of Social Theory*, 6 (1).
- Marquand D. (1997) *The New Reckoning: Capitalism, Socialism and Citizenship*, Polity.
- Marquand, D. (1999) "Premature Obsequies: Social Democracy Comes in From the Cold" Gamble & Wright (der.), *The New Social Democracy* içinde, Blackwell.
- Merkel, W (2001) "The Third Ways of Social Democracy" Giddens, A. (der.), *The Global Third Way Debate* içinde, Cambridge: Polity.
- Miliband R. (1985) "The New Revisionism in Britain", *New Left Review*, 150.
- Mülkiye'den Perspektifler I-II (2003) "Kamu Yönetimi Reformu İncelemeleri", A.Ü.SBF Tartışma Metinleri.
- MÜSİAD (2003) "Hükümetin Bir Yıllık Performansı Hakkında Değerlendirme", www.musiad.org.tr.
- MÜSİAD (2004) "AB ile Müzakere Sürecine dair Açıklama", www.musiad.org.tr.
- Newman, O. & de Zoysa R. (2001) *The Promise of Third Way*, Palgrave.
- Novak, M. (1998) *Is There a Third Way?*, London: The IEA Health and Welfare Unit.
- Panitch, L. (1998) "The State in a Changing World: Social Democratising Global Capitalism", *Monthly Review*, 50 (5).
- Petras, J. (2000) "The Third Way: Myth and Reality", *Monthly Review*, 51 (10).
- Powell, M. (1999) "Conclusion", Powell (der.), *New Labour, New Welfare State?*, içinde, University of Bristol.
- Powell, M. (2002) "Introduction", Powell (der.) *Evaluating New Labour's Welfare Reforms* içinde, Policy.
- Sassoon D. (1996) *One Hundred Years of Socialism*, I.B.Tauris.
- Savran, S. (2004) "20.Yüzyılın Politik Mirası" Savran, S. ve Balkan, N. (der.) *Sürekli Kriz Politikaları (1)* içinde, İstanbul: Metis.
- Streeck, W. (1999) "Competitive Solidarity: Rethinking the 'European Social Model'", Max-Planck-Institute for the Study of Societies, *Working Paper* 99/8.
- Şengül, T. (2001) "Üçüncü Yol, Kent Mekanı ve Yerel Topluluklar", *Kentsel Çelişki ve Siyaset*, Demokrasi Kitaplığı-WALD.
- Türkay, M. (2004) "AB-Türkiye Entegrasyonu: Nasıl? Nereye Kadar?" Savran, S. ve Balkan, N. (der.), *Sürekli Kriz Politikaları (1)* içinde, İstanbul: Metis.
- Üstüner, Y. (2000) "Kamu Yönetimi Kuramı ve Kamu İşletmeciliği Okulu", *Amme İdaresi Dergisi*, 33/3 .
- Yalman, G. (1999) "Avrupa Sosyal Demokrat Partilerinin Siyasal ve İdeolojik Yönelimlerdeki Değişimler: İngiliz İşçi Partisi Örneği", *İktisat*, Ağustos-Eylül.
- Yalman, G. (2002) "Hegemonya Projeleri Olarak Devletçilik, Kalkınmacılık ve Piyasa" Keyman, F.E. (der.), *Liberalizm, Devlet, Hegemonya* içinde, İstanbul: Everest.
- Yalman, G. (2003) "NeoLiberal Hegemonya ve Siyasal İktisat:Latin Amerika Dersleri" Köse, A.H., Şenses, F., Yeldan, E. (der.), *Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar* içinde, İstanbul: İletişim.
- Yalman, G. (2004) "Türkiye'de Devlet ve Burjuvazi: Alternatif Bir Okuma Denemesi" Savran, S. ve Balkan, N. (der.), *Sürekli Kriz Politikaları (1)* içinde, İstanbul: Metis.

1970'ler Türkiyesinde İslamcı ve Faşist Siyaset: Vaadler ve Sonuçlar

Burak Gürel

Bu yazı Türkiye siyasetinde en az otuz yıldır ağırlığını koruyan İslamcı ve faşist hareketlerin kendilerini bağimsız siyasal özneler olarak kurdukları 1970'li yıllarda edindikleri kitle desteklerinin temellerini incelemeyi hedefliyor. Bu iki politik hareketin, Türkiye toplumunun 1950'li yılların başından itibaren etkisini daha önceki dönemlerden çok daha yoğun şekilde hissettiği kapitalist modernleşmenin özellikle Orta ve Doğu Anadolu'da yarattığı sonuçların etkisiyle şekillendiğini ileri sürüyorum. Söz konusu hareketlerin bu sürecin ürettiği sorunların aşılmasına yönelik oluşturdıkları siyasetlerin incelenmesi, arkalarındaki kitle desteğinin temellerini anlamak için zorunludur.¹ Bu çalışma, 70'lerde güç kazanan islami ve faşist siyasetlerin, sözünü ettiğim bölgede kapitalist modernleşmenin ekonomik alanda mülksüzleştirici, kültürel alanda modernleştirici etkilerinden rahatsızlık duyan tüm kesimlerin alternatif arayışına paralel olarak geliştiklerini savunmaktadır. Bu arayışa yanıt vermek amacıyla her iki hareketin de bir tür *sözde* anti-kapitalist ve anti-modern söylem ürettiklerini saptadıktan sonra, İslamcı hareketin temsilcisi Milli Selamet Partisi ile faşist hareketi temsil eden Milliyetçi Hareket Partisi'nin farklarının, dayandıkları sınıfsal kesimlerin süreç içindeki farklılaşmasına bağlı olarak şekillendirdikleri politik programlarında, geliştirdikleri iktidar stratejilerinde ve bu stratejilere uygun olarak belirledikleri örgütlenme yapılarında yattığını savunacağım.

1 Yazının İslamcı ve faşist hareketlerin ideoloji ve programlarının ayrıntılı bir tahlilini yapmak gibi bir hedefi bulunmamaktadır. Bu çalışmanın esas amacı incelediği siyasi hareketlerin kitle desteğiyle oluşturdıkları program ve geliştirdikleri söylem arasındaki bağlantıları ortaya koymaktır.

1950 Sonrasında Kapitalist Modernleşmenin Derinleşmesi

70'li yıllardaki politik gelişmelerin arka planında 50'li yıllarda yaşanan sosyo-ekonomik değişim yatmaktadır. Bilindiği gibi Türkiye kapitalist Batı ile bütünleşme yolundaki en önemli adımları İkinci Paylaşım Savaşı'nın sonunda attı. Kore Savaşı'na (1950) asker göndererek uluslararası siyasette emperyalizmle birlikte davranma konusundaki samimiyetini kanıtlayan Türkiye burjuvazisi, 1952'de Türkiye'nin NATO'ya dahil olmasıyla kapitalist dünyayla bütünleşmesini bir siyasi-askeri çerçeveye kavuşturdu.

Bu sürece paralel olarak şekillenen bir başka gelişme ise Türkiye burjuvazisinin 1920'lerin sonlarında benimsemek zorunda kaldığı devletçi ekonomi politikasını terk ederek liberal serbest pazar ekonomisine geçmesidir. Şevket Pamuk ve Roger Owen'in belirttikleri gibi, ekonomik alandaki gerçek dönüm noktası 1947'de Cumhuriyet Halk Partisi'nin devletçi üçüncü kalkınma planını iptal etmesi ve özel sermayeye dayanan yeni bir yönelime girmesidir (Pamuk ve Owen, 1998:106). Çok partili sisteme geçişin de etkisiyle CHP'nin inisiyatifinin dışında gelişen ve farklı politik temsiliyet mekanizmalarının oluşmasının önünü açan bu yönelim, Türkiye burjuvazisinin siyasi alandaki etki alanının genişlemesinin ifadesi olarak 1946 yılında kurulan Demokrat Parti'nin 1950'de tek başına iktidara gelmesiyle hızla pratiğe geçirildi. Kapitalist üretim ilişkilerinin hızla gelişmesi ve burjuvazinin güçlenmesi 1950-60 arasında Demokrat Parti'nin iktidarı altında yaşandı.

Bu hızlı gelişim bu yazının konusunu ilgilendiren iki önemli sonuç üretmiştir. Bunların ilki işçi sınıfının hızlı niceliksel büyümesidir. Bu büyümenin niteliksel sonuçlarını 1960'ların ikinci yarısıyla 12 Eylül 1980 arasında militan bir işçi sınıfı hareketinin varlığında gözlemek mümkündür. Radikal sol/sosyalist hareketin bu dönemde güçlü bir şekilde politik alana çıkışında bu sürecin payı vardır. İşçi sınıfı aktivizminin gelişimi politik alanı önemli ölçüde dönüştürmüştür. Ezilen sınıfların hızla politize olmaları, devrimci/sosyalist fikirlerin gençlik içinde hızla yayılması ve teoriden pratiğe geçmeye başlaması burjuva düzenini temellerinden sarsmıştır (Ağaoğulları, 1987: 192). Bu gelişmeler sadece sol hareketin tarihi açısından değil, konumuzu ilgilendiren hareketlerin anlaşılması açısından da önem taşımaktadır. Hızlı kapitalistleşmenin ikinci önemli sonucuysa Anadolu'nun kapitalist pazar ekonomisiyle hızla bütünleşmesidir. Ağaoğulları'nın belirttiği nokta önemlidir: 1950 sonrasındaki dönemde Anadolu coğ-

rafyasının Neolitik dönemden bu yana yaşadığı en önemli ve geri dönülmez dönüşüme tanık olunmuştur. Hızlı endüstrileşmenin tarımın ulusal üretimindeki payını azaltması, kentleşmenin ve sosyal hareketliliğin artması bu dönüşümün sonuçları arasında sayılabilir (1987: 192).

DP iktidarı döneminde, özellikle 1954-1958 arasında büyük sermaye ile birlikte küçük sanayicilerin ve küçük ticaret kesiminin de geliştiğini gözlemlemek mümkündür (Sarıbay, 1980: 105). Ancak bu dönemden sonra büyük sanayi dışındaki kesimlerin “altın çağ”ı bitmiştir. Söz konusu kesimler bu dönemden sonra tekelci sermayenin devletten gördüğü teşviğe eşit bir himaye göremediler. Geniş yatırım alanları ve kredi mekanizmalarının desteğinden yeterince yararlanamamaları sonucunda taşranın hakim sınıfları tekelci kesimler karşısında sürekli bir az gelişmişlik durumuna mahkum olmaya zorlandılar (*Birikim*, 1979:61).² Ancak bu kesimler 1960'ların ikinci yarısına kadar merkez sağa ve onun DP sonrasındaki devamı olan Adalet Partisi'ne alternatif bir arayışa girişmediler.

2 Sarıbay'ın “yeniden dağıtım krizi” adını verdiği farklı burjuva katmanları arasındaki çıkar çatışması konumuz açısından kilit bir noktadır (Sarıbay: 1980:219).

MSP ve MHP: Arayışlar ve Projeler

Türkiye'deki egemen siyasi tarih ve fikir tarihi yazımının temel sorunu kişi ve yapıların teorik-ideolojik konumlarına haddinden fazla değer biçmesi, başka bir deyişle fikirlerin bağlam karşısındaki konumunu birincil görmesidir. Böylece bu alanlara ilişkin akademik üretim hangi fikir adamının neyi yazdığı ve hangi partinin neyi söylediği üzerine yoğunlaşmış ve kavramı olumsuz anlamıyla kullanırsak bir tür “fikir tarihçiliği” ayrı bir uzmanlık alanı olarak akademik kompartımanlaşmadaki yerini almıştır. Bunun sonucu olarak da, örneğin birbirinden son derece farklı fikri ve ideolojik pozisyonlar “milliyetçilik,” “muhafazakarlık,” “İslamcılık” vs gibi başlıklar altında incelenmektedir ve farklı ideolojik/politik konumlanmalar bir tür tablo üzerinde salt aynı düşünsel geleneğin farklı versiyonları olarak anlaşılmaktadır. Böyle bir yaklaşımın ideoloji ve politikayı tarihselleştirme ve verili tarihsel durumun tezahürleri olarak ele alma şansının fazla bulunmadığı açıktır. Bu kısırlığın Harry Harootunian'ın önerdiği metodolojik yaklaşımla aşılabileceği kanaatindeyim. Harootunian, düşünce tarihinin parçası olarak milliyetçiliği incelediği kısas yazısında milliyetçiliği “özü itibarıyla yanlış bir metafor” olarak ele almayı öneriyor. Buna karşın onu “bilinçli deneyimin daha temel parçaları” düzeyinde ele almayı savunan Harootunian'a göre, her bir birey (veya grup) içinde bulunduğu andaki verili

3 Burada Türkiye faşizminin doğuşundan değil, 1960'ların ortasından günümüze değin bu hareketin esas temsilcisi olan siyasi öznenin kuruluşundan söz ettiğimiz unutulmamalıdır. Bilindiği gibi, Türkiye faşizmi uluslararası bir anti-komünizm temelinde İkinci Dünya Savaşı sırasında doğmuştur. "Faşist hareket 1940'lı yıllardaki ilk çıkışında dünya savaşının Alman faşizmi lehine gelişen ilk evresinde, dönemin iktidarının Almanya'ya yakınlaştığı aşamadaki hoşgörü ve desteğiyle kısmi bir gelişme göstermiş, savaşın seyri Almanya aleyhine döndüğünde ise geriletilmiştir." (Güler, 1999: 55).

sosyal realiteyi aşma, onun üstesinden gelme çabası içine girdiği andan itibaren farklı olası seçenekler içinden bir tanesini gerçekleştirmek için çabasının içine girer. Farklı olasılıkların içinden seçtiği şey "proje"dir ve koşullardaki değişim ile insan eyleminin arasında, bir başka deyişle iki tarihsel moment arasında bir tür arabuluculuk işlevine sahiptir (1971:58). Kısımca Harootunian'ın yaklaşımı sadece milliyetçilik için değil her tür ideolojinin anlaşılması için geçerlidir. Dolayısıyla, MSP ve MHP'nin siyasetlerini İslamcılığın ve ultramilliyetçiliğin (ve/veya faşizmin) tarihi olarak anlatmaktansa bu türden bir "proje ürettiği"nin farklı veçheleri olarak ele almak gerekiyor.

Kronolojik olarak bakıldığında, MHP'nin kuruluşu Alparslan Türkeş ve ekibinin Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'ni ele geçirmelerine, yani 1965 yılına kadar geriye götürülebilir³ ve bu yüzden de Necmettin Erbakan'ın MSP'nin öncülü olan Milli Nizam Partisi'ni kurduğu 1970'ten önce ele alınması mantıklı bulunabilir. Ancak kronolojik sırada daha sonra gelen Milli Nizam Partisi'nin kuruluşu yukarıda savunduğum yaklaşımın daha berrak bir ifadesi olduğundan ilk önce onunla başlayacağım. Bu tercihin bir diğer gerekçesiye MHP hareketinin CKMP'nin mirasını devralmakla birlikte kendini tam anlamıyla "kurması"nın MSP projesinin gelişimiyle bağlantılı olduğunu düşünüyor olmamdır.

İslamcı Siyasetin Temelleri:

MNP ve MSP Deneyimleri

Milli Nizam Partisi'nin kuruluş süreci DP ve AP geleneğinin tüm mülk sahibi sınıfların ittifakını temsil etme imkanını tüketmesine paralel olarak adım adım gelişti. Necmettin Erbakan'ın 1968'de Türkiye Odalar Birliği başkanlığına Anadolu sermayesinin tüm katmanlarının desteğiyle seçilmesi, tüm sermaye kesimlerini temsil etme misyonuna sahip olan bir kurumun bu sınıfların farklı kesimlerinin mücadelelerinin alanı haline geldiğini gösteren gelişmeleri tetikleme yönünden önemlidir. Büyük sanayi ve ticaret kesimlerinin kontrolündeki İstanbul ve İzmir odaları Erbakan'ın başkanlığını reddettiler ve iktidardaki Adalet Partisi'ne bunu engellemesi için baskı yaptılar. Bu baskının sonucunda Erbakan AP'li Ticaret Bakanı tarafından tanınmayarak yönetimin dışına çıkarıldı. Bu durum AP'nin hangi kesimleri temsil etmeye niyetli olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Ancak Erbakan'ın AP'den ümidini hemen kesmediğini ve yaptığı her girişimin sonrasında pozisyonunu yeniden ve yeniden

belirlediğini görmekteyiz. Bu nokta Erbakan'ın otuz yıla yakın süre liderliğini yaptığı hareketin kolayca "İslamcı" olarak nitelendirilip sınıflandırılmasının güçlüklerini göstermektedir. Erbakan, Odalar Birliği olayından sonra bile AP seçeneğinden vazgeçmemiştir. 1969 genel seçimlerinde milletvekili adayı olmak için AP'ye başvurmuş ve reddedilmiştir. Bunun üzerine Konya'dan bağımsız aday olmuş ve seçilmiştir. Erbakan ve çevresindeki sermaye kesimleri diğer tüm "mümkün" seçenekleri deneyip bir takım sonuçlar aldıktan sonra, Milli Nizam Partisi'ni 26 Ocak 1970'te kurdular. İslamcılık siyasetini doktriner bir kararlılıkla yürütmek için değil, başka seçenekleri bulunmadığı için bu yola girdiler ve ancak bundan sonradır ki bir tür İslami projeyi tam anlamıyla gündeme getirdiler.

MNP 12 Mart 1971'deki askeri müdahalenin hemen sonrasında "laiklik karşıtı" faaliyetlerinden dolayı kapatıldığında henüz hiçbir seçime katılmamış ve yeteri kadar tecrübe edinememişti. 11 Ekim 1972'de kurulan Milli Selamet Partisi ise hareketi 1970'ler boyunca temsil edecek ve 1990'lardaki Refah Partisi tecrübesinin hazırlayıcısı olacaktı. Yazının başında da belirtildiği gibi MSP iki temel problemin çözümüne ilişkin vaadin temsilcisi olmuştur. Bunlardan birincisi Anadolu kapitalistlerine, orta ve küçük sermaye sahiplerine istikrarlı bir gelişme zemini sunmaktır. Daha sonra MHP örneğinde de bir benzerini göreceğimiz gibi, MSP kapitalizmin temelinde duran özel mülkiyeti reddetmeden kapitalizme alternatif bir kalkınma yoluna sahip olduğunu iddia ediyordu. Harootunian'ın Slavoj Zizek'in "kapitalizmsiz kapitalizm" kavramına referans vererek açıklamaya çalıştığı pozisyon (2000: xxix) MSP'nin ekonomik programının temelini oluşturmaktaydı. Buna göre Türkiye kapitalist modelin ürettiği travmaları ve kapitalizme içkin olan materyalist kültürü deneyimlemeden endüstriyel büyümeye kavuşabilirdi. Bu noktada İslam hızlı sanayileşmenin ağır yükünü hafifletecek bir tür panzehir olarak kavramsallaştırılıyordu (Toprak, 1987:228). Erbakan'ın İslam'ın ekonomik doktrinine ilişkin yazdıkları kapitalizmsiz kapitalizm vaadini veciz bir şekilde ifade eder:

Müslümanlığın kendine has mütেকamil bir iktisadi sistemi mevcuttur. Bu iktisadi sistem ne Doğudaki sistemdir, ne de Batıdaki sistem. Çünkü Müslümanlık iki kanatlıdır, daima maddiyatla maneviyatı birbirine paralel yürütmüştür. Bundan dolayı Müslümanlıkta hem maddiyat vardır, hem de bununla beraber her zaman her yerde hiç ayrılmayacak şekilde bir de maneviyat vardır. Müslümanlığın iktisa-

di sistemi maddiyata hürmetkardır. Herkesin malı mülkü vardır ve herkesin malı mülkü kendisine aittir, masumdur... Müslümanlık aynı zamanda kara ve kazanmaya da büyük yer vermiştir... Müslümanlık behemahal çalışmak, bir ihtihsal yapmak ve iktisadi bakımdan faydalı bir unsur olmakla görevlidir. Bu bakımdan Müslümanlık adeta batı tarzına benziyor gibi geliyor... Ama Müslümanlık sistemi Batının kapitalizm sisteminin tam kendisi değildir. Aradaki büyük fark şuradadır:... Müslüman israf yapamaz... kazandığını mutlaka hayırlı bir sahaya harcamakla görevlidir. Batıdaki insanın böyle bir prensibi yoktur... Bu bakımdan İslam sistemi Batı rejiminin mahzurlu taraflarını ortadan kaldırıp, kapitalizmin erişemediği ulvi gayeye kendi ölçülerıyla manevi kuvvetlerden faydalanarak ihdas etmek imkanını bulmuş bir sistemdir. (Erbakan, 1975:149-50, aktaran Sarıbay: 124)

Yukarıda görüldüğü gibi, Erbakan İslam ekonomisi (“kapitalizmi” diye okuyun) ile kapitalizm arasındaki “büyük fark”ı göstermekte hayli zorlanmaktadır. Özel mülkiyetin titizlikle korunması ve sermaye birikiminin istikrarının sağlanması gibi temel konularda hiçbir fark bulunmaması, MSP’nin programının anti-kapitalizm iddiasının sınırlarını çizerek. Kapitalizmin yarattığı eşitsizliklerin sermaye birikiminin doğal sonucu olmayıp, Türkiye’deki “ahlaksızlık”tan kaynaklandığını savunan MSP’li yazar Atilla Özdür’e göre MSP “Türkiye’nin ahlaksız düzenine ahlak getirmek” istemekteydi. Özdür, ahlak-ekonomi ilişkisini Türkiye koşullarında şöyle açıklıyordu:

Ahlak düzenine, ahlak getiricilerine, ahlak münadilerine ve ahlak savaşçılarına kimler karşı çıkarlar? Siz karar veriniz, daha doğrusu, bu “kimler”i araştırıp bulunuz ve etrafınıza bildiriniz. Türkiye’de ahlak yoktur, var diyenlerin bila istisna hepsi ahlaksızdır, hödüktür, insan değildir ve hülaseten taş kafalı vicdansız birer yaratıktırlar. Zenginlerimizin hemen hemen hepsine yakın büyük bir çoğunluğu ahlaksız oldukları için tröstleşmişlerdir. MSP tröstlere değil, tröstluge karşıdır. Zira tröstlük ahlaksızlığın temel kaynağını teşkil etmektedir. Üretim ve dağıtımda tröstler, ülkemiz insanını protein bakımından sömürmektedirler.(1975)

Yukarıda görüldüğü gibi, MSP’nin temsil ettiği sınıfsal kesimlerin talep ettiği “sermaye birikimini coğrafi olarak yayacak ve iktisadi yoğunlaşma eğilimini geri çevirecek tedbirleri” (Keyder, 2000:287) “ahlak”ın gereği olarak savunmaktaydı. Bununla bağlantılı olarak, Türkiye’nin batısında yoğunlaşmış olan ve ahlaksızlıkla itham edilen ve “Batı-Yahudi-Mason” ittifakıyla özdeşleştirilen sermayenin etkinliğinin sınırlandırılması ve “kasabalar-

daki küçük iş adamlarının yararına devlet güdümünde bir sanayileşme" yeniden dağıtım krizinin çözümü olarak savunuluyordu (2000:287-88).

4 *Milli Gazete*, 2 Ocak 1975.

5 *Milli Gazete*, 25 Ocak 1975.

MSP programının ikinci önemli noktası, kapitalist modernleşmeye karşı bir tür "İslami hayat nizamı"nın önerilmesi idi. Din kardeşliği ve yardımlaşma esası üzerinde yükselen cemaat hayatı sanayi toplumunun atomize edici etkilerini ortadan kaldırmanın yolu olarak ele alınmaktaydı. Burada, MHP siyasetinin de dayanaklarından biri olan, büyük sermaye ve örgütlü emek arasında sıkışmış "küçük adam"a seslenme kaygısını görmekteyiz. İslami cemaat fikri bu noktada MSP'nin kitle ilişkilerine ulaşmasına yardımcı oldu. "İslami hayat nizamı"nın ikinci yönü modernitenin günlük hayatın içinde gözlemlenebilecek somut tezahürlerine karşı oluşuydu. Örneğin *Milli Gazete* "Devlet kesesinden çıplak heykellere milyonlar harcanırken Hasankeyf'te öğrenciler gazinoda ders veriyor" diye yazıyordu.⁴ Aynı gazetenin "İman gençliği sol tiyatroya cihad açıyor" başlıklı haberinde "Sakarya'da genç bir ekibin kurduğu 'Beyaz Leke Tiyatrosu' sosyalist ve ahlaksızlığı işleyen tiyatrolara karşı kurulmuştur" denmekteydi.⁵

Özetle söylemek gerekirse, MSP'nin sözünü ettiğimiz dönemde elde ettiği kitle desteğinin ardında, kapitalist modernleşmenin ekonomik ve kültürel sonuçlarının eleştirisi üzerine bina edilen bir tür İslami söylemin popüler hale gelmesi yatmaktadır. Bu destek, 1973 genel seçimlerinde MSP'ye verilen yüzde 11.8'lik oyda ortaya konmuştur. Parti, başarısını esas olarak Orta ve Doğu Anadolu coğrafyasından gelen oylara borçluydu. Bu oyların büyük bölümü önceki seçimlerde AP'ye oy veren kitlelerden geliyordu. MSP, sözünü ettiğimiz bölgede siyasal hegemonyasını 1973 seçimlerinde ispatladı. Ancak bu hegemonya çok fazla zaman geçmeden başka bir siyasal aktörün tehdidine maruz kalacaktı. Bu ise faşist hareketten başkası değildi.

MHP'nin Kitle Desteğinin Kaynağı Olarak Alevi-Sünni Gerilimi

Faşist hareketin kitle desteğinin kaynağını anlamak için orta ve küçük mülk sahiplerinin kapitalist gelişmeye ve onun modern hayat tarzına ilişkin tepkilerinin temsiliyeti meselesine dönmemiz gerekiyor. Yukarıda da belirtildiği gibi, İslamcı siyaset esas olarak Anadolu'daki kapitalistlerin metropoldeki tekelleri sermaye kesimlerine karşı verdikleri mücadelenin siyasal alandaki ifadesi olarak ortaya çıkmıştır. Ancak, özellikle Orta ve Doğu Anado-

6 Sorunu bu çerçevede değerlendiren ilk örneklerden biri için bkz. (Laçiner: 1978).

7 1970'lerin en önemli özelliklerinden bir tanesi sayıca az ama büyük firmaların yükselişidir. 10-19 ila 20-49 kişi arasında çalışana sahip işletmelerin sayısı azalmıştır. Bu durum küçük kapitalistler ve orta ve küçük burjuvazi tarafından geleceklere yönelik bir tehdit olarak değerlendirilmekteydi (Arslan, 1999: 52).

8 *Iddianame*, bu duruma örnek olarak Kahramanmaraş'ın Pazarcık ilçesindeki bataklık alanların kurutulması ve Kartalkaya Barajı'nın inşa edilmesinin sonuçlarının altını çizmektedir. (*Iddianame*: 99). Bu durum daha fazla toprağın kullanılmasına ve yeni olanaklara bağlı olarak yılda üç kez ürün alınabilmesine yol açtı. Bu duruma bağlı olarak bu bölgedeki Kürt-Alevi köylülüğün üst katmanları ekonomik durumlarını geliştirebildiler. Tarım sektöründen kazandıkları gelirin bir bölümünü şehir merkezinde tekstil ve ticaret alanında yatırım yaparak değerlendirmeye başladılar (Şahhüseyinoğlu, 1999: 86).

lu'daki kitleselleşmesini orta ve küçük mülk sahiplerinin yukarıda değindiğimiz rahatsızlıklarının da temsiline özen göstererek elde edebilmiştir. Bu nokta önemlidir, çünkü MHP'nin 70'lerin ikinci yarısındaki kısmi başarısı bu kesimlerin proleterleşme tehlikesini en yakıcı biçimde yaşayan katmanlarını MSP'den koparabilmesi olmuştur. Bu kesimlerin içinde bulundukları kriz MSP'nin esas duruş noktası olan tekelci sermayenin ekonomik hegemonyasına ve modernizmine yönelik bir eleştirinin sınırlarını aşmaktaydı. Bu sınıfların önlerinde üstesinden gelinmesi gereken fazladan bir sorun daha vardı: Alevi kökenli orta sınıfların Orta ve Doğu Anadolu kentlerinde gözle görülür bir biçimde yükselişe geçmeleri. 1970'lerde ortaya çıkan Alevi-Sünni gerilimi daha önceki tarihsel dönemlerdekinden hayli farklı bir içeriğe sahiptir. Kanımca Cumhuriyet tarihinin en ilginç resmi belgelerinden biri olan *Kahramanmaraş Toplumsal Olayları İddianamesi* tam da bu gerçeğin farkında olduğundandır ki işe sözünü ettiği bölgedeki mülkiyet ilişkilerinin değerlendirilmesi ile başlar. *Iddianame*, Alevi-Sünni sorununu 1950'leri takip eden dönemde bölgenin kapitalizme eklemlenmesinin bir sonucu olarak ele almaktadır (1979: 98-99).⁶ Bilindiği gibi, bu süreç öncesinde Sünni mülk sahibi kesimler Alevilere nazaran oldukça avantajlı bir konuma sahiptiler. Üretim ve ticaret alanında olduğu gibi verimli topraklara sahip olduklarından tarım sektöründe de hakim olan onlardı. Bu bölgenin kapitalizme eklemlenmesi sonucunda bu kesimlerin bir bölümü kendi pozisyonlarını geliştirirken (en azından korurken), önemli bir bölümü ise bu sürecin yıkıcı sonuçlarına maruz kaldı.⁷

Iddianame'ye dönecek olursak, aynı sürecin Alevi küçük ve orta mülk sahiplerinin (elbette yalnızca bir bölümü) için bir takım avantajlar yarattığının altının çizildiğini görürüz.⁸ Bu durumla paralel olarak gelişen bir başka olgu Alevilerin merkezi ve yerel bürokrasideki artan görünürlükleridir. Zeki Coşkun'un da altını çizdiği gibi, önceki dönemlerde geçim kaynaklarından (üretim araçları diye okunabilir) önemli ölçüde mahrum olan Aleviler, Cumhuriyet döneminin geliştirdiği eğitim, iş ve kültür olanaklarından yararlanma konusunda ekonomik alana hakim olan Sünnilere göre daha istekliydiler. Coşkun'a göre dışlanma ve azınlık olmanın etkisinde geliştirdikleri ruh hali aralarındaki dayanışmayı güçlü kılmıştır. Bunun sonucunda, yerel bürokraside yer alan Aleviler, kendi bölgelerine daha çok hizmet götürmek ve kendi insanlarına iş olanakları yaratmak için gayret gösterdiler. Özetle söylemek ge-

rekirse, bu durum Alevi nüfusun ekonomik ve sosyal hayattaki “görünürlüğünü” arttırdı(1995: 268-71).

Yukarıda özetlenen iki noktanın, sırasıyla Sünni orta sınıfların düşüşünün ve Alevilerin görece yükselişinin etkisiyle şekillenen 1970'lerin Orta-Doğu Anadolu konjonktürü ülkücü söylemin oluşturulmasına ve bu söylemin popülerlik kazanmasına imkan veren esas kaynaktır. Bir tür sözde anti-kapitalist ve anti-modernist söylemin bu koşulların değişimi vaadini de içerecek şekilde işlenmesi ve bu vaadin hemen gerçek kılınması için girilen politik seferberlik MHP'nin MSP'nin hegemonyasındaki kitlenin önemli bir bölümünü 1970'lerin ikinci yarısında etkisi altına almasına yol açmıştır. MHP'nin tüm siyasetine damgasını vuran anti-komünizmi ve buna bağlı olarak gelişen siyasal (ve askeri) faaliyeti yukarıda saydığımız iki yönlü ideolojik-politik söyleminin etkisi altında şekillenmiştir ve bu sebeple bu iki başlığın parçası olarak işlenecektir.

MHP'nin 1970'lerdeki Siyaseti

Daniél Guérin, faşist ideolojinin en önemli becerisinin kapitalizme hiçbir ciddi saldırıda bulunmadan anti-kapitalist olduğu iddiasını taşıması olduğunu yazmıştır(1975: 115). Gerçekten de kitleler destek kazandığı tüm tarihsel deneyimlerde faşist partilerin kendilerini anti-kapitalist bir politik güç olarak tanımlaması belirleyici olmuştur (STMA: 1988: 794). Sadece anti-komünizm üzerine bina edilmiş bir faşizm açıklaması, kitlelerin verili tarihsel durumda komünist siyaseti ezmek için neden diğer burjuva partilerini değil de faşist partileri seçtiğini veya bu görev alanını neden devlete terk etmediklerini açıklamamıza yetmez.⁹ Şurası açıktır ki, faşist partilerin üst yönetimlerinin yönelimi ne olursa olsun, var olan kapitalist düzeni savunmak bu türden partilerin militan kadroları ve seslendiği kitleler için “ideal” olan şey değildir. MHP'nin anti-kapitalist söylemine bakmak tam da bu noktada önem kazanıyor.

Bilinen en önemli faşizm deneyimlerinin yaşandığı İtalya ve Almanya örneklerinde burjuvazi ile işçi sınıfı hareketi arasında sıkışmış ve proleterleşme tehdidini hisseden küçük burjuvazinin alternatif arayışının ifadesi olarak faşizm güçlenmiştir (Troçki, 1998; Poulantzas, 1979).¹⁰ Aynı türden bir konjonktürün 1970'lerde ortaya çıktığı açıktır:

Orta ve Doğu Anadolu illerinde bütün geleneksel mülk sahibi sınıflar, 70'lerde ivme kazanan kapitalistleşme süreci içinde ekonomik-toplumsal istikrarlarını yitirmeye başlamışlardı. Gelişen kapitalistleşmeyle birlikte, büyük burjuvazinin bu bölgedeki ‘yerli’ sermaye-

⁹ Örneğin bu türden bir açıklama faşist militanların komünizme karşı mücadele ederken ölüm riski de dahil pek çok tehlikeyi göze almalarını açıklamaz. 1970'lerin konjonktürüne bakıldığında çok sayıda ülkücü militanında düşük yoğunluklu iç savaş koşullarında yaşamlarını yitirdikleri biliniyor. “5000 ülkücü şehit efsanesi” doğru olmasa da (daha “dürüst” bir kaynak 2018 sayısını vermektedir bkz. (Kırcı, 2000:11)). Bu sayı daha az da olabilir ama ortada duran gerçeği değiştirmez.

¹⁰ Tam da bu yüzden faşizmin etkisi altındaki kitleler bir sonraki dönemde sosyalist hareketin etkisi altına girebilirler (STMA:794).

11 Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. (Gürel, 2004: 84-86). Ağaoğlu'na göre, "Hem anti-kapitalist hem de anti-komünist bir söylem kullanmış olan MHP ideolojisi, "milli devlet kavramlarıyla orta sınıfların özlemlerini dile getirmeye yönelmiştir. Ideolojik söylem, bu sınıfların hem iktidarı ele geçirip büyük kapitalistlere özlemleriyle değişmeden yana, hem de gerek kapitalizmin gelişmesiyle kendilerinin işçi konumuna düşmesini, gerek işçi sınıfının iktidara gelme korkusuyla değişmeye karşı çıkıp, statükocu güçlerle işbirliğine hazır olan çelişkili tutumunu yansıtmaktaydı." (1983: 2115). Devrimci-sosyalist hareketin 70'lerdeki ideolojik hegemonyasının da anti-kapitalist söylemin faşist hareket tarafından kullanılmasını zorunlu hale getirdiği unutulmamalıdır (Arslan, 2002: 317). Bu dönemde özellikle ülkücü gençliğe hitap eden yayınlarda anti-komünist söylem ve anti-kapitalist demagoginin neredeyse aynı ağırlığa sahip olmasının önemli sebeplerinden biri de bu zorunluluktur.

12 İnci Aral, Kahramanmaraş Olayları'nı konu alan öy-

nin soluk alacağı alanı giderek kısıtlaması; buralardaki sınıflar arasında mevcut bulunan göreceli dengenin ayakta kalmasını güçleştiriyordu. (Bora ve Can, 1999: 85-86)

Dolayısıyla "iktisadi faaliyetleri kapitalistleşme süreci içinde geçersizleşen zanaatkarlar, küçük sanayi ve bir kısım ticaret erbabı, aynı 'şansa' sahip değildi. Bu kesimler oldukça hızlı bir mülksüzleşme tehdidini hissediyorlardı"(1999: 86). Ülkücü hareketin bu duruma yönelik müdahalesi iki başlık altında toplanabilir. İlk aşamada, aynen MSP'nin yukarıda özetlediğimiz tutumunda görüldüğü gibi bir tür "kapitalizmsiz kapitalizm" [Guérin'in deyişiyle "kendine çeki düzen vermiş kapitalizm" (1975: 62)] savunusuna, yani özel mülkiyet sahipliğine ve bu hakkın politik ve hukuki olarak güvence altında olmasına hiçbir itiraz yöneltmeden sözde bir anti-kapitalist söylemin etrafında örülen bir ajitasyon MHP tarafından yaygınlaştırılmıştır.¹¹ MHP'nin sözde anti-kapitalizminin ikinci bileşeni ise onun Alevi düşmanı karakteridir ve bu onu özellikle 70'lerin ikinci yarısından sonra MSP'den ayıran temel noktadır. MHP'nin Alevi politikasının özü Alevileri kırlardan gelip kentteki huzuru bozan unsurlar olarak tanımlanmasıydı: Bora ve Can'ın Alevilerin "ötekileştirilmesi"ne ilişkin satırları bu siyasetin maddi temellerine işaret eder:

...iktisadi bunalımın "sorumluluğunu," toplumsal-dini-kültürel bakımdan aşağı ve marjinal saydığı Aleviler üzerine yıkmaya yatkındı. Çoğunluğu kentlere ve kasabalara Cumhuriyet dönemiyle birlikte kırılık, dağlık yörelerden gelmiş olan (önemli bir kısmı 70'lerde kapitalistleşme süreciyle buralara göçen) Alevi nüfusu zaten bir anlamda "göçmen/yabancı" sayılıyordu. Dini inanıştaki ve örfteki farklılıklar ve Alevilerin "ulusal azınlık" konumu, bu yabancılaşmanın horlamaya, giderek düşman saymaya dönüşmesi potansiyelini içeriyordu. Sermaye birikimi bakımından geleneksel olarak nispeten geri konumda bulunan Alevilerin öteden beri yönedikleri bürokratlığın ve işçiliğin 70'lerde en azından geleneksel orta sınıfların gözünde-görece istikrarlı ve yükselen "kariyerler" görünümüne sahip olması; Alevilere karşı belirli bir tepkiyi besliyordu. O kentte, kasabada Aleviler arasında küçük üretim, ticaret vb...işlerle uğraşan rakipler bulunması bu tepkiyi arttırıcı etki yapabiliyordu. (Bora ve Can, 1999: 86)¹²

Yukarıda özetlenen tepki potansiyeli, Alevi topluluğunun alt-orta sınıflarının devrimci/sosyalist mücadeleye diğer topluluklarla kıyaslandığında çok daha yoğun bir biçimde dahil olmasının yarattığı etkiyle de birleştiriliyor ve "Alevi komünistler" in saf dışı bırakılması hedefine yönelik kitle seferberliklerinin zeminini döşüyordu. Bu politika ise MSP'nin daha çok Batıcı-Yahudi-Ma-

son tekeli kesimlerle mücadeleyi merkeze alan ve esas olarak kitle seferberliği çizgisini değil parlamenter-barışçı iktidar stratejisinden ayrılmaktaydı.

MHP'yi MSP'den ayıran ikinci önemli nokta, anti-modern söylemi 1970'lerin ikinci yarısındaki düşün yoğunluklu iç savaşın içinde kitleleri seferber etmekte kullanma tercihiydi. Bir adım daha ileri giderek ifade edersek sola ve işçi hareketin karşı girişi- len mücadele ülkücü hareketin seferber ettiği kesimler tarafından bir "kültürel mücadele" olarak görülmekteydi. Bu konuyu daha iyi açıklamak için kısaca ülkücü literatürün ürettiği modernizm karşıtı söylemin çerçevesini açıklamak gerekiyor.

İki savaş arası dönemde Japonya'daki faşist söylemi üreten entelektüel kesim Japonya'nın "ruhani krizi"ni tüm sorunların kaynağı olarak görmekteydiler. Buna göre "Batılılaşma hastalığı" ruhani krizi yeniden üretmekteydi (Harootunian, 2000:35). Bu çerçevede, örneğin Japonya modernleşmenin önemli momentlerinden olan Meiji dönemi, Japonya ile Batı arasındaki eşitsizliğin nedeni olan kültürel karmaşanın başlangıç noktası olarak görülmüyordu (2000: 45). Eşitsiz ilişkilerin kaynağı ekonomi-politik bir çerçevede ele alınmadığı için (oturtulmaya çalışıldığı hal- lerde de kapitalizmin sınırlarını aşan bir eleştirinin konusu yapılmadığından), sorunun çözümü için modernleşme tarafından kırı- lıran "kültürel bütünlüğün" restore edilmesi yeterli görülmüyordu (2000: 45, 51). Ülkücü literatüre dönecek olursak, Türkiye'deki kültürel bütünlüğün bozulmasının ve Batı ile eşitsiz ilişkilerin başlangıç noktası olarak Tanzimat döneminin alındığını görürüz. Muhammed Nezihi'n yazdıkları tam da bunun ifadesidir:

Türkiye bu günlere nasıl geldi?...Fikir namusu taşıyan kalem erbabı Türk'ün Dramı'nın (yuvarlak hesap) 150 seneden beri devam ettiğini yazarlar. Onlardan illa belli bir tarih isterseniz, 1839 derler. Gerçekten de 1839 ve ona tekadüm eden yıllar Türk'ün "Varoluş-Yaradılış Hikmeti"ne, kendi öz kıymetlerine, O'nu bayraktar kılan ruhtan uzaklaştığı, yabancılaştığı, koptuğu devirlerdir. Tanzimat...bir başlangıç, bir düşünce ve hayat tarzıdır. Bir yabancılaşmadır, bir ufunettir, bir ihanettir, bir zilletir...Son 150-200 senedir hep Tanzimat'ı yaşadık, yaşıyoruz ve daha kimbilir ne kadar yaşayacağız. O kafa evvela İslam'ın özünden uzaklaştı...kendisini Batı'nın kucağında buluverdi! (Nezihi, 1979).

Bu algılamayla bağlantılı olarak, Japonya örneğine benzer şekilde, modernleşme ve Batılılaşma Türkiye toplumunun ahlaki dejenerasyonu ve Türkiye ekonomisinin az gelişmişliğinin müsebbibi olarak kavramsallaştırılır:

külerden oluşan kitle- tabında Sünni yok- sul kesimlerin Alevi- lerin saf dışı bırakıl- ması seçeneğini kendi yoksullukları- nın çaresi olarak gördüklerini anlat- maktadır: "Bir hoca kendini yitirmiş, coşkun ama uykuda gibi konuşup duru- yor camide. Sokak aralarında, dükkan- ların kuytu köşele- rinde, kahvelerde hep aynı şey konu- şuluyor. Tartaları, dükkanları size da- ğıtılacak, iş ki kur- tulalım bunlardan diyorlar. Okullardan hep onların çocukla- rı çıkıyor, vali olu- yor, yargıç olup ba- şımıza dikiliyor, di- yorlar. Git gide bile- niyor hınç. Din için, Tanrı adına yok et- meli onları. O yaşa- dek böyle bir ayrı- mın bilincinde olma- mıştı, ama bilenler anlatıyorlardı işte. Niye hep yoksuldu, beti bereketi kalma- mıştı memleketin? Onlar yüzünden" (Aral: 2000: 73). Ağaoğulları da MHP'nin Alevilik po- litikasının hem yok- sulların yoksullukla- rının kaynağı konu- sundaki bilinçlerini bulandırdığını hem de faşist bir kitle hareketinin oluşu- munun önünü açtı- ğını ileri sürmekte- dir (Ağaoğulları: 197).

- 13 İki savaş arası dönemde Japonya'da yapılan tartışmalar da da Oryantal dini pratiklere dönüş modernitenin üstesinden gelmenin aracı olarak ele alınıyordu. Bkz Harootunian (2000: 37).
- 14 Arslan, p. 41.

Esasen geçirdiğimiz bunalımlar, meydana gelen kanlı olaylar, tarihi gelişimin sonuçlarıdır. Tarihteki kuvvet dengesinin en önemli unsuru ve evrensel İslam nizamının müessisi olan Türk toplumu birkaç yüzyıldır gerilemeye başlamış ve yarım asır önce bütün tarihi mirasını reddederek iddiasız, gayesiz, sadece batıya yaranma sevdasında olan bir toplum haline gelmiştir. Yarım asırlık şahsiyetsiz ve taklitçi uygulama neticesinde Türkiye'nin düzeni tipik bir az gelişmiş ülke kapitalizmi niteliğini kazanmıştır. Sömürü ve istismar bu düzenin hakim rengidir. Tarihi Türk toplumu, materyalist değer hükümlerinin yaygınlaşması ile dejenere bir toplum haline gelmiştir. (*Genç Arkadaş*, 1976)

Yukarıda yazılanlar aslında modernitenin ve Türkiye modernleşmesinin MSP ve MHP literatüründe çok benzer biçimde ele alındığını gösteriyor. MSP literatürüne benzer bir biçimde MHP de İslami dini pratiklere dönüşün modernitenin yıkıcı etkilerine panzehir olarak önerildiğini gösteriyor.¹³ Örneğin ülkücü yazar Naci Bostancı bireylerin varlıklarını İslam nizamına köle etmelerinin kurtuluşun ilk adımı olacağını söylerken MSP'nin söyleminden ayrılmıyordu (1978). Bu noktada "MHP'nin İslamlaşması" diye bilinen sürece kısaca göz atmak gerekiyor. Jacob Landau, Türkeş ve arkadaşlarının CKMP'yi ele geçirdikten sonra İslamcı bir çizgiye yönediklerini ileri sürer (Landau, 1978: 381). Bu iddia ancak kısmen doğru sayılabilir; bunun nedeni Landau'nun sözünü ettiği dönem boyunca İslam'ın başat vurgu olmasıdır. Bu dönemde partinin temel ideolojik unsuru ultramilliyetçilik ve Türkeş pek çok kez partinin laikliği savunduğunu vurgulamıştır. Bu dönemde 1950 ve 1960'ların ultramilliyetçi entelijensiyası partinin ideolojik formasyonunu belirlemeye devam ediyordu ve bu durum MHP'nin kitlelerle ilişkiye geçip onları seferber etmesini engelleyen elitist yaklaşımın (Arslan, 1999:41)¹⁴ devamı anlamına gelmekteydi. Mustafa Miyasoğlu, kapitalist modernleşmenin Orta Anadolu'daki etkilerini Kayseri üzerinden betimlediği *Dönemeç* adlı romanında bu durumu teyit ediyor:

Bizim millet, din iman dedin mi, aklını fikrini kaptırır...Albayın [Türkeş kastediliyor-yn] çevresindekiler milletin bu tarafını iyi bilmiyor. Şu Dünder Bey [1972'deki ölümüne dek ülkücü hareketin ikinci adamıydı-yn] olmasa, İstanbul'da bile az taraftar buluruz...Adam Osmanlılık deyince, akan sular duruyor, herkes kuzu kesiliyor. (Miyasoğlu, 1996:201)

MHP, Miyasoğlu tarafından altı çizilen sorunu çözmek için özellikle 1973 seçimleri sonrasında İslami temaları politikasının içine yerleştirdi. Seyyid Ahmet Arvasi'nin "Türk-İslam Ülküsü" (1988) adını verdiği ideolojik yönelim bu dönemden sonra belir-

leyici oldu. MSP literatürüne çok benzer bir biçimde Asrı Sadet'e dönüş ve bir tür Osmanlıcı söylem özellikle ajitasyon yayınlarında belirginlik kazandı. Her türlü sorunun çözümü de bu tür bir restorasyon çabasının başarısına bağlı olarak ele alındı.¹⁵

MHP, MSP ile tüm benzerliğine rağmen restorasyonun ve İslamın yeniden dirilişinin yolu konusunda ondan ciddi şekilde ayrılır. MSP'nin daha barışçıl programının aksine, MHP özellikle de güçlü olduğu bölgede gündelik hayat pratiklerine zor yoluyla müdahale ederek kamusal alandaki "yabancı" unsurları yok etmenin gerekliliğini vurguluyordu. Bu pratiğin yaşamı geçirileceği mekan ise Orta ve Doğu Anadolu coğrafyasıydı. Ülkücü literatürde bu bölge "Müslüman Türk" tipinin dejenerasyona en az maruz kalmış, saflığını halen muhafaza eden unsurlarının yaşadığı bölge olarak tarif edilir. Örneğin, Ökkeş Şendiller'in Kahramanmaraş'taki gündelik hayata ilişkin satırları tarihsel değişime direnme gücüne sahip, özelleştirilmiş ve istisnai (Harootunian, 2000:44) bir Türk-İslam kültürü keşfetme umudunu taşımaktadır:

İnsanın Maraş'ı tanınması için bir sabah ezanı uyanık olması yeter bence...Ruhlara işleyen o ulvi davetin müezzinlerin yanık sedaları ile insanı ölüm uykusundan kaldırdığı hemen fark edilir. Elbette her vatan parçası ve İslam diyarında da öyledir. Ama insan bu havayı burada daha yakından teneffüs eyler. Seher vakti teneffüs edilen bu hava ruhların gıdasıdır. Ruhları bu iman pınarında, her beş vakit yıkanan Maraş'lı, bu huzur içinde Türk'ün bütün hasletlerine ve İslam olan her şeye bağlıdır. İşte Türk'ün bağlı olduğu değerlerin kaynağı burcu burcu iman kokan bu havadır. Tan yeri ağarır, minarelerden yankılanan ve ruhların temizlendiği ulvi daveti dinlerken evlerde tek tek yanan lambalar.. Bu, sabah namazına hazırlıktır. Kolları yarıya kadar sıvanmış nur yüzlü insanların, dualar mırıldanarak camiye doğru akışı.. Bu manzarayı bozmak bu güne kadar mümkün olmamıştır. Tam aksine bu iman ehli, her geçen gün daha da gençleşmekte, daha da zinde bir ruh kazanmaktadır. Bu iman pınarında temizlenmiş, yıkanmış mübarek havayı silmeye yönelik her hareket mutlaka tepki görmüş, rağbet bulmamıştır. Yine planlı olan kozmopolitleşmeye de rağbet edilmemiştir. (Şendiller, 1989: 96)

Bu örnekte ifade edilen "saf Müslüman Türk"ü keşfetme iddiasıyla bağlantılı olarak, 70'lerin sınıf mücadelesi konjonktüründe devrimci/sosyalist harekete karşı girilen her saldırı MHP tarafından bu "saflığı" korumak için verilen bir tür "kültür savaşı" olarak sunulmaktaydı. MHP'nin kitle desteğini oluşturan kesimler verdikleri mücadeleyi hakim sınıfların işçi sınıfına ve onun siyasal örgütlülüklerine karşı açtıkları savaşın bir parçası olarak

15 Harootunian, iki savaş arası dönemde Budist klasiklere başvurarak işçi sınıfının sorunlarına çare bulunabileceği umudundan bahseder ("Beyond Containment: The Post-war Genealogy of Fascism and Tosa-ka Jun's Prewar Critique of Capitalism", <http://law.rikkyo.ac.jp/npa/020401.htm>, indirilme tarihi: 25 Ağustos 2004). Benzer vurguları ülkücü literatürde bulmak mümkündür. İslamı diriltmenin işçilerin sorunlarını çözmenin tek yolu olduğu belirtilir (*Nizam-ı Alem*, 1979). Bir başka yazar da "İslamda sınıflar diye bir nizam yoktur" diyerek benzer bir vurgu yapar (Nazlı, 1979:16).

16 Bu rol, faşist hareketin örgütlenme yapısını belirlemiştir. Faşist hareket, 1960'ların ortalarıyla 12 Eylül 1980 arasındaki dönemde "1969-71 döneminde üniversitelerde, 1974-80 döneminde ise üniversitelerden yerleşim bölgeleri ve işyerlerine kadar çok geniş bir alanda yükselen (yükselmenin 77'den sonra devam etmemesi ancak devrimci güçlerin siyasal mücadelede aktif biçimde yer alması hatırd tutulmalıdır) devrimci mücadelenin karşısında yer alarak güç kazanmıştır. Bu dönem 'devrim, güçlü ve birleşmiş bir karşı-devrim yaratarak ilerler' sözünün doğrulanışının kanıtını sunmuştur. Devrimci mücadelede 71-73 dönemindeki kesintiye bir yana bırakırsak, özellikle 74-80 arasında MHP'nin komando kampları ve Ülkü Ocakları'nda somutlaşan askeri hazırlığı ve yarı askeri örgütlenmesi dikkat çekicidir. Faşist hareketin bu döneme özgü bir başka yönü de, MHP'nin devrimci-demokrat örgütlenmelerin karşısına aynı alanda kurulan faşist kitle örgütlenmeleriyle çıkmaya çalışmasıdır. DISK'in karşısında MİSK, Pol-Der'in karşısında Pol-Bir, öğretmenlerin, me-

değil, toplumun deneyimlediği "bölünme, uyumsuzluk ve parçalanma"yı önlemek amacıyla "kamu ahlakı"nı modern ve kozmopolitan etkilere karşı koruma (Harootunian, 2000:30) mücadelesi olarak görmekteydiler. 13 Kasım 1969'da Maraş'ta "Ateş Gençlik" imzasıyla dağıtılan bildiri gündelik hayata faşist hareket tarafından nasıl müdahale edildiğini anlamaya yardımcı olabilir. Bildirinin başında Türkiye'nin içinde bulunduğu ekonomik ve sosyal krizin esas nedeninin milli gelenek ve göreneklerin reddedilmesinin sonucunda içine düşülen ahlaki dejenerasyon olduğu ifade ediliyor ve Batı tipi bir yozlaşmanın ürünü olan modaya kendini uydurmaya çalışan kadınlara uyarıda bulunarak bu alışkanlıklarına devam etmeye devam ettikleri takdirde bacaklarının asitle yakılacağı ifade ediliyor. Buna ilaveten Ramazan ayı boyunca oruç tutmayanlara karşı kesin bir savaş açıldığı ilan ediliyor (Feyzioğlu, 2000:612-13). Burada hedeflenen kesimin sadece mini giyen kadınlar ve oruç tutmayanlar olmadığı açıktır. Maraş ilinin koşulları içerisinde bu İslami hayat tarzına uygun yaşamadığı düşünülen tüm kesimleri, Alevileri, sosyalistleri, CHP taraftarı Sünnileri kapsamaktaydı. Dolayısıyla kapitalist modernleşmenin sonuçlarına tepki duyan Sünni toplulukların tepkileri bu kesimlere yönlendiriliyor ve bir tür "gündelik hayat", MHP ve Ülkü Ocakları çevresinde örülmeye çalışılıyordu.

MHP'nin anti-komünist söylemi yine bu tür bir kültür savaşının parçası olarak kitlelere sunulmaktaydı. Devrimci/sosyalist mücadelenin yükselişinin önünü kesmek için kitlelere iki temel fikir etrafında seslenildi. Bunlardan ilki komünizmin ateizm ve ahlaksızlıkla eş anlamlı olan "materyalist" bir ideoloji olduğuydu. İkincisi ise kapitalizm ve komünizmin özünde aynı olduğuydu. Arvasi'ye göre materyalist kültür farklı tarihsel anlarda komünizm veya kapitalizm maskesinden birini takmaktaydı. Her ikisi de insanı manevi bir varlık olarak değil, ekonomik üretimin aracı olarak görüyordu (Arvasi, 1996:94). Bir başka yazar komünizm ve kapitalizmin her ikisinin de sömürü ve baskı anlamına geldiğini ileri sürüyordu (Salkım, 1978). Hapishaneden yazan bir ülkücü yabancı ideolojilerin ülkücü harekete karşı bir "küfür ordusu" kurduklarını ileri sürüyordu (Çelikdemir, 1979). Bir diğeri sol dergileri inceleyip fraksiyon farklarını anlamaya çalıştığını ama sonunda kafırlık dışında hiçbir ortak yönleri olmadığını fark ettiğini ve bu yüzden de tümüne yönelik olarak benimsenmesi gereken tavrın Kuran-ı Kerim'in Bakara suresinde "Onları bulduğunuz yerde öldürünüz" diyerek ifade ettiği emrin yerine ge-

tirilmesi olduğunu yazıyordu (Ozan, 1979). Bu türden bir anti-komünist söylem MHP'nin kitle seferberliği çizgisine 70'ler boyunca yön verdi.

1970'ler Türkiye'sindeki Faşist Kitle Seferberliklerine Kısa Bir Bakış

1970'ler boyunca büyük burjuvazinin anti-komünizminin “yedek” gücü rolünü oynayan faşist hareketin¹⁶ ortaya koyduğu eylem biçimlerinin ilki işçi hareketi ve sosyalist güçlere karşı düzenlenen silahlı saldırı ve katliamlardır. Silahlı saldırılar tek tek bireyleri hedef almaktan çıkıp toplu katliamlara doğru ivme kazandı.¹⁷ Ancak kanımca ikinci tür eylem biçimi birincisinden çok daha önemliydi ve 12 Eylül'e giden süreci önemli ölçüde etkiledi. Bu ikinci eylem biçimi Orta ve Doğu Anadolu bölgesinde, özellikle de Alevi-Sünni geriliminin yüksek olduğu bölgelerde sola, Alevilere ve CHP'lilere yönelik kitlesel saldırılardı.¹⁸ Bu saldırılarda önemli bir bölümü daha önce MHP'ye oy vermemiş olan ve sayıları on binleri aşan büyük bir kitle genellikle camileri merkezine alan bir ajitasyon üzerinden seferber ediliyor ve sözü edilen hedeflere yönlendiriliyordu. Özellikle Haziran 1977'ye kadar düzenlenen böylesi büyük kitle mobilizasyonları MSP yönetimini de fazla rahatsız etmiyordu. Bunda 1975 Nisan'ından itibaren MHP'nin de içinde olduğu Milliyetçi Cephe hükümetindeki birlikte mesainin önemli bir etkisi vardı. Bununla bağlantılı olan ikinci nedense MSP yönetiminin sosyalist hareketin ve Alevi topluluğun geriletilmesi gibi konularda MHP'den önemli bir fark taşımasıydı. Elbette faşistlerin heyecanlı ve saldırgan tavırları MSP'nin pek de hoşuna giden bir durum değildi, ancak ortak düşmana karşı birlikte mücadele edilmesi teması etrafında genel bir uzlaşmanın olduğu da açıktır. Malatya olayı bu duruma bir örnek oluşturur. 2 Şubat 1975'te TÖB-DER tarafından düzenlenen “Faşizmi Protesto” mitingi “Milliyetçi Türkiye” ve “Müslüman Türkiye” sloganı atan büyük bir topluluğun saldırısına uğradı. Bu olayı protesto etmek için 15 Şubat'ta yine TÖB-DER tarafından düzenlenen kapalı salon toplantısı binlerce kişinin saldırısına uğradı. Saldırıları 16 Şubat günü Alevilerin işyerlerini, TÖB-DER ve CHP binalarını da hedef alarak genişledi. Esas olarak faşist hareketin yönlendirmeye çalıştığı bu olaydan sonra MSP'nin tutumu saldırıları büyük bir heyecanla desteklemek oldu.¹⁹ Bu tutum 5 Haziran 1977'de yapılan genel seçimlerden sonra değişmeye başladı. Genel seçim sonuçları MHP'nin

murların, teknik elemanların örgütlülükleri karşısında aynı alanda yer alan faşist dernekler yer almıştır.” (Güler, 1999: 55). Sözü edilen türden bir örgütlenme yapısına MSP'nin sahip olmadığının altını çizmek gerekiyor. Milli Selamet Partisi'nin yukarıda açıklamaya çalıştığımız rolü, kitle desteğini elde ederken kullandığı söylem MHP'ninkiyse ne kadar benzerse benzer, programının “barışçı” niteliğine rengini veriyordu; dolayısıyla MHP'nin sahip olduğu türden bir örgütlenme oluşturmamış olması doğaldı.

17 En bilindik örnekleri 16 Mart 1978 tarihinde Beyazıt Meydanı'nda ve 9 Ekim 1978'de Ankara-Bahçelievler'de gerçekleştirilen katliamlardır.

18 MHP'nin kitle seferberliği stratejisini 1970'lerdeki düşük yoğunluklu iç savaş bağlamında inceleyen bir yaklaşım için bkz (Güler, 2004:78-105).

19 Milli Selamet Partisi'nin Malatya olayındaki tutumu ifade eden şu satırlar manidardır: “Türkiye çapında sahneye konmak istenen kızıl ihtilal provaları, en büyük darbeyi, kendilerini en kuvvetli hissettikleri Malatya'da yemiş ve bu fiili hareketiy-

le Malatya Türkiye'nin Moskova'sı değil, İmanlı ve Müslüman Türkiye'nin en enerjik merkezlerinden biri olduğunu isbat etmiş ve bununla apışıp kalan kızıl çevreler, can evlerinden vurulmuşlardır. Malatya'nın cadde ve sokaklarını bir baştan bir başa dolduran 50 bin civarındaki imanlı toplulukları, tam 48 saat Malatya semalarını "Allahü Ekber", "Müslüman Türkiye" ve "Tevhid" sardaları ile inletmiş ve bütün küfür fırkalarına "Hodri Meydan"! demiştir" (Hüsnügil: 1975).

20 İl bazında birkaç örnek vermek gerekirse, MSP 1973'te yüzde 16.1 oy aldığı Erzincan'da 1977'de 5.9'a geriledi. Buna karşın MHP oylarını %4.6'dan %19'a yükseltti. Elazığ'da MSP'nin oyları 27.8'den 14'e gerilerken, MHP 4.2'den 18.7'ye çıktı. Kahramanmaraş'ta MSP 26.7'den 15.1'e gerilerken, MHP oylarını 5.5'den 15.5'e yükseltti. Türkiye genelinde MSP oyları yüzde 11.8'den 8.3'e gerilerken, MHP 3.4'ten 6.4'e tırmandı.

Orta ve Doğu Anadolu'da 1973'te MSP'ye oy veren kitlelerin yaklaşık yarısını kendine çektiğini gösteriyordu.²⁰ Ocak 1978'de CHP hükümeti kurulduktan sonra MHP "iç savaş stratejisi"ni hayata geçirmeye başladı. Bu strateji MHP'yi de içine alacak yeni bir iktidar bloğunun kurulmasının önünü açacak bir sağcı askeri darbenin kışkırtılmasını öngörüyordu. Bu tipte bir askeri darbe olmazsa ülkenin içine gireceği açık iç savaşta sağ cephenin önderliğinin faşist hareket tarafından ele geçirilmesi hesaplanıyordu. Bu stratejiye uygun olarak 15 Nisan 1978'de Ankara'da "Büyük Yürüyüş" adında bir gövde gösterisi yapıldı ancak bu eylem beklenen etkiyi yaratmadı. Aynı günlerde Malatya'nın sağcı belediye başkanının gönderilen bombanın patlaması sonucunda ölmesiyle başlatılan kışkırtma sonucunda on binden fazla kişi 17-20 Nisan günleri arasında yukarıda sözü edilen hedeflere saldırdı. Devrimci kitlenin de karşılık vermesi sonucunda büyüyen çatışmalarda sekiz kişi öldü. 3-4 Eylül 1978'de bu kez Sivas'ta yine binlerce kişinin katıldığı saldırıların sonucunda çıkan kitlesel çatışmalarda dokuz kişi öldü. Saldırıların en büyüğü Kahramanmaraş'ta gerçekleşti. İki solcu öğretmen katledilmesinin ardından 22 Aralık 1978'de yapılan cenaze törenine, Cuma namazından çıkan sayısı onbini aşan bir kitle saldırdı. 23-25 Aralık günleri arasında, resmi belgelere göre onbeşbin civarında insan solcu ve Alevi kitlenin yoğun olarak yaşadığı Yörük Selim Mahallesi'ne yöneldi. Defalarca denenmesine rağmen mahalledeki kitle direnişi kıramadı. Bu durumun da etkisiyle sağcıların çoğunlukta olduğu mahallelerdeki Alevi ve solcular hedef haline geldi ve kendilerini savunma olanağı olmayan bu insanlar katledildi. Resmi rakamlara göre (bu rakamın en az iki katı insanın öldüğüne inanılmaktadır) çatışmalarda 111 kişi öldü, binin üzerinde insan yaralandı, Alevi ve solculara ait yüzlerce işyeri yakıldı. Olaylardan sonra Alevi nüfusun önemli bölümü kenti terk etti. 26 Aralık'ta ise sıkıyönetim ilan edildi. 1977 seçimlerinde elinin altındaki zeminin kaymakta olduğunu fark eden MSP, 1978 yılındaki kitle seferberliklerine taraftarlarının önemli bir bölümünün de katılmış olmasına karşın MHP'ye mesafe koydu. Örneğin Kahramanmaraş'tan sonra Recai Kutan, "Maraş'taki kanlı olaylara partimiz katılmadı. 'Müslüman Türkiye' bizim sloganımız değildir. Olaylara katılmadığımız için bazı çevreler bize kızıyorlar" dedi (Şahhüseyinoğlu, 1999: 165). Böylece üç yıl önce sahip çıkılan "Müslüman Türkiye" sloganı dahi MSP'nin MHP'ye mesafe koyma çabasının sonucunda feda edildi! Maraş'tan sonra ilan

edilen sıkıyönetim MHP'nin istediği sonuçları vermedi ve son kozunu Temmuz 1980'de Çorum'da oynayan faşist hareket, devrimci/sosyalist güçlerin direnişi sonucunda elindeki tüm hamle olanaklarını kaybetti ve 12 Eylül sonrasında da iktidar bloğunun içinde yer alamadı.

Sonuç

Bu yazı çerçevesinde MSP ve MHP örneklerinden yola çıkarak 70'ler Türkiye'sinin düşük yoğunluklu iç savaş koşullarında İslamcı ve faşist siyasetlerin gelişimini ve bu gelişimin ifadesi olan kitle desteklerinin özellikleri tartışıldı. Sosyalist hareketin bu dönemde işçi sınıfı hareketi ve öğrenci gençlik içinde önemli mevziler edinmesine rağmen 50'ler sonrasında başlayan, 70'lerde doruğa varan hızlı kapitalistleşmenin yıkıcı sonuçlarını hisseden kesimleri aynı oranda etkileyememesi, bu kesimleri İslamcı ve faşist siyasetin etkisi altına soktu. MNP-MSP geleneğinin temsil ettiği İslamcı siyaset bu bölgenin üst sınıfları ile birlikte bu kesimleri de temsil edecek bir ittifakı temsil ediyordu ve kendine çeki düzen vermiş bir kapitalizm ve İslami yaşam tarzı temaları etrafında kapitalist modernleşmeye bir alternatif sunma vaadinin ifadesiydi. Faşist siyaset ise MSP'nin etki alanında kalan kitlenin proleterleşme tehdidini en ciddi şekilde hisseden kesimlerini MSP'den koparıp kendi saflarına katma hedefini bir ölçüde başardı. MHP siyaseti bunu yaparken MSP'nin de işlediği kapitalist modernleşmeye direniş iddiasını sahiplenirken, MSP'nin barışçıl-parlamentar yöntemine karşın, kitleleri iç savaşın bir parçası olarak politize etmeyi önüne koyan, sol güçlerin ve Alevilerin etkisini kırmaya yönelik bir hat izledi. Sonuçta, her iki siyasi çizgi de, tüm iddialarının aksine kapitalist mülkiyet ilişkilerini sorgulamadan benimsemeleri sebebiyle burjuva siyasi sisteminin koltuk değneği işlevini yerine getirdiler. MSP bu işlevi kitleleri İslami bir söylem etrafında burjuvazi ile kaynaştırarak yerine getirirken, MHP kapitalizmin kurbanlarını, kurbanı oldukları düzenin payandası haline getiriren ve söz konusu düzenin özündeki mülkiyet ilişkilerini sorgulayan güçlerin tamamını fiilen yok etmeyi içeren programı ve yöntemleriyle MSP'nin bir adım ötesine geçmiştir.■

Kaynakça

- Ağaoğulları, M.A. (1983) "Milliyetçi Hareket Partisi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* içinde, İstanbul: İletişim.
- Ağaoğulları, M.A. (1987) "The Ultrnationalist Right", (Derl.) Irvin C. Schink and Ertuğrul Ahmet Tonak, *Turkey in Transition New Perspectives* içinde, New York, Oxford: Oxford University Press.
- Arslan, E. (1999) *The Role and Influence of the "Nationalist Action Party" in Turkish Political Life*, Basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara: Bilkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Arslan, E. (2002) "Faşizmin Siyaseti: MHP'nin İktidar Bloğu Karşısında Değişen Strateji ve Konumları", *Praksis* (5).
- Arvasi, S.A. (1988) *Türk İslam Ülküsü I-III*, İstanbul: Burak.
- Arvasi, S.A. (1996) *Milletlerin İtibarı*, İstanbul: Burak.
- Bora, T ve Can, K. (1999) *Devlet Ocak Dergah-12 Eylül'den Günümüze Ülkücü Hareket*, İstanbul: İletişim.
- Bostancı, N. (1978) "İdeolojik Bütünlük", *Genç Arkadaş*, (13).
- Coşkun, Z. (1995) *Aleviler, Sünniler ve Öteki Sivas*, İstanbul: İletişim.
- Çelikdemir, E. (1979) "Sürgün", *Genç Arkadaş* (yeni dönem-5).
- Feyzioğlu, T. (2000) *Fırtınalı Yıllarda Ülkücü Hareket*, İstanbul: Ozan.
- "Gençlik Emperyalizmin Çemberini Kıracak!" (1976). *Genç Arkadaş* (1).
- Guérin, D. (1975) *Faşizm ve Büyük Sermaye*, çev. Bülent Tanör, İstanbul: Suda.
- Güler, S. (1999) "Seçimler Sonrasında Siyasal Durum ve Görevlerimiz", *Sınıf Bilinci* (23-24)
- Gürel, B. (2004). *Political Mobilization in Turkey in the 1970s: The Case of the Kahramanmaraş Incidents*, Basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk Enstitüsü.
- Harootunian, H.D. (1971) "Commentary on Nationalism in Japan: Nationalism as Intellectual History", *The Journal of Asian Studies* 31 (1).
- Harootunian, H.D. (1994) "Beyond Containment: The Postwar Genealogy of Fascism and Tosaka Jun's Prewar Critique of Capitalism", <http://law.rikkyo.ac.jp/npa/020401.htm>, indirilme tarihi: 25 Ağustos 2004.
- Harootunian, H.D. (2000) *Overcome by Modernity*, New Jersey: Princeton University Press.
- Hüsnügil, M. "Halkın Şahlanışı", *Milli Gazete*, 09/03/1975.
- Iddianame-Kahramanmaraş Toplumsal Olayları*. (1979), Ankara: Güncur Basımevi.
- Keyder, Ç. (2000) *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul: İletişim.
- Kırcı, H. (2000) *Donmuş Zaman Manzaraları*, İstanbul: Burak.
- Laçiner, Ö. (1978) "Malatya Olayı: Türkiye'de Faşist Hareketin Yapısı ve Gelişimi", *Birikim* (39).
- Landau, J.M. (1978) *Türkiye'de Aşırı Akımlar-1960 Sonrası Sosyal ve Siyasal Çekişmeler*, Ankara: Turhan.
- "Maraş'dan Sonra...?" (1979), *Birikim* (46-47).
- Milli Gazete*, 02/01/1975.
- Milli Gazete*, 25/01/1975.
- Miyasoğlu, M. (1996) *Dönemeç*, İstanbul: Ötügen.
- "Müslümanlar ücrete değil faize düşmandırlar," (1979), *Nizam-ı Alem* (2).
- Nazlı, R. (1979) *Faşizm, Komünizm ve İslam*, İstanbul: Çile.
- Nezih, M. (1979) "14 Ekim Seçimleri ve!...", *Nizam-ı Alem*, (2).
- Ozan, A.T. "Çağdaş Küffar", *Genç Arkadaş*, 08/01/1979.
- Özdür, A. "Düzenimizde ahlak var mı?" *Milli Gazete*, 03/03/1975.
- Pamuk, Ş ve Owen, R. (1998) *A History of Middle East Economies in the Twentieth Century*, London: I.B.Tauris.
- Poulantzas, N. (1979) *Fascism and Dictatorship*, London: Verso.
- Salkım, L. (1979) "Kurşuna Dizilen Umutlar", *Genç Arkadaş*, (13).
- Sanbay, A.Y. (1980). Türkiye'de Modernleşme, Din ve Parti Politikası "MSP Örnek Olayı", İstanbul: Alan.
- Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*. (1989) İstanbul: İletişim.
- Şahhüseyinoğlu, H.N. (1999) *Yakın Tarihimizde Kitleli Katliamlar-Malatya, K.Maraş, Çorum, Sivas Katliamlarının İçyüzüne Dönük Bir İnceleme*, Ankara: Ayyıldız, 1999.
- Şendiller, Ö. (1989) *Kahramanmaraş Olayları'nın Perde Arkası*, Ankara: Doğuş.
- Toprak, B. (1987) "The Religious Right," (Derl.) Irvin C. Schink and Ertuğrul Ahmet Tonak, *Turkey in Transition New Perspectives* içinde, New York, Oxford: Oxford University Press.
- Troçki, L. (1998) *Faşizme Karşı Mücadele*, çev. Orhan Koçak, Orhan Dilber, İstanbul: Yazın.

Sosyal demokrat vaatlerden neo-liberal rövanşçılığa: 1990'lar Ankara'sında belediyecilik

Ali Ekber Doğan

12 Eylül 1980 Askeri Darbesi'yle ekonomik ve demokratik hakları açısından önemli bir gerileme yaşayan işçi sınıfı ve genel olarak da ücretli kesimler 1987 yılından başlayarak bir toparlanma sürecine giriyordu. Bu süreç 1989 Bahar Eylemleriyle üst bir boyuta sıçradı ve 1991'deki Zonguldak Madencilerinin yürüyüşüyle tepe noktasına ulaştı. Ancak, siyasallaşmış bir işçi hareketi yaratmak açısından sol siyasete çok şeyler vaat eden '90'lı yıllar milliyetçi ve dinci partilerin (sağın) yükselişiyle noktalandı.

1990'lı yıllarda kısmen toplumdaki söz konusu siyasal salınımı da etkileyen/önceleyen iki gelişme yaşandı: Partilerin bu süreçte neo-liberal politikalar ekseninde benzeşmesi ve siyasal mücadelenin ekonomi politikalarına ilişkin farklılıklardan ziyade yaşam tarzına, toplumsal yeniden üretime ilişkin bir takım farklılıklar üzerinden cereyan etmesi. Çalışmamızda bu gelişmeleri değil, fakat bunların merkezi devletin ve onun mekan temsili projesinin çekirdeği sayılan Ankara'da nasıl cisimleştiğini, Ankara Büyükşehir Belediyesi'nin iki farklı çizgiden (SHP ve RP) başkanları olan Murat Karayalçın ve Melih Gökçek dönemlerinde belediyenin sosyo-mekansal pratiğini değerlendirerek göstermeyi amaçlamaktayız.

Önem kazanan toplumsal yeniden üretimin en etkili kamusal aktörü sayılan belediyeler¹ arasından Ankara'yı seçmemizin nedeni buradaki, yönetimlerin söz konusu partilerin 1990'lardaki belediyeciliklerinin farklılıklarını ve karakteristiklerini verebilecek bir örnek oluşturması değil, tersine

1 Partilerin ekonomi politikalarında benzeştiği, 1990'larda yaşam tarzına ilişkin farkların önem kazanması, özellikle ekonomik olanakları görece geniş Büyükşehir belediye başkanlarının Türkiye siyasetinin en önemli figürleri olmasını getirdi. Nitekim Eylül 1993'te SHP'nin başına geçen Karayalçın ve Fazilet Partisi'nin (2001) kapatılmasından sonra bağımsız kalan ve 2002 sonuna kadar Demokrat Parti'nin gölge genel başkanı gibi davranan Gökçek de bunların tipik örnekleridir.

2 Aslında, toplumsal-kültürel düzlemde İslamiliğin önünü açarak devlet-din ilişkilerinde önemli bir değişime yol açan Özal'ı cunta hükümetine ekonomiden sorumlu bakan yapan 12 Eylül darbecileriydi (Yavuz, 1997: 67). Bu değişim aynı zamanda kamusal alanın dışında tutulmuş kesim ve görüşlere açılmasını da ifade etmekteydi.

Ankara'nın özgüllüğünden kaynaklanan iki nedendir. Bunlardan ilki, dönemlerinin siyasal ekonomik gelişmelerinin en çabuk yansımasını bulduğu, ona karşı reflekslerin geliştirildiği kamusalığın merkezi olması iken, ikincisi Ankara'nın hem Karayalçın'a seçimi kazandıran, hem de Gökçek gibi çok da doktriner bir İslamcı olmayan aşırı sağcı birinin rövanşçı stratejisini besleyen, Cumhuriyet deneyimine koşut belediyeçilik geçmiştir. Bu geçmişin bir ucu Cumhuriyetin ilk yıllarında Ankara'nın imarına modern Türkiye'nin vitrini olarak özel bir önem verilmesine, diğer ucu ise 1970'lerde gelişen yeni/demokratik belediyeçilik hareketinin düşünsel ve pratik anlamda en gelişkin yeri olmasına gider. Şimdi bu nitelikleri içinde Ankara'da 1990'lı yılların SHP'li ve RP'li belediye yönetimlerinin sosyo-mekansal pratiklerinin incelemesine geçebiliriz.

1. 1980'lerin Karanlığından '90'ların Vaatlerine

Sosyalist sola ve emekçilere yönelik yanı başat olan bir darbeyle açılan 1980'li yılların egemen siyasete ilişkin sonucu, siyasette '70'lerde yaşanan saçaklanma ve istikrarsızlığın cunta süngüsü marifetiyle ortadan kaldırılmaya çalışıldığı bir dönem olmasıydı. Önce askeri yönetimin baskı ve engellemeleriyle sağlanan bu toparlanma, baskının hafiflemekle birlikte sürdüğü '83 sonrasında büyük İstanbul burjuvazisiyle Anadolu sermayesini birincinin hakimiyetinde yeni bir ittifakta birleştiren Turgut Özal'ın maharetiyle mümkün olmuştu. Özal ve partisi Anavatan Partisi her ne kadar dört eğilimi birleştirdiğini söylese de temelde liberallerle Nakşibendi tarikatı üyeleri (Özal'ın da mensupları arasında yer aldığı bu tarikat MNP ve MSP'nin kuruluş süreçlerinde de etkili olmuş bir çevredir) başta olmak üzere dini muhafazakarların bir ittifakıydı. Nitekim Özal'lı yılları sivil toplumun özerkleşmesi, gelişmesi ve demokratikleşme açılarından selamlayan Göle'ye göre, Özal'ın uyguladığı liberal politikalar sivil toplumun ekonomik özerkleşmesini temsil ederken, gelişen İslamcılık da onun kültürel boyuttaki özerkleşmesini temsil eder (Göle, 1994: 222)². Partideki MHP kökenliler ise 1980 sonrasında İstanbul ve Anadolu sermayeleri arasında oluşmuş sermaye ittifakının hegemonyası ve kendi liderliğinin yasaklılığı nedeniyle burada yer almaktaydı. Dördüncü eğilim olarak lanse edilen eski solcular ise diğerleri gibi arkasında herhangi bir kitle bağı, taban ilişkisi bulunmayan, partideki liberallerin eklentisi durumundaki bireylerden ibaretti. Bunların bir eğilim olarak anılmaları da bu

yüzden mümkün değildi. Büyük toprak sahipleri ve küçük çiftçiler ise işçi sınıfıyla birlikte bu ittifakın dışına atılmış sınıflardı.

Özal'ın kimliğinde cisimleşen sınıfsal ittifak 1987'de '80 öncesinin liderlerine getirilmiş siyaset yasaklarının sona ermesiyle sarsıntıya uğradı. ANAP iktidarının sağladığı ittifakın hegemonyasındaki asıl kırılma noktası ise işçi sınıfı hareketinin 1988-89'daki yükselişi oldu. İşçi sınıfı o dönemde yükselttiği mücadeleyle varolan birikim tarzını (emek yoğun ürünlerin ihracatına dayalı-dışa açık büyüme) tıkadığı ölçüde o güne kadar ANAP'ta temsilini bulan sınıfsal ittifak ve sunduğu toplumsal proje de güç kaybetmeye, gevsemeye başladı. Erdal İnönü liderliğindeki Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) ve Süleyman Demirel'in başında bulunduğu Doğru Yol Partisi (DYP) Özal'ın partisinin dışarıda bıraktığı ve milli gelirden aldığı payı düşürdüğü sınıf ve grupları temel alarak ANAP hegemonyasını kırmaya yönelmişlerdi.

Kısmi bir hafifleme olsa da 12 Eylül'ün süren baskı ve sınırlamalar ortamında işçi sınıfı ve yükselen emek hareketinin akacağı en güçlü siyasal kanal olarak SHP öne çıkıyordu. SHP bu süreçte yükselen Kürt hareketinin yöneldiği ilk yasal politik adres olarak da Doğu ve Güneydoğu illerinde güç kazanmaktaydı. Nihayetinde, SHP toplumsal muhalefet açısından önemli bir yükseliş anına denk düşen 1989 yerel seçimlerinden yüzde 28,7 ile birinci parti olarak çıkarak ve Konya ve Bursa dışında bütün büyük kentlerde belediye başkanlıklarını kazandı. ANAP'ın sağdaki rakibi DYP ise tarım sınıflarının ve Anadolu kentlerindeki tarımsal ürün tüccarlarının zemininde toplumsallaşmaya çalışan bir profil çiziyordu. ANAP iktidarının yıpranmışlığı ve 12 Eylül öncesinin liderlerine getirilmiş siyasi yasakların kalkmasının ardından, 1987 genel seçimlerinde dönemin radikal sağ partilerinin de eski tabanlarını geri kazanmaya başladıkları görülmüştür³.

Türkiye'nin yukarıdaki satırlarda çizilen genel siyasal-ekonomik ortamının yanında, 1989 yerel seçimlerinin sonucunu belirleyen iki etmen olarak: ANAP'lı belediye yönetimlerinin toplu tüketim ve işgücünün yeniden üretimine yönelik iş ve hizmetler yerine, sermayenin arsa, inşaat, konut, ticaret, tüketim gibi kentsel alanlarda üretilen rantlara yönelme eğilimine hizmet eden uygulamalarına karşı duyulan tepkilerle⁴ ve SHP'nin kendisini CHP'li belediyelerin 1973-80 arasındaki toplu tüketim hizmetlerini kolektifleştirerek geliştiren, kent yoksullarından yana olan sosyal adaletçi belediyecilik anlayışının mirasçısı olarak sunma konusundaki başarısını da anmak gerekiyor.

3 1986 ara seçimleriyle karşılaştırınca bu seçimlere Necmettin Erbakan başkanlığında giren Refah Partisi oyunu yüzde 5,5'tan 7,2'ya yükseltirken, Alparslan Türkeş'in başına geçtiği Milliyetçi Çalışma Partisi'nin oylarında ufak bir kıpırdanma görülmüştür (yüzde 2,2'den 2,9'a). Bu da radikal sağın iki partisinin 1977 genel seçimlerindeki oy tabanlarına (yüzde 12,5) yaklaştıklarının göstergesidir (Çitçi vd., 2001).

4 Bu çerçevede belediyeciliğin temsil mekanı İstanbul'da Dalan başkanlığındaki ANAP'lı belediyenin kentsel yenileme adına yaptığı gecekondu yıkımlarına duyulan tepkiler ANAP belediyeciliğinin popüler imgesinin bozulmasında önemli pay sahibi olmuştur.

- 5 İthal ikamesine dayalı iç pazara dönük sanayileşmenin sanayi yatırımlarını karlı alanlar haline getirmesinden dolayı o dönemlerde karsız alanlar olarak görülen kentsel alanlar küçük burjuvaziye ve halkın kendi kendine bulunduğu çözümlere bırakılmıştı.
- 6 Bu adlandırmayı söz konusu kesime "reformcu bürokrasi" diyen Keyder'le (1987: 20), Boratav'ın "devletçi-reformcu" (2004: 126) tabirinden çıkarak yapıyoruz. Belirtilen ittifak ise kısa dönemliydi ve 27 Mayıs sonrasında dönemin sınıf ilişkileri (daha ziyade sermaye içi sayılabilir) ve birikim modeli çerçevesi içinde şekillenmişti (Keyder, 1987: 20).

1970'lerin sosyal demokrat belediyeçilik pratiğinin birikimine yapılan gönderme 1989 yerel seçimlerine çok da programlı olmadan giren SHP'li adaylar açısından önemli bir işlev gördüğünden, konumuza geçmeden önce bu tarihsel mirasa ilişkin kısa bir bilgi vermek yararlı olacaktır. Bu miras aynı zamanda Gökçek'in de fiziksel ve düşünsel anlamda izlerini silmeye çalıştığı bir şey olduğu için üzerinde durulmayı hak ediyor.

2. 1970'lerdeki Sosyal Demokrat Belediyeçilik

Üretken-kaynak yaratıcı belediyeçilik (Geray, 1984: 2854), yeni/demokratik belediyeçilik hareketi (Tekeli, 1998: 19) gibi adlandırmalarla anılan bu anlayışla birlikte, özellikle kentsel işgücünün yeniden üretimi işlevini gören hizmetlere ağırlık verilmiş ve modern bir kent kültürü üretmeye yönelik etkinlikler önem kazanmıştır. Bu kentsel politikalar, hem sermaye içinde kentsel alana ilişkin 1950-'60'larda varılmış uzlaşmanın⁵ bozulmaya başlaması, hem de emekçi kesimler içinde sermayeye ve toplumsal düzene karşı yükselen tepkilerin toplamı ürünüdür.

27 Mayıs sonrasında ithal ikameciliğinin en önemli bileşenlerinden biri olarak güçlenen planlı kalkınma mantığının kentsel alanlara uyarlanması isteyen politikalar, özellikle sanayi sermayesinin dönemin koşullarının bir gereği olarak ittifak yaptığı kamu-reformcu bürokratlar⁶ arasında 1960'ların sonlarında gündeme gelmeye başlamıştı. Küçük burjuvazinin kentsel gelişmeyle sağladığı rantlara sınırlama getirilmesi yönünde bir eğilimin ortaya çıkması olarak da değerlendirilebilecek bu yaklaşımın ipuçlarından biri 1969'da kurulan Mimarlar Odası Kent Toprakları Komisyonu'nun hazırladığı rapordur. Batuman'ın (2004) aktardığı gibi, raporda kentsel rantların birikim açısından değer yaratmayan sınıflardan alınıp nasıl kamuya kazandırılacağı tartışılıyordu. Bu bakışın o yıllarda yükselen kent emekçilerinin talepleriyle buluşması, CHP'li belediyelerin savunduğu politikalar demetini ortaya çıkarması bakımından önemlidir.

Kent emekçilerinin yaşam koşullarını yükseltme vaatleriyle oy toplayarak işbaşına gelen CHP'li belediyelerin izlediği politikayı, toplu tüketim hizmetlerini üstlenerek küçük girişimciliği geriletme, onlardan geri alınan rantların bir kısmını dolaylı-toplumsal ücret halinde kent emekçilerine döndürme anlamına geldiğinden sosyal belediyeçilik olarak değerlendirebiliriz. Bu politika aynı zamanda, dönemin (1980 kararlarına kadar ki) egemen birikim tarzı olan ithal ikameci sanayileşmenin önemli (ve Keynesçi) bir

boyutu olan (tüketim mallarındaki ithalat kısıtlamalarıyla korunan) iç pazarın genişletilmesine kent mekanında hizmet eden bir yoldur. Bu anlamda da iç pazarın kentsel toplu tüketim hizmetlerinin belediyece örgütlenerek kolektifleştirilmesi ve çeşitlendirilmesiyle toplumsal yeniden üretim alanına doğru genişletilmesi birikim sürecine katkının yeni bir yolunun geliştirilmesi anlamına gelecektir⁷. Bir kısmının sonuçlarının ancak 1980'lerde alındığı (Tekeli, 1998: 23) bu uygulamalardan bazıları; toplu konut projelerinin geliştirilmesi ve desteklenmesi, toplu taşımacılığın gelişmesi, halk ekmek fabrikalarının kurulması, tanzim satış mağazalarının açılması, kültürel-sanatsal etkinliklerin aktif biçimde desteklenmesi, gecekondu bölgelerini daha yaşanılır kılmaya öncelik verilmesidir (Geray, 1984: 2854-58).

Daha önce yüksek büyüme-sanayileşme içinde birikim süreci yeni/artı değer üretmeyen rant alanlarında kırılmasın diye küçük girişimcilere, halkın kendi kendine geliştirdiği tampon mekanizmalara bırakılmış olan kentsel alanlara, kent emekçilerinin gereksinimleri doğrultusunda geliştirilen bu politikaların kentlerde yeni gerilimlere neden olması güçlü bir olasılıktır. Bu bağlamda, kentsel alanda küçük girişimcilikle ve onun Milli Selamet Partisi-Milliyetçi Hareket Partisi gibi siyasi temsilcileriyle⁸-emek yanlısı hizmetlerle birikim sürecine katkısı bir arada yürütmeye çalışan CHP'liler arasındaki çatışma, 1970'lerin ikinci yarısındaki siyasal gerilimlerin arka planındaki olgulardan biri olarak değerlendirilebilir⁹. Kentsel alandaki söz konusu çelişkilerle mecliste ve sokakta yükselen siyasal gerilimler arasındaki ilişki yakın dönem kent tarihiyle ilgilenenlerin üzerinde önemle durmaları gereken bir konudur¹⁰. Söz konusu siyasal gerilimlerin kendisini modern-geleneksel yaşam tarzları ve ideolojik-kültürel tavırlar arasındaki bir çelişki biçiminde dışa vurması da küçük sermaye-büyük sermaye arasındaki uzlaşmanın kentinden CHP'nin sunduğu bir model olarak birikim biçimiyle uyumlu bir "emeğin kentleşmesi" stratejisiyle çıkılmaya çalışılmasının sonucudur. CHP'nin kentsel politikadaki bu duruşu, 1976'da başlayan ekonomik durgunluktan sonra bir sarsıntı geçirmiştir. Bunun en ciddi emaresi, 1977 seçimlerinde CHP'nin kentsel siyaseti daha emek yanlısı biçimde kurgulayan, politikaleştiren ve bu süreçte küçük girişimcilikle ciddi sorunlar yaşayan Vedat Dalokay'ın Ankara Belediye Başkanı adayı gösterilmemesiyle görülmüştür (Batuman, 2004). Dalokay'ın yerine sınıfsal, siyasal çatışmalardan ziyade teknik çözümleri öne çıkaran Ali Dinçer'in aday gös-

7 Bu aslında yukarıda bahsedilen reformist bürokrasi sanayi sermayesi ittifakının bürokrasi tarafından formüle edilmiş toplumsal projenin bir ürünüydü. 1973 ve 1977 seçimlerinden sonra CHP'linin politikaları da bu projenin 1970'lerde 1971 darbesiyle bir balans ayarı verilerek istenen işçi sınıfı dinamizmine uyarlanmış biçimleri oldu.

8 MSP'nin önceli Milli Nizam Partisi'nin kuruluşunda da ekonomi politikalarında böylesi sınıfsal geriletmeye karşı Anadolu'nun küçük ve orta ölçekli sermaye kesimlerinin tepkileri önemli rol oynamıştı (Sencer, 1971: 364-366).

9 Seçilen bu hattın ciddi bir çelişkisi de (sağ partilere göre daha az olmakla birlikte) küçük sermayenin CHP'li belediye meclisi üyeleri arasında en fazla temsilcisi bulunan sınıf olmasıdır (Tekeli, 1977: 88-89).

10 Burak Gürel'in *Praksis*'in bu sayısındaki yazısındaki siyasal gerilimler ve partilerin stratejilerinin kentsel alandaki hangi sınıfsal dinamiklere dayandığı konusundaki tespitler burada çizilen kentsel çelişkiler bağlamında da değerlendirilebilir.

11 Partinin yerel yönetim programı, "Partimizin programı ve sosyal demokratların deneyimleri ile halka olan inancımız yerel yönetimlerde başarılarımızın dayanakları olacaktır" gibi muğlak ifadeler içerirken, propaganda çalışmalarında kendi farklılıkları ve vaatlerinden ziyade, ANAP iktidarının ekonomi politikalarının emekçi kesimler üzerindeki olumsuz etkilerinin teşhiri, ANAP'lı belediyelerin yolsuzlukları, 1970'lerin sosyal demokrat belediyecilik pratiğinin birikiminin anılması üzerinde duruluyor, seçimlerde elde edilecek başarının sosyal demokrasinin kalıcı iktidarının ön adımı olacağı vurgulanıyordu.

terilmesi, yeni belediyecilik hareketinin kendi içinde bir evrimleşme geçirdiği biçiminde yorumlanabilir.

CHP'nin savunduğu yukarıda anlatılan uzlaştırma modelini büyük sermayenin bütünüyle paylaşmadığını Adalet Partisi önderliğindeki Milliyetçi Cephe hükümetlerinin bu belediyeleri bloke etme çabalarından anlıyoruz. Şengül'ün de işaret ettiği gibi, bu belediyelerin önerdiği hemen tüm projeler merkezi yönetimin ciddi engellemeleri ile karşılaşmıştı (2001: 84). Bu sürecin çelişkilerinin doğurduğu merkezi-yerel yönetim çelişkisinin, "yeni belediyecilik hareketi"nin Türkiye belediyecilik tarihinde ilk kez yerel özerklik ve yerel yönetimlerin güçlendirilmesi konularını toplumsal gündemin ön sıralarına taşımasını getirmesi bakımından da vurgulanması gereklidir. Ne var ki, bu belediyecilik çizgisinin, yerel demokrasiyi oy aldığı kent emekçilerinin etkin katılımıyla geliştirmek noktasında yeterli çabayı göstermediğini de belirtmek gerekiyor (Şengül, 2001: 84). Sonuç olarak, özgül bir tarihsel sürecin ürünü olan yeni belediyecilik hareketi, gündeme getirdiği kimi politikalar ve sorunsallarla (yerel demokrasi, özerklik ve sosyal belediyecilik) içeriği belli bir değişime uğramış olsa da gerisinde bıraktığı birikimle önemli bir deneyimdir.

3. 1989-1994 Arasında Ankara'da Belediyecilik

SHP yönetiminden bir ekibin 26 Mart 1989 Yerel Yönetimler Seçimleri öncesinde hazırladığı, "*Çağdaş ve Uygar Yerel Yönetimler İçin SHP*" başlıklı broşürden de anlaşıldığı gibi SHP'li adaylar 1989 yerel seçimlerine çok da programlı olmadan girmişti¹¹. 1970'lerdeki belediyecilik hareketinde de önemli bir yeri olan Ankara, bu seçimde de SHP geneline göre daha somut bir programın ortaya konulduğu yer olmuştur. Daha aday adaylıkları sürecinde eski başkan Ali Dinçer ve onun o dönemki ekibinden Murat Karayalçın'ın bu konuda hazırlıklı oldukları göze çarpıyordu. Önseçimler sürecinde, Dinçer *Ankara'yı Kazanmanın Garantisi* başlıklı bir broşürle ortaya çıkarken, Karayalçın'ın da *Ankara Programı* hazırlamış olduğu belirtilmektedir (Bora, 1989: 45).

Ön seçimleri kazanarak başkanlığa aday gösterilen Murat Karayalçın'ın *Ankara Programı*'nda yer verilen bazı temel belediyecilik yaklaşımları ile 5 yıllık pratikte yapılanlar üç temel başlık/boyutta tartışılabilir. Bunlar yerel özerklik ve yerel demokrasiyle ilgili siyasal boyut, kentsel işgücünün yeniden üretimiyle ilgili sosyal boyut, ve belediyenin mal-hizmet üretimiyle ilgili ekonomik boyuttur.

Tanıl Bora seçimlerden üç ay sonra yazdığı yazıda (1989: 45), Karayalçın'ın *Ankara Programı*'nın içerdiği “hemşehrilerin kullandığı tüm hizmetleri yerelleştirmeye” (elektrik işlerinin yeni den belediyeye bağlanması da dahil) dayalı yerel hükümet iddiasıyla SHP'li başkanlar içinde en siyasi yerel yönetim seçimi programı olduğunu belirtmiştir. Her ne kadar *Program* “Güzel Ankara için demokratik belediye, saydam belediye, katılımcı belediye” sözleriyle bitiriliyorduydu da (Cumhuriyet, 24 Mart 1989) Karayalçın'ın halk katılımı veya yerel demokrasinin geliştirilmesi konusunda bir takım açılımların (demokratik kitle örgütlerinin katılımı, halkı önemli ölçüde ilgilendiren kimi konularda referandumlar düzenlemek, yılda bir halkın ve uzmanların katılımına açık Kent Kurultayları düzenlemek-Seçim Reklamı, 1989) ötesinde alternatif bir bakışa sahip olmadığı anlaşılmaktadır. *Ankara Programı*'ndaki katılım vurgusu ise Bora'nın işaret ettiği gibi (1989:45) daha ziyade, belediye yönetiminin yanlış uygulamalarına ve yolsuzluklara engel olabilecek bir denetim mekanizması olarak kurgulanmıştır. Bunun yanında, Karayalçın seçimleri kazandıktan sonra verdiği bir mülakatta ek bir katılım mekanizması olarak, 1985'te katıldığı bir OECD toplantısında öğrendiği “proje demokrasisi” modelini geliştirmek istediğini belirtmiştir (Karayalçın, 1989: 55)¹².

‘Biri gecekonduların Ankara’sı, diğeri imarlı bölgelerin Ankara’sı olmak üzere ikiye bölünmüş Ankara’yı tek Ankara haline getirmek’ iddiasına sahip söz konusu metnin sosyal boyutu, ANAP’ın kaynak kullanma biçimi yerine, belediyenin gelişmiş maddi olanaklarının emekçi halkların lehine seferber edileceği vaadiyle özetlenebilir (Bora, 1989: 45). Karayalçın’ın seçim öncesi konuşmalarında ayrıca, kent yaşamını ucuzlatmak için tüketim kooperatiflerine rehberlik edilerek, onlara satış yeri, ürün temini ve pazarlama konularında destek verileceği, temel ihtiyaç malzemeleri satacak satış merkezleri açılacağı vaatleri veriliyordu (Cumhuriyet, 16 Mart 1989). Bu sayede kentte yaşayanları ikiye bölmüş olan gelir dağılımı adaletsizlikleri biraz olsun aşağı çekecek, kentliler geçimini ucuza sağlayacak, kentsel bütünleşme yönünde adımlar atılmış olacaktır. SHP’li Ankara Belediyesi’nin mal-hizmet üretimi konusunda, ANAP’ın ihaleciliğini reddettiğini ve CHP’nin 1970’lerdeki kamucu ve üretici, yatırımcı, kaynak yaratıcı olma söylemlerini sahiplendiğini kendisiyle yapılan mülakattan anlıyoruz (Karayalçın, 1989: 54).

Seçim öncesindeki “yerel hükümet” iddiasını ele aldığımızda,

12 Kamu-sivil toplum örgütleri ve projeden yararlananların korporasyonuna dayanan “proje demokrasisi” günümüzün yönetim modelinin bir habercisi olarak değerlendirilebilir.

13 Nitekim daha seçimlerin ertesinde İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin başına gelen Nurettin Sözen, kendisine göre kentsel politikaların geliştirilmesinde yerel halkı harekete geçirecek özne olarak siyasi partileri gördüğünü, yeni yapı ve mekanizmalara gerek olmadığını belirtiyordu (aktaran Bora, 1989: 46). Bu da SHP'li başkanlar arasında varolan yapıyı sürdürmenin ötesinde bir bakışın daha işin başında bulunmadığını göstermektedir.

Karayalçın'ın başında bulunduğu SHP'li belediye yönetiminin 1970'lerin siyasi belediyecilik pratiğini çağrıştıracak bu iddianın peşine gerektiği kadar düşmediği, SHP-DYP koalisyonundan sonra ise bunu neredeyse unuttuğu görülebilir. Bir yanılla ANAP hükümetinin bütçe kısıtlamalarından kurtulmanın ürünü olan bu değişimin diğer bir yanı klasik sosyal demokrasinin kamucu, sosyal adalet ve dayanışmayı geliştirici beledi sosyalizm bakışından da uzaklaşmayla bir ilgisi vardır. Sonuçta yerel hükümet iddiasından geriye, güçlü belediye başkanı, yüksek maliyetli büyük projeler ve kurtulunması gereken bir kadro şişkinliğinden fazla bir şey kalmamıştır.

Ankara Programı'nda ANAP'lı belediyelerin yolsuzluklarına ve kayırmacılığına eleştiriler getirirken bir denetim mekanizması olarak kurgulanan katılım konusunda, konuyla ilgili bir doktora çalışması bulunan Mahmut Güler'in (2004) de belirttiği gibi, bu dönemde kentsel demokrasinin geliştirilmesi, kentle ilgili kararlara halk katılımının sağlanması anlamında bir katılımın gelişmesi yönünde önemli bir çalışma yapılmamıştır¹³. Ankara Büyükşehir Belediyesinin bu dönemdeki bazı katılımcılık uygulamalarına baktarsak nasıl bir katılımın gerçekleştiği anlaşılır. Kent kurultayları düzenlenmiş ve bunlar, partililer ve konuyla ilgilenen eğitimli küçük burjuvalarla (avukat, akademisyen, mimar, doktor gibi) sınırlı kalmıştır. Bu kurultaylara katılanların sayısı da belirttiği gibi 500 kişiyi geçmemiştir (Güler, 2004: 215). Hacı Bayram Camisi'nin çevre planlamasında çevredeki satıcıların ve yaşayan halkın istek ve görüşlerinin alınması (ODTÜ-Stüdyo, 1998: 39), İvedik Sanayi Sitesi'nin projelendirilmesi sırasında yararlanıcıların görüşlerine başvurulması (Güler, 2004) gibi "proje demokrasisi" olarak tanımlanan işler yapılmıştır. Aslında otobüs durakları, büfeler gibi kent mobilyaları seçilirken düzenlenen anketler de benzer bir mantığın uzantısı olmanın ötesine geçmez. Belediyeye bağlı bir radyo kurulması; bu radyo aracılığıyla belediye meclisi toplantılarını tüm kentlilere duyurulmaya çalışılması; belediyenin haftalık bültenleri tek yönlü bilgilendirmeye dayanan bir şeffaflık örneği olarak katılımı ilişkilendirilebilir. Görüldüğü gibi bu katılımcılık, "etkinliği ve verimliliği arttıracak bir işlev olarak araçsal bir mantıkla kavrandığı" (Bora, 1989: 46) ve mahalle-semt halkını belediyeyle buluşturacak, ona karar süreçlerine doğrudan katılma olanağı sağlayacak örgütlenme ve mekanizmalar geliştirmediği ve kentteki emekçi kesimleri kapsamadığı için yerel halkın yeni gündemler ve seçenekler ortaya koymasına olanak tanımayan dar bir çerçevede kalmış bir katılımıdır.

Belediye politikalarına/pratiğine katılımın diğer bir boyutu olarak ve belediyelerin yönelimleri ve bu yönelimlerin sınıfsal içeriğinde etkili olan belediye meclis üyelerinin geçimsel faaliyet kollarına ve sınıfsal kökenlerine de bakmak gerekiyor. Bu konudaki bilgileri belediye yazı işleri dairesinden aldığımız belediye meclisi üyeleri listeleri temelinde, eski belediye meclis üyeleri Orhan Apaydın ve Muhsin Eren'le yaptığımız görüşmelerle oluşturmuş bulunuyoruz. Öncelikle söylenmesi gereken, genel hizmetler sektöründen gelenlerin %38,4'lük bir ağırlığa sahip olduğu ve 1970'lerde belediyeye çatışan geleneksel küçük burjuvazininse 16 kişiyle (%29,1) sınıfsal olarak en kalabalık grup olduğu görülmektedir. İşçi kökenlilerin (işçi-sendikacı, tekniker) sayısının (7) da görece yüksek olduğu söylenebilirse de 1989-94 arasında hangi kesimin daha hızlı geliştiğini görmek için 1994 seçimlerinde belediye meclisine girenlerin sınıfsal konumlarının nasıl değiştiğine bakmak gerekir. Hizmet sektöründen gelenlerin oranı küçük (%2,4'lük) bir gerileme yaşarken, inşaat sektöründen gelenlerin sayısı hızlı bir yükseliş göstermiştir 10'dan (18,2'den) 17'ye (yüzde 26,6'ya). Ticaret-ulaştırma ve sanayi sektörlerinden gelenlerin oranı ise dramatik bir düşüş göstermiştir. Sınıfsal olarak en kalabalıklaşan kesimler yeni küçük burjuvazi denilen yüksek nitelikli uzmanlık mesleklerinden (avukat, doktor, mühendis, muhasebeci vb.) gelenler olurken (%18,2'den 40,6'ya), en fazla gerileyenler de geleneksel küçük burjuvazi olmuştur (%29,1'den 9,3'e). İşçi kökenlilerin oranı da aynı şekilde % 12,7'den yüzde 9,3'e gerilerken, SHP'den eskiden gelen (ve artık işçilikle hiçbir alakası kalmamış olan) sendika kökenlilerin dışında pek fazla işçi kökenli yeni meclis üyesinin seçilememiş olması, müteahhit ve inşaat mühendisi olanların sayısının yüksekliği onun diğer partilerden çok farklı olmadığına göstergesi sayılabilir. Aslında işçi hareketinin rüzgarıyla belediyenin başına gelen SHP'li yönetim kadrosunun emekçi sınıflara bakışının onları belediyeciliklerinin organik bir parçası kılacak bir sosyal demokrat anlayıştan ne kadar uzak olduğunun tek başına bir göstergesi olmasa da ipuçlarından biri olarak değerlendirilebilir. Bunun yanında, 1994 seçimlerinde görüldüğü gibi SHP'li belediyelerin toplumdaki karşılığı kentin yoksul-emekçi mahallelerine yönelik bir sosyal adalet sağlayıcılıktan ziyade eğitimli yeni küçük burjuvazinin bürokrasinin yaşadığı semtlerde yankısını bulan laik, modern/çağdaş bir yaşam tarzının gelişmesi ve yeniden üretilmesi olmuştur.

Karayalçın'ın başkanlığındaki SHP'li yönetim iki Ankara'yı tek Ankara haline getirme hedefinin gerektirdiği toplu tüketim alanının kolektifleştirilerek genişletilmesi noktasında ilk yıllarda kimi uygulamalara girişmişse de daha sonra sınıf hareketinin geri çekilişi ve ülkedeki ekonomik durgunluk koşullarında bundan yüz geri etmeye başlamıştır. Kentli nüfusun ANAP'ın uyguladığı neo-liberal ekonomik politikayla toplumsal ve mekansal olarak bölünmüşlüğüne aşarak bütünleşmesini sağlamak gibi sosyal adaletçi bir belediyeçilik anlayışı doğrultusunda yapılanlardan başlıcaları: Halk Ekmek fabrikasının kapasitesini arttırıp, etkin biçimde çalıştırmak, bayilik ağını genişletmek; tanzim satış mağazaları kurmak; kimi yoksul gecekondu mahalleleri için sabah ve akşam saatlerinde ücretsiz toplu taşıma hizmeti vermek (Halk Taşıt); söz konusu mahallelerin altyapısını geliştirmek; kooperatiflere ucuz arsa tahsis ve çeşitli altyapı kolaylıkları sağlamak olarak sıralanabilir.

Kentin çalışan ve yoksul kesimlerinin merkezinde yer aldığı söz konusu toplu tüketim uygulamaları, bu kesimlerin yaşam koşulları ve ekonomik durumlarında bir iyileşme yaratmış olsa da bu uygulamalar 1992'den sonra ileri götürülmemiştir. SHP'yi yerel iktidara taşıyan emekçi basıncının 1991'den sonra azalması ve 1989-1991 arasında yaşanan ücret artışları, doğu ve güneydoğu bölgelerindeki düşük yoğunluklu savaşın yüksek maliyetleri, sosyal harcamalar ve tarımdaki destekleme alımları nedeniyle kamu maliyesinde meydana gelen açıklar nedeniyle yaşanan ekonomik durgunluk yeni bir neo-liberal sermaye taarruzuna kapı açması bu durumun nedenleri olarak değerlendirilebilir. Kentlerin Türkiye'de sermaye birikiminin odağına yerleştiği ve ekonomik krizin kapıyı çaldığı bir dönemde (5 Nisan'ın öngününde) SHP'li belediye yönetiminin toplu tüketim alanını aynı şekilde örgütlemeye devam etmesi, halk taşıt gibi uygulamaları sürdürüp geliştirmesi oldukça radikal bir tavır niteliği taşıyacaktı. Yerel özerklik ve halk katılımı konusunda diğer partilerden çok da ileride olmayan SHP'li belediyelerden, tabandan fazlaca bir baskıyla karşılaşmadıkları bir süreçte bu tavrı göstermelerini beklemek de fazla iyimserlik olurdu.

SHP'li belediyenin sosyal ve ekonomik politikalarındaki bu değişim kendisini, belediyece bu süreçte geliştirilen ya da daha önce temeli atılmış bir takım projelerin dış borçlanma gibi araçlar da kullanılarak yaşama geçirilmeye başlanması ve taşeronlaştırma/ihaleciliğin, piyasadan mal ve hizmet alımının önem kazanmasıyla ortaya koydu. Sözü edilen projeler arasında ilk akla gelenler; doğal gaz, metro, Ankaray, Portakal Çiçeği Vadisidir.

Bunlar işgücünün yeniden üretimini onların ekonomik-sosyal koşullarını geliştirerek yapmak yerine, kent emekçilerinin gelirleri bakımından bu hizmetlerden düzenli biçimde yararlanma şansı olmayan en alt kesimlerini çok fazla düşünmeden, bunların güvenceli tabakasıyla eğitimle edinilen meslekleri olan küçük burjuva kesimleri kentsel bütünleşme denilen bir sınıfsal uzlaşmayı geliştirecek yatırım ve hizmetler olarak değerlendirilebilir. Belediyece sunulan toplu tüketime ilişkin hizmetlerdeki söz konusu değişim, aynı zamanda, sermayenin 1980'lerden itibaren inşaat, arsa, konut, perakende ticaret gibi kentsel alanlara yönelme eğilimine dönük işlerin/projelerin daha fazla öncelik kazanması anlamına gelmiştir.

Belediyenin 1994 faaliyet raporunun ortaya koyduğu gibi kentsel hizmetlerde özel sektörün payı bu süreçte artmıştır (aktaran Güler, 2004: 202). Taşeronlaştırma/ihaleciliğin, piyasadan mal ve hizmet alımının önem kazanması 1989'da altı çizilen üretici-yatırımcı-kaynak yaratıcı eski sosyal demokrat çizgiden uzaklaşıldığının en güzel göstergelerinden biridir.

Sonuç olarak, 1989-1994 yılları arasında Ankara Büyükşehir Belediyesi'nde yönetimi elinde bulunduran SHP'li kadro, seçimler öncesinde sıkça atıfta bulunduğu 1973-1980 arası sosyal demokrat belediyecilik anlayışını; belediyenin idari ve mali özerkliğinin boyutlarını genişletmeye dönük bir siyasal belediyecilik, katılımcı yönetim, toplu tüketim hizmetleri kolektifleştirilerek geliştirilmesi başlıklarında yeterli çabayı göstermemiş, katılım ve toplu tüketimi kolektifleştirme konusunda oy aldığı ücretli çalışan ve yoksul kesimlerin gereksiniminin gerisinde kalan, sınırlı bir takım işler yapmıştır. Modern bir kent kültürü ve yaşamını sağlama doğrultusunda yapılan çalışmalar, konut alanında kooperatiflerin desteklenmesi, belediye çalışanlarının taleplerine özellikle ilk yıllarda gösterilen olumlu tavır, bilimsel ve sanatsal etkinliklere önceki döneme göre daha fazla önem verilmesi bu dönem belediyeciliğinin olumlu yönleridir.

4. 1994 Seçimlerine Gidilirken Türkiye

Önceki yerel seçimlerle karşılaştırıldığında 1994 seçimlerine bambaşka bir havada girildi ve bu seçimler belediyeciliğe dair en az şeyin tartışıldığı, vaat edildiği bir seçim oldu. Bunda etkili olan ve seçim öncesi atmosferi karakterize eden beş önemli gelişme göze çarpmaktadır: İşçi hareketinin ulusal-uluslararası gelişmelerin etkisiyle '90'ların başlarındaki kazanımlarına razı olup siyasal

14 Daha seçimlerin arifesinde, 4 Mart günü doların hızlı bir çıkışı ve bankalar arası piyasada faiz oranının yüzde 920 ile Cumhuriyet tarihinin rekorunu kırmasıyla yüzünü gösteren (Hürriyet, 5 Mart 1994) bu kriz, Boratav'ın tanımla sermayenin emekçi kesimlerden 1989-1993 döneminin rövanşını aldığı bir dönemeç oldu (2004: 194).

bir sıçramanın eşiğinden dönmesi; 1989-1992 arasındaki işçi ücretleri ve tarımsal ürün fiyatlarındaki artışlarla, savunma giderlerinin kamu borçlanmasıyla karşılanmaya çalışılması nedeniyle yaşanan ekonomik kriz; Türk Silahlı Kuvvetleri ile PKK militanları arasındaki çatışmaların kısmi bir iç savaşa dönüşmesi; merkez sağ ve solun DYP-SHP koalisyon hükümeti dönemindeki (Kürt sorununun çözümü ve ekonomi politikaları gibi önemli başlıklardaki) başarısız pratiğiyle yaşanan siyasal saçaklanma; bu saçaklanma içinde RP'nin yükselişi.

İşçi hareketinin sekiz yıllık kayıplarını geri aldığı 1989-1991 arası yükselişi, siyasal iktidara karşı ciddi bir rüzgar estiren büyük madenci yürüyüşünün Mengen'deki sermaye (asker) barikatından geri dönmelerinin ardından bir durgunluğa girdi. Sınıfın öncü unsurlarının Sosyalist Blok'un yıkılmasıyla yaşadığı şaşkınlık da bununla birleşince, hareketin toplumsal etkisi gerilemeye başladı. Bu çifte sarsıntıya, doğu bölgelerindeki çatışmaların, SHP'nin koalisyon ortağı olduğu 1993'te bir "kısmi iç savaşa" dönüşmesi ve '92'den sonra belirginleşmeye başlayan ekonomik bunalım da eklenince; söz konusu gerileme hem sosyalistler hem de sol siyaset açısından daha yıkıcı bir hal alıyordu. Sosyalistler sendikal ve siyasal alanda hakim eğilimlere karşı alternatifler geliştirip, sınıf hareketini siyasal bir kanala evriltme şansını kaçıırırken, o zamana kadar sosyal ve demokratik yönlerini öne çıkarmaya özen gösteren SHP de CHP'den kalma devletçi geleneğe dönerek, emek yanlısı ve demokratik iddialarını geriye çekmeye başladı. Sonuçta, yaşanan ulusal ve uluslararası gelişmelerin etkisiyle işçi hareketi, 1993'ten sonra kimi dönemsel ve yerel çıkışlar dışında, kendisinden toplumsal hareket olarak söz edilemeyecek derecede geriye gitmiştir.

Bu dönemdeki ekonomik krize gelince, temelde bu, emekçi sınıfların 1990'ların ilk yıllarında artan ücretleri ve tarımsal ürün fiyatlarındaki artışların sanayinin üretim maliyetlerinde neden olduğu olumsuzluklar, bunların etkin bir vergilendirme politikası yerine kamunun dış ve iç borçlanmasıyla finanse edilmesinin kamu maliyesinde yarattığı sorunlardan kaynaklanmaktaydı. Bu sorunlar, 1993'te tırmanan savunma harcamalarıyla birleşince 32 sayılı kararla başlayan ve Boratav'ın "uluslararası finans kapitalin egemenliğine geçiş" dediği (2004) süreci ileri bir boyuta taşıyacak olan ekonomik kriz kapıya dayanmıştı¹⁴.

Aslında 1991'de yapılan genel seçimler sınıf hareketinde ve sol siyasette yaşanan ve ileride derinleşecek gerilemenin haberci-

si gibiydi. Solun en güçlü ve özellikle örgütlü sınıf kesimi üzerinde belli bir etkisi olan partisi SHP, 1989'daki oylarından yüzde 8'ini kaybetmiş, 1. parti konumundan 3. sıraya gerilemişti¹⁵. Merkez sağa gelince iki karizmatik liderinden (birinin ölmüş, birinin de Cumhurbaşkanı koltuğuna oturmuş olması nedeniyle) yoksun kalmış bu partilerde de bir tıkanıklık göze çarpıyordu. 1993'te yaşamını yitiren Özal'ın mirası ANAP'ın ilk kez Özal'dan ve hükümet olanaklarından yoksun gireceği bir seçim olması ve partideki liberal çizginin, diğer önemli çizgi olan muhafazakarların bir kısmının Özal'ın ölümünden sonra Refah Partisi'ne yönelmesiyle belirginleşmesi nedeniyle, kentli burjuva ve yüksek gelirli küçük burjuva kesimlerden oluşan bir tabana sıkışıp, taşra kentleri ve muhafazakar kesimler arasında gerilemesi öngörülebilir bir gelişmeydi. Koalisyonun büyük ortağı DYP de 1994 seçim sonuçlarının ortaya koyduğu gibi SHP'yle Kürt sorunu/savaş ve ekonomik sorunlar/enflasyon konularındaki olumsuz sicili nedeniyle Doğu ve Güneydoğu'nun kır ve kentlerinde ve büyük kentlerin emekçi mahallelerinde yaşayanlar nezdinde ciddi bir yıpranmışlık yaşamıştı.

Merkez sağ ve özellikle de soldaki gerilemeyle birlikte, ortaya çıkan boşluğu 1991'de yaptıkları kutsal ittifakla yüzde 16,9'a ulaşan radikal sağın iki partisi RP ve MHP'nin dolduracağı, siyasal sistemde birbirine yakın kitle desteğine sahip çok sayıda partinin bulunacağı ve egemen siyasetin sağ bölmesinin güçleneceği bir saçaklanmanın yaşanacağı seçimden çok önce yaşanan gelişmelerle görülebiliyordu¹⁶.

Doğu bölgelerinde şiddetlenen silahlı çatışmaların seçim öncesi ve sonrası süreçte siyasal yelpazenin şekillenmesinde ciddi etkileri oldu. MHP gibi siyasal öznelerce bu ortamın, özellikle sağın geleneksel olarak güçlü olduğu kimi orta Anadolu ve Karadeniz kentlerinde, asker uğurlama, asker cenazelerini politikleştirme aracı olarak kullanıldığı görüldü. Ancak sadece onlar da değil, hükümetin büyük ortağı DYP'nin (Çiller'in) bütün seçim propaganda-ları da "bölücü terörle mücadele"deki başarısını işliyordu. Seçim öncesinde (12 Şubat 1994'te) düzenlenen Tuzla tren istasyonu saldırısı ardından 3 Mart'ta Demokrasi Partisi (DEP) milletvekillerinin dokunulmazlıklarının kaldırılmasıyla sonuçlanan sürecin de DYP'nin oy oranı açısından yüzde 21,4'le birinci parti olmasında, MHP'nin yüzde 7,95'e yükselmesinde önemli payı oldu.

Merkezin daha sağ bir çizgiye kaydığı bu süreçte aşırı sağın partileri arasında öne çıkarsa RP olmuştur. RP'nin seçimler so-

15 Bunun yanında, bu partinin 1991 seçimlerine göre bir dezavantajı da merkez soldaki rakiplerine DSP'den başka eski SHP genel sekreteri Deniz Baykal'ın başında bulunduğu CHP'nin eklenmesiydi.

16 RP'nin birinci parti olarak çıktığı 1992'de yapılan yerel ara seçimler bu durumun somut bir habercisiydi.

17 Kimi zaman İslamcılık olarak da adlandırılan, *Siyasal İslam*, ister radikal (köktenci), ister reformcu olsun İslam'ın devlet ve toplum düzeninde egemen ideoloji olmasını savunan siyasal görüş, akım ve örgütlenmelerin genel adıdır. Bu konuda çalışan önemli isimlerden biri olan Haldun Gülalp, İslamcılığın salt dinliliğinin yükselmesi olarak anlaşılamayacağını, onu esasen bir ideoloji, bir siyasal mücadeleyi meşrulaştırma aracı olarak ele almak gerektiğini belirtmektedir (2003: 39).

18 DEP'nin seçime bir ay kala boykot kararı almasıyla, RP ve adayları Kürt kökenli Sünni-Müslüman kesimlerin yoğun desteğini kazanmıştır. RP siyasal İslamcılığın ideolojik-kültürel hegemonyasının açtığı geniş siyasal manevra alanı içerisinde bir yandan Kürt kimliğini kabul ederken bir yandan da "ayrılıkçılığa" karşı bir bütünleştirme önerisi ortaya koymuştu. Konunun uzmanları 1993'teki parti kongresinde dillendirilen bu önerinin aynı kongrede bazı emekli askerlerin RP'ye katılımıyla dengelenmeye çalışıldığını belirtmiştir (Körteoğlu, 1993: 12). Egemen ser-

nucunda varolan kitle tabanını koruyarak büyükşehirlerin yarısını, Doğu ve Güneydoğu kentlerinin çoğunu kazanmasının başlıca nedenleri; ulusal ve uluslararası gelişmelerle sosyalist düşünce ve sol siyaset gerilerken, bütün dünyada yükselişe geçen kimlik siyasetlerinden biri(ncisi) olarak siyasal İslam¹⁷'in kurumsal siyaset düzleminde en önemli temsilcisi olması, modern teknikleri üst düzeyde kullanarak sandık komitelerine kadar inen örgütlü-militan bir mahalle çalışması yaparak cami çevresi ve taşrayla sınırlı bir parti konumundan çıkması, kimi yoksul mahallelerde bu militan çalışmasını 1991'den sonra yardım etkinlikleri biçiminde örgütleyerek adeta bir "sosyal yardım ve dayanışma örgütü" gibi çalışmaları (Erder ve İncioğlu, 2004: 549), yine aynı yaşam çevrelerinde güçlenen geleneksel-kültürel ilişki ve eğilimlere, diğer siyasal aktörlerden daha esnek yaklaşarak buralardan en fazla destek alan kesim olmaları (Tuğal, 2002: 65), partiye yakın dindar sermaye sahiplerinin kurduğu MÜSİAD'ın 1990'lardaki hızlı gelişmesi (Buğra, 2004, Çınar, 1997), bu kadronun, savaşa ya da "teröre" karşı, din kardeşliği/şeriat biçiminde alternatif bir söylem geliştirmesidir¹⁸.

Gökçek dönemine geçmeden önce son olarak, seçim sonuçlarına etki eden beledi faktörlere de kısaca değinmek gerekiyor. SHP'li belediyelerin katılımcılık (demokratiklik), toplu tüketimi kentlilerin geçimini ucuzlatacak biçimde kolektifleştirme (sosyal-lik), üreticilik(kamuculuk) gibi başlıklarda vaatlerini ve kendisinden beklenenleri yeterince yerine getirememeleri, SHP'nin 1994 seçimlerinde bu başlıklarda önceki dönemin bile gerisine düşen bir programla, sahip oldukları seçkinciliği yansıtan adaylarla seçmenlerinin karşısına çıkmış olması bu faktörlerin başlıcalarıdır. Bu dönemin sonlarında Ankara, İstanbul gibi büyük şehirlerde vaat ettiği belediyeciliği uygulamak bir yana, belediyeciliğin; finansmanı dış krediyle sağlanan büyük projelerin idaresinin ön plana geçtiği projeci anlayışla ve belediyenin üretebileceği mal ve hizmetleri özelden temin etmenin önem kazanmış olmasıyla "kent işletmeciliği"ne dönüştürülmesi de sosyal demokrat kadroları tıpkı merkez sağdakiler gibi kentsel rantlardan pay alma yoluna sevk ederek yozlaştırmıştır. Bu yozlaşmanın sembolü İSKİ skandalıdır. SHP'li belediye yönetimlerinin merkez sağ bir partiden etik açıdan bir farklarının bulunmadığını açığa seren bu ve benzeri olaylar, kentlerin yoksul emekçi mahallelerinin önemli bir kısmının sosyal demokrat belediyecilik anlayışının temsilcilerine 1970'lerden beri verdikleri desteğin sona ermesinde pay sahibidir.

5. 1994-1999 Arasında Ankara'da Belediyecilik

SHP adayı Korel Göymen karşısında, bir dönem ANAP'tan Keçiören belediye başkanlığı yapmış eski MHP'li kimliğiyle o dönem ciddi bir yükseliş yaşayan milliyetçi kesimin¹⁹ oylarının bir kısmını da kendisine çeken RP adayı İbrahim Melih Gökçek yüzde 27,3 oyla beş yıllığına Ankara Büyükşehir Belediye Başkanı seçilmiştir. Gökçek seçim öncesinde medyada pek gözükmemiş, partisinin belediyeciliğe dair vaatlerine de rastlanmamıştır.

27 Mart 1994 seçimleriyle Türkiye kentsel nüfusunun yarısına yakınına barındıran 16 kent merkezinde yerel iktidara gelen Refah Partisi'nin programında “yerel yönetimler” ya da “mahalli idareler” deyiminin bile geçmediği görülmektedir. Başkan adaylarının pek fazla ön plana getirilmediği seçim kampanyasında, partinin kamusal olarak ne vaat ettiği konusuna gelince, partinin Türkiye’de adil bir düzenin teminatı olduğu iddiasının ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Partinin Türkiye’de özgürlük ve hakların teminatı olduğunun vurgulandığı seçim bildirgesinden, bu adil düzenin hem yoksul kesimlerin ihmal edilmiş ve sahipsiz bırakılmışlığına hem de toplumdaki gerilimler ve ayrışma (parçalanma) dinamiklerine karşı bir çözüm olarak formüle edilmiş olduğu anlamı çıkmaktadır. Bunun dışında, RP’li başkan ve yöneticilerle yaptığımız görüşmelerden edindiğimiz izlenim, “İsrafsız, insaflı belediyecilik” sözünün çokça dillendirilmiş olduğu belediye binasına “Bu kapıdan rüşvet giremez” tabelaları asıldığı yönündedir. Belediyelerin geldikten sonra yaptığı işlerden ortak olarak gözlenenlerden bazılarına bakınca bilinçli biçimde programatik olarak ortaya konmamış olsa da nasıl bir belediyecilik anlayışına sahip oldukları anlaşılabilir. Bunları, belediyelerdeki personel giderlerini çalışanların sayısını azaltarak ve Hizmet-İş’te örgütlenmeye zorlayarak hızlı biçimde düşürmek, yoksul mahallelere yönelik yardımları belediye ya da onun paralelinde oluşturulmuş (belediyece formel ve enformel yollardan desteklenen) vakıflar eliyle yeniden örgütlemek, İslami rengi yerelliğe ve başkanın kişiliğine bağlı olarak değişmekle birlikte, modern kültür-sanat pratiklerine, yapılarına karşı, yerel halkın geleneksel-kültürel değerlerine hitap eden uygulamalar geliştirmek (iftar çadırı, camilere yardım, sünnet şöenleri, kırsal yaşama, Osmanlı/Selçuklu kent kültürüne ait motiflerin yeniden yorumlanması) biçim-

maye bloğunun da seçim sürecine ilişkin bölgesel öncelikleri (en başta seçimlere katılımı teşvik ederek boykot çağrısını boşa çıkarmak) nedeniyle bu siyasete destek verdiği, bu yüzden RP’nin bu konudaki söylemlerini uzunca bir süre eşelediklerini görülmektedir.

19 1989’da MÇP olarak yüzde 2,9 oy toplayan bu kesim iki parti -MHP ve BBP- altında girdiği 1994 seçimlerinde toplam 9,2 oy almıştır.

20 Rövanşçılık kavramını Gökçek'ten bir yıl önce (1993), 1970'lerden beri Amerika ölçülerinde görece özgürlükçü ve sosyal adaletçi çizgiyi temsil eden Demokrat Parti'lilerce yönetilen New York'un Belediye Başkanlığı'na seçilen aile değerlerini, güvenlik kaygılarını, dini değerleri ön plana getiren, polisin yetkilerini arttırmaya çalışan, alt kimliklere karşı ayrımcı, neo-liberal Cumhuriyetçi Rudolf Guiliani'nin pratiğini tanımlamak için kullanan Neil Smith'den (1999) almaktayım. Smith'in neo-liberalizmin rövanşçılığına ilişkin New York örneği üzerinden getirdiği bu kavramsallaştırma sonrasında Gordon Macleod (2002) ve Phil Hubbard (2004) gibi araştırmacılar tarafından da kullanılmıştır.

21 Söz konusu süreçte başlayan bu ilişki 1960'ların bahsettiğimiz reformist bürokrasi-büyük sermaye ittifakıyla gelişmiş, daha sonra da Kemalizm'in partisi CHP'nin ortanın solu yönelimiyle kurulu siyasetinin bir parçası-na dönüşmüştü.

minde sıralayabiliriz. Başlarda parti merkezinin, müfettişleri ve eğitim çalışmaları aracılığıyla belediye yönetimleri üzerinde bir denetim kurmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Ancak daha sonra bu kurumlaşma ve işleyiş belediye başkanları lehine tıkanmıştır. Bu nedenle, 1994-1999 arasındaki Ankara Büyükşehir Belediyesi'ni yönetenlerin belediyecilik anlayışının daha ziyade yukarıda sayılan uygulamalar, Gökçek'in kişisel deneyimi ve tercihleri, partiyle (İslamcılık) ilişkilene biçimi, neo-liberal belediyecilik politikalar ve uzlaştırmaya çalıştığı sermaye fraksiyonlarının (inşaat ve büyük ticaret sektörlerinden gelenler ön plandadır) isteklerine bağlı olarak gelişmiştir.

Ankara'da 1994-1999 döneminden beri hakim olan belediyeciliği tanımlamamızı sağlayacak ve onun 5 yıllık pratiğine yön veren özellik bir tür rövanşçılıktır²⁰. Gökçek'in bu rövanşçılığı emek ve modernlik karşıtlığıyla harmanlanmıştır. Söz konusu döneminin Ankara Büyükşehir Belediye Başkanı'nın modernlik karşıtlığı; açıkça devletin harcını oluşturan ve "İslam'ı kamusal alanın tümüyle dışına çıkaran" (Ocak, 2003:109) Kemalist devrimi karşısına almak yerine, onun 1950'lerin sonlarındaki konjonktürün etkisiyle ilişkilendiği sola²¹ vururken yaptığı kaçamak bir eleştiriydi. 1980 darbesiyle büyük yara alan bu ilişkiye vurmak, toplumsal formasyonda kendisine tanınan alanı genişletmek açısından 12 Eylül darbecilerine Türk-İslam senteziyle kültürel-ideolojik bir cephanelik sunmuş milliyetçi-muhafazakar çevrelerin önemli bir hegemonya stratejisidir. Hele karşısındaki en önemli siyasal rakip bu ilişkinin taşıyıcısı olmaya çalışıyorsa.

Bir milliyetçi-muhafazakar siyasetçi olarak Gökçek de belediye başkanlığı sırasında bu stratejiyi uygulamaya çalıştı. Onun modernleşme karşıtlığı da tıpkı ekonomide liberal, kültürel olarak İslamcı bir çizgi izleyen Özal gibi gücünü esas olarak emek karşıtlığından, neo-liberal politikaları uygulamadaki kararlılığından alıyordu. Dolayısıyla, Gökçek, temsilcisi olduğu milliyetçi-muhafazakar kesimler (sınıfsal olarak en genel anlamda taşra sermayesiyle ve geleneksel küçük burjuvaziye imler) adına, 1970'lerden beri Ankara'da güçlü bir etkisi olmuş sosyal demokrat belediyecilik geleneğinin (emekten yana, modern kent kültürünü toplum-sallaştırabilmiş) rövanşını almaya çalışıyordu.

Ancak, bu rövanşçılık aynı dönemin Şanlıurfa Belediye Baş-

kanı İbrahim Halik Çelik'in: "Bu vatan bizimdir... Rejim bizim değildir. Kemalizm başkalarınındır... Türkiye yıkılacak beyler!", Kayseri'nin sonradan görevden alınacak belediye başkanı Şükrü Karatepe'nin "Müslümanlar içinizdeki kin ve nefreti eksik etmeyin" sözleriyle ya da İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Tayyip Erdoğan'ın Cevat Örnek'in 'Kubbeler miğfer/Camiler kışla/Müminler asker...' şiiriyle bezenmiş konuşmasıyla kendisini dışa vuran siyasal İslamcı bir duruşa denk düşen cepheden bir rövanşçılık değildi. Esasen İlim Yayma Cemiyeti ve Aydınlar Ocağı (Türk-İslam sentezinin entelektüel mutfağı), Akit, Türkiye gibi kimi gazeteler, kimi Nurcu cemaatlerce yeniden üretilen "lütufkar bir protesto/muhalefet²²" tarzıydı. Cumhuriyeti kuramların modern bir ulus-devlet ve burjuva toplumu yaratmak için yaptıklarıyla mağdur edildiklerini düşünen kesimlerin temsilciliğine soyunan bu lütufkar muhalefet, bir yandan ne kadar devletçi ve düzene sadık olduğunu her fırsatta göstermeye çalışırken, bir yandan da Cumhuriyet'in unutturmaya çalıştığı geçmiş (Osmanlı'yı), modern toplumsal ilişkiler ve kültürün baskıladığı geleneksel-kültürel ilişki ve tavırları günümüz koşullarına uygun biçimde geri çağıran bir kültürel mantığı egemen kılmaya çalışmakta. Bunun karşısındaki laiklik ve modernleşmeyi emek yanlılığıyla birleştirerek toplumsallaşmasını sağlayan aktör olarak sosyal demokrasiye (1965 sonrası CHP çizgisine), onun bıraktığı birikimlere ve genel olarak da sol düşünceye vurmak, bu yüzden milliyetçi-muhafazakar çevreler için geçmişin rövanşı almak anlamında çok işlevsel olmuştur.

Zamanla egemen neo-liberal kentsel politikaların bir parçası olan dünya kenti söylemlerinin ve 28 Şubat sürecinin etkisiyle olsa gerek, Gökçek yönetiminin sosyo-kültürel boyutuna pek fazla girmeden fiziksel ve teknik anlamda bir modernleşme söylemini ön plana getirmeye başladığı görüldü (Ankara Büyükşehir Belediyesi, 2000). Bunu Ziya Gökalp'ten beri, muhafazakar/gelenekçi çevrelerin savunageldiği ve "Batı'nın kültürünü almadan tekniğini almak"la özetlenebilecek sentezci modernleşme yaklaşımının bir tezahürü olarak değerlendirebiliriz.

Belediye Meclisinde partisi 22 sandalyeyle azınlıkta (toplam sandalye sayısı 63'tür) olmasına rağmen Gökçek bütün sağın, belediyedeki ortak adamı kimliğine oynamayı burada da sürdür-

22 "Lütufkar protesto" kavramını da Kahire'de çalışan kadınlar arasında türban takmanın çalışmayı iffetsizlik olarak gören erkek egemen yaklaşımların tepkilerinden azade olmak saikiyle yaygınlaştığını bunun da bütünsel olarak lütufkar bir protesto stratejisi anlamına geldiğini savlayan Alene Elo-we Macleod'un yazısından ödünç alıyorum (1997: 319).

23 Memurlardan da işten çıkarılanlar olmuşsa da bunlar, 657 sayılı Devlet Memurluğu Kanununun sağladığı iş güvencesi sayesinde idare mahkemelerinin kararlarıyla görevlerine iade edilmişlerdir. –memurlar arasında yedi kez işten atılıp mahkeme kararıyla dönmüş olanlar bulunmaktadır.

24 Aynı şekilde, Ankara'nın su ve kanalizasyon işlerini yürüten yarı özerk bir belediye şirketi olan ASKİ'de de personel sayısı 4018'den 3708'e düşürüldüğü görülmüştür (Ankara Büyükşehir Belediyesi, 2000: 165).

muş, bunda da belli bir başarı elde etmiştir. Bu bağlamda, Gökçek'in SHP (daha sonra CHP olacaktır) dışındaki “muhalif”lerini pek çok önemli konuda yanına çekerek belediye meclisinden yana fazlaca sorun yaşamadığı belirtilmektedir (Eren, 1997:7). Başkan olduktan sonraki 15 Nisan 1994 tarihli ilk belediye meclisi toplantısında meclisin çoğu yetkisin. üzerine almak isteyen Gökçek nasıl bir yönetim ve katılımcılık anlayışına sahip olduğunu da göstermeye başlamıştır. 3030 sayılı Büyükşehir Belediyesi Yasası'yla belediye meclisi karşısında zaten oldukça güçlü olan, başkanın tek adam yönetimine yol açacak olan söz konusu yetki devri idare mahkemesi tarafından iptal edilmiştir. Ancak, Gökçek buna rağmen istediği kararları meclisin onayı olsun ya da olmasın uygulamaya geçirmekten çekinmemiştir. Bu nedenle, 1994-1999 arasında Ankara kent yönetiminin başında bulunan anlayışın başta gelen özelliklerinden biri anti-demokratikliğidir. Katılımcılık açısından bakıldığında, Karayalçın dönemindeki mekanizmaların bir yana bırakılmış olması bir yana, diğer RP'li kimi belediyelerin yaptığı halk toplantıları, mahalle toplantıları, muhtarlar meclisi gibi halkla ilişkiler etkinliği biçiminde örgütlenen mekanizmaların da olmadığı görülmektedir.

Gökçek başkanlığındaki RP'li yönetim anti-demokratikliğinin yanında, personel giderlerini düşürmek için yaptığı uygulamaları (işten atma ya da çıkmaya zorlama, sendika değiştirmeye zorlama gibi) rövanşçı bir dille, politikleştirerek yapmasıdır. İşten çıkarılanların (1994-1999 arasında 1430 işçi [Başar, 1999: 218]) Karayalçın döneminde belediyeye partizan bir anlayışla alınmış insanlar olduğu ve çalışmadan maaş aldıklarının propagandasıyla yapılması, bunların yerine alınanların (1994-1999 arasında 632 işçi [Başar, 1999: 218])²³ partizanca seçilmesi ve işten çıkarmalara karşı direnenlere, Bel-Beton'da, AŞTİ'de grev yapanlara karşı adam getirtip saldırtmak (Başar, 1999) bu rövanşçılığın cisimleşme biçimleriydi. İşten çıkarılamayanlar ise farklı birimlere sürülerek ya da idari cezalar verilerek istifaya zorlanmıştır. Dönemin personel giderlerini azaltma politikasının bu şekilde yaşama geçirilmesiyle Ankara Büyükşehir Belediyesi bünyesinde çalışan personelin sayısı beş yılda 8276'dan 6794'e gerilemiştir (Ankara Büyükşehir Belediyesi, 2000: 151)²⁴. Belediye-deki sendikal örgütler DİSK-Genel-İş ve Tüm-Bel-Sen'in üye ve

yöneticilerine de baskı yapan Gökçek, yeni işe aldığı kişilerin de yardımıyla RP'ye yakınlığıyla bilinen Hak-İş'e bağlı Hizmet-İş Sendikası'nı Ankara'da toplu sözleşme yapmaya yetkili hale getirmiştir. Bu personel politikasının diğer bir ayağını da belediye hizmetlerinin artan ölçüde taşeron firmalara yaptırılması oluşturdu. Bütün bu uygulamaların sonucunda, hem belediyenin personel sayısı, ücretler ve sosyal hakların toplamından oluşan personel giderleri düşürülmüştür.

Belediye çalışanlarına karşı bu davranışlarıyla emek karşıtı bir tutum içinde bulunduğu görülen RP'li belediye, kentsel işgücünün yeniden üretimiyle ilişkili toplu tüketim hizmetlerini de pahalı hale getirmiş ve özel girişimcilerin bu hizmetlerdeki ağırlığını arttırmıştır. Toplu taşıma, içme suyu, kömür fiyatlarının enflasyonun üzerinde arttırılması, tonu 90 dolara mal olabilecek Güney Afrika kömürünün aracı şirket karları ve BELKO karı eklenerek 190 dolara satması, doğal gazı bakanlık tebliğinden fazla arttırmak için Danıştay'a başvurması, doğal gaz sayaçlarının Alfagas isimli şirkete yüksek fiyatla ve dolara endekslenerek sattırılması gibi uygulama örneklerinde (Çakar, 1999: 65-67; Miser ve Erbektaş, 1999: 74-80) görüldüğü üzere toplu tüketim hizmetlerinin fiyatlarının tutulduğunun, kamusal hizmet fiyatlandırmasından uzaklaşıldığının göstergesidir. Özel hizmetmişçesine yüksek fiyatlarla sunulan bütün bu kamu hizmetlerinde kayırmacılık ve yolsuzluk iddiaları gündeme gelmiştir (Miser ve Erbektaş, 1999). Dolayısıyla, Gökçek döneminde belediye üretici, kaynak yaratıcı, kamu yararını düşünen bir kamu kurumu olmak bir yana, toplu tüketimi belediye örgütlese de mal ve hizmet üretim sürecini olabildiğince parçalayıp, özelden-piyasadan satın alan²⁵ ve onu piyasanın üzerinde fiyatlandıran bir tekelci şirket gibi davranmıştır. Hizmetlerin pahalılığı, toplu taşımacılıkta görüldüğü gibi özel sektörün ağırlığının arttırılması, mal ve hizmet üretiminin büyük oranda ihale yoluyla yaptırılması, SHP'li belediyelerin son yıllarıyla başlatılabilecek "kent işletmeciliği" mantığının RP'li belediye tarafından da benimsendiğini göstermektedir.

Her ne kadar, RP çizgisinden belediyelerin yoksula yardım faaliyetlerini kurumsallaştırdıkları için kimi araştırmacılarca (Tosun, 2004; Erder ve İncioğlu, 2004) sosyal belediyecilik anlayışına sahip oldukları söylene de bu sosyallığın ikincil bölüşüm iliş-

25 Örneğin imar, doğal gaz sayacı, belediyenin yemek dağıtımı, su sayacı okuma (sökme, takma, mühürleme) gibi işlerin; Alfagas (ihaleden üç ay önce kurulmuş), Kevser Proje, Feza Teknik, Tayfur Proje, Muraş A.Ş. gibi şirketlere ihale yoluyla yaptırılmış olduğu belirtilmektedir (Eren, 1997: 50-53).

26 1999 itibarıyla 4000 aileye odun (toplamı 1000 tondur), 8000 aileye kömür, 17500 aileye yılda bir defalığına olsa da gıda ve temizlik malzemelerinden oluşan paketler dağıtılmıştır (Ankara Büyükşehir Belediyesi, 2000: 108)

27 Belediyenin 1999 faaliyet raporundan bu yemek yardımlarının ekmek yardımına dönüştürüldüğünü ve günde 100 bin ekmek dağıtıldığını anlıyoruz (2000: 108).

28 Belediye meclis üyesi Eren bu uygulamaların nasıl gerçekleştirildiğini şöyle anlatıyor: "Gökçek, Zabıta müdürlüğü aracılığıyla sıkı bir denetim uygulayarak, kaçak kömüre karşı bir savaşım başlatıyor ve her gün tonlarca kaçak kömüre el koyuyor. (...) Sonra bu kömürü ilgisinin elinden alıp, Safa Eğitim Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı, Milli Gençlik Vakfı gibi vakıfların istemi doğrultusunda bazı kişi ve kuruluşlara, tarikat yurtlarına "kömür yardımı" olarak veriyor." Eren 1994 Kasım'ında önlerine getirilen "Cami, mescit, kuran kursu ve bazı yurtlardan su ücreti alınmaması..." önerisinin ANAP, MHP ve DYP'li meclis üyelerinin oylarıyla kabul edildiğini belirtmektedir (1997: 36-37).

29 Yalnızca Gökçek'li Ankara belediyesine özgü olmayan bütün bu uygulamaların ciddi bir ideolojik etkisi olmakta, -toplu tüketimin örgütlenmesine ilişkin belediye hizmetlerinin kentteki emekçi sınıfların toplumsal-

kilerine beledi hizmetler yoluyla müdahil olarak sosyal adalete hizmet eden bir yaklaşım olmadığını vurgulamak gerekir. Bu nedenle, sosyal bir anlayıştan uzak oldukları görülen bu belediyeler (Gökçek'li Ankara belediyesi de bunun bir örneğidir) kentsel işgücünün yeniden üretimini esasen iki boyutlu bir biçimde örgütlediler. Düzenli, güvenceli işlerde çalışan emekçilerin geçimini yukarıda anlatılan uygulamalarla pahalılaştırırken, güvencesiz işlerde, düzensiz işlerde çalışan, işsiz, marjinal işler yapan bu yüzden gelirleri oldukça düşük yoksul emekçi kesimlerin ve ihtiyaç sahiplerin yararlandığı Halk Ekmek fiyatlarını ucuz tutmak, bunların bir kısmına gıda-yakacak yardımları yapmak veya bu yardımları örgütlemek²⁶. Mehmet Emin Gerger'in 1996'da kendisiyle yaptığı söyleşide her gün 25 bin kişiye yemek yardımı yaptıklarını söyleyen Gökçek'in (1996: 89)²⁷, aynı çizgiden pek çok belediye yönetiminin yaptığına benzer biçimde, dini bayramlarda belediye otobüslerini ücretsiz yapmak, Ramazan ayında iftar çadırı kurarak yemek dağıtmak gibi kendi muhafazakarlığını dindarlığını vurgulayan yeni toplu tüketim hizmetleri sunmaya başladığı da görülmektedir. Söz konusu vurgunun camilere, dini vakıflara ve bunlara bağlı öğrenci yurtlarına bedava kömür ve ucuz içme suyu sağlamak gibi sonuçları olduğu da belirtilmektedir (Eren, 1997: 36-37)²⁸. Bu uygulama örnekleri bize, toplu tüketim hizmetlerinin kentsel işgücünün tümüne dönük birer sosyal adalet yaratıcı kamu hizmeti olması niteliğinden uzaklaştırılması, daraltılması anlamında neo-liberalizmin gereklerine ne kadar uygun bir yaklaşım geliştirildiğini göstermesinin yanında, bu hizmetlerin propagandif bir yüzünün de olduğunu anlatmaktadır. Bunun yanında, belediyenin toplu tüketimi ucuzlatmak yerine, yoksulların belli bir kısmına yaptığı yardımları aile bütünlüğünün korunması ve güçlendirilmesiyle gerekçelendirmesinin de gösterdiği gibi, yardımlar ve hizmetlerin belediye yönetiminin muhafazakarlığı-dindarlığının ve hayırseverliğinin bir uzantısı gibi sunulması bu dönem belediyeciliğinin ideolojik yüzünün bir parçası olarak değerlendirilmelidir²⁹.

Gökçek'in Ankara Büyükşehir Belediyesi'ndeki ilk dönemi olan 1994-1999 yılları arasında yol yapım-bakım işlerine büyük paralar ayırarak, hem bu alandaki büyük firmalara hem büyük sermayenin kentin çeperlerine kurduğu uydu kentlerin kente ka-

tilmasına, hem de özel otomobil sahipliğini arttırmaya yönelik işlemlerle büyük sermayenin kentte büyütülmesine hizmet ettiği görülmektedir. Bu durum, ANAP döneminde hakim olan, kentsel sistemin ve planlamanın otomobil merkezli bir biçime döndürülmesi politikasına dönüş olarak değerlendirilebilir. Özel araç kullanımını teşvik eden, otomobil merkezliliği geliştirerek yaya hareketlerini engelleyen uygulamalarından dolayı 1984-1989 döneminin ANAP'lı Ankara belediye başkanı Mehmet Altınsoy'a "Kavşak Mehmet" denmişken, Gökçek'e de "Köprülü Gökçek Paşa" adı takılmıştır.

Toplam maliyetlerinin 100 milyon ABD dolarını bulduğu belirtilen (Miser ve Erbektaş, 1999:38) bu işlemlerle (10 köprülü kavşak, 1 tünel, 11 alt ve üst geçit) kentin fiziksel dokusu oldukça değiştirmiştir. Çoğu hakkında yapılmaması yönünde alınan mahkeme kararlarına karşın bitirilen (Eren, 1997) bu köprülü kavşak uygulamalarıyla kent merkezinde özellikle yayaların dolaşımı oldukça güçleşmiş kentin estetiği de aynı oranda bozulmuştur (Uyar, 1999: 48-50). Başka bir deyişle, söz konusu uygulamalarla yayalar kent merkezinde bir yerden bir yere giderken alt veya üst geçitleri kullanmak zorunda kalmakta, kentin hem estetik görünüşü bozulmakta hem de merkezdeki araç yoğunluğunu arttırdığı için trafik sorununu daha çözümsüz bir hale getirmektedir.

Yeni belediyecilik hareketinin kente kazandırdığı Hitit Güneşi'nin yerine, kendi milliyetçi muhafazakar ve teknolojist estetik anlayışının yansıması olan Ayyıldız, Cami, ve Atakuleyi birleştiren yeni bir sembolü geçiren Gökçek yönetiminin kentin fiziki dokusunda değişiklik yaratan diğer bir işi de estetik anlayışı ve peyzaj düzenlemelerindeki farklılığıdır. Bu düzenlemeleri; Atatürk Bulvarı'nın Bakanlıklar ve Sıhhiye arası bölümündeki orta refüjleri zincirlemek, Osmanlı-Selçuklu tarzı sebiller yapmak, İslami anlayışta put olarak görülen heykeller yerine parkları ve kavşakları seramik vazo, çaydanlık(firmanın ismi de konularak), kedi, köpek, Pamukkale, Kapadonya mağaraları imitasyonları gibi figürlerle süslemek, bayrak direği gibi anıtlar dikmek, İslam kentlerine özgü sayılan fısıkiye ve su havuzlarını bulduğu her yere konurmakla özetleyebiliriz. SHP'li belediyenin Yüksel Caddesi'ndeki insan hakları heykeli, Olgunlar Sokak'taki madenci heykeli, kavşak ve refüjlerdeki Ankara Keçisi heykelciklerini da

ekonomik haklarının bir parçası olduğunu gösterecek aktörlerin güçsüz olduğu bir ortamda- RP çizgisinden belediyeler ve onunla ilişkisi içinde bulunan İslamcı örgütlenmeler kent emekçilerinin yoksul kesimlerini bir toplumsal katman olarak kendisine kolayca entegre edebilmektedir.

30 Söz konusu yaklaşımın Ankara ve Cumhuriyet modernleşmesine, dönemin tansiyonu yüksek laiklik-şeriat tartışmalarına ilişkin alt anlamları çıkarılabilir ama konuyu uzatmamak için burada kesmek gerekiyor.

31 Güven Arif Sargın sadece bu yaşam çevrelerinden biri olan Keçiören'de yapılan kimi işlerin (törenler, sosyo-kültürel etkinlikler, belediye binası, onu çevreleyen mekan-sal düzenlemeler) bile Cumhuriyet'in laiklik ve modernleşme projesinin orijinal gücünü tamamen yitirmekte olduğunu ve Türkiye'nin nihai geriye gidişinin önemli bir göstergesi olarak değerlendirilebileceğini belirtmektedir (2004: 675).

akılda tutarak değerlendirdiğimizde, varolanların yanına rasgele eklendiği için kente post-modern bir hava da kattığı söylenen (Doğanay, 1999:9) bu gibi yeni peyzaj düzenlemeleri ve sembol değişikliği, kentin sosyal mekanlarında belediyenin Gökçek'in rövanşçı sağcılığı, piyasacılığı ve RP'yle (İslamcılıkla) ilişkilendirilmesinin şekillendirdiği bir kültürel mantığın farklılığının yansımaları olarak değerlendirilebilir. Bu noktada son olarak, belediyenin kültürel mantığını anlamak açısından yerel iktidarının ilk günlerinde, Altınpark'ta yaşanan ve simgesel anlamı önemli sayılabilecek bir olaya değinmek gerekiyor. Bu olay, Gökçek'in Altınpark fuar binalarının arasındaki çıplak kadın erkek figürü önünde yaptığı medyatik 'tükürme' şovuydu. "Ben böyle sanatın içine tüküreyim" diyen Gökçek için bu olay kendisine oy vermiş milliyetçi-muhafazakar kesime onlar gibi ne kadar modernlik karşıtı, ne kadar rövanşçı olduğunu göstermesinin vesilesi olmuştu³⁰.

Aslında bu yapılanları, Ramazan'da yapılan etkinliklerle, Mehter Takımları ve benzeri sosyo-kültürel etkinliklerle, Keçiören, Sincan gibi son dönemde (Gökçek'in sosyo-mekansal ayırıcılık politikalarının da etkisiyle) hızlı bir gelişim yaşayan bölgelerde sosyal mekanların baskın bir milliyetçi-muhafazakar içerik taşımasıyla birleştirdiğimizde bugüne kadar hakim olan mekan temsili projesinden kaynaklanan Ankara imgesinde (laik, modern) ciddi gediklerin açıldığını söylemek mümkündür. Kendi dönemine kadar yapılmış olan yapıların çoğuna dokunmamış, kurulu modern sayılabilecek yaşam çevrelerine, kamusal mekan örüntülerine çok fazla müdahalede bulunmamış olsa da, Gökçek kendi Orta Anadolu, Osmanlı, İslamcı, milliyetçi, geleneğe bağlı, modernlik karşıtı ve teknolojist Ankara temsilini varolanın yanına diktikçe kentte yaşayanların Ankara'yı anlamlandırması ve deneyimlemesi farklılaşmaya devam edecektir. Kendi mekan temsilini diğerinin yerine geçirmeye çalışacak kadar radikal gözükmesine de Gökçek, kimi etkinliklerle belli yaşam çevrelerinde kurulmuş geleneksel-kültürel ilişkileri, tavırları ve kültürel pratikleri Ankara'nın kamusal-sosyal mekanlarına da taşımaya, onları görünür kılmaya da çalışmıştır³¹.

Sonuç olarak, yerel yönetimlere ilişkin bir programa hatta kavramsallaştırmaya sahip olmayan RP'den seçilen Gökçek baş-

kanlığındaki yönetim 1994-1999 yılları arasında Ankara Büyük-şehir Belediyesinde ağırlıkla başkanın geçmiş deneyimi, kişisel özelliklerine ve RP'le ilişkilene biçimine dayanan bir yönetim pratiği sergilemiştir. Bu anlayışın başlıca bileşenleri: katılıma kapalı olma ve bu anlamda tek adamın yetkileri elinde tutması anlamında anti-demokratiklik; belediye çalışanlarını yönetsel, siyasal ve ekonomik yönlerden baskı altında tutmak; projeciliği ve piyasacılığı derinleştirerek kurumsallaştırmak; çoğu konuda önce RP sonra milliyetçi muhafazakar çevrelerin lehine partizanlık yapmak; ortaklaşa tüketim hizmetlerini pahalı ve özel ağırlıklı hale getirmek, partizanca ve milliyetçi-muhafazakar bir vurguyla sunmak; yayalar yerine özel oto sahiplerinin hareket yeteneğini geliştirmek; belediye kaynaklarını köprü, geçit, tünel gibi inşaat yatırımlarına akıtmak; mekansal dokuyu kendi otoriter-anti modernleşmeci mantığı/tahayyülünün içerdği kültürel motiflerle bezeyerek 1970'lerden beri kentin toplumsal algılanış ve deneyimlenme biçimine damgasını vuran CHP-SHP geleneğinden belediyelerin birikimlerini, bıraktığı izleri silemese de marjinalleştirmeye çalışmıştır.

Sonuç

1990'larda iki farklı parti ve belediyecilik anlayışının geçerli olduğu Ankara'da kentin sosyo-mekansal gelişiminde bu farklılıktan dolayı kopuş olmasa da önemli bir değişim gözlenmiştir. Sosyal demokrat söylemlerle, 1970'lerin belediyeciliğini Ankara'da günün koşullarına uygun biçimde yeniden yaşama geçirme vaadiyle belediye yönetimine gelen SHP'li Karayalçın yönetimi, ilk yıllarda söz verdiği; katılımcı, yaşamı yoksul kent emekçileri için ucuzlatmaya dönük, üretici-kaynak yaratıcı ve modern kent kültürünü geliştirici belediyecilik konularında belli adımlar atmıştır. Ancak daha sonra, sosyal demokratlığını tartışılır kılan projecilikle, ihalecilik ve taşeronlaştırmayla, yoksul mahallelerin gereksinimlerinden uzaklaşma anlamında neo-liberalizme yaklaşan seçkin ve teknokratik bir yönetime dönüşmüştür.

RP çizgisinden gelen diğer belediye yönetimleri gibi neo-liberal belediyecilik uygulamalarını yoksula yardım himayeciliğiyle birleştiren Gökçek döneminde ise belediyecilik, hem açıkça önceki dönemin emek yanlısı sayılabilecek politikalarına, hem de

Ankara'nın kadim modernleşme projesinin 1970'lerden beri sosyal demokrat belediyecilikle aldığı yeni biçimin merkezi olmasına karşı bir tepkiyle karakterize olmuştur. Bu rövanşçı tavrın yerel iktidara gelmesini sağlayansa, neo-liberal politikaların yerel düzeyde de galebe çalmasını getiren işçi hareketi ve sol siyasette yaşanan gerileme ve ekonomik kriz olmuştur.

Kendisini diğer kimi RP'li belediye başkanlarının yaptığı gibi açıkça Cumhuriyet dönemi modernleşme projesinin eleştirisi biçiminde ortaya koymayan Gökçek'in rövanşçılığı, onun yerine, başta belediye çalışanları olmak üzere işçilere, sola yüksek oy çıkan mahallelerde oturanlara karşı ayrımcılık ve CHP-SHP belediyeciliklerinin kentteki izlerini silmeye ya da marjinalleştirmeye yönelik uygulamalarla dışa vurmuştur.

Süreç içinde Ankara'yı modern bir dünya kenti yapmakta olduğunu söylemeye başlayan Gökçek, bu uygulamaları yaparken örtük olarak oy aldığı kesimlerin modernlik karşıtı duygularını okşamaya, onların geleneksel kültürel değer ve tavırlarını Ankara'nın sosyal mekanlarına monte etmeye çalışmaktan da geri

durmamıştı. Kent mekanına post-modern bir her şey gidercilik olarak yansıyan bu monte etme çalışması, beslendiği milliyetçi-muhafazakar değer ve tavırları (kültürel-ideolojik hegemonyası için) görünür kılarak kente rengini verme çabası olarak değerlendirilebilir.

Bu çaba ve rövanşçılığın yarattığı gerilimlerin etkisiyle şekillenen kentsel gelişme biçimi Ankara'nın yaşayanlarınca anlamlandırılma biçimini de etkilemiştir. Cumhuriyetin, modernliğin ve sosyal demokrat belediyeciliğin Ankara'sının yanına, Gökçek'le kent yönetimine taşınan milliyetçi-muhafazakar kesimlerin Ankara'sı eklenmiştir. Bugüne kadar kentin merkezine bu şekilde çağırılmamışların geleneksel-kültürel tavırlarının bu eklenişine, işgücünün yeniden üretimine dönük işlerin sosyal-kamusal maliyetlerini düşürerek yapma ve sermaye birikimine katkı sağlama bakımlarından "güncel ihtiyaçlara yanıt vermede" öncekilere göre başarılı olmasını sağlayan milliyetçi-muhafazakarlığının yan etkileri olarak fazlaca ses çıkarılmamış, bu konularla ilgili olarak merkezi yönetimden, egemen sermaye bloğundan yana başı çok fazla ağrıamıştır.■

Kaynakça

- Başar, M. (1999). "Yerel Yönetimlerde Çalışanlar Açısından Bir Dönemin Perde Arkası Raporu", *Ankara Gerçeği*, (211-230), Ankara: TMMOB Makine Mühendisleri Odası.
- Batuman, B. (2004). "Türkiye'de Kentsel Politikanın Ortaya Çıkışı ve Bir Toplumsal Aktör Olarak Kentleşme Uzmanları (1965-1977)", *Praksis*, 12.
- Bora, T. (1989). "Yerel Yönetim, Sosyal Demokrasi ve Sosyalistler", *Birikim*, 3, 42-52.
- Boratav, K. (2004). *Türkiye İktisat Tarihi (1908-2002)*, Ankara: İmge.
- Buğra, A. (2004). "Dini Kimlik ve Sınıf: Bir MÜSİAD-Hak-İş Karşılaştırması", Balkan, N. ve S. Savran (Der.), *İçinde Sürekli Kriz Politikaları 1*, İstanbul: Metis.
- Cumhuriyet, 16 Mart ve 24 Mart 1989 Tarihli Nüshaları
- Çakar, T. (1999). "Kentsel Hizmetlerde Ücret Politikalarının Değerlendirilmesi", *Ankara Gerçeği*, (65-69), Ankara: TMMOB Makine Mühendisleri Odası.
- Çınar, M. (1997). "Yükselen Değerlerin İşadamları Cephesi", *Birikim*, 95, 52-56.
- Doğanay, Ü. (1999). "Türkiye'de Siyasal İslam ve Kentsel Mekanlar: Fazilet(Refah) Partili Büyükşehir Belediyesi'nin Ankara'daki Uygulamaları", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 8 (1), 5-19.
- Eren, M. (1997). *Ankara'da Gökçek'li Yıllar*, Ankara: Zirve Ofset.
- Erder, S. ve N. İncioğlu (2004). "Yerel Politikanın Yükselişi: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Deneyimi 1984-2004, İlkın, S. Vd. (Der.), *İçinde İlhan Tekeli'ye Armağan (539-558)*, İstanbul: Tarih Vakfı.
- Ankara Büyükşehir Belediyesi (2000), *Faaliyet Raporu 1999*.
- Geray, C. (1984). "Belediyelerin Üretime Katılması", *Cumhuriyet Tarihi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 10 (2854-2858), İstanbul: İletişim.
- Gökçek, M. (1996). "143 Trilyon Borcu Olan İflas Etmiş Bir Belediye Devraldık", M. Emin Gerger (Haz.), *İçinde Belediye'den İktidara Refah* (86-96), İstanbul: Cemre.
- Göle, N. (1994). "Towards An Autonomization Of Politics And Civil Society In Turkey", Heper, M. ve A. Evin (Der.), *İçinde Politics In The Third Turkish Republic* (213-222), Boulder: Westview Press.
- Gülalp, H. (2003). *Kimlikler Siyaseti: Türkiye'de Siyasal İslamın Temelleri*, İstanbul: Metis.
- Güler, M. (2004) "Türkiye'de Toplumcu Belediyecilik Anlayışının Evrimi", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi (Kent ve Çevre Bilimleri) Anabilim Dalı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Hürriyet, 5 Mart 1994
- Karayalçın, M. (1989). "Yerel Yönetimler Daha Da Yerelleşmelidir", Tanıl Bora'yla Yapılan Söyleşi, *Birikim*, 3, 53-55.
- Keyder, Ç. (1987). "İthal İkameci Sanayileşme ve Çelişkileri", K. Boratav, Ç. Keyder, Ş. Pamuk (Ortak Kitap), *İçinde Kriz, Gelir Dağılımı ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu* (13-36), İstanbul: Kaynak.
- Köfteoğlu, F. (1993). "Refah'ta Değişim Rüzgarı", *İktisat Dergisi*, Sayı 343, 8-16.
- Macleod, A. E. (1997). "The New veiling And Urban Crisis: Symbolic Politics In Cairo", Michael E. Bonine (Der.), *İn Population, Poverty, And Politics In Middle East Cities*, The University Press Of Florida.
- Miser, B. ve B. Erbektaş (1999). *Ankara'ya Ne Oldu?*, Ankara: Etki.
- Ocak, A. Y. (2003). *Türkler, Türkiye ve İslam- Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, İstanbul: İletişim.

- ODTÜ-Stüdyo (1998). *Yerel Yönetimlerin Yeniden Yapılandırılması/Cilt 2*, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi.
- Sargın, G. A. (2004). "Displaced Memories, Or The Architecture Of Forgetting And Remembrance" *Environmet And Planning D: Society And Space*, Vol. 22, 659-680.
- Smith, N. (1999). "Which New Urbanism?, New York City And The Revanchist 1990s", R. A. Beauregard ve S. Body-Gendrot (Ed.), In *The Urban Moment (185-208)*, Thousand Oaks: Sage.
- Sencer, M. (1971). *Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri*, İstanbul: Geçiş.
- Şengül, T. (2001), "Türkiye'de Kentleşmenin İzlediği Yol Üzerine: Bir Dönemleme Girişimi", *Kentsel Çelişki ve Siyaset*, İstanbul: WALD-Demokrasi Kitaplığı.
- Tekeli, İ. (1977a) *Bağımlı Kentleşme: Kırsal ve Kentte Dönüşüm Süreci*, Ankara: Mimarlar Odası.
- Tekeli, İ. (1998). "Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Kentsel Gelişme ve Kent Planlaması", Y. Sey (Der), *İçinde 75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık* (1-24), İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Tosun, T. (2004). "AKP ve İngilizlerin Üçüncü Yolu", *Radikal 2* (Radikal Gazetesinin Pazar Eki), 21 Mart 2004.
- Tuğal, C. (2002). "Enformalitenin ve İslamcılığın Kenti Yeniden Kuruluşu: Hakim Kentin Ötekileri". *Birikim*, 154, 56-68.
- Uyar, B. (1999). "Açık ve Yeşil Alanlar", *Ankara Gerçeği*, (44-51), Ankara: TMMOB Makine Mühendisleri Odası.
- Yavuz, M. H. (1997). "Political Islam And The Welfare Party In Turkey", *Comparative Politics*, 30 (1), 63-82.

Sivil Toplum: Kimin Hizmetinde?*

Jenny B. White

Çevirenler: Burak Gürel- Erkal Ünal

İlçedeki belli gruplar, İslamcı eylemciliğin eşgüdümünü sağlayacak kánallar oluşturunuyordu. Ümraniye'deki komşu hücreleri, partiyle ilişkili dernekleri, bir İslamcı hayırseverlik vakfını ve belediyeyi destekliyordu. Her ne kadar birbirleriyle yakın bir şekilde çalışsalar da, vakıf, hem partiden hem de belediye yönetiminden özerk olduğunda ısrar ediyordu. Vakıf yöneticileri ve eylemciler açık bir şekilde, hissiyat ve üyelik bağı dışında partiyle ilişkili olmadıklarına dair bir izlenim bırakmak istiyorlardı. Sivil bir örgütün siyasi bir partiye doğrudan bağlı olması yasadışı olduğu için, özerklikleri hakkındaki ısrar çok şaşırtıcı değildi. Ancak bu özerkliklerini farklı bir şekilde ifade ediyorlardı. Kendilerini, partinin de içinde olduğu toplumsal bir hareketin bir parçası addediyorlardı. Parti, bu hareket için önem taşıyordu; fakat nihai olarak önemli olan hareketin kendisiydi. Parti, harekete ulusal bir çerçeve sağlıyordu. Ümraniye gibi belirli muhitler hakkında bilgisayarda oluşturulmuş son derece ayrıntılı veri bankaları da bu çerçeveyi güçlendirip en iyi sonuçları alacak şekilde düzenliyordu. Bu İslamcı vakfın sınırlı kaynakları vardı; ancak bağışçı ve kurul üyesi olan İslamcı işadamlarının, Refah Partili yetkililerin, partiyle ilişkili dernek üyelerinin etkinlikleri, yerel İslamcı eylemcilerin etkinlikleri ve bu eylemcilerin yaşadıkları yerlerdeki ağlar arasında eşgüdüm sağlıyordu.

Bir başka deyişle, söz konusu İslamcı vakıf gibi sivil örgütler, basit bir şekilde siyasi partiden biçimsel açıdan özerk

* Bu yazı, Jenny B. White'in *Islamist Mobilization in Turkey- A Study in Vernacular Politics* (Seattle and London:University of Washington Press, 2003) adlı kitabının altıncı bölümüdür. *Praksis* için çevrilmiş bu bölümün, okuyucuya kitabın geneline dair bir fikir verebileceğini umuyoruz. Özgün metinde Türkçe bilmeyen okurlar için yazılmış, bazı Türkçe kelime ve kavramları tanımlayan birkaç cümleyi, metnin semantik bütünlüğünü zedelememeye özen gösterecek şekilde çeviri metinden çıkardık. (ç.n.)

olarak ya da gayriresmi olarak siyasi parti tarafından seçilmiş olarak betimlenemez. Bunun yerine, hem partiye hem de kökleri muhitteki toplulukta yatan toplumsal bir harekete pratik bakımdan bağlı olarak görülmesi gerekir. Bu durum da, bir yandan tabandan bir hareketlilik gerçekleştirirken diğer bir yandan da siyasi bir partinin denetimi altındaki toplumsal bir gözlem projesine dahil olan özerk bir sivil örgütün görünüşteki paradoksunu ortaya seriyor. Bu paradoks, sivil toplum bir örgütlenme biçimi olarak değil de, daha geniş bir tablonun parçası olarak, yani herhangi bir kurumun örgütsel sınırlarının ötesine uzanan siyasi ve kültürel bir sürecin parçası olarak görüldüğünde ortadan kalkar. Sivil toplum, daha geniş bir kapsamı olan bu yoruma göre, bir taraftan kişisel, akrabalık ve etnik ilişkileri içine alırken diğer taraftan da sivil ve siyasi kurumları kucaklar; suni olarak “kültürel”, sivil ve siyasi alanları ayırıştırmak yerine, bu öğeleri pratikte birbirine bağlar.

Vakıflar, Türkiye’deki İslamcı hareketlilikte şimdiye dek önemli bir rol oynadılar. Gerçi sayısal açıdan dernekler daha hızlı bir şekilde büyüdüler. Vakıfların Osmanlı tarihinde uzun süre boyunca varlığını sürdürmüş ve Cumhuriyet döneminin büyük bir kısmında kamuoyunda nispeten az yer etmiş olması, onlara bir saygınlık imgesi kazandırdığı gibi, daha yakın zamanlardaki derneklere kıyasla devletin denetiminden daha uzak olma avantajını da verdi. Devlet, 1960’lar ve 1970’lerin şiddetli ideolojik gruplaşmalarına karışmalarından bu yana, derneklerin etkinliklerini sıkı bir şekilde denetim altına aldı. Buna rağmen, dernekler çoğalabildiler. Ancak sayılara bakmak da yanıltıcı olabilir. Anketler, işçi sınıfına mensup insanların, özellikle de kadınların derneklere girmemeye eğilimli olduğunu gösteriyor. Peki öyleyse dernekler sivil ve siyasi hayatın içine nasıl katılabiliyorlar? Vakıflar, sayısal açıdan daha az da olsalar, insanlar arasında köprü işlevi görebiliyorlar; zira halkın kendi ilişki ağları, sivil ve siyasi faaliyetleri içinde bulunuyorlar. Dolayısıyla, vakıflar, bağlılıkları “üyelik” sayımlarında görünürlük kazanmayacak insanları birbiriyle ilişkilendirip harekete geçiriyor.

Vakıfları ve dernekleri bu bahsettiğim daha geniş çerçeve içine yerleştirmek, özerklik iddialarını yeniden incelemeyi de gerekli kılıyor. Eğer sivil faaliyet, kişisel iletişim ağları ile parti ağları arasında gayri resmi ve kabul edilmeyen bağları içeriyorsa, yalnızca örgütün biçimsel yapısını ve faaliyetlerini incelemek, örgütün içinde çalıştığı daha geniş ideolojik bağlamı açığa vurma-

yabilir. Vakıflar İslamcı ideolojinin ete kemiğe bürünmesini her ne kadar destekleyip kolaylaştırsalar da, Türkiye’de dernek hayatının orta sınıf eğilimli oluşu, yaygın bir Kemalist, feminist ve diğer ideolojik temayüllere işaret edebilir.

Refah Partisi’nin Ağı

Refah Partisi, diğer partilerin gıptayla baktığı, bağımsız bir konumu olan ve birbirleriyle iç içe geçmiş destek gruplarını yönetti. Partinin taşra, belediye ve komşuluk düzeylerindeki resmi temsillerinin yanı sıra, birbirleriyle bağlantı içindeki dernekler ve eylemci grupları partinin her apartmanda, her sokakta kök salmasını sağladı. Bu örgütlenme düzeyine ülkenin her ilinde erişildiğini gören Refah Partili eylemciler, seçimlerdeki mesajlarını taşımadıkları hiçbir yer kalmamasıyla gurur duyabiliyorlardı (Seufert, 1997: 333). Her ne kadar çalışanlar, faaliyetler ve bazı durumlarda da finansal destek bakımından düzenleme yapılsa ve ortak hareket edilse de, bu örgütsel ağın dini yöntemlerden ve dini topluluklardan bağımsız olduğu gibi, söz konusu ağın büyük bir kısmının da yapısal olarak Refah Partisi’nden bağımsız olduğunu belirtmek önemli görünüyor. (Bir siyasi partinin sivil bir örgüte doğrudan fon sağlaması yasadışıydı.) Yerel ihtiyaçlar ve faaliyetler ile birlikte bu faaliyetlere katılan insanlar hakkındaki bilgiler, Refah Partisi’nin ulusal veri bankasında merkezi olarak toplanıyordu. Parti kayıtları için, kan grupları gibi ayrıntıları da içeren onca bilgi toplanmıştı ki, kazaların ardından polisin aradıkları kan türü mevcut mu değil mi diye Refah Partisi şubelerine başvurdukları söyleniyordu (332). Seufert’in yazdıklarına bakacak olursak, Refah Partisi listelerine seçmen kaydı bilgileri eklenmiş; böylece, Refah Partisi “üye” sayımları Refah Partisi’ne olan desteklerinden “henüz haberdar olmayan” seçmenleri de kapsayacak şekilde genişletiliyordu (332). Semtteki eylemciler bu veri bankasına sürekli olarak kişisel bilgi aktarıyorlardı. Bu şekilde Refah Partili temsilcilerin yeni evlenen çiftlere tebrik kartları ya da ailedeki bir ölüme müteakiben başsağlığı mesajı göndermesi, yaşlı insanlara, yalnız yaşayanlara yardım etmesi ve hatta aileler arasındaki münakaşalara müdahil olması mümkün oluyordu.

Partinin “Halka Hizmet” sloganı, Refah Partisi ve Refah Partisi’nin başında olduğu belediyeyle eşgüdümlü çalışan bir dizi dernek ve bir İslamcı vakıf tarafından uygulamaya kondu. Bu dernekler ve vakıf, hem partiyle hem de belediyeyle birlikte çalış-

şıyor olsalar da, her ikisinden de özerk olduklarını iddia ettiler. Söz konusu gruplar, sırayla, komşuları arasında hücreler oluşturan gönüllü toplulukları örgütlediler ve bu insanların ihtiyaçlarıyla ilgilenmek için kendi başlarına sorumluluk aldılar. Semtteki sakinlerin ihtiyaçları vakıflara bildirildi ve çözüm içinse belediyeye başvuruldu. Vakıflar, belediye ve parti hayırseverlik görevini ve diğer yardım meselelerini ortaklaşa üstlendi.

Vakıflar yerel işadamları tarafından, hücrelerse semtlerden gelen eylemcilerce yönetiliyor; gelir, eğitim ve toplumsal cinsiyet gibi farklılıklar arasında köprü kuruyorlardı. İslamcı işadamları, modern cumhuriyette basamakları tırmanmayı ve iktisadi başarıyı tanımlamış olan seküler, Batılılaşmış yaşam tarzına geçerli bir alternatif olarak, zaman harcayıp maddi kaynak bağışlamalarıyla birlikte alternatif bir İslamcı tipte gönenç tablosu çiziyorlardı.

Müslümanlıkta bir insanın sahip olduğu serveti teşhir etmesi-ne karşı bazı dinsel ve kültürel emirler olsa bile, sahip olunan servetin tadını çıkarılmaması gerektiğini buyuran bir etik yoktur. Paranın, İslamcı işadamlarının tekrar etmeye bayıldıkları üzere, dini yoktur. Daha doğrusu, İslamdaki yükümlülük, kişinin elde ettiği kârların ahlâki açıdan adil olması (örneğin, spekülasyona dayalı olmaması) ve kişinin servetinin daha az talihli olanlarla paylaşılması hakkındadır. Bu nedenle, sivil örgütlerin Ümraniye'deki yoksullara yaptığı yardım, son derece bürokratik kayıt tutmaya rağmen, komşudan komşuya, kişiden kişiye büyük ölçüde kişiselleştirilmişti ve dinsel ülkülerin kuvvetlendirdiği kültürel emirlerle sınırlandırılmıştı.

İşiltılı bir sonbahar günü, Halil sayesinde Ahmet Akkaya ile görüşecektim. Akkaya, Refah Partisi Ümraniye'de belediye başkanlığını kazandıktan sonra 1994 yılında kurulan yerel bir İslamcı vakıf olan Ümraniye Hizmet Vakfı'nın müdürüydü. Refah Partisi, muhalifleri tarafından, "oyları satın almakla", bunun için de, esas olarak resmi açıdan bağımsız vakıflar tarafından yürütülen ve iyi bir şekilde reklamı yapılan hayırseverlik işine başvurmakla suçlanıyordu. Ümraniye'deki bu İslamcı vakfın nasıl örgütlendiğine, diğer örgütlerle, partiyle ve belediyeyle olan ilişkisine, yaptığı işin ne kadar geniş bir alana uzandığına ve ne kadar etkili olduğuna yakından bakmak istemiştım. Dışarısı epey soğuk olduğundan paltoma sarılmış, Halil'le birlikte belediye binasından çıkıp karşı sokağa geçmiş, karanlık ve dar basamakları tırmanarak, büroya çevrilmiş ufak bir apartmana gelmiştık. Daha basamakları çıkıyor-duk ki, Halil bana İslamcıların bazen el sıkışmaktan hoşlanmadı-

ğına dair uyarıda bulundu. Onun kastettiği kadınlarla el sıkışmaktı. Onu anladığımı söyledim ve Ahmet Bey bizi bürosunda karşıladığı vakit elimi uzatmadım. Otuzlarının sonlarına yaklaşmış, kendine güvendiği belli olan şık bir adamdı. Herhangi bir konu üzerinde konuşulduğu zaman, ki kendisi rahatça ve sıklıkla konuşuyordu, diyalogu yönetmeye ve ayrıca kendisinin dinlenmesine alışık olduğu anlaşılıyordu. İçinde olduğumuz küçük oda, itinayla sınıflandırılmış kara ciltlerin olduğu raflarla doluydu. Halil ve ben kahverengi renkli suni deriden koltuklara otururken Ahmet Bey de masasının arkasına çekilmişti. Anlaşılıyordu ki Halil durumu önceden konuşmuş ve benim vakıf hakkında bilgi almak istediğimi açıklamıştı. Ahmet Bey, bürosunun dışında bekleyen adamdan çay getirmesini istedikten sonra, koltuğunun arkasına doğru yaslandı ve vakfın faaliyetleri üzerinde durmaya başladı.

Başka bir adamla kaçıp eşini ve çocuklarını terk eden bir kadınınla ilgili olayı anlatarak başladı sözlerine. Adam çocuklarına doğru düzgün bakamayacak haldeydi ve onların bu durumu vakfın dikkatini çekmişti. “Ona dedik ki, boşa karını, sonra biz de sana yeniden evlenmen için yardım ederiz.” Ancak adam boşanmak için gerekli evrakları hazırlamak üzereyken eşi geri döndü. Beraberinde diğer adamdan doğurduğu çocuğu da getirmişti. Adam ikisini de evlerine aldı. Bu skandalın sonucu olarak aynı sokakta artık yaşayamayacaklardı; dolayısıyla evlerini sattılar ve onları kimsenin tanımadığı başka bir mahalleye taşındılar.

Bu adamın işi yoktu, o yüzden ona bir iş bulduk önce. Şimdi çalışıyor. Aslında, onun durumunu çalıştığı yere anlattık, zira ona biraz farklı davranılmasını istiyorduk. Yani biz insanlara sadece ekonomik açıdan, maddi açıdan yardım etmiyoruz, manevi bir yoldan da el uzatıyoruz.... Öyle berbat koşullar içinde yaşayan aileler olduğunda bizim sürdüğümüz yaşamlar yanlış görünüyor. Onları o koşullardan kurtarana kadar neyimiz varsa vermeliyiz, ne yapabilirsek yapmalıyız ve o zamana kadar içimiz hiç rahat etmemeli. Bu işin parayla ölçülemeyecek insani bir boyutu var.

Vakfın yardımları çoğunlukla hizmetle alakalıydı ve aynıydı: kullanılmış giysiler ve ev eşyaları, yemek, kömür, yurtlar, ulaşım, iş ya da eş bulmak için ya da okul kayıt ücretlerini ödemedede yardım. Vakıf, kendileriyle ilişki içinde olan şirketler aracılığıyla, belediye vasıtasıyla ve kişisel bağlantılar sayesinde erkekleri işe yerleştiriyordu. Hem erkek hem kız, üç yüz kadar lise ve üniversite öğrencisine aylık olarak mütevazı burslar (30 ABD Doları) veriyordu. Eğitim ise, vakfın faaliyetlerinin merkezi bir ögesini teşkil etmiyordu.

1 Bazı hastaneler, faturalarını ödemeyen hastaları rehin tutuyorlardı.

Öncelikle aç olanları ve zor duruma düşenleri beslemek istedik; aç insanların eğitimi düşünecek durumları yok. Ama eğitimle alakalı işler yapan başka İslami vakıflar var. Bazıları sadece eğitimle ilgileniyor... mesela, Fethullah Hoca'nın [Fethullah Gülen] vakıfları.... Biz onların karınlarını doyuracağız; başka vakıflar da onları eğitebilirler.

Bir miktar nakit para da yardım olarak veriliyordu. Örneğin, eğer biri hastane ücretini ödeyemez ve ödemediği için ayrılmasına izin verilmezse,¹ vakıf parayı öder, böylece hasta kişi salıverilirdi. Ancak vakıf, tıpkı belediye başkanı gibi, halkı mümkün mertebe belediyenin sübvansé edilen sağlık tesislerini kullanmaya teşvik ediyordu. Eğer semtte yaşayan birinin, örneğin bir kaza ya da sel sonrasında paraya ihtiyacı olursa, Refah Partisi'nin oradaki idaresi nakit para sağlayabilirdi. Ahmet Bey'in dediğine göre, verilen para geri istenmezdi. Birinin gerçekten ihtiyacı varsa eğer, onlara karşılık beklemeksizin yardım edilirdi.

Ama şöyle bir şey de olabilir.... Diyelim ki bugün bir aileye yardım ettik ve yarın o aile zengin oluyor.... Eğer bugün hatırlar da bize gelip para verirlerse, biz bunu elbette kabul ederiz ve çok nazikçe buluruz ve aynı zamanda o kişi de o yükü taşımaktan da kurtulmuş olur.

Bir başka deyişle, çok zor durumda olan bir aileye yardım etmek ve sonra onlardan o parayı geri ödemelerini beklemek vakfın ilkelerine aykırıydı. Ama insanlar, müsait durumda olduklarında para bağışarlarsa, o karşılıklı ahlaki yükümlülüğün yarattığı yükü de sırtlarından atabilirlerdi. "Bu bizi de onları da mutlu eder."

Vakıf borç vermiyordu. Borç sadece kişisel olarak bildikleri insanlara, uzun zamandır güvendikleri kişilere verilirdi. Arkadaşlara ya da aileye verilen paranın karşılık beklenmeden verildiği düşünülürse, bu makul görünür. Zira böylece borç ödeyememe ihtimalini ortaya çıkarıp tehlikeye düşmek yerine, toplumsal bağları güçlendiren birlikte alış veriş geçmişi büyümüş olur. Her ne kadar aile ve arkadaşlar paranın geri ödenmesini bekleyebilirlerse de, geri ödeme zaman sınırı olmadan gönüllülük esasına göre yapılır ve nakit değil de, aynı olabilir, hizmet karşılığında ya da sadakat çerçevesinde yerine getirilebilir. Yabancılarla borç olarak para verildiğinde, borcu toplumsal bağlara dönüştüren o gizemli karşılıklılık ve ortak yükümlülük kalmazdı; dolayısıyla paranın geri verilmesi talep edilir, bu zorlama türü ise vakfın dini ve kültürel ülkülerine tersti.

Vakıf, belediyeye ve Refah Partisi'ne resmen bağlı olmasa da, onlara beraber hareket ediyordu. Refah Partisi üyesi olan Ahmet Bey, arada bağlantı olmadığı hususunda oldukça sertti. Resmi bir

bağlantı yasadışı olurdu, bu sertliğin tek sebebi buydu belki, ama Ahmet Bey felsefi bir farkı da ortaya koyuyordu.

2 Takma bir isim.

Bu işin Refah Partisi'yle ilgisi yok. Ne yaparsanız yapın ama böyle şeyler çıkarmayın!... Ben Müslüman kimliği olan biriyim, fakat sırf Refah Partisi'nde çalışıyorum diye Refah'ın Müslümanların partisi olduğunu ya da Refah'ın misyonunun İslam olduğunu söylemek yanlış olur. Bir Refah Partili vakıfta bir hizmet görüyorsa, o vakfın Refah Partisi'nin vakfı olduğunu söylemek de yanlıştır. Güçlerin ayrılığının anlamını gerçekten düşünmek mühimdir.... Ben aynı zamanda Ümraniye Karakol Yaptırma ve Geliştirme Derneği'nin de üyesiyim; yani bunun Refah Partisi'yle hiçbir ilgisi yok.

Resmi olarak birbirinden bağımsız olsalar da, belediye, parti ve vakıf, yardıma ihtiyacı olanları belirlerken ve yardımları gerçekleştirirken kadro ve görev paylaşımında bulunuyorlardı. Birinin fakir olduğunu ya da yardıma ihtiyacı olduğunu fark edip de durumu Refah Parti üyesi olduğunu düşündükleri birine, belediyeye, ya da nadiren de olsa doğrudan vakfa bildiren genellikle bir komşu oluyordu. İhtiyaçları belirlemenin bir başka yolu da, kapı kapı dolaşıp, "Belediye şöyle şöyle yardım kampanyası düzenliyor. Bir şeye ihtiyacınız var mı?" diye soran parti üyelerini gönderip kapı kapı dolaştırmaktı. İhtiyacı olan bir insan parti kanallarıyla belediyeye haber veriliyor, sonra belediye o mahalledeki parti üyesine o kişinin ya da ailenin gerçekten de yardımı hak edip etmediğini tespit etmesi için yetki veriyordu. Parti üyeleri ihtiyatlı bir şekilde, ailenin alışveriş yaptığı bakkaldan ya da komşularından da bilgi alıyordu. Aileden muhtara gidip "yoksulluk belgesi" alması isteniyordu. Aile de o belgeyi vakfa getirir ve Ahmet Bey'in raflarındaki ciltlerden birine aile üyelerinden biri (kadın ya da erkek) adına dosya açılırdı.

Parti üyeleri kişinin ya da ailenin hakikaten fakir olduğunu teyit eder etmez, eve yemek, kömür ya da başka yardım getirirlerdi. Yardımı alanı utandırmamak için bunu incelikle yaparlardı. Ya da ailenin kullanılmış kıyafetler, ev eşyası ve diğer araç gereçlerin bulunduğu bir depoya kullanma imkânı verilirdi. Yardım genellikle sadece bir kez yapıldı. Ümraniye Hizmet Vakfı'nın idari amiri olan Mustafa Dikmen,² insanları yardıma bağımlı kılmak istemediklerini ifade etmişti. Hanehalkının erkeğine ücretli iş bulabilmek için her türlü çaba sarf edilirdi, bunun için de, belediye başkanının Halk Günü'nde kendisinden yardım isteyenlere yaptığı gibi, çoğu zaman belediyede iş bulunurdu. Mustafa Bey, iki yüz binden fazla insanın yaşadığı bu çok

yoksul semtteki ihtiyaçların büyüklüğü ile mukayese edildiğinde eldeki kaynakların kıtlığına işaret etmişti. Mustafa Bey, yalnızca ender durumlarda, örneğin bir kadın dulsa ve ona bakacak hiçbir erkek akrabasının olmadığı durumlarda yardımların süreklilik kazandığını belirtmişti. Ahmet Bey de aynı konunun üzerinde durmuştu. Kendisine, böylesi geçici yardımların yanı sıra, vakfın semtteki sorunları çözmeye yönelik olarak uygulamaya koymaya çalıştığı uzun vadeli programları olup olmadığını sorduğumda, bana şöyle cevap vermişti: “Bu ekonomide uzun vadeli yatırımlar yapmak imkânsız....Elimizde toplamayı başarabildiğimiz kadar para var ve o parayla belli ailelere yardım ediyoruz. Mesela, şu anda böbrek hastası olan yirmi hastanın diyaliz masraflarını ödüyoruz; onları hastaneye götürüp getiriyoruz.”

Belediye ve parti hayırseverlik faaliyetinde de etkindi. Gündüzleri oruç tutulan Ramazan ayında, belediyeye yoksullara hizmet olarak merkezi bir yerde özel çadırlar kurar ve buradan yemek verilir; böylece evlerinden uzakta olan çalışan insanlar, günbatımından hemen sonra yemek yiyebiliyordu. Akşamları ise, çocuklar için kukla gösterilerinin sahneye koyulması gibi ücretsiz halk eğlenceleri düzenleniyordu. 1995’in kışında, İstanbul’un bir varoş bölgesinin Refah Partili belediye başkanı, 1.500 ton kömürü bedava dağıtmıştı, Ramazan ayı boyunca 3.500 adet 250 kilogramlık erzak vermişti, yüz lise öğrencisine kıyafet tedarik etmişti ve bin çocuğun sünnet törenlerinin masraflarını karşılamıştı (Akıncı, 1999, 77). Sünnet törenlerinde, aynen evlilik düğünlerinde olduğu gibi, sünnet edilen erkek çocuk ve misafirleri için yeni giysiler, armağanlar almak ve eğlence düzenlemek icap ettiği için, birçok ailenin buna gücü yetmiyordu. Belediyeler o yöredeki ailelerin masrafa girmemeleri için kitlesel sünnet törenlerine mali destek sağlıyordu. Parti ve vakıf faaliyetleri kendi semtlerinin ötesine taşıyordu. Eylemciler kullanılmış okul kitaplarını, ayakkabıları, çantaları ve başka faydalı araçları topluyor, temizleyip onarıyor, sonra da güneydoğu gibi ülkenin yoksul bölgelerine ücretsiz olarak gönderiyorlardı. Refah Partisi, 1996 yılında, insanların ecza dolaplarında durup da kullanmadıkları ilaçları toplamak için kapı kapı dolaşılacak bir kampanya düzenlemişti. Toplanan ilaçlar doktorlarca elenmiş ve ardından Çeçenistan’a gönderilmişti.

Akıncı, Refah Partisi’nin yaptığı hizmetler yoluyla oy satın aldığı savını ortaya atmak için yukarıda bahsedilen rakamları sunuyor. Ancak seçim öncesinde bağışlarda bulunarak “oy satın alma”, Türkiye siyasetinde yaygın ve bütün partilerce girilen bir

iş. Seçim öncesi gecekondu evleri için tapu dağıtmak o kadar yerleşmişti ki artık, gecekondu mahallerindeki inşa faaliyetleri seçim öncesinde yoğunlaşmış ve bir semt, resmi olarak kuruluş tarzını kutlamak için seçim gününü isim olarak almıştı. Benim Refah Partisi'nin faaliyetleri ile onunla bağlantılı hayırseverlik faaliyetlerine dair gözlemlerim hem seçim öncesi hem de seçimi sonrası dönemlerini kapsıyor. Bu tür etkinlikler seçimlerden önce artmış olsalar da, daha sonra da devam ediyordu. Gerçi Mustafa Bey ve Ahmet Bey'in işaret ettikleri üzere, bu etkinlikler semtteki yoksullukla başa çıkmak için hiç de yeterli değildi.

Resmi Yoksulların Kendilerine Yardım Etmelerini Sağlamak

Mustafa Dikmen'le randevu ayarlayabilmek için, Ümraniye Hizmet Vakfı'nın kartvizitindeki telefon numarasını aradım. Vakfın resmi görevlilerinin kendilerini belediyeden ayırmak için döktükleri onca teri düşününce, telefon açıldığında oldukça şaşırıyordum, zira bana yanıt veren şahıs belediyenin merkezi saralındandı. Ahmet Bey'in kartvizitini kontrol ettim. Numaralar aynıydı. Elimdeki numaranın vakfın esas irtibat numarası olduğu açıktı. Belli bir şüpheyle bir taramadan geçirdikten sonra operatör beni vakfa bağladı. Şüphesiz Halil'in benim hakkımda ettiği iyi sözlerden olacak, öğleden sonrası için Mustafa Bey'le görüşmem için bana randevu verilmişti.

Belediye binasının bir köşe ötesindeki bir binada küçük bir bürosu vardı. (Mustafa Bey, belediyeyle arasında mesafe olduğunu göstermek için, ben kendisine daha bir şey sormadan binanın belediyeye ait olmadığını, vakfın binayı kiraladığını söyledi.) Dar basamakları tırmanarak birinci kattaki girişe geldim. Girişin başında cam bir bölme vardı, kapı açıktı ve içeri girdim. Hemen girişin başında, Mustafa Bey'in bürosunun dışında, onu bekleyen birkaç insan toplanmıştı. Yaşları itibarıyla orta yaşlı olanları da vardı yaşlı olanları da; ancak kıyafetlerine bakılırsa perişan görünüyordular. Kadınların o pahalı tesettürleri yoktu, eski püskü, solgun renkli köylü kıyafetleri vardı üzerlerinde. Eprimiş pantolonları, aşınmış ayakkabıları ve elde örülmüş kazakları olan adamlar sırtlarına duvara dayamışlardı. Kuyruğu atlamış olmaksızın ötürü kendimi biraz suçlu hissederken, Mustafa Bey'in bürosuna çağırıldım. Gri renkli küçük bir oda olan büro seyrek olarak döşenmiş, içinde bir masa, üç koltuk ve bir de büyük defterlerin olduğu bir kitap rafı vardı. Kapının yanındaki duvarda, Kâ-

be'nin bir resmini gösteren bir takvim asılı duruyordu, onun hemen altında da vakfın logosu basılıydı. Belediyenin logosunda, yine o aynı üsluptaki mavi eller bir çiçeği, fabrika yerine apartman bloklarını ve bir ağacı kucaklıyordu. Yine o aynı, kırmızı renkli, güneşe benzer bir katman mavi eller üzerinde alev alev yanıyordu. Mustafa Bey'in masasının arkasındaki duvarda, Osmanlı sultanı Fatih Mehmet'in portresinin bir kopyası asılıydı.

Mustafa Bey kısa, tıknaz bir adamdı. İslami tarzda itina ile kesilmiş kara bir çember sakalı vardı. Ceketinin altına, İslamcı erkeklerin tercih ettiği türden yakasız mavi çizgili bir gömlek giymişti. Masasının önündeki koltuğa oturup vakfın hayırseverlik faaliyetlerini kendi gözleriyle görmek istediğini söyledim. İsteğimi kabul etti ve vakıf hakkında biraz sohbet ettikten sonra, hemen yakınlarda olan, vakfın yardım dükkanını ziyaret etmeyi önerdi. Kapıda bekleyen insanları da yanına aldı ve dağınık bir grup halinde, birkaç binayı geçerek caminin yanındaki pembe renkli bir apartmana vardık. Zemin kattaki iki kapının üzerinde büyük bir tabelada "Ümraniye Hizmet Vakfı Yardım Pazarı" yazıyordu. Mustafa Bey, peşimizden gelen insanlarla beraber bizi pembe renkten demir bir kapıdan geçirerek kullanılmış giysilerin bulunduğu bir depoya getirdi. İnsanlar burada uzun dizilere özenle asılmış kıyafetlere bakmak için geziniyorlardı. Bir kadın küçük kızının üzerinde kışlık bir palto denerken, bir diğeri de çocuk ayakkabıları seçmeye dalmıştı. Yandaki koridordaki bir adam da kendine ayakkabı bakıyordu.

Mustafa Bey beni dışarıya çağırды ve bitişikteki kapının kilidini açtı. İçeride, özenle dizilmiş elektrik süpürgeleri, ütüler ve bulaşık makineleri, loş bir ışığın altında karmakarışık bir şekilde kümelenmiş ev eşyalarıyla yan yana duruyordu. Mustafa Bey, buraya gelen insanların muhtardan onaylı "yoksulluk belgesi" almaları gerektiğini söyledi. Ardından vakıf da söz konusu kişilerin gerçekten de muhtaç durumda olup olmadığını doğrulamak için gözden geçiriyordu. Bu insanlara genellikle yalnızca bir kez yardım edilirdi. Aksi taktirde, dedi Mustafa Bey, insanlar başkalarından gelen yardımlara bağımlı olurlardı. "Mesela, baba çalışmıyor diye bir aile fakir durumda ve biz de babanın çalışmadığını çünkü bütün gün kahvehanede oturduğunu öğreniyoruz. Şimdi biz bu aileye yardım edersek, onun bu kötü davranışına destek olmuş oluruz sadece. Ama birisi hastaysa ya da tek başına yaşıyorsa, ya da dulsa veya yanında yaşlı bir akrabası olan biri olursa, o zaman onlara muntazaman yardım ederiz." Buna destek ol-

sun diye, ezberinden bir Türk özdeyişine başvurarak şunu dedi: “Bir insana balık vereceğine ona balık tutmayı öğret.”

Vakıf, kimlerin yoksul olup olmadığını öğrenmek için başka kişilere ve örgütlere bel bağlıyordu. Örneğin, bu tür bilgiler, ülkenin belli bir bölgesinden göç etmiş insanlara yardım etmek için neredeyse her semtte kurulmuş derneklerden temin edilebilir. Refah Partisi üyeleri bir başka kaynaktı, özellikle de belli sokaklardaki sakinlerin izini sürmek için görevlendirilmiş semt “Müşahidleri”. (Refah Partisi’nin örgütsel yapısı aşağıda ele alınacak.) Bahsedilen bilgiler belediye'deki halkla ilişkiler dairesi aracılığıyla vakfa iletiliyordu. Mustafa Bey bu iletişim hattı hususunda son derece ısrarlıydı ve tıpkı Ahmet Bey gibi, vakıf, belediye ve Refah Partisi arasında başka bir bağlantı daha kurmamdan endişe duyuyordu. Üstüne basa basa, her ne kadar aynı amaçlar için çalışıyor olabilirlerse de, bunların üç ayrı şey olduğunu ve faaliyetlerinin ve özelliklerinin birbirinden ayrı olduğunu belirtti. Örnek olarak, Halk Eğitim Merkezi’nin belediyeye ait olduğuna dikkat çekti. (Bu Merkez, bir önceki Cumhuriyet Halk Partisi yönetiminin Halk Okulları’na benzer şekilde dersler açıyordu.) Öte yandan, Milli Gençlik Vakfı ise Refah Partisi’ne aitti.

Kullanılmış giysi dükkanına bakan, sade bir baş örtüsü takmış, yaşlıca ama hayat dolu bir kadın eşliğinde büroya geri döndük. Kendini yalnızca Neriman diye tanıttı ve geriye dönerken otuz yıldan fazla bir süredir Ümraniye’de yaşadığını ve buraya gelen ilk göçmenlerden biri olduğunu açtı bana. Şimdi ise yerel bir eylemciydi ve yardıma muhtaç insanları belirlemek ve onlara yardım etmek için çalışıyordu. Sıkılmış bir şekilde herkesi tanıdığını söyledi ve herkes de onu tanıyordu. Mustafa Bey’in bürosunun dışındaki kalabalık dağılmıştı, biz de böylece bürodaki yerlerimizi aldık. Neriman, kendisini iyi tanıdığı belli olan Mustafa Bey’le sohbet etmeye başladı. Mustafa Bey, Neriman’a sağlık tedavisinin nasıl gittiğini sordu ve ailesinin kederini paylaştığını söyledi. Sonra da işe geri döndüler. Neriman yeni bir “yoksul insanın” belgesini gösterdi ve bu olayı bir süre tartıştılar. Ben de o arada, Mustafa Bey’in bana verdiği yoksulluk belgesi dosyalarına göz gezdirdim. Kendi plastik bölmesinde özenle duran her bir belgede nüfus kağıdı fotoğrafı ve doğum tarihi, baba adı gibi kimlik bilgileri yer alıyordu. Mustafa Bey’in belirttiği gibi, partiye bağlılığa dair hiçbir bahis geçmiyordu. Refah Partisi ve İslami vakıflar yalnızca Refah Partisi üyelerine yardım etmekle suçlanıyordu, ki Ümraniye’deki bu faaliyetlere katılan herkes bu suçla-

3 Berik (1995), Çınar (1989) ve White (1994), bu dönemdeki parça başı çalışmayı ve taşeron çalışmayı betimliyorlar.

mayı yadsıyordu. Mustafa Bey, çekilen bazı fotoğraflardaki kadınların başlarının açık olduğuna dikkatimi çekti.

Mustafa Bey'e, kadınların evlerine gelir getirmelerini sağlayacak becerileri edinmelerine yardım etmeye benzer, ailelere yönelik uzun vadeli yardım programları olup olmadığını sordum. Karşılık olarak, vakfın aralıklı olarak kermesler düzenlediğini, bu küçük ölçekli kamusal faaliyette kadınların kendi elişlerini başka kadınlara sergileyip satabildiğini söyledi. Bu kermesler kadınların eline gelir geçmesini temin etmekte yaygın olarak kullanılan bir yöntem, fakat ele geçen para ancak birkaç bin lira oluyor. Hem İslami hem de seküler bütün sivil örgütlerin aralıklı olarak düzenlediği bu özel etkinliklerin kadınlara sabit bir gelir getirmesi için güven duyulamaz. Örneğin Refah Partisi Kadın Kolları ara sıra düzenledikleri panayırılarda muhtaç ailelere para sağlamak için elişlerini satıyorlar. Diğer panayırılarda ise, kadınlar kendi işledikleri nakışları ya da yine kendi elleriyle yaptıkları süs bibloları satarak kazandıkları paraları ellerinde tutuyorlar. Ümraniye gibi semtlerde hayırseverlik faaliyetleri icra eden, bir grup eğitilmiş, laiklik taraftarı kadının başında olduğu, başarılı sivil örgütlerden biri olan Kadınlara Destek Vakfı ise, kermes konusunda bir yenilik getirmişti: İstanbul'un Batılılaşmış kalbinde kurulan bir dükkanda, orta gelirli olan insanlar, yoksul semtlerdeki kadınların yaptığı elişlerine ve yemeklere ulaşabiliyordu. Üreticiler yaptıkları iş için komisyon alıyor ve vakıf da masrafları kapamak için bir miktar payı elde tutuyordu.

Neriman konuşmamızın arasına girdi ve heyecanlı bir şekilde Kadınlara Destek Vakfı'nın programını bildiğini ve bunun iyi bir fikir olduğunu söyledi. Mustafa Bey'e buna benzer bir şeyi başlatması için baskı yapmaya başladı. Neriman cevap bekler bir şekilde sabırsızca öne doğru eğilmişken, Mustafa Bey'e de düşünceli görünüyordu. Konuşmaya başladığında, yeni bir dükkân fikrine hiç değinmedi ve onun yerine, tanıdığı bazı insanlardan evde birleştirilebilecek bazı parçaları alabileceğini belirtti. Vakıf, parçaları evlerindeki ailelere getirebilirdi. Bir başka deyişle, vakfın aracı olacağı parça başı işi ima ediyordu. Şirketler için düşük ücret karşılığı yapılan bir montaj işi, bir tür duvarsız kazançsız fabrika olan parça başı çalışma, 1980'lerdeki iktisadi dönüşümle birlikte kentsel alanlarda yaygın hale geldi. Aileye bir miktar gelir getirse de, sömürü oranının son derece yüksek olduğu bir işti ve kadın emeğinin kültürel olarak hafife alınmasından ve bu durumun beraberinde getirdiği düşük maliyetlerden çıkar sağlıyordu.³

Vakfın bölgedeki yaygın yoksulluğu ortadan kaldırmada çok az yol alabilmesi karşısında, Mustafa Bey'e, kadınlara para kazandıracak beceriler ve fırsatlar sağlamanın ailelere yardım etmenin ve yoksulluğu uzun vadede hafifletmenin bir yolu olduğunu söyledim. Ancak bölgedeki yoksulluğa rağmen, vakfın kadınların çalışması yoluyla aile gelirini artırma amaçlı hiçbir planı yoktu. Mustafa Bey'in eve dayalı parça başı iş önerisi bile muhtemelen hiçbir zaman uygulamaya konmayacaktı. Kendisinin ve Ahmet Bey'in açıkladığı üzere, vakfın faaliyetlerinin ideolojik vurgusu, ailelerin geçim sorunlarını erkeğin çözmesine dönüktü. Bu durum aynı zamanda, Ümraniye'deki Refah Partili eylemciler ve belediye yetkilileri için de geçerliydi. (gerçi daha sonra göreceğimiz gibi, kadın eylemciler açısından durum farklıydı.) Refah Partisi eylemcilerinin çoğu kadın olmasına ve partinin (çoğu bekâr olan) kadın öğrenciler için bilgisayar kursları açmasına rağmen, evli kadınlar ya da ev hanımları için, onlara fazladan gelir sağlamalarını ya da evde çalışıp para kazanmalarını sağlayacak becerileri edindirecek kurslar açılmamıştı. Yalnızca eliş kursları vardı ve kadınlar o amaç için düzenlenen kermeslerde yaptıkları şeyleri satıyorlardı. Bir önceki Cumhuriyet Halk Partisi'nin politikaları ise tam tersiydi. CHP belediyesinden mali destek alan Halk Okulları, sadece ailelere daha fazla gelir katmak için değil, açıkça, kadınları parasal açıdan ailelerinden daha bağımsız kılmak için, kadınlara yönelik olarak daktilo, dikiş, kuaförlük, okuma yazma ve benzeri beceriler edindiren kurslar açmıştı. Semtteki Halk Okulları'nın küllerinden doğmuş olan Ümraniye Kadın Merkezi gibi, bölgede çalışan laiklik yanlısı dernekler, yukarıda belirtilen amaçları paylaşıyordu.

Birçok aile için kermeslerdeki satışlardan ele geçen para çok şeyi fark ettirmiyordu, dolayısıyla bunun yanında akrabaları ve komşuları için ara sıra iş yapıyorlar ve çocuklarını çalışmaya gönderiyorlardı. Bir gün, Sevgi, komşusu olan Melek'e para karşılığında gözleme yaptırmıştı. (gözleme tanımlaması....) Melek de gözlemeyi yaptıktan sonra, Sevgi'nin evindeki salonun bir köşesine yerleştirilmiş masada bizimle beraber yemek yemeye gelmişti. Daha sonra oturma odasına geçmiştik. Bir yandan sohbet ederken bir yandan da yeğeninin çeyizi için masa örtüsü ören Melek'in yanına, arkasında yastıkların konduğu yatağa rahatça kuruldum. Melek içten, kırmızı yanaklı, dolgun ve hoş bir kadındı, geniş geniş gülüyor ve doğal bir şekilde davranıyordu. En büyük kız kardeşinin liseye gitmek istediğini ama onu okula gönde-

recek parası olmadığını anlattı bize. Altı çocuğu vardı. Kocasını bir kamyon şoförüydü. Kayıt parası ödemeleri gerektiği gibi, hem kataba hem de okul gereçlerine para bulmaları gerekiyordu. Okulda bile insanlardan fazladan para istediklerinden yakındı Melek. Örneğin, kızının okulu İngilizce öğretmenini özel olarak tutmuş ve ailelerden öğretmenin masrafını karşılamasını istemişlerdi. “Bütün okul binası için tam sekiz hademe tutmuşlar, aklın alıyor mu senin, her kata bir hademe. Bu çok fazla. O parayı başka işlere harcasınlar.” Ardından Melek’in kızı yan odadan gelerek aramıza katıldı. Zayıf bir kızdı, kötü bir elbise giymiş, narin ve keskin hatları olan bir yüzü ve geniş ve hoş bir ağız vardı. Gözlerini ağırbaşlı bir şekilde aşağı doğru dikmiş ve annesinin yanındaki yatağa oturarak dantel örmeye başlamıştı. Kızı da tıpkı annesi gibi elinde dantel işi olmadan bulmak neredeyse imkansızdı. O günün sonlarına doğru, Sevgi’ye Melek’in kızının geleceği hakkında ne düşündüğünü sorduğumda, kızın, karşı sokaktaki bir evin zemin katında, tişört dikilen bir atölyede çalıştığını söyledi bana. “Ama bence ona temizlik işi yaptırıyorlar, çünkü nasıl dikiş yapılır bilmez. Çoğu böyle şeylerle başlar işe.”

Halil’e kızın durumundan bahsettim ve Refah Partisi’nin, belediyenin ya da vakfın bu konuda bir şey yapıp yapamayacağını sordum. Ahmet Bey’in, vakfın okul yöneticileriyle görüşüp daha düşük bir kayıt ücreti sağlayarak ailelerin çocuklarını okula gönderebilmelerine yardım etmekle övünmüş olduğunu hatırlattım. Halil ayrıntıları hararetle defterine geçirdi ve bu işe bakacağını söyledi. Ahmet Bey ile bir kez daha buluştuğumda, vakfın okul ücretinin hiç olmazsa bir kısmını ödeyerek kızın okula gitmesini yardım edip edemeyeceğini sordum. Biraz öfkeli bir şekilde cevap verdi bana: “Bakın, aslında bizim normal olarak yaptığımız iş, devletin yapması gereken bir iş.” Vakfın yapabileceği şeyin, okul müdürüne gidip ailenin durumunu açıklamak ve okulu kayıt ücreti almaktan vazgeçirmek için ikna etmeye çalışmaktan ibaret olduğunu sözlerine ekledi. Birçok okul müdürünün mutabık olacağını iddia etti, ya da kabul etmezlerse eğer, vakfın okul ücretini ödeyeceğini belirtti. Ancak ben bu imkanı Halil’e anlatırken, sadece kafasını iki yana salladı ve sakın sakın, Melek’in kocasının bu tür bir yardımı hiçbir zaman kabul etmeyeceğini söyledi. “Çok gururlu o. Hem az para verse bile, her şeye rağmen bir işi var adamın, gerçek bir işi. Kabul etmez o yardımı.” Vakfın fakirlere başka türden yardımlar da sunduğunu belirttim ama Halil yine başını sallıyordu. “Muhtemelen sadece gerçekten

muhtaç insanlara yardım ediyorlardır. Mesela, işleri yoksa yalnız yaşıyorlarsa ya da yanlarında yaşlı bir akrabaları yaşıyorsa.” Galiba Halil’in haklı olduğunu kabul etmek zorunda kalmıştım.

Nitekim, İslami vakıfların sosyal refah işlevleri, siyasi süreçti sivil açıdan tamamlayıcı birer unsur olarak canlandırılırken, bu işlevlerin yoksulluğu ortadan kaldırma ve refah hizmetleri sağlama bakımından ne kadar etkili oldukları tartışılır. Sunulan bazı yardımların yoksul aileler için hiç yoktan iyi olduğu öne sürülebilir; ancak benim gözlemlediğim yardımların düzeyi, örneğin Birleşik Devletler’deki kiliselerin ve yemek bankalarının sunduklarından oldukça düşük bir seviyede ydi. Bu durum kısmen kaynak kıtlığını yansıtıyordu; fakat bir başka sebep de, eve ekmek getirenin erkek olduğunu vurgulayan ve kadınların ekonomik getiri sağlayabilecek bir özne olabileceğini reddeden bir aile felsefesi ydi. Yardım almadan utanılmasının ve yardım alan bir erkeğin ailesine destek olamadığı sonucunu ortaya çıkarması da, çaresiz olmasa bile yoksul bir halde yaşayan ailelerin durumunu düzeltmenin önünde engel teşkil ediyordu. Diğer yandan, İslami olmayan dernekler ise, kadınların iş fırsatlarının üzerinde duruyor ve bu fırsatları azami olarak artırmaya çabalıyordu. Ancak onlar da bu faaliyeti gerçekleştirirken, kadınları Türkiye’nin genişleyen teknolojik tabanına ve hizmet ekonomisine katkı koyabilecek özneler olarak görmek yerine, kadınları kuaförlük gibi “kadın” işlerinde eğitiyor, ya da ara sıra düzenlenen kermeslerde eşyalarını satan, ev eksenli çalışan zanaatçı kadın paradigması içinde kalıyorlardı. Kadınlara Destek Vakfı’nın açtığı elişi dükkanı bile bu ilkenin basit bir uzantısı ydi.

Hayırseverlik faaliyetlerine yaratıcı bir ilave olarak, Refah Partisi ve Ümraniye Hizmet Vakfı, bana zengin ailelerin yoksul ailelerin çocuklarını nüfuslarına geçirdikleri bir Osmanlı adeti olarak sundukları bir geleneği yeniden canlandırmışlardı. Eğer zengin bir aile bu türden bir şeye ilgi duyduğunu ifade ederse, Refah Partisi, eylemcileri ya da vakıf yoluyla, zengin ailenin bir mensubunu, yoksul aileyle, genellikle de yoksul ailenin evindeki bir akşam yemeğinde bir araya getirirdi. Misafirler yemeği beraberlerinde getirirler ve hep birlikte yemek yerlerdi. Aileler arasındaki ilişki kişisel bir ilişki olarak yorumlanırdı ve zengin aile uzun vadeli ekonomik yardımı üzerine aldığı gibi, yoksul ailenin üyelerinin eğitimini de üstlenebilirdi. Bu uygulamanın ne kadar yaygın ve ne kadar başarılı olduğunu ve ne kadar zamandır sürdüğünü belirleyemedim. Bana söylendiğine göre, bu tür yardıma

girişen zengin ailelerinin üyeleri genellikle kadın oluyordu. Kaldı ki bu durum, uzun da bir geleneği olan, Cumhuriyet Dönemi'ndeki, ve Osmanlı zamanlarındaki seçkin kadınların hayırseverlik yapmalarına denk düşüyordu. Zengin ailelerce evlatlık edinilmesi, hâlâ görülen bir uygulamaydı. Bir arkadaşımın seçkin, laik ve sıkı Kemalist olan ailesi, genç bir köylü kızını kendi evlerinde yaşaması için getirmişti. Kendi odası vardı ve yemekten, temizlikten ve diğer hizmetlerden sorumluydu. Aile de onu yetiştirmesinden, güvenliğinden, kısmen eğitiminden ve nihayetinde evliliğinden için tam olarak mesuldü. Bu seçkin ailenin yaşlıları, kızı münasip bir damat bulmuş, evlilik öncesindeki görüşmelerde kızın ölmüş olan anne babasına vekâlet etmiş, çeyiz hazırlamış ve düğün masraflarını ödemişlerdi. Zengin ailenin çocuklarıyla eşit durumda olma ya da miras hakları anlamında, bu tabii ki gerçek bir evlat edinme değildi. Daha doğru bir şekilde ifade etmek gerekirse, zengin aile genç kızı himayesi altına alıyor ve ailedeki herkes için temel görevleri yerine getiriyordu: toplumsal bir kimlik, başınızı sokabileceğiniz bir yer, koruma, yemek ve iyi bir evlilik. Bir başka deyişle, yoksulların "evlatlık edinilmesi" adeti, tıpkı diğer İslami hayırseverlik faaliyetleri gibi, kültürel gelenekleri ve yaygın siyasi stratejileri yansıtmakla birlikte İslami değerlere de işaret ediyor.

Resmi Özerklik, Paylaşılan Görevler

Parti, semt dernekleri ve vakıf arasında resmi bağlar olmakla beraber, bunlar partinin gündemiyle gayriresmi olarak ilişkilendirilip aralarında eşgüdüm kurulduktan sonra parti gündemine tabi kınılıyordu. Ahmet Bey'e Refah Partisi'nin bir sonraki seçimleri kazanamaması halinde vakfın faaliyetlerinin bundan nasıl etkileneceğini sorduğumda, vakfın Refah Partisi'yle ilişkili olmadığını ve belediyeyle de herhangi bir bağlantısının bulunmadığını belirtti. "Belediye başkanı yalnızca bu işin başlaması için teşvik etti. O bizim büyüğümüz, yoksa onun vakfın bünyesinde herhangi bir yasal yetkisi yok. Ama, elbette belediye başkanımız 'bu ailenin durumu böyle böyle, yardım edin' dese, tabii ki ihtiyacı olan insanlara yardım etmek bizim görevimiz."

Ahmet Bey, vakıftaki görevi için hiçbir ücret almadığını iddia etti. Yerli Müslüman işadamlarından, işletmelerden ve büyük şirketlerden gelen çeşitli bağışlarla vakıf işlerinin finanse edildiğini söyledi. Vakıf, özel bir şirket tarafından işletilen ve belediye tarafından kullanılan sağlık merkezinden kira geliri elde ediyordu. Belediyeyle vakıf arasındaki diğer finansal ilişki Ahmet Bey'in sa-

hip olduğu şirket aracılığıyla sağlanıyordu. Mesleki olarak ne işle meşgul olduğunu sorduğumda, Ahmet Bey kesin bir cevap vermedi ve “Bir onu bir bunu. Ticaret yapıyorum” dedi. Ancak işiyle ilgili hevesi, suskunluğunun üstesinden geldi. “Ümraniye’nin tamamında belediye tarafından kullanılabilir olan kapı numaralarını yapıyoruz.” Bunların kendisi tarafından tasarlandığını söyledi ve sarı zemin üzerine işlenmiş plastikten mavi numaraları gururla bana gösterdi. “Ümraniye’deki tüm hanelere bunlardan gerekecek” diye ekledi. Gerçekten de belediyenin tanıtım dergilerinden birinde bunların resmini görmüştüm. İki yüz binden fazla insanın yaşadığı böyle bir ilçede bu türden bir işten elde edilecek kârı sessizce hesapladım. Tüm ilçenin ve belediyenin bilgisayar ortamındaki genel görünüşü üzerine çalıştığını da ekledi. Yapılan işten alınan apaçık bir karşılık olmamasına rağmen, en azından şurası aşıkardı ki Ahmet Bey vakıf için gönüllü olarak çalışıyor gibi görünmesine karşın, belediye sözleşmelerinden kazanç sağlıyordu. İktidardakilerin yakın dostlarının ve ideolojik ortaklarının bundan yararlanmaları ve nüfuz elde etmeleri Türk siyasal yaşamında alışılmamış bir şey değil, bunun ille de yasadışı olması gerekmiyor. Ancak bu kendisinin kayırmacılıktan muaf olduğunu iddia eden bir parti içindeki yakın çevrelerin kollanmasıyla ilgili söylentileri artırıyor. Gerçekten de, bir sonraki yıl Ahmet Bey vakıf faaliyetlerini, belediye binasından birkaç dolmuş durağı uzakta olan Ümraniye’nin farklı bir mahallesindeki yazıhanesine taşıdı. Bu yer değişikliğini irdelediğimde, “insanlar vakıfla belediye arasındaki ilişkiyi yanlış anlıyorlardı” diye açıklamada bulundu.

Akıncı (1999), İslamcılar tarafından yönetilen şehirlerdeki hizmet vakıflarının belediye ve partiyle ilişkili rüşvet ve kayırmacılığa bulaştıklarına ilişkin kanıtlar gösteriyor. Örneğin belediye ihaleleri için teklif sunan herkes, yerel hizmet vakfına “bağış” yapmak zorunda. Akıncı, bununla birlikte İslamcılarca yönetilen belediyelerce hizmet ve refah alanlarında sağlanan ilerlemelerin pek çoğunun, belediyenin ödemeleri yapamadığı durumlarda devlet hazinesince sübvansede edildiğini ve su, doğal gaz ve toplu taşımanın birim fiyatlarının yükseltilmesiyle karşılandığını ileri sürüyor. Mümkün olduğu zaman işsiz insanlara belediyede iş veriliyor, böylece işgücü şişiriliyor ve ortaya çıkan yük vergi mükelleflerinin üstüne yükleniyor. Akıncı, vergiler ve fiyat artışları yoluyla tüm ilerlemelerin tüketicilerce karşılandığını ileri sürüyor. Bununla birlikte, mali alanda Türkiye’deki yerel yönetimlerin elleri kolları bağlanmış durumda ve bu durum kaynak sağlamak

için alışılmışın dışında muhasebe ve anlaşma yapmaya yol açıyor. Aşırı merkezileşmiş bir sistemde, belediye yönetimleri parti liderlerinin ve yerel ihtiyaçlara görece ilgisiz olan Ankara'daki merkezi idarenin mali ve ideolojik şartlarına mahkûm durumdadılar. Belediyeler bütçe, tesisler ve az sayıdaki fonlar üzerinde sınırlı bir denetime sahip ve yerel kaynaklardan gelir oluşturmak için yetkiye muhtaçlar. Çoğu zaman kullanmak istedikleri arazi, altyapı ve kaynakların büyük bölümünü denetleyemiyorlar, bunlar merkezi hükümetin kontrolü altında bulunuyor. Dolayısıyla, yerel ihtiyaçları karşılamak için elde çok az kaynak var ve yönetimler arasındaki süreklilik de sınırlı. Hamilik-klientelist pratiklerle birleşen bu durum, ekip çalışmasıyla kayırmacılık arasındaki belirgin sınırı bulanıklaştırmaya eğilimli.

Ümraniye'nin eski merkez soldan belediye başkanı Şinasi Öktem'e Ümraniye'deki İslami vakıfların parayı nereden elde ettiklerini ve belediyeye ilişkilerinin ne olduğunu sorduğumda sınırlanmaya başladı ve kendi yönetiminin yerini almış olan Refah Partisi yönetiminin yozlaşmışlığına olan öfkesini dile getirdi (Gerçi kendi yönetimi de aynı şeylerden dolayı suçlanıyordu). "Bu işi ödeme yapmadan yaptıklarını iddia ediyorlar, ama bu doğru değil" diye çıkıştı. "Örneğin Ümraniye'deki çöp toplama sözleşmesi" belirli bir şirkete verildi (şirketin ve sahibinin ismini verdi). Kısa boylu, güçlü ve aynı zamanda hareketli bir görünümü olan eski başkan bir sigara daha yaktı. "Refah Partisi" diye devam etti, "İslami holdingler ve işletmeler tarafından destekleniyor". İslamcıların sahip olduğu önde gelen şirketlerin listesini ezberden sayarak, "Refah kendi taraftarlarına belli rakip veya solcu olarak bilinen firmalardan alışveriş yapmamalarını tembihleyen kampanyalar yaptı" diye belirtti.

Gerçekte, tüm yönetimler altında, belediye, parti ve Hizmet Vakfı ve Halk Okulları gibi kurumlar birbirlerine bağlıydı, eşgüdüm içinde hareket ediyordu ve birbirlerine mali açıdan da destek oluyorlardı. Şinasi Bey'in belediye başkanı olduğu dönemde, kız kardeşi belediyede çalışıyordu, daha sonra belediye desteğiyle Halk Okullarını işletti. Belediye başkanı Öktem, Halk Okulları'nın bazı toplantılarında konuşmalar yaptı ve partiden destek alınmasını teşvik etti. Belediye işleri ve sözleşmeleri, Halk Günleri'ni lobi yapmak için kullanan taraftarlara verildi.

Mustafa Bey bana belediye kliniğini gösterdi. Burası, Refah Partili belediye başkanının sağlık harcamaları için yardım isteyen kadını gönderdiği klinikti. Belediye ofislerinin bir blok yanında

yine belediyeye ait olan bir binanın zemin katında bulunuyordu. Mustafa Bey'e göre bu klinik bütünüyle Ümraniye Hizmet Vakfı tarafından donatılmıştı, daha sonra özel doktorlara kiraya verilmiş ve bu kira ise vakfı destekliyordu. Klinik çok temiz ve modern görünüyordu. Mustafa Bey Cumhuriyet Halk Partisi yönetimi döneminde burasının pis olduğunu, kötü yönetildiğini ve eskimiş aletlerin kullanıldığını öne sürüyordu. (Cumhuriyet Halk Partisi zamanında klinikte hasta olarak bulunmuş bir tanıdık bana aynı şeyi anlattı.) "Kendimiz burayı yeniden donattık." Hastalardan gelir durumlarına göre ücret alınıyordu, yoksul insanlar tedavi ve ilaca parasız sahip erişebiliyorlardı. Hatta, yoksul olmayanlar için de burasının ucuz olduğunu belirtiyordu. Başka bir yerde birkaç milyon bulacak bir tedavi burada 900,000 liraya mal oluyordu. Bürosunda beyaz önlüklü bir hasta bakıcıyla yan yana oturduk ve çay söyledik. Ramazan biteli bir ay olmasına rağmen oruç tuttuğu için Mustafa Bey çay istemedi. "Bazı Müslümanlar oruca erken başlayıp bir ay yerine üç ay oruç tutarlar" diye açıkladı.

Ahmet Bey'in dediklerine bakılırsa, vakıf gelecekte Ümraniye'de büyük bir hastane yaptırmayı istiyordu. "İstanbul'da çok sayıda vakıf hastanesi var ve bugünlerde çok iyi hizmet veriyorlar. Pek çoğu hastalara ücretsiz bakıyor; bunlar büyük lütuflar. Türkiye'de bu türden vakıfların bu kadar çok olmasının sebebi devletin bu konulardaki yetersizliği. Devlet yardım ediyor [fakirlere]...ama bu yeterli değil. Tüm alanlarda devletin bütçesi buna izin vermiyor." Ahmet Bey'in ofisinden ayrılırken, bazı Müslümanların geleneklerini ve Halil'in uyarısını göz önüne alarak elimi uzatmadım. Ancak Ahmet Bey gülümseyerek elini uzattı ve tokalaştık.

Refah Partisi'nin Örgütlenmesi

Vakfın faaliyetleri, gayriresmi bir şekilde olsa da, partiyle bağlantılı derneklerin ve faaliyetlerin oluşturmuş olduğu karmaşık bir ilişkiler yumağı iç içe geçmişti. Mahalle düzeyinde, Ümraniye Refah Partisi temsilcisinin altında Mahalle Yönetim Kurulu bulunuyordu. Bu kurulun altında baş müşahidler vardı. Her baş müşahid kendi mahallesindeki 250 ila 300 kadar insandan sorumluydu. Bu görev paylaşımı, yaklaşık olarak 300 kişinin olduğu oy bölgelerine göre saptanıyordu. Buna ilaveten, her baş müşahidin altında dört müşahid daha vardı. Aslında, her mahallede, her oy verme bölgesinde, her yetmiş beş kişiye en az bir müşahid düşüyordu. Bunlar genellikle gözlemledikleri insanlarla aynı yerde oturan kişilerdi. İstisnai bir durum ancak özel bir bölgesel ve

ya etnik kökene sahip bir kişi mahallenin diğer bölümü için gerekliyse söz konusu oluyordu; zira bunun aynı kökene sahip insanlarla ilişki kurmada daha etkili olduğu düşünülüyordu. Ümraniye'nin Çakmak mahallesinde Refah Partisi için çalışan 160 ila 180 civarında insan vardı. Neredeyse her sokak için bir kişi. Bu yapılanma, genellikle sadece seçim zamanında faal olan ve her seçim bölgesi için yalnızca birkaç kişi bulunduran diğer siyasi partilerin yerel örgütlenmelerinden farklılık arz ediyordu.

Müşahidlerin görevi herkesin ihtiyacını takip etmektir. Daha sonra bilgisayara aktarılan ayrıntılı yazılı kayıtlar tutuyorlardı. Bu bilgiler yalnızca ilçenin bilgisayarında tutulmuyor, Refah Partisi'nin başkent Ankara'daki bilgisayarına da aktarılabilirdi. Görünüşte parti delegeleri ve onların ekipleri haricinde geri kalanlar gönüllülerdi. Bir eylemci kendi çalışmasını "ücretsiz, dernek işi" olarak tarif etmişti. Bir diğeri kendi katılımını Huzur Sohbetleri'nden aşına olduğumuz bir dille açıkladı: "Eğer bir kimse rahatsızsa siz de öyle olmalısınız." Bu duygular eylemcilerin motivasyonlarının gerçek yüzlerini yansıtıyor gibiyse de, Refah Partisi'nin aktif üyelerine şebekeler ve iş sözleşmeleri aracılığıyla pek çok ekonomik ve siyasi fayda sağlandığını hatırlamak da bir o kadar önemli.

Baş müşahid, kendilerinden sorumlu olduğu insanlara bayram kartları yolluyordu. Bir kimse hastaysa, araba yollayarak doktora götürüyordu. Evlilik düğünlerine ve cenazelere gidiyordu. Müşahidler komşularını rahatsız etmeden sürekli izliyorlardı, herhangi biri desteğe muhtaçsa bunu dikkate alıp derneklerin hiyerarşisinin üstünde bulunanlara havale ediyorlardı. Özel kampanyalar esnasında, genellikle erkeklerin evde bulunduğu akşam saatlerinde kapı kapı dolaşıyorlardı. Evde yalnız olan kadınlarla konuşmak erkek müşahidler için uygun değildi.

Kadın Komisyonu (diğer deyişle Kadın Kolu) mahalle örgütüyle bağlantılıydı, ama gayrresmi bir şekilde. Eylemci kadınlar hafta boyunca komşularını ziyaret ediyor ve yine kapı kapı dolaşıyorlardı. Herhangi bir sokağa bağlanmış değillerdi, erkeklerden farklı olarak tanımadıkları kadınların kapılarını çalabiliyorlardı.

Delaney, incelediği Türk köyündeki kadınların toplumsal olarak değişime açık olduklarını, erkeklerin ise toplumsal olarak sınırları çizilmiş kimliklere sahip olduğunu belirtiyor. Evlilik öncesindeki kadınların esas değeri, ileride içine eşlerinin döllerinin konulacağı, toprağın teminat altındaki saflığı olan bakirelikleridir. Kadınların ailelerini terk ederek kocalarının ailelerine ve ha-

nelerine katılmaları beklenir. Bakirelerin bu değişebilir konumları, onlardan gelin olmalarının beklenmesi, kadınları, yer ve aile kökeni gibi diğer niteliklere bakmaksızın, paylaştıkları o bedenselliğe hapsediyordu. Öte yandan erkekler ise, bir toplumsal kimliğin taşıyıcıları olarak belirli aile ve kökenle ilişkilendirilip onu yansıtırken, her zaman için her erkeğe özgü olan bu kimliği temsil ederler ve ona göre davranırlar.

Böylece, kadın eylemciler erkeklere nazaran daha geniş bir alana yayılabiliyorlardı. Kadınların evlerinde onlarla İslamla ilgili sohbetler edip dersler yapıyorlar ve tıpkı müşahideler gibi ziyaret ettikleri evlerde gördükleri sorunları üstlerine bildiriyorlardı. Kadınlar vakıf için gönüllü olarak çalışıyorlardı ve Refah Partisi üyesi olmaları nedeniyle resmi olarak Refah Partisi'ne dahil edilmeyen Kadın Kolu ve Gençlik Kolu'nda ve sokak hücrelerinde çalışıyorlardı. Erkek eylemcilerden daha fazla olarak, tüm semt genelinde kadın ağları yaratıyor ve bunların içine nüfuz edebiliyorlardı; böylece, Refah Partisi'nin seçmen tabanının genişlemesinde işlev görüyorlardı. Yine de, vakfın önderliğine benzer biçimde resmi parti temsiliyeti de geniş ölçüde erkeklerin elindeydi.

Vakıflar: Yeni Politik Arena

Refah Partisi'yle sivil toplum arasındaki resmi olmayan bağlantıların önemli bir sonucu partiyle ilişkili faaliyetlerin partinin kendi kaderinden bağımsız olmasıdır. Yargıtay, araştırma yaptığım dönem olan 1997 sonbaharında anayasadaki din ve siyaset ayrımını ihlâl ettiği gerekçesiyle Refah Partisi'ni kapatmayı tartışıyordu (Parti Şubat 1998'de kapatıldı). Refah Partisi eylemcilerine bu durum gerçekleştiği takdirde örgütlerine ne olacağını sorduğumda “fark etmez” yanıtını aldım. Belediyede çalışan bir eylemci kısa ve öz biçimde durumu açıklamıştı: “Refah kapatılırsa on beş bin civarındaki seçilmiş politikacı işini kaybeder. Diğerleri resmîyet içinde değil ve bu yüzden de yollarına devam ederler.” Sorumu yanıtlarken Ahmet Bey her durumda kendi faaliyetlerini bir siyasi partinin değil bir hareketin parçası olarak gördükleri yorumunu yaptı. Bu ifade, genel olarak beklendiği üzere Refah Partisi kapatılırsa bir sonraki seçim dönemine kadar yeniden örgütlenemeyeceğine inanan Kemalistler ve Türk Silahlı Kuvvetleri için hoş olmayan bir haber.

Gerçekten de, o kış parti kapatıldığında, bir başka parti, Fazilet Partisi, Refah Partisi'yle hiçbir bağı olmadığını savunan bir İslami vakfın üyelerince kurulmuştu. Fazilet Partisi nazik bir şe-

kilde, eski Refah Partisi mensuplarını kendisine katılmaya davet etti. Dikkatli olan hükümet, Refah Partisi'nin basit bir yedeği olmadığından emin olmak için Fazilet Partisi'ni ihtiyatla izledi. Önceden gördüğümüz gibi, tanıdık bazı simaların haricinde, Fazilet Partisi mesajını değiştirdi; ancak çarpıcı bir şekilde etkinlik kazanan destek seferber etme yöntemi olan yerel siyasete dayanmaya devam etti. Yerel siyasetin merkezi unsuru sivil toplumdur. Türkiye'de bu rol İslami vakıflarca oynanmaktadır.

Türkiye'de vakıflardan çok daha fazla sayıda dernek olmasına rağmen, vakıflar İslami örgütlenme ağının içinde bilhassa önemlidirler. Osmanlı İmparatorluğu'nda kökleri bulunan vakıflar, özel olarak da İslami vakıflar, son yirmi yıldan beri hayır faaliyetinin önemli bir kanalı olarak sahneye geri döndüler. Bunlar ev, arsa, mağaza gibi tahsis edilmiş bir mülkiyetten elde edilen gelirlerin devamlı kullanımı temelinde kurulmuş olan yasal kuruluşlardır. Üye veya ortaklara sahip olmamaları nedeniyle dernek, klüp veya sendikalarından ayrılırlar. Dernekler üye olan insan gruplarından oluşurlar veya şirketler içinse, özel bir faaliyete katılan ortaklardır. Buna karşın bir vakıf kişilerin değil, mülkiyetin derneğidir. Katılımcıları üye veya ortak değil, "vakıftan kâr elde eden kimselerdir." (Zevkliler, 1996, 1438). Osmanlı döneminde vakıflar yoksullara ve fakirlere yardım etmek ve belirli bir aileye veya meslek erbabına sosyal, ekonomik ve eğitimsel destek sunmak için kurulmuşlardı. Bazıları yol yapımı veya yiyecek ve içme suyu dağıtımı gibi kamu hizmetleri de veriyorlardı.

Cumhuriyetin kuruluşundan sonra, yeni bir kurum, yani dernekler, vakıfların yanında yasal bir yer edindi. Bu dönemde pek çok amaç için dernekler kuruldu, buna bir zamanlar vakıfların alanında olan hayır faaliyeti de dahildi. Vakıfların yürüttüğü faaliyetlere benzer amaçlar için dernek kurulabilmesine rağmen, vakıflar mali gelir elde etmek amacıyla kurulabilirken dernekler bu amaçla kurulamaz. Bugün tüm dernekler, her iki yılda bir en az bir kez vakıfların ifade ettikleri amaçlara uygun biçimde kullanıp kullanılmadıklarını araştırmak için müfettiş gönderen Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün denetimi altındadır. Her yıl, bu uygulamadan muaf tutulmayan tüm vakıfların net gelirlerinin yüzde beşi vergilendirilir. Öteki vakıflar, örneğin kamu hizmeti verenler, vergiden muaftırlar. Derneklere benzer şekilde, belirli bir ideolojiyi, siyasi partiyi ve dini cemaati destekleyen vakıflar da mahkeme tarafından kapatılabilir; ancak vakıfların gözetimi derneklerden daha az katıdır. Fakat dernek kurmak daha kolaydır,

vakıflardan farklı olarak, hedeflerine ulaşmak için yeteri kadar mülk ayırmadan da dernekler kurulabilir. Erken Cumhuriyet döneminde derneklerin sayısı artarken vakıflarınki azalmıştır. Ancak izleyen yarım asır içinde derneklerin popülaritesi pek çok kez azalmıştır ve sonuçta vakıflar tekrar gün yüzüne çıkmışlardır.

Derneklerin Gizli Hayatı

Dernek terimi bugünkü kullanımında Batıda gelişmiş sivil kurum biçimi olan dernek, cemiyet veya klüp anlamına gelmektedir. Ancak dernek terimi uzun bir geçmişe sahiptir, Anadolu'da köylülerin düğün ve benzeri bir olayı tartışıp planlamak için bir araya gelmeleri anlamında kullanılıyordu. Modern sivil görünümünde dernek, ortak bir amaç, fikir veya çıkar etrafında resmi olarak örgütlenmiş insan topluluğudur. İlkesel olarak, dernekler ekonomik derneklerden siyasi partilere kadar her şeyi kapsayabilirler. Buna rağmen, modern ve resmi tanımıyla *dernek*, siyasi partileri, devletin kurduğu, üyeliği gönüllülüğe dayanan kurumları ve başlıca amacı kâr etmek olan örgütleri dışında bırakır. 1908 Anayasası sonrasında kurulan ilk yasal dernekler, Osmanlı uyruklarına serbestçe bir araya gelme hakkını açıkça vermişti (Bundan önce de yasadışı dernekler vardı). Anayasayla, devlet hukukuyla ve kamu ahlakıyla çelişmediği sürece derneklere izin verildi. Bu dönemde pek çok dernek sosyal görev ve sosyal refah hizmetleriyle ilgileniyorlardı; yaşlıların bakımı, fakir çocukların korunması, özürliülerin eğitimi gibi, devletin ancak sonradan üstlendiği görevlerle uğraşarak hizmet açıklarını kapatıyorlardı. Erken Cumhuriyet dönemindeki bazı dernekler Atatürk'ün emrettiği milliyetçi, modernist yolu uygulamaya hasredilmişlerdi. Bu kurumlar, ulusal kültürü teşvik eden Halkevleri, yeni bir ulusal tarih ve dil yaratmanın araçları olan Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu idi. Cumhuriyeti kuranlar, serbestçe toplanma hakkı konusunda kuşku duymak yerine derneklerin gücünün farkına vardılar ve Cumhuriyetçi değer ve ideallerin kabulünü yaygınlaştırmak için onları kullandılar. 1990'larda Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği gibi pek çok derneğin varlık gerekçesi hâlâ Atatürk'ün toplumsal devrimini korumaktır.

1924 Anayasası dernekler üzerinde belirli sınırlamalar öngör-meyerek denetimi hukuk sistemine bırakmıştı. Bu durum, farklı hükümetler uygulamaya konabilir yasalar çıkardıkça, kısıtlama ve serbestleştirmenin birbirini izlemesine açık kapı bırakıyordu. Örneğin 1953 Kanunu, dini amaçlar için miting düzenleyenlere

yüksek para cezaları verilmesini öngörüyordu. 1961 Anayasası, toplu gösteri ve yürüyüşlere izin vererek dernek hürriyetini genişletti ve serbestleştirdi. Dernekleşme hürriyetine, kamu düzenini ve genel ahlakı tehdit etmemek gibi yalnızca genel bazı kısıtlamalar kondu. Buna karşın, hâlâ bir miting düzenlemeden önce yetkililere bildirmek gerekmekteydi ve toplumsal kurallara ve yasalara uymayan dernekleri kapatma yetisi mahkemelere verilmişti. İşçi sendikaları ve siyasi partiler ayrıca ele alınmıştı. Ancak 1960'larda kamu çalışanları sendika kurma hakkını kazandılar.

Daha önceki yasalarla karşılaştırdığımızda, 1972 kanunları dernek yaşamını kuşatan kısıtlamalarıyla özel bir konuma sahipti. Yasaklanan dernek türleri arasında din, dini mezhepler ve tarikatlar temelinde kurulanlar, aile ve ırk temelli olanlar, gizli örgütler, bölgesel ayrımcılığı ve bir bölgenin, ırkın, toplumsal sınıfın, dinin ya da mezhebin diğeri üzerindeki tahakkümünü destekleyenler, dini duyguları kışkırtan ve devleti ve toplumsal düzeni yıkmak için onları kullananlar, anayasayı değiştirmeyi hedefleyenler, Atatürk'e, onun faaliyetlerine, anısına veya Türk devletine hakaret edenler, bir siyasi partiyi tutanlar, bir siyasi partiyle çalışanlar veya bir seçimde bir adayı destekleyenler (veya engelleyenler), insan hakları ve özgürlüklerini baltalayanlar ve suç işlemeyi hedefleyenler bulunmaktaydı. Öğrenci eylemciliğinin yaygınlığı, öğrencilerin siyasi etkinliklerine özel bir şüpheyle yaklaşılmaya sebebiyet veriyordu. Siyasi partilere üye olan öğrencilerin öğrenci derneklerine de üye olması yasaktı ve bazı durumlarda öğrenci dernekleri yasaklanıyordu. Eli kulağında olan olayların habercisi olarak, Anayasa Mahkemesi'ne siyasi partileri kapama yetkisi verilmişti. 1972 kanunu bir siyasi partiden atılan veya bir partinin kapatılmasına neden olan bir kimsenin beş yıl süresince dernek kurmasının ya da yönetmesinin yasaklanmasını şart koşuyordu. Benzer şekilde, yasadışı faaliyetlere karıştığı için yasaklanan dernekleri kuranların başka dernek kurması da yasaktı.

Bu sınırlamalara rağmen, dernek sayısı artmaya devam etti, 1938'de 205 olan sayı 1971'de 40.170'e, 1981'de 53.657'ye çıktı. Devletin dernekleri korku içinde dizginlemeye çalışması bir yönüyle de bu rakamlardaki artışa bir yanıttı. 1938 ile 1946 arasındaki ekonomik durgunluk ve İkinci Dünya Savaşı'nın altüst oluşlarıyla belirlenen bu dönemde, derneklerin sayısı ancak cılız bir artış gösterdi; ancak 1950 sonrasındaki göreceli istikrar ve serbestlik koşullarında artmaya başladılar. Bu dönem, ekonomi çeşitlendikçe ve toplumsal sınıf temeli karmaşılaştıkça ve kırsal nüfus kitlesel bi-

çimde kentlere akmaya başladıkça artan bir çoğulculuk dönemi idi. Seçimlerin yanı sıra, söz konusu dernekler de ortaya çıkmakta olan grupların kendisini temsil edebilecekleri alanlar açıyorlardı. Dernek yaşamının aşırı gelişimi yalnızca rakamsal artış meselesi değildi, aynı zamanda çeşitlilikteki artışı da kapsıyordu. Toplumsal ve kültürel örgütlenmelerde hızlı bir artış vardı, aynı zamanda kente göçen nüfusun ihtiyaçlarıyla boğuşurken devletin bıraktığı boşluğu doldurmaya girişen dini kurumların sayısı da artıyordu.

1950'lerde çok partili siyasete geçişten sonra bir yandan gelişmekte olan pazar ekonomisi meslek örgütlerinin sayısını arttırırken, özel çıkar grupları da İslamcı, liberal ve milliyetçi gündemler etrafında oluştu. O zamandan bu yana, Türkiye üç defa siyasi tıkanma ve askeri müdahale yaşadı. 1960'ta gerçekleşen ilk müdahale, gittikçe otoriterleşen iktidar partisine karşı meclis muhalefetine önünü açtı. 1960 darbesi düşünce ve dernekleşme özgürlüğünü teminat altına alan bir anayasayı ortaya çıkardı. Bundan sonra siyasi partilerin, çıkar gruplarının ve sivil derneklerin sayısı olağanüstü arttı.

1971 ve 1980'de meydana gelen sonraki iki askeri darbe, 1960'tan itibaren, bazısı şiddet yoluyla hızla çoğalan bu alternatif toplumsal güçlerin özerkliğini dizginleme çabasıydı. 1960 ile 1980 arasında neredeyse tüm meslek gruplarını temsil eden örgütlerle birlikte pek çok insan hakları örgütü de kuruldu. Eğitim kurumlarında ve siyasi partilerde öğrenci ve kadın grupları ortaya çıktı. Güçlü sendikalar kuruldu. Öte yandan pek çok dernek grup çıkarlarını temsil etmekten ziyade fazlasıyla siyasallaştılar ve ideolojik üstünlük kazanmaya, hatta devleti yıkmaya yöneldiler. Bu durum, 1980 darbesini getiren gruplar arasındaki şiddet ve kutuplaşmaya yol açtı. 1980 darbesinden sonra, 1982 yılında, 1970'lerin vahşi toplumsal kargaşasının tekrarlanmasını engellemek isteyen ordunun katı gözetiminde daha sınırlayıcı bir anayasa bir önceki görece liberal belgenin yerini aldı. 1980 darbesinden sonraki on yıl içinde ideolojik ve toplumsal amaçlı derneklere kısıtlamalar getirildikçe, denge bu sefer tekrardan bu amaçları gerçekleştirmenin aracı olarak vakıflara doğru kaydı.

İronik olan şu ki, tavizsiz Kemalist ordu bu dönemde İslami sivil faaliyetin genişlemesi için sahneyi hazırladı. Ordu, Komünizm tehdidini önlemek için araçlar bulma ve 1970'lerin ideolojik ayrılıklarıyla bölünmüş bir ülkeyi yeniden birleştirme çabasının içinde, İslamın kamusal alanda ifade edilmesini teşvik etti ve İslami yayınlara izin verdi. İslami grupların en radikal şekilde

ideolojik olanlarını baskı altına alırken, birleştirici etkiye sahip ideolojilere sahip olanlarını ve bir tehdit oluşturmayanlarını teşvik etti. Solcu görüşe sahip dernekleri ezdi, böylece ekonomik ve sosyal adalet mesajları işlemeleri için başkalarına, İslamcılar gibilerine alan açtı. Gerçekte daha önceden gördüğümüz gibi bir kısım solcu İslamcı saflara geçti.

1983 sonrasında sivil toplumun yayılmasını sağlayan diğer önemli etken ise, internet, kablolu televizyon ve telefonların ve televizyonların ülkenin en ücra köşelerine kadar yayılması aracılığıyla küresel iletişim ağına bağlanılmış olmasıdır. Sonradan hükümet denetimindeki televizyon ve radyo tekelinin kaldırılması çeşitli siyasi ve dini görüşleri savunan istasyonlarının, bilgi kaynaklarının ve eğlence biçimlerinin patlamasına yol açtı. Dergi ve kitap basımı arttı ve araştırma enstitüleri ve özel üniversiteler mantar gibi bitti.

Bu hengame içinde İslami görüş ve gruplar özellikle öne çıktı. Farklı renkten İslamcılar bir dizi radyo ve televizyonunu denetimleri altına aldılar, gazete ve dergi yayımladılar. Entelijensiyaları saygı gördü, fikirleri yaygın olarak tartışıldı. Dini eğitim veren okulların hem erkek hem de kadın mezunları artan biçimde üniversitelere girdiler. Muhafazakâr Müslümanlar işçi konfederasyonu (Hak-İş) ve iş derneğine (MÜSİAD) sahiptiler. İslami sivil gruplar Türkiye'deki en örgütlü kesimler arasındaydılar. Öte yandan bu gruplar hiçbir biçimde birlik halinde değildiler, daha önceki bölümlerde de tartıştığımız Türk İslamı'nı karakterize eden pek çok farklı pozisyon ve pratik ve buna denk şekilde siyasi ve sivil mobilizasyona yönelik farklı konum bulunmaktaydı. Örnek vermek gerekirse, MÜSİAD üyeleri ille de Refah Partisi'ne oy vermiyorlardı veya işçi hakları konusunda Hak-İş konfederasyonu ile hemfikir değillerdi.

Sivil toplum daha çok farklılaştı. Yeni siyasi aktörler sahneye çıktı: kadınlar, işadamları, çevreciler, şehre göç edenler, İslami mühendisler, Yuppiler ve X Kuşağı mensupları. Olası tüm konular etrafında örgütlenen gönüllü derneklerin sayısı hızla arttı. Türkiye 1980'lerin başında devletçi ekonomiden neoliberal ihracata dayalı ekonomiye geçtiğinde, bu durum sınıf atlama ve ticaret için daha elverişli bir ortam talepleri için yeni fırsatlar yarattı, iş ve meslek derneklerinin güçlenmesini teşvik etti. Kadın grupları yasal ve suça ilişkin kuralların değiştirilmesi için başarılı bir biçimde lobi yaptılar. Feminist gruplar kadına ulus için ahlaki rol modeliği biçen devlet feminizmi modelinden uzaklaşarak birey-

sel ifade özgürlüğü için başkaldırdılar. Duygu Asena'nın 1985 yılında basılan çok satan romanı *Kadının Adı Yok* bu yeni feminist alanın müjdecisiydi. Türkiye'de olay yaratan bu romanda, çalışan bir kadın cinsel özgürlükten haz duyuyor ve kariyerini ve bireysel özgürlüğünü korumak için evliliği reddediyordu.

1993 yılı itibariyle Türkiye'de 65,000 sivil örgüt bulunmaktaydı. Bunların büyük bölümü derneklerdi, yalnızca 2,500 tanesi vakıftı (Gönel, 1998:21). Vakıflar, geleneksel İslami ilişkileriyle bağlaşıklık, hayırseverlik ve kamu faaliyetine ilişkin geçmişleriyle ve denetimden görece uzak oluşlarıyla, yeni ekonominin eşitsizliklerine ve ekonomik altüst oluşlarına İslami bir yanıt olarak vakıflar, bir rönesans çağı yaşadılar. 1960'larda ve 1970'lerdeki hükümet karşıtı faaliyetleriyle lekelenen derneklerden farklı olarak, vakıfların uzun ve saygıdeğer bir geçmişi vardı. Bu husus, bugünkü vakıfların Osmanlı dönemindeki vakıfların yaptığı gibi, devletten beklenmeyen veya devletin yapamadığı sivil hizmetleri yapması bakımından çok benzer olduğuna işaret eden İslamcılar tarafından işlendi. Okul sorununu ele alalım. Devlet okullarının her sınıfında doksanla yüz arasında öğrenci bulunuyor. Tesisler yetersiz, öğretmenler düşük ücret alıyorlar ve Ümraniye'de gördüğümüz gibi, veliler vermeye güçlerinin yetmediği harçları vermek zorundalar. Kızlar ve erkeklerin sınıflarda birarada oturmaları bekleniyor, ki bu yakınlık dini açıdan muhafazakâr aileleri korkutuyor. Velilerin bu duruma verdiği yanıtlardan biri de devletin açtığı imam-hatip okulları türünden alternatif eğitim hizmetlerine yönelmek. Diğer bir çözüm ise, özellikle de İslami vakıfların eğitim sağlamasına veya sübvans etmesine bel bağlamak oldu.

Devletin yürüttüğü imam-hatip okulları muhafazakâr aileler tarafından gitgide alternatif bir eğitim şekli olarak görülüyor. Bu okullar, ilk haliyle hükümetin onayladığı laik din uzmanlarının camilere ve diğer din kurumlarına atanmasını sağlayan ilahiyat okullarına girecek öğrencilerin yetiştirilmesi için tasarlanmıştı. 1980'lerden sonra hızla laik düşünceli olmayan yetkililerin eline geçti ve daha sonra bu okulların görev alanı, ayrılmış derslikler ve çocuklarının eğitiminde dini unsurlar arzulayan muhafazakâr ailelerin çocuklarına eğitim vermeye doğru genişledi. Diğer okullarda öğretilenlerle dini birleştiren müfredatlarıyla birlikte, bu okulların daha kaliteli eğitim sağladıkları düşünüldü.

Ancak hükümet İslami köktencilik olarak algıladığı şeye karşı mücadelesi dahilinde, bu okulların alternatif eğitim biçimi olarak kullanımını zayıflatmaya veya ortadan kaldırmaya çalıştı.

1997’de zorunlu eğitimin beş yıldan sekiz yıla çıkarılması pek çokları tarafından çocukların eğitim başarısını geliştirmekten çok, İslami okulların altını oyma amaçlı olarak algılandı. Bu karar, yeni ihtiyaçları karşılamak amacıyla çok sayıda yeni öğretmenin yetiştirilmesi karmaşasına yol açtı; ancak ilk aşamada İslami okulları bu derece popüler hale getiren koşulları gözetmedi: maliyet, kalite, ahlaki olarak şekillendirildiği düşünülen bir müfredat, velilerin kızlarını okula yollamasını mümkün kılan erkek ve kızların ayrılması. (Önceki beş yıllık zorunlu eğitime rağmen, 1990 yılı itibarıyla erkelerin yüzde 11’inin okuma-yazma bilmesine karşın kadınlarda bu oran yüzde 28’di [SFYD, 1995: 24]. Bu pay, kadınların yüzde 48’inin okuma-yazma bilmediği doğu ve güneydoğuda çok daha fazlaydı [TESEV, 1997:29].)

İslami vakıflar yasal ve yasal olmayan pek çok Kur’an kursu açtılar. İslamcı eylemciler yoksul çocuklarından kamu okullarında olduğundan farklı olarak ücret almadılar. Ümraniye’deki Refah Partisi şubesi ve Hizmet Vakfı ilköğretim öğretimi için doğrudan mali destek sağlamamakla birlikte, kullanılmış kitap ve okul üniforması tedarik ediyorlar, üniversite öğrencilerine küçük çaplı burslar veriyor ve kız ve erkek öğrencilere özel olarak ayrılmış yurtlar için mali destek sağlıyorlardı. Fethullahçılar yüksek kaliteyle yönetilen bir vakıf ağı kurdular, Türkiye ve Orta Asya’daki orta ve yüksek okul öğrencilerine mali destek sağladılar. Refah Partisi’yle ilişkili olan vakıflara benzer şekilde, birbiriyle resmi bağlantısı bulunmayan bireysel vakıflar halinde örgütlendiler; bununla birlikte bu vakıflar tümü ideolojik talimatları karizmatik vaiz Fethullah Gülen’den alıyorlardı. Sivil toplumun devletin işlevlerini devralmak üzere yeniden oluşumu 1980’lerde Türkiye’nin devletçi ekonomi politikasının inişe geçişiyle ve devletin yurttaşlarına gelişim sağlama yeteneğine olan güven eksikliğiyle çakişti.

Bugünkü vakıflar ise başka avantajlara sahip. Yaptıkları her şey için polisten izin almaları gereken derneklerden farklı olarak, vakıflar görece olarak daha rahat çalışabiliyorlar. Sermaye veya mülk tahsis etmeyi gerektirdiğinden vakıf kurmak daha güç olsa da, bir defa kurulduğunda en az hükümet nezaretiyle çalışıyorlar. Bu durum sadece İslamcılar için geçerli değil. Ankara’da Cumhuriyet Halk Partisi’nin desteklediği bir kadın merkezinin açılışında bir parti yetkilisi bu ve diğer planlı merkezleri bir dernek yerine vakfın parçası olmasını istediğini söyledi. Kadın merkezinin içinde bulunduğu binanın varlıklı bir kadın parti taraftarı tarafından partiye bağışlandı. Yetkilinin özetle söylediği gibi eğer bu bir vakıf olsaydı, taraftar binayı bağışlayabilecekti, bina-

dan elde edilen gelirler sürekli olarak vakfa gidecekti. “Dernekler her şey için izin almak zorundalar” diye yakındı. “Daha önceden derneklerin kötü bir imajı vardı, sol görüşlüydüler, silahlıydılar. Devlet sert biçimde üzerlerine gitti.” Ama bir dernekle birlikte “bir kimlik, bir kişilik kazanıyorsun ve insanların nazarında daha çok saygı görüyorsun.... Onlar tarihsel kökleri olan şeyler, Türk terkiğine uygunlar. Bir geleneğe sahipler, Osmanlı sivil toplumunun örneğidirler. Şu ana kadar hiçbir sol, sol-demokratik vakıflar bulunmuyordu, sadece İslami vakıflar vardı. Şimdi sol vakıflar da var.” Son bir avantaj diye ekledi, “ordu idareyi ele alsalar dernekleri kapatabilir ama vakıfları değil.”

Türkiye’de çok sayıda dernek bulunmakla birlikte, rakamlar üyelik kalitesi ve örgütlerin amacı hakkında çok şey söylemiyor. Resmi olarak bir derneği kurmak için bir avuç insan gerekiyor; bir mahallede düzenli olarak bir araya gelen yirmi veya otuz kişi kendilerini bir dernek olarak kayıt ettirmeye karar verebilir. Toplanmaya devam etmeseler de kayıtlarda bulunmaya devam ederler. Mahmure, Ümraniye’de Refah Partisi Kadın Kolu’nun üyesiydi ancak hiçbir toplantıya katılmıyordu. Bir kere Refah Partisi’nin düzenlediği bir toplantıya katılmış ve duraksamadan konuşmasıyla ilgiyi üzerine çekmiş. “Refahlı kadınlar katılmam için çok ısrar ettiler ve katıldım, ama toplantı ve etkinliklerine hiçbir zaman katılamayacağımı onlara söyledim.” Derneklerin içki servisi yapmasına izin veriliyor, dolayısıyla insanlar içkili kafelere gider gibi bir yöresel yardımlaşma derneğine kayıt yaptırabiliyorlar, örneğin karısının “kumar yatağı” diye andığı Osman’ın Yenikent’teki yardımlaşma derneği gibi.

Bunun ötesinde, derneklere resmi üyelik sınıf ve cinsiyet bakımından önyargılar taşıyor. Türkiye’deki üç büyük kentin gecekondulu semtlerindeki kadınların yalnızca yüzde beşi ve erkeklerin yüzde yirmi sekizi herhangi bir kurumla, çoğunlukla sendika ve siyasi partilerle ilişkili. Erkekler mesleki derneklere dahil, daha az derecede de dini ve hayırsever derneklere ve spor klüplerine üyeler. Seksen civarındaki işçi sendikasının oluşturduğu üç büyük konfederasyon ücretli emek gücünün yüzde 63’üne tekabül eden üç milyondan fazla işçiyi temsil ediyorlar (Toprak, 1996:104). Pek çok iş kolunda sendika üyeliği isteğe bağlı olmadığından, bu rakam gecekondulu alanlarındaki sivil katılım hakkında bize fazla şey söylemiyor. Spor klüpleri, mesela karate klüpleri, çoğu zaman siyasi partilerle bağıntılıydı ve gençliğin partiyle ilişkiye geçtiği ilk yer olma işlevine sahipti.

Elitlerin yönettiği derneklerin üzerinde durduğu meseleler,

halkın daha çok büyüyen ekonomik eşitsizlik, Batı-tipi tüketicilik ve pek çoğunun ahlaki değerlerin göreceli aşınması olarak görüldüğü konularda duyarlı olduğu emekçi ve gecekondu semtlerine uymuyor. Bu çağrı, istihdam, çevrenin korunması, eğitim alma ve kadınların eğitim fırsatlarıyla ilgili olan üniversitede türban takma hakkıyla ilgili çekişme gibi konularla beraber bu mesaj Refah Partisi ve İslami örgütlerce sahipleniliyor.

Cumhuriyetin 1923'te kurulmasından sonra 4.157 yeni vakıf kuruldu. Şimdiye kadarki dönemde en fazla sayıda olanların (1.267) amacı sosyal yardım, 939 tanesinininki eğitim, 397 adetinininki diniydi (GDF, 1997). Kayıtlardaki diğer dini vakıflar Osmanlı zamanından kalmaydı. Bunların çoğu şu anda işlemiyor, buna rağmen halen kayıtlı ve devletçe yönetilen Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce devralınmış durumdalar. 1926'dan vakıf şartlarının kolaylaştırıldığı 1967'ye kadarki süre zarfında sadece 50 adet yeni vakıf kurulmuştur (28,375 derneğe karşılık) (DPT, 1983:22). Bu son otuz yılda vakıf yaşamının patlama yaptığını gösterir. Ancak örgütlerin sayısı ve türü üzerinden sivil toplum hakkında yazmak anlamsızdır.

Sivil Toplumunu Yeniden Düşünmek

Son dönemde sivil toplum çok büyük ilgi gördü ve sosyal bilimciler arasında aile ağları ve aşiret gibi temel toplumsal örgütlenme biçimlerinin dahil edilmesi veya hariç tutulması hakkında hararetli tartışmalara yol açtı. Örneğin, Cohen ve Arato (1994) sivil toplum çözümlerine kültürel unsuru dahil etmeyi önerdiler. Bununla birlikte, aşiretçilik ve kuşaktan kuşağa geçen aile ağları ile ilişkili olan Ortadoğu, şu ana değin sivil toplum çalışmalarında bir boşluk idi. Bu durum, çeşitli bölgede sivil örgütlenmeler olarak işleyen modern ve geleneksel kurumlara ilişkin iki ciltlik bir çalışmanın editörü olan Augustus Richard Norton tarafından düzeltilti (Norton, 1995, 1996). Yine de kültür, siyaset ve sivil toplumun yapısal ilişkisi hâlâ kuramsallaştırılmadı; tek bir düzleme veya Diane Singerman'ın (1995) Mısır'da siyaset ve kültürün karşılıklı etkileşimine ilişkin ön açıcı analizinde olduğu gibi bu üç düzlemde ikisine odaklanan analizciler var.

Bir başka boşluk sosyal sınıf alanında bulunuyor, bu durum binlerce sivil derneğin bulunduğu, kamuoyu yoklamalarının emekçi nüfusun yurt dışındaki olaylarda etkin ve siyasi açıdan anagaje olduğunu ancak derneklere girmekte isteksiz olduğunu gösterdiği Türkiye gibi ülkelerde sivil örgütlere ilişkin yüzeysel de-

nebilecek açıklamalara yol açıyor. Bu, yapı ve sayılardan kültüre kadar sivil faaliyete ilişkin pek çok soruyu yeniden biçimlendiriyor ve sosyal örgütlenmelerin kültüre içkin biçimlerinin sivil ve siyasi potansiyeliyle ilgili tartışmalara yeniden dönmemizi sağlıyor. Sivil derneklerde üyelik geçmişi olmayan emekçileri, sivil faaliyetlere, gösterilere, toplumsal hareketlere ve siyasi harekete dahil olmalarını teşvik eden şey nedir? Dahil oldukları anlarda hangi toplumsal örgütlenme biçimleri katılımlarını biçimlendiriyor?

Ümraniye gibi oy hakkı verilmeyen topluluklarda klasik sivil toplumun temsili sınırlıdır. Buna karşın, kültürel olarak yerleşmiş ortak pratikler bu toplulukları siyasi partiler gibi devlet kurumlarıyla ilişkilendiriyorlar. Bu pratiklerin bir kısmı resmi olarak dahil edilen, vakıf ve dernek gibi kurumlarca, diğerleriye açık bir resmi görevlendirmeye sahip olmayan sivil eylemcilerce yönetiliyor. Refah Partisi, yüz yüze, şahsileştirilmiş güven ve karşılıklılığa dayanan, gayriresmi ve kültürel olarak tanımlanmış toplumsal örgütlenmeler temelinde eylemcileri seferber ediyordu. Refah Partisi'nin yerel ihtiyaçlara karşı daha duyarlı olma vadi, halk nezdindeki çekiciliğinin bir parçasıydı; ancak partinin Türkiye'nin işçi sınıfı nüfusunu olağanüstü bir biçimde harekete geçirebilmesinin ve diğer sınıfları da ortak kesen çekiciliğinin kökleri, tamamı yerel ahlâki görenekler ve dayanışma örüntüleri çerçevesinde şekillendirilmiş olan özgül yapısında, yönteminde ve çağrısında yatıyordu.

Refah Partisi siyasetinin yapısı yerel olanı vurguluyordu ve parti, belediye ve yerel vakıf üçgeni tarafından iyi bir şekilde örgütlenmiş ve bütünleştirilmişti. Erkek ve kadın gönüllü birlikleri de bu yapıya destek oluyorlardı. Refah Partisi, diğer partilerin aksine, demek istediklerini anlaşılır kılmak için medyaya dayanmıyor, doğrudan yüz yüze çalışıyordu. Sokaktan sokağa kasabadan kasabaya uzanan eylemci toplulukları, kişisel ilişkiler zemini üzerinde yükseliyordu. Eylemciler, yöredeki eski bağlılıklarından da istifade edilerek, kendi bölgelerindeki seçmenlerle, yaş, toplumsal cinsiyet ve doğum yeri itibarıyla yan yana getiriliyordu. Bir Refah Parti üyesi, halkın kişisel düzeydeki ihtiyaçlarıyla ilgilenmekle sorumluydu. Seçim günleri bütün seçmenler, yaşlı ve çelimsiz olanları bile sandık başına getiriliyordu. Refah Partisi stratejisi, kişiler arasında güven ilişkileri kurmaya dayanıyordu. Bunun için de, insanları karşılıklı yardım bakımından birbirine bağlayan komşuluk bağlarından, bölgesel ve diğer kültürel bağlardan ve bu durumun arka yüzü olan karşılıklı yükümlülük iliş-

kilerinden tam anlamıyla faydalanıyorlardı. Parti, karmaşık siyasi düşünceleri yerel kültürel kodlara dönüştürüyordu. Bu sürecin içinde imece olabildiği gibi, karşılıklı ilişkilere de yaygınlaştırılması da bulunuyordu. Düşünceler, kültürel olarak ifade edilen, kişisel olarak aktarılan çağrılara çevriliyordu. Siyasi bir çağrının şahsileştirilmesi, insanları seferber etmenin özgül bir tarzıydı: kitleleri birer birer harekete geçirmek. Dolayısıyla, Refah Partisi'nin ortaya çıkardığı hareketlilik Ümraniye sokaklarındaki birçok yandaşına, partiye destek sağlamak için iyi bir şekilde düzenlenmiş bir kampanyadan ziyade, kendilerinin öncüsü olduğu toplumsal bir hareket olarak görünüyordu. Gerçekten de, Refah Partisi'nin gevşek örgütsel yapılanmasından, yaptığı çağrıların yerel ve kişisel düzeyde aktarılmasından ve sivil teşkilatlar aracılığıyla belli ilişkilerini süzerek seçmesinden ötürü, parti, eylemciler ve yöredeki sakinler arasındaki ilişki yumağı karmaşık olduğu gibi, çoğu zaman da belirsiz bir hale bürünüyor. Şahsileştirme halk arasında bu denli yaygınlaştırılmış olması, ulusal siyaset ve düşünsel tartışma ortamından boy vermiş ideolojik bir çağrıyı, mayalanabileceği yer olan gündelik hayatın kültürel rahmine yerleştiriyordu. Sınıf farklılıklarının belirsizleştirilmesinin sebebi, bizzatı kimlik siyasetinin sınıf farklılıklarına kör olması değil, şahsileştirme ve halk arasında yaygınlaştırma faaliyetlerindeki yapısal süreçlerin sınıflar arasındaki boşluğu kapatmasıydı. Ümraniye'deki bu köprü işlevinin yerine getirilmesinde sivil toplumun katkısı, şahsileştirme ve seferberliğin gerçekleşebileceği örgütsel çerçeveyi sağlamaktan ibaretti.

İslamcılar sivil faaliyetlerinin belli eksikliklerine rağmen (büyük ve yoksul bir nüfusun ihtiyaçlarını karşılamak için çok az kaynağın bulunması; belediye ve vakıf gelirlerinin belirsiz yapısı; gelir sağlayıcı fırsatlar için sadece erkeklere odaklanması), sivil toplum, İslamcı ideoloji, popülizm, yerel kültür, siyasi ve insani kaynaklar arasında eşgüdüm sağlayıp bu öğeleri hem toplumsal hareketin hem de siyasi partinin siyasi iradesine erişilir kılarak, yerel siyaset için güçlü bir dayanak noktası oluşturmuştu. Komşuluk ağları arasında sivil bir bağlantı sağlanmasıyla ortaya konan en önemli kaynaklardan biri de emekçi kadınların sürece katılmasıydı. ■

Kaynakça

- Akıncu, U. (1999) "The Welfare Party's municipal track record: Evaluating Islamist municipal activism in Turkey", *Middle East Journal* 53, no.1 (kış), 775-94.
- Berik, G. (1995), "Towards an understanding of gender hierarchy in Turkey: A comparative analysis of carpet-weaving villages", Şirin Tekeli (der.) *Women in Modern Turkish Society: A Reader* içinde, 112-27, Londra: Zed Books.
- Delaney, C. (1991) *The seed and the soil: Gender and Cosmology in Turkish village society*, Berkeley: University of California Press.
- Cohen, J. L. ve A. Arato (1994), *Civil Society and Political Theory*, Cambridge: MIT Press.
- Çınar, E.M. (1989) "Taking work at home: Disguised female employment in urban Turkey", working paper 8810, Chicago: Loyola University of Chicago School of Business Administration.
- DPT (Devlet Planlama Teşkilatı) (1983), *Vakıf*, DPT yayım no.1899, Ankara.
- GDF (Vakıflar Genel Müdürlüğü) (1997), İç Yayın, 11/12/97.
- Gökçe, B. vb. (1993) *Gecekondularda ailelerarası geleneksel dayanışmanın çağdaş organizasyonların dönüşümü*, Ankara: T. C. Başbakanlık, Kadın ve Sosyal Hizmetler İdaresi.
- Gönel, A. (1998) *Araştırma raporu: Önde gelen STK'lar*, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Sosyal Tarih Vakfı.
- Norton, A.R. (der.), (1995,1996), *Civil Society in the Middle East*, cilt 1, cilt 2, Leiden:Brill.
- Seufert, G. (1997) *Politischer Islam in der Türkei: Islamismus als symbolische Repräsentation einer sich modernisierenden muslimischen Gesellschaft*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- SFYPD. (1995) *Seventh Five Year Development Plan* (1996-2000), Ankara: Turkish State Planning Organization.
- Singerman, D. (1995) *Avenues of participation: Family, politics, and networks in urban quarters of Cairo*, Princeton: Princeton University Press.
- TESEV (Türkiye Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Vakfı) (1997), *Human Development Report: Turkey*, Ankara: United Nations Development Programme.
- Toksöz, F. (1996) "Dernekler", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* içinde, cilt 2, İstanbul: İletişim Yayınları, 366-378.
- Toprak, B. (1996) "Civil Society in Turkey", Augustus R. Norton (der.) *Civil Society in the Middle East* içinde, cilt 2, 87-118, Leiden: E.J.Brill.
- White, J.B. (1994), *Money makes us relatives: Women's Labour in Urban Turkey*, Austin: University Texas Press.
- Zevkliler, A. (1996) "Türkiye'de vakıflar", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* içinde, cilt 15, İstanbul: İletişim Yayınevi, 1347-1440.

Türkiye’de Kentsel Politikanın Ortaya çıkışı ve Bir Toplumsal Aktör Olarak Kentleşme Uzmanları (1965-1977)

Bülent Batuman

Geniş kapsamlı bir doktora çalışmasının kısmi bulgularını derleyen bu araştırmanın amacı Türkiye’de yaşanan kentleşme sürecine içkin kentsel çelişkinin “kentsel politika”ya dönüşümünün dinamiklerini incelemektir. Burada “kentsel politika” ile kastedilen, emekgücünün yeniden üretiminde önemli bir rol oynayan kentsel hizmetler başta olmak üzere, kentsel sisteme dahil toplumsal gruplar arasındaki çelişkilere temel olan ilişkilerin siyasallaşması ve toplumsal mücadelelere konu olmasıdır. Bir başka deyişle kentsel politika kentsel çatışmaların bilinçli bir mücadeleye dönüşümünü ima eder.

Kuşkusuz, bu tarife göre kentsel politika aşağıdan yukarı bir siyasallaşma sürecine işaret etmekte, bu da söz konusu tarihsel sürecin başlıca dinamiğinin emekçi sınıfların kentsel sorunlara dair talepleri olduğu anlamına gelmektedir. Yine de, özellikle 1973 sonrası belediye pratikleri düşünüldüğünde böylesi taleplerin süratle sol politikalara konu olabilmesi iki olasılığı gündeme getirir: ya alt sınıfların talepleri süratle örgütlenmiş ve politik ifade biçimlerini kendi içerisinden üretmiştir, yahut bu politikalar siyasal etkinliğe sahip bir grubun (Gramsci’nin organik aydın kavramıyla işaret ettiği biçimde) ittifakı aracılığıyla dışarıdan edinilmiştir. Aşağıda detaylandırarak göstermeye çalışacağımız gibi, bu yazının kurguladığı hipotez kentselleşen toplumsal mücadelenin kentsel politikaya evrilmesinde “kentleşme uzmanları” olarak tanım-

1 Bu siyasal yönelim meslek odaları (özellikle Mimarlar Odası) ve siyasi partiler (60'ların ikinci yarısında TİP ve 70'lerin ilk yarısında CHP) gibi yapılarla da etkileşim içinde gerçekleşir. Yine de siyasi partiler söz konusu olduğunda, bu etkileşimin tek yönlü olduğu, yani kentleşme uzmanları bu yapıları kentsel politika üretiminde araç olarak kullanırken partilerin bu sürecin pek de farkında olmadıkları belirtilmelidir.

layacağımız, mimar, plancı ve kentbilimcilerden oluşan bir grup planlama teknisyeninin de aktif rol oynadığı yönündedir. Söz konusu meslek uzmanlarını tariflerken “kentleşme uzmanları” ve “planlama teknisyenleri” gibi iki tanımın birden kullanılması tesadüfi değildir. Söz konusu meslek mensupları 60'lı yıllarda devlet kurumları içinde teknokrat pozisyonlar işgal etmiş, kalkınmanın sosyal boyutuna vurgu yapmış ve bunu toplumcu bir sosyal mühendislik etkinliği olarak kavramışlardır. Buna karşılık, ileride tartışılacağı gibi, özellikle 68 öğrenci hareketleri ve 12 Mart deneyimi bu grubun politik etkinliğinin yönünü değiştirecektir. Aynı süreçte, yani 60'ların ortalarından 70'lerin ortalarına kadar ki zaman diliminde, bir yandan toplumsal mücadele kentselleşirken, bir yandan da hem kentsel sorunlar, hem de bu sorunların siyasal kavramsallaştırılmaları dönüşüm geçirmektedir. Bu dönüşüm önemlidir, zira böylesi sorunların tahayyül biçimleri bunların siyasal mücadele konusu haline gelişlerinde etkin bir rol oynarlar. Tartışmamızın odağında yer alacak olan uzmanlar grubu da bu süreçte Türkiye’de kentleşmenin yalnız söylemini üretmekle kalmayacak, devlet eksenli kentleşme politikalarından, emekçi sınıfların müttefiki olacakları bir kentsel politika sürecine yöneleceklerdir.¹ Kısaca ifade etmek gerekirse Türkiye’de 70’lerin ilk yarısında kentsel politikanın ortaya çıkışı emekçi sınıfların kentsel talepleri ile söz konusu kentleşme uzmanlarının (sol ideolojiyle eklemlenmiş bir kentleşme söylemi bağlamında) ürettikleri politikaların etkileşimi çerçevesinde gerçekleşir.

Kent mekanını toplumsal güç ilişkileri ile ilişkisi bağlamında inceleyen bilimsel çalışmaların kökenini 60’larda ABD ve Avrupa kentlerinde patlak veren toplumsal çatışmalara bağlamak mümkündür. Otuz yılı aşkın geçmişi olan böylesi çalışmaların ortaya çıkışındaki kuramsal etken ise Marksizm ile çeşitli akademik disiplinler (özellikle coğrafya ve kentsel sosyoloji) arasındaki etkileşimdir (Soja, 1989; Gregory, 1994). Kentin ve kentleşme sürecinin kapitalizmin yeniden üretiminde işlevsel olduğu düşüncesinin temelinde kent mekanının meta niteliğinin keşfi yatsa da (Lefebvre, 1991), kent yalnız sermayenin değil aynı zamanda emeğin de yeniden üretildiği bağlamdır. Ve bu niteliğiyle toplu tüketim konusu kentsel hizmetler çerçevesinde özgün toplumsal mücadele biçimleri üretir (Castells, 1977). Türkiye’deki kentleşme sürecinin böylesi kentsel hizmetler açısından öne çıkardığı en yakıcı sorun 50’lerin sonundan itibaren kronik bir hal alacak olan konut ve gecekondü sorunu olacaktır.

Buna karşılık yine Lefebvre’in altını çizdiği gibi mekanın üretimi toplumsal bir süreçtir ve bu süreci etkileyen boyutlardan biri de Lefebvre’in *mekan temsilleri* adını verdiği ideolojiler, bilgiler ve kavramlar kümesidir (1991: 33). Buna göre “temsil” kavramı ideoloji ve (objektif) bilgi arasındaki epistemolojik ayrımı aşmayı sağlar ve mekan temsilleri mekanın toplumsal olarak üretilmesinde olmazsa olmaz bir nitelik taşırlar. Burada önemli olan bir nokta mekan temsillerinin Lefebvre için “kavramsal mekan” a tekabül ettiği ve bu mekanın “mimar, planıcı, şehirci ve benzeri meslek insanlarının ve teknokratların” mekanı olduğudur. Bu tanımlamanın işaret ettiği gibi böylesi uzmanlar ve onların ürettikleri mekan temsilleri hemen her zaman sermayenin yeniden üretimi açısından işlevseldirler. Bu önerme kapitalizmin işleyiş mantığı açısından genel olarak doğru olsa da buna aykırı olasılıklara imkan olup olmadığı sol bir kentsel politika açısından önemlidir. Yukarıda değinildiği gibi bu yazı böyle bir olasılığın varlığını tarihsel bir örnek üzerinden göstermeyi hedeflemektedir. Bir başka ifadeyle, hem mekan temsilleri, hem de mekan disiplinlerine bağlı uzmanlar karşı-hegemonyacı bir projenin parçaları haline gelebilirler. Ayrıca mekan temsilleri kavramının içeriğini de, bunları üretme potansiyeline sahip aktörleri böylesi uzmanlarla sınırlamayacak şekilde genişletmek gerekir. Mekan temsilleri salt kentin ve kent mekanının ne olduğunu kavramsallaştıran temsiller kümesi olarak anlaşılmak yerine, kentin ve mekanın kullanıcılarının da kentsel pratiklerine paralel ürettikleri temsil biçimlerini içermelidir. Böylesi temsil biçimleri hem toplumsal süreçlerin (örneğin göç) mekansal kavramlarla (gecekondu) temsil edilmesini, hem de belirli mekanlara (örneğin Taksim Meydanı) atfedilen anlamları içerir. Ve kuşkusuz bu temsil biçimlerinin tümü toplumsal güç ilişkileri tarafından tarihsel olarak belirlenmektedir. Bu noktaları vurguladıktan sonra, araştırmamıza 60’larda kentleşme sorunlarının siyasal algılanışını inceleyerek başlayabiliriz.

Toplumcu Teknokratlar ve Kentleşme Politikası

1960’lı yıllar Türkiye’de siyasetin ve hakim siyasi söylemlerin “sanayileşme”nin yoğun etkisi altında şekillendiği bir dönem olmuştur. Sağdan sola tüm partilerin ve siyasal aktörlerin sanayileşme hedefini paylaştığı bu süreçte 50’lerden beri sürmekte olan yoğun göç büyük kentler için ciddi sorunlar yaratmaya başlar. Kentleşme yazını bir yandan mekanik analogilerle kır ve kent arasındaki “itici” ve “çekici” faktörleri tespit etmeye çalışırken (Tekeli,

2 Örneğin Siyasal Bilgiler Fakültesi İskan ve Şehircilik Enstitüsü'nün düzenlediği konferansların altıncısı 11-13 Haziran 1962 tarihlerinde "Şehir ve Bölge Planlaması için Eğitim ve Teşkilatlanma" konusundadır. Konferansta OECD temsilcisi Rodwin bölge planlaması eğitimi ve Türkiye'nin kalkınma politikası, Dusseldorf İmar Müşaviri Tamms şehircilik ve halkla işbirliği, İmar ve İskan Bakanlığı Bölge Planlama Müşaviri Rivkin bölge planlamasında teşkilatlanma, ve Hindistan Toplum Kalkınması Bakanlığı Müsteşarı Hussain toplum kalkınması üzerine konuşmalar yapar. Bkz. Yavuz, 1962.

3 Bu kuşağın üyeleri arasında SBF Şehircilik Kürsüsü hocalarından F. Yavuz, C. Geray ve R. Keleş; ODTÜ'de kurulacak Şehir ve Bölge Planlama Bölümü'nde görev alacak olan E. Turak, T. Akçura, A. Germen; serbest mimarlık yaptıkları halde önemli kamu projelerinde yer alacak olan T. Cansever ve Ş. Vanlı; ve kendi formasyonu planlama disiplinleri ile doğrudan ilişkili olmasa da bir sonraki kuşağın fikirlerine önemli katkısı olacak olan M. Kıray sayılabilir.

1982: 332), planlı kalkınma süreci hızlı kentleşmenin sanayileşme açısından yüklenebileceği işlevleri ortaya çıkarır. Kentleşme, emekgücünün kentlere yığılması anlamında sanayileşme (ve kalkınma) için kaynak sağlarken bir yandan da kentsel hizmetlerin ve yatırımların artışı gündeme getirdiği için bir maliyet yaratmaktadır. Bu dönemdeki DPT raporları (örneğin Keleş 1968), bu ikili niteliği çerçevesinde kentleşmenin hangi optimum düzeyde kalkınma için en verimli hale geleceğini hesaplamaya çalışmaktadır.

Bilindiği gibi toplumsal sürecin bu soruna bulduğu kendiliğinden çözüm gecekondur olacaktır. Gecekondur, kentleşme maliyetlerini ucuzlatmada oldukça etkin bir çözüm olsa da yarattığı sağlıksız çevre koşulları, kalkınmanın toplumsal bir gelişme olarak kavranması gerektiğine inanan teknokratlar için çözülmesi gereken bir barınma sorunu olarak anlaşılmaktadır. Buna karşılık barınma sorununun devlet eliyle konut inşası biçiminde çözülmesi yatırıma ayrılan fonların "üretken olmayan" bir yönde harcanması anlamına gelecektir. Bu çerçevede, özellikle 60'ların ilk yarısında DPT'nin Sosyal Planlama Dairesi'nde ve İmar ve İskan Bakanlığı'nda görev yapan kentleşme uzmanları kırdı ve kentte "kendi evini yapana yardım" ve "toplum kalkınması" gibi projeleri savunurlar (Geray, 1974). Bu projeler, hızlı kentleşmeden kaynaklı benzer sorunları yaşayan Üçüncü Dünya Ülkeleri için BM tarafından da önerilen projelerdir. Bu projelerin farklı ülkelerdeki uygulamaları yabancı uzmanların katıldığı toplantılarda tartışılmakta ve Türkiye için öneriler geliştirilmektedir.² Bu tip projeleri savunan uzmanlar 27 Mayıs sürecinden önce mesleki formasyonlarını tamamlamış, gerek İmar ve İskan Bakanlığı, gerek DPT ve gerekse planlama konusunda önemli rol oynayacak olan ODTÜ'nün kuruluşunda rol oynamış ve bir kısmı halihazırda Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde öğretim üyesi olan kişilerdir³. 60'ların ilk yarısında Ankara, bu kurumlar arasında yoğun işbirliğine ve bu işbirliğinin ürünü olan araştırmalara ve planlama girişimlerine sahne olacaktır.

1960'ların ikinci yarısına gelindiğinde ise siyasal düzlemde sanayileşmenin yanında etkinleşecek bir başka unsur sosyalizm olacaktır. Sosyalist dünya görüşü kamusal alanda köklenerek politik söylem alanının eksenini de sola kaydırır: TİP açıkça sosyalist bir parti olduğunu ilan ederken CHP buna karşılık "ortanın solu" kavramını gündeme getirir. Buna paralel olarak muhafazakar siyasetin de (en azından söylem düzeyinde) belirleyici unsuru bundan sonra "anti-komünizm" olacaktır. Kuşkusuz 60'ların sosya-

lizmi bir kalkınma stratejisi olarak kavrayışı ve genelde 20. yüzyıl sosyalizmi ile sanayileşme arasındaki özdeşleşme sorunsuz değilse de (Wallerstein, 1998), özellikle *Yön* çevresinin bu iki unsuru Kemalizm ile eklemleyerek kurduğu söylem 60’ların sol siyasetini biçimlendiren en etkin ideolojik yapı olacaktır. Buna göre topyekün bir kalkınma projesi kırım ve kentin aynı sanayileşme hedefi doğrultusunda örgütlenmesini gerektirmektedir. *Yön*’ün bayraktarlığını yaptığı ve yukarıda adı geçen devlet kurumları (özellikle DPT) içinde toplumcu teknokratlar tarafından savunulan iki temel önlem köylüyü feodal bağlarından kurtaracak ve onu küçük üretici olarak pazar ve birikim sürecinin içine çekecek toprak reformu, ve sanayileşmeye kaynak yaratmak (ve yine feodal ağaların gücünü kırmak ve onları kapitalistleşmeye zorlamak) üzere toprağın vergilendirilmesi olacaktır (Avcıoğlu, 1968: 335-6). Bu topyekün kalkınma projesi başarıya ulaşamayacak olsa da 60’lar boyunca sürecek planlama deneyimleri planlamanın mekansal boyutu ile ilgilenen yeni bir kuşağın yetiştiği dönem olacaktır. Bu yeni kuşağın önemli bir kesimi, ilk hedefi plancı yetiştirmek olan ve uzun süre kent planlaması konusunda diploma veren tek kurum olarak kalacak olan ODTÜ’nün⁴ ilk mezunlarından oluşmaktadır. 27 Mayıs’ı öğrenci olarak karşılamış, mezun olur olmaz çok büyük ölçekli devlet projelerinde (özellikle bölge planlama girişimleri) çalışmaya başlayan bu grup ulusal kalkınmanın mekansallığını ve sanayileşme ile kentleşme arasındaki ilişkiyi sorgulamaya başlayacaktır.⁵

60’ların ortalarına gelindiğinde kırım ve kentin kalkınma sürecinde geçirdiği dönüşümün analizi modernleşme okulunun etkisi altındadır. Buna göre “gelişmekte olan ülkeler” Batı ülkelerinin geçtiği sanayileşme sürecinin benzerini deneyimlemektedir. Öyleyse bu ülkelerin karşılaştığı sorunların tümü (kentleşme sorunları dahil olmak üzere) sanayileşme ile aşılabilecektir. Normal koşullarda –bir başka deyişle tarihsel örneklerle göre– kapitalist üretim ilişkilerinin kırı ışgal etmeye başlamasıyla pazar için üretim hakim hale gelecek, üretim araçlarının modernleşmesi ile üretime uygun toprakların sınırlarına ulaşılacak ve bundan sonra toprak mülkiyeti ve sınıf yapısı hızla kutuplaşacaktır. Küçük üreticilerin büyük kısmı ya tarım proleterleri haline gelecek ya da topraktan kopacak ve kente yönelecektir. Bu süreçte küçük üretici konumunda bulunan köylüye kredi sağlayan tefeciliğin biriktireceği ticari sermayenin sanayiye aktarılması beklenecektir. 60’ların köy çalışmalarına temel oluşturacak bu model, Kıray’ın

4 ODTÜ’de kurulan ilk fakülte Mimarlık Fakültesi’dir. Fakülte kent planlaması eğitimi yüksek lisans düzeyinde 1961-62 ders yılında, lisans eğitimi ise bir sonraki yıl başlamıştır. 1966-67 ders yılında ise bölge planlama konusunda yüksek lisans eğitimine başlanılır (Tekeli, 1987). Söz konusu yeni kuşağın önemli isimleri çeşitli dallarda lisans eğitimi aldıktan sonra 1961-95 yılları arasında kent planlaması dalında yüksek lisans eğitimi almışlardır.

5 60 kuşağı diye adlandırabileceğimiz bu mimar-plancı kuşağın üyeleri arasında ise İ. Tekeli, Ö. Şenyapılı, T. Şenyapılı, İ. Acaroğlu, M. Adam, A. Bulca sayılabilir. Az sonra tartışılacağı gibi, devlet kurumları içerisinde yetişen bu isimlere bir başka kanaldan –meslek odasından– gelen aynı kuşağa mensup isimler de eklenecektir.

6 *Yön*'ün yaklaşımına tipik bir örnek için bkz. Avcıoğlu, 1968: 522.

(1964) araştırmaları üzerinden gelişir (Akşit, 1999). Bu çerçevede kırdan kopup kente akan nüfus sanayi tarafından emilemeyince ortaya çıkan gecekondulu olgusu da kalkınma sürecinde ortaya çıkmış olan geçici “tampon mekanizmalar”dan biridir (Kıray, 1964). Köylülükten kentliliğe geçiş aşamasında olan gecekondulu nüfusu yine sanayileşme sayesinde modern proleterlere dönüştürecek. Bu bakış açısı 70’lerin ortalarına kadar gecekondulu çalışmalarının da temel perspektifini oluşturacaktır. Özetleyecek olursak, 1965 seçimlerine yaklaşırken toplumcu teknokratların etkin olduğu ve mekansal (özellikle bölgesel) planlamayı gündeme taşımış kurumlar, bu kurumlarda yetişmekte olan ve *Yön* çizgisini benimsemiş yeni bir teknisyenler kuşağı ve bu kuşağın toplumsal analiz ve projelerini belirleyecek bir kuramsal çerçeve ortaya çıkmış bulunmaktadır.

65 Seçimleri ve Mimarlar Odası

Yukarıda da değinildiği gibi, 1965 seçimleri sosyalizmin açıkça telaffuz edilmesine ve sosyalist milletvekillerinin Meclis’te yer buluşuna sahne olurken, aynı zamanda AP’yi de tek başına iktidara getirecektir. Bundan sonra devlet kurumları içinde yer alan toplumcu kadroların çabaları ciddi engellemelerle karşılaşmaya başlar (Kansu, 2004). Özellikle bölge planlama çalışmaları 1967-1968 yılları itibarıyla rafa kaldırılmıştır (Tekeli, 1987). Buna karşılık 1965 sonrası dönem sol siyasetin odakları ve toplumsal aktörleri açısından hareketlenmeleri de gündeme getirecektir. Seçimler, sol için bir dönüm noktasını işaretlerken solda ilk ayrışmaların da başlangıcı olur. Bu zamana kadar süren *Yön* ile TİP arasındaki “anti-empyralist ittifak,” TİP’in “aşağıdan yukarıya doğru” bir toplumsal dönüşüm vurgusuyla çözülür. Çünkü bu vurgunun doğrudan muhatabı “asker sivil aydın zümre”yi devrimin taşıyıcı öznesi olarak gören *Yön* çevresidir. Bu ana kadarki örtük işbölümü TİP’in halk kitlelerini, *Yön*’ün ise devlet bürokrasisini, orduyu ve CHP’yi örgütlemesine yöneliktir. Seçimler sonrasında genel oy ve parlamento yoluyla iktidara ulaşılabilene dair bir iyimserliğin egemen olduğu TİP yukarıdan aşağı otoriter bir dönüşümü eleştirirken, *Yön*’cüler kuşkuludur⁶. Bu ayrışma sonrasında *Yön*’cüler, siyasi yasakları yüzünden o zamana kadar TİP’i destekledikleri halde partiyle organik bağı olmayan eski TKP’lileri yanlarına çeker. Bu ittifakın ürünü başlangıç aşamasında “asker sivil aydın zümre” vurgusu çok kuvvetli olan “Milli Demokratik Devrim” tezidir. MDD düşüncesi aynı dö-

nemde kırdan patlak veren sınıf mücadelesi ile giderek radikalleşen öğrenci gençliği buluşturacak söylem alanını tariflerken kendisi de bu iki dinamiğin etkileşimi çerçevesinde dönüşecek, kırdan kente yönelen bir mücadele biçiminin kuramsal dayanağı haline gelecektir.⁷ TİP’in 1967’nin ikinci yarısında düzenlediği ve aslında bölgesel geri kalmışlığı vurgulamak amacını taşıyan “Doğu Mitingleri” Kürt sorununun örtük de olsa ifade bulduğu bir zemine dönüşürken köylülüğün sorunlarını da gündeme taşımıştır. Yine de köylülüğün bir toplumsal özne olarak taşıdığı devrimci potansiyelin keşfini sağlayacak ve bir çatışma alanı olarak kıra dikkatleri çekecek olay 1968’in başlarında birdenbire patlak verip hızlanarak yayılan toprak işgalleri ve köylü eylemleri olacaktır.⁸

Toplumsal mücadele özellikle kırdan ivme kazanırken, kentleşme ve politika ilişkisi bağlamında giderek öne çıkacak bir aktör daha kendi içerisinde dönüşümler ve çatışmalara gebe. Doğuşu, Cumhuriyet’in ilk dönemine uzanan kentsel çevre üretiminde –özellikle yabancı uzmanlara ve yerel yapı ustalarına karşı– mesleki hakimiyet kurma çabalarına götürülebilecek olan Mimarlar Odası⁹ bu zamana kadar seçkin modernist bir ideolojiyi meslekçi bir kimlikle eklemlemiş ve bu çerçevede politikalar üretmiştir. Bu iki unsurun bu ana kadar sorunsuz bir şekilde yan yana yendiren üretilebilmiş olmasının bir sebebi yeni bir yaşam tarzını yeni bir fiziksel çevre içinde üretmeyi hedefleyen erken Cumhuriyet modernizmi ise (Nalbantoğlu, 1989), diğer bir sebep de büyük kentlerdeki mimar sayısının (ki taşrada üretim hâlâ yapı ustalarının hakimiyeti altındadır) kentsel yapının üretiminden doğan iş olanaklarını tüketecek kadar büyük olmamasıdır. Oysa 60’ların sonuna gelindiğinde mimarlık, mesleğe yeni katılanlar için artık ekonomik ve kültürel açıdan seçkin bir pozisyon vaat etmeyecektir. Meslekçi ve modernist ideolojinin egemenliğindeki Mimarlar Odası’nın 1960-1965 aralığındaki gündem maddeleri inşaat mühendisleri ile yetki mücadelesi ve konut sorununun çözümü için konut standartları oluşturulmasıdır. Bir başka deyişle yapı üretim sürecinin projelendirilmesinde mesleki tekel kurma çabası sürmekte, kentleşme ve göç sorununa yönelik çözüm ise devlet eliyle örgütlenmiş ve meslekçi kaygılarla tutarlı bir konut üretim talebi olmaktadır. Bu dönemde Mimarlar Odası’nın gecekonduya bakışı ise açıkça olumsuzdur. Oda Genel Başkanı Özdeş 1965 yılının Genel Kurul açılış konuşmasında gecekondunun en karakteristik cephesini “başkasına ait arsa üzerinde yapılması ve mülkiyet hakkını tanımaması” olarak tanımlar. Özdeş’e göre bu durum,

- 7 Kuşkusuz bu dönüşümde uluslararası devrimci mücadele içerisinde gerilla savaşının sahip olduğu prestijin de büyük etkisi vardır (Hobsbawm, 1996: 503-9).
- 8 Dönemin köylü eylemlerini derleyen bir çalışma için bkz. Babuş, 2003.
- 9 Mimarlar Odası 1954 yılında TMMOB kanunu ile, diğer Mühendis Odaları ile birlikte kurulmuştur. Buna karşılık Cumhuriyet döneminin ilk mimar örgütü olan Türk Mimarlar Cemiyeti’nin kuruluş tarihi 1927’dir.

“bir nizam, bir hukuk ve bir rejim meselesidir” ve “gecekondu-
nun artık yapılması, bu kelimenin lugatlardan silinmesi için ge-
rekli tedbirler alınmalıdır” (*Mimarlık* 65/3: 6).

Buna karşılık aynı Genel Kurul sonraki birkaç yıl boyunca et-
kili olacak yeni bir gündem oluşturur. “Birinci Beş Yıllık Kalkın-
ma Planı’nın aksayan yönleri”nden hareketle ulusal kalkınma sü-
recini daha verimli hale getirmek üzere kamuoyuna üç öneri su-
nular: “kalkınma planının sosyal ve kültürel hedeflerine ulaşabil-
mesi için” (bölgelerarası dengesizlik kastediliyor) bir “ulusal fi-
ziksel plan”ın yapılması; inşaat sektörüne özel önem verilmesi; ve
teknik gücün yurt sathında organizasyonu (*Mimarlık* 65/3: 6).
Görüldüğü gibi bu gündem önerisi hala seçkinci, ütöpik ve dev-
letçi bir modernizm ile mesleki talepleri bir arada üretmektedir.
Buna karşılık “ulusal fiziksel plan” önerisi yukarıda tartışılan ye-
ni plancı kuşağının da heyecanla benimseyeceği bir hedef olacak
ve 1968 yılında Mimarlar Odası’nın düzenleyeceği ve aşağıda de-
ğineceğimiz bir seminerde hararetle tartışılacaktır. Oda’nın ulusal
politikaların fiziksel yerleşmesine dair etkinliği doruk noktasına
ulaşırken (ulusal fiziksel plan önerisi Oda’nın girişimleri ile
DPT’nin 2. Plan hazırlık çalışmalarında yer bulacaktır) meslek ca-
miası içerisinde yeni eğilimler ortaya çıkmaktadır. 1965 yılı içinde
İstanbul ve Ankara şubeleri içerisinde etkinleşmeye başlayan ve
yukarıda değindiğimiz plancı grubuyla aynı kuşağa mensup mi-
marlar Oda yönetimiyle çatışmaya başlar. İstanbul’da bir “Top-
lumcu Mimarlar Kulübü” kuran mimarlar Oda Haysiyet Diva-
nı’na verilirken, Ankara’da düzenlenmek istenen bir açık oturum
da Merkez Yönetimi tarafından engellenir. Buna karşılık bir son-
raki yıl “toplumcu mimarlar” Merkez Genel Kurulu’ndan önce
gerçekleşen şube seçimlerinde Ankara’da ve İstanbul’da yönetim
kurullarına girmeyi başarır. Bu gelişmelerin ardından 1966 Genel
Kurulu ciddi bir çatışmaya sahne olacaktır. Genel Kurul’da Baş-
kan’ın “Oda’nın siyaset yapamayacağı”nı ilan etmesine karşılık,
yeni kuşak bu zamana kadar teknokratik bir modernizme tekabül
eden “Mimarlar Odası toplum hizmetinde” sloganının içeriğini
“toplumculuk” ile doldurma çağrısını gündeme getirir. Tartışma-
lar Genel Kurul sonrasında Oda’nın yayın organı *Mimarlık*’ın say-
falarında sürecektir (Baytop, 1966; Ceyhun, 1966). Bir sonraki yıl
ise toplumcu mimarlar kuşağının mensupları hem İstanbul ve An-
kara şubelerinde hem de Merkez yönetiminde göreve gelirler.

Bundan sonra Oda gerek ulusal kalkınma projesinin mekansal-
laştırılması, gerek doğrudan kentleşme sorunları açısından yakla-

şım üreten en etkin sivil kurum olacak, yukarıda bahsettiğimiz iki kuşak toplumcu teknokrat plancılar ve toplumcu mimarları (ki bu grup da *Yön* etkisinin ağırlıklı olduğu teknokratik seçkinciliği paylaşmaktadır¹⁰) bir araya getirecektir. AP iktidarı altında giderek ümitsiz bir hale bürünen planlama kurumlarına mensup teknokratlar kurumlarıyla çatışmak pahasına Oda’nın oluşturduğu ve iktidarın çevresel yapıya yönelik girişimlerine muhalif görüşler üretecek komisyonlarda yer alacaklardır. 1968-70 yılları arasında Oda komisyonları başta “Boğaz Köprüsü”, “Su Kıyıları Planlaması”, “Büyük İstanbul Planlaması”, “Kent Toprakları Sorunu”, ve “Türkiye’de Kentleşme” olmak üzere çeşitli konularda raporlar üretir ve bunları kamuoyuna duyurur. Bu komisyonların üyeleri hemen tümüyle yukarıda sözünü ettiğimiz ve bu ana kadar bilim insanı kimlikleriyle de kendilerini kanıtlamış plancı teknokratlardır.

¹⁰ Bu kuşağa mensup mimarların önceki kuşaktan temel farkı mimarlık mesleğini bireysel müşteriye hizmet veren yetenekli öznenin etkinliği olarak değil, toplumsallaşmış olan bir talebe cevap vermekle yükümlü teknik elemanın etkinliği olarak görmeleridir.

1969 Seçimleri, Kentleşme ve TİP

Buna karşılık 1968-69 yılları sol siyaset açısından hem yeni bunalımlara hem de yeni olasılıklara kapı açacaktır. Köylü eylemlerinin ülkenin dört bir yanında ortaya çıkması, 1969 genel seçimlerine gidilirken CHP’nin sloganlarına da etki etmiş, CHP seçimlere ünlü “toprak işleyen, su kullananın” sloganıyla girmiştir. CHP’nin bile “düzen değişikliği” talep ettiği seçimler ne CHP’ye ne de TİP’e beklediklerini vermezken, gençlik hareketi giderek örgütlü hale gelmeye başlayan faşist saldırıların da etkisiyle başka arayışlara yönelmiştir. 1969 yazında ilk gruplar gerilla eğitimi almak üzere Filistin’e geçer (Feyizoğlu, 2002). Bundan sonra devrimci gençliğin köylü eylemlerine bakışını belirleyen, yakın gelecekte başlanacak kır gerillasına taban (ve coğrafya) arayışları olacaktır. Öte yandan kentlere dönüp bakıldığında gerek genel seçimlerde, gerekse bir önceki yıl yapılan yerel seçimlerde gecekondular ağırlıklı olarak AP’ye oy verirler. Bir başka deyişle, gecekondular hem “modernleşmelerini” ve “kentle bütünleşmelerini” bekleyen sosyal bilimcileri, hem de proleterleşerek sola yönelmelerini bekleyen sol aydınları hayal kırıklığına uğratmaya devam etmektedir. Bunda AP’nin özellikle 1968 yerel seçimlerinde iktidar partisi olmanın avantajını kullanarak seçim propagandasını gecekondulara tapu dağıtılacağı vaadi üzerine kurması etkili olur. Buna karşılık bu vaatlerle hız alan gecekondular yapımı seçim öncesinde iyice yoğunlaşsa da dönemin gazetelerinde “seçimkondu” diye isimlendirilen bu gecekondular seçimlerin ardından yıkımla karşılaşmaktan kurtulamaz (Akbulut, 2004).

Sol partilerin yerel seçim programlarına bakıldığında kentsel politikaya ilişkin hiçbir açılım gözlenmez. CHP'nin gündemini belirleyen "ortanın solu" hareketinin partinin sağ kanadıyla mücadelesi, partinin Ankara Belediye Başkanlığı için göstereceği aday çevresinde kızıdır. Öte yandan TİP yayınladığı *Doğru Bilelim Doğru Konuşalım* broşürü içinde yerel seçimlerin önemini şöyle açıklar: "Mahalli seçimlerde, ara seçimlerde iktidar değişmez ama, unutmamak ki kullanılan oyların anlamı büyüktür. Oylar çoğunlukla muhalefete verilirse, A.P. iktidarının Anayasaya ters düşen gidişine 'dur' dendiği anlaşılır" (TİP, 1968: 5-6). Kentsel hizmetlerin emekçi halka ulaştırılmasının yerel yönetime emekçilerin ağırlığını koymasıyla mümkün olacağını ifade eden broşür bunun için emekçileri TİP saflarına çağırır (TİP, 1968: 14). Gecekondu sorununun yanında hayat pahalılığı ve alt yapı sorunları da bütün partilerin seçim vaatleri arasında yer alırken, örneğin TİP Adana Belediye Başkan Adayı Demirtaş Ceyhun (bu sırada Mimarlar Odası İstanbul Şube sekreteridir) yerel yönetimin salt böylesi kentsel hizmetleri sağlayan bir yapı olarak anlaşılmasına karşı çıkar: "Bugünkü belediyecilik yol sulamak, ölüye mezar temin etmektir, bu belediyecilik değildir" (*Son Havadis*, 15 Mayıs 1968; aktaran Akbulut, 2004).

Mimarlar Odası etrafında etkinleşen 60 kuşağının mimar ve plancılarının siyasi partilerle (bu dönemde bu parti TİP'tir) teması belediyenin kentsel hizmetlerin taşıyıcısı olmaktan öte bir yerel iktidar aygıtı olarak kavranmasını henüz sağlamasa bile bu yönde arayışlar içermektedir. Zira, bu kuşağın ilgisi hâlâ ulusal ölçekli bir kalkınma projesinin mekansallığına yoğunlaşmıştır ve kent henüz özgül bir toplumsal mücadele alanı olarak görünmez; bunun için 12 Mart ara rejimini beklemek gerekecektir. Buna karşılık 1968-71 aralığı, 60 kuşağı plancı teknisyenlerinin yapıli çevreyi hem ekonomik süreçlerin önemli bir aracı hem de böylesi bir faaliyetin doğru nesnesi olarak keşfettikleri dönem olacaktır. Bu keşiflerden ilki en somut ifadesini kalkınma planının fiziksel bir planla hem bölgesel dengesizlikleri çözeceği hem de en verimli biçimine kavuşacağı düşüncesinin ürünü olan "Milli Fiziki Plan" kavramında bulacaktır. İkinci keşif ise AP iktidarının özellikle yabancı sermayenin ilgilendiği büyük çaplı ve kalkınma açısından işlevselliği oldukça tartışmalı görünen projeleri sayesinde ortaya çıkar. Bu tip projelerin en çok tartışılanı kuşkusuz Boğaz Köprüsü olacaktır. Bundan ötede yapıli çevreyi yalnız ekonomik değil toplumsal süreçlerin de etkin bir unsuru olarak tespit etmek, kentin ve kentleşmenin özgül bir araştırma nesnesi haline gelmesi ile mümkün olacaktır.

1968-70: Kentleşme Söyleminin Dönüşümü

1968 yılının yapılı çevreye dair en önemli gündem maddesi Boğaz Köprüsü’dür. 50’lerde gündeme gelmiş olan, hatta projesi üretilen ve ihaleye çıkarılan girişimin sözleşmesi 27 Mayıs darbesi sonrasında feshedilir. 1966’da yeniden gündeme gelen proje Mimarlar Odası başta olmak üzere çeşitli çevrelerden yoğun muhalefetle karşılaşır. Oda’nın İstanbul’da konu üzerine düzenlediği açık oturuma sorumlu devlet kurumlarından davet edilen uzmanlar, Bakanlıklarının izin vermemesi yüzünden katılamaz. Üniversite mensuplarından oluşan Oda komisyonu ise 1968 yılı içinde konuyla ilgili raporunu yayınlar.¹¹ Rapor köprü projesini “bölge ve şehir plancılığı açısından”, “ülke ekonomisi açısından”, “proje ekonomisi yönünden”, “mühendislik teknolojisi yönünden” ve “çevre şartları ve estetik açıdan” olmak üzere beş boyutta inceler (Mimarlar Odası, 1968a). İstanbul’un iki yakasının birleştirilmesi sorununun “çok karmaşık teknik bir sorun” olduğunu vurgulayan rapor, benzer Oda raporlarında olduğu gibi bilimsel titizliğiyle dikkat çeker. Rapora göre köprünün kentin gelişimine etkisi olumsuz olacaktır ve ne ekonomik ne de toplumsal yönden “rantabl değildir”. Boğaz’da çevre bozulmasına sebep olacak, yeni köprülere ihtiyaç yaratacak ve son olarak ulusal kalkınmadan çok yabancı sermayeye getiri sağlayacaktır. Ulusal bir teknisyen perspektifiyle ortaya koyulan sorun bilimsel aklı temsil eden teknisyenlerle yabancı sermayenin işbirlikçisi konumunda bulunan politikacılar arasındaki çatışmaya işaret etmektedir: “Projenin başta Amerika olmak üzere sadece, yabancı çıkar çevreleri, bir de iktidar politikacıları tarafından savunulması ve tartışmaların daima bilim ve akıl paralelinden kaydırılması, konunun artık teknisyenlerin dışında ve üstünde başka seviyelerde ele alınması gerektiğini açıkça göstermektedir” (Mimarlar Odası, 1968a: 36).

Yukarıda da değinilen “ulusal fiziksel plan” tartışması ise 1968’in Ocak ayında Oda’nın düzenlediği “1. Milli Fiziki Plan Semineri”nin konusu olacaktır. Ankara’da düzenlenen seminerin 253 katılımcısı arasında yalnız öğretim üyeleri ve çeşitli devlet kurumlarından uzmanlar değil, senatörler, milletvekilleri, gazeteciler, hatta Danıştay üyeleri ve bir Genelkurmay temsilcisi bile bulunmaktadır.¹² Katılımın yüksekliği ulusal kalkınmacı ideolojinin toplumcu teknokratlar arasındaki yaygınlığını göstermesi açısından önemlidir. Öte yandan uzman olmayan katılımcıların da varlığı yalnız Oda’nın kamuoyundaki etkinliğini değil

11 Üyeleri ağırlıklı olarak ODTÜ Mimarlık Fakültesi öğretim elemanlarından oluşan komisyon G. Kazgan, N. Erder, T. Akçura, R. Ülker, T. Cansever, E. Karasmer, İ. Tekeli ve T. Okyay’dan oluşmaktadır.

12 Katılımcılarına dair imza atanların listesine göre toplam 253 katılımcının 31’i ODTÜ, 9’u İTÜ, 3’ü SBF mensubu, 35’i serbest mimardır. İmar ve İskan Bakanlığı’ndan 67, DPT’den 13, Bayındırlık Bakanlığı’ndan 11 ve İller Bankası’ndan 15 kişi katılırken, katılımcıların mensubu olduğu kuruluşlar arasında çeşitli üniversiteler (DGSA, Ankara Üniversitesi, Atatürk Üniversitesi), TPAO, TODAİE, PTT, Emekli Sandığı, MTA, Turizm Bakanlığı, Köy İşleri Bakanlığı, hatta NATO bulunmaktadır (Mimarlar Odası, 1968b: 361-6).

60'lı yıllarda “planlama”nın ve plancı teknokratların prestijini de göstermektedir. Teknokratik eğilimi açılış konuşmasında da, sonuç bildirgesinde de açıkça ifade edilen seminer, “milli fiziki plan” kavramını topluma tanıtmayı değil, böylesi bir çalışmanın teknik boyutlarını çözümlemeyi amaçlamaktadır (Mimarlar Odası, 1968b). Seminer çerçevesinde, kalkınma planının ülke sathında mekansal biçimlenişine dair süren tartışmalarda ortaya çıkan temel konular bir milli fiziki planın mümkün olup olmadığı ve “mevcut müesseseler düzeni” (mevcut siyasal rejim) içinde planlamanın etkinlik sınırlarının ne olduğudur. Bunların yanında fiziki planlılarla iktisadi planlılar arasında çatışma yaratacak bir soru da “mekan organizasyonunun kalkınmada bir bağımsız değişken” olup olmadığıdır (Mimarlar Odası, 1968b: 356-8). Bu tartışma, Türkiye’de mekana ilişkin disiplinlerin geldiği aşamada, mekanın ekonomik süreçler tarafından belirlenen pasif bir unsur olarak anlaşılmasına karşı mekanı önemseyen bir yaklaşımın yeşermeye başladığını göstermesi bakımından ilginçtir. Yakın zamanda ikincisinin düzenlenmesi öngörülen seminer, bölge planlamanın bile gündemden çıkarıldığı ortamda gerçekleşmez. Yine de “milli fiziki plan” kavramı Cumhuriyet’in modernleşme projesini ulus-devlet yüzeyine yansıtma çabasının ulaştığı en radikal ütopya olacaktır (Tekeli, 1998: 17).

Mimarlar Odası’nın 1969’un Aralık ayı ortalarında düzenleyeceği “Mimarlık Semineri” ise çok daha farklı yaklaşımların etkisi altında gerçekleşecektir. “1. Milli Fiziki Plan Semineri”ne benzer şekilde Ankara’daki üniversitelerden ve çeşitli devlet kurumlarından uzmanlar ve öğrenciler tarafından geniş katılım gören etkinlik, katılımcıların bazılarının da ısrarla vurgulayacağı gibi bir meslek olarak mimarlığın sorunlarından çok ülkenin sosyo-politik problemlerinin tartışıldığı bir sosyal bilimler toplantısı niteliğindedir. Seminerin programı bu yaklaşımı net bir şekilde ifade etmektedir: sunulan on bildirinin ilk altısı Türkiye’nin uluslararası (bağımlı) konumu, ekonomisi, toplumsal yapısı ile ilgiliyken, sonraki dört bildiri de Türkiye’de mimarlığı yine böylesi ekonomik ve sosyal bir çerçeveye yerleştirmeyi denemektedir (Mimarlar Odası, 1969). Bu çerçevede seminer, 60 kuşağı mimarlarının kendilerine politik bir kimlik tarifleme girişiminin manifestosu niteliğini taşımaktadır. Düzenleme komitesi adına açılış konuşması yapan Ankara Şube Yönetim Kurulu üyesi Gürol Gürkan mimarlık hizmetinin artık toplumsallaştığını vurgular: “... bugün mimarlık öyle bir noktaya gelip dayan-

mıştır ki; ya bir devrim yaparak gelişimi yakalayacak ya da hepten çökecektir... Mimarlıkta devrim topluma yönelişle olacaktır. Bundan böyle ‘Mimarlar Odası toplum hizmetinde’ yerine ‘mimarlık toplum hizmetinde’ denilebilmelidir” (Mimarlar Odası, 1969)¹³

Seminer, uygulamaya dönük bir disiplin olarak mimarlığın ve onun meslek örgütünün sosyal bilimlerle kurduğu ilişkiye dair dikkate değer gerilimler barındırsa da, katılımcılar arasında çok daha ilginç bir ayrışmaya sahne olacaktır. Bu ayrışma mevcut toplumsal durumun analizi ile toplumsal dönüşüm projeksiyonları arasında ortaya çıkar. Bildiriler Türkiye’nin bağımlı ekonomisini, ülkedeki sınıfsal yapıyı ve toplumsal dönüşümleri açıklamaya çalışırken, bildirileri takip eden tartışmalar gündemi doğrudan devrimci mücadelenin kuramsal söylemini kurgulamak yönüne saptırır. Örneğin, Korkut Boratav’ın gecekondulaşma sorununu gelir dağılımı ile ilişkisi içerisinde inceleyen bildirisinin ardından Mübeccel Kıray’ın eleştirisinde gecekonduların değişime kapalı olduklarını ileri sürmesi şiddetli bir tartışmaya sebep olur. Demirtaş Ceyhun’un (bu sırada hem İstanbul Şube sekreteri hem de Oda’nın yayın organı olan *Mimarlık* dergisinin yayın yönetmenidir) itirazı ilgi çekicidir:

Kıray Hanım, bilmiyorum ama, bence az gelişmiş ülkelerin kurtuluş umutlarını ortadan kaldırdı... Bugüne kadar batıda, kapitalist gelişme biçiminde şehirleşme olayı sanayileşmenin bir eseri olarak doğmuş... Az gelişmiş ülkelerde buna aykırı bir olay oluyor 20. yüzyılda. Sanayileşme olmuyor ama şehirleşme oluyor... Doğrusu ben bu dinamik olaya, bu iç dinamiğe, o ülkelerin kurtuluşlarının tek yolu olarak bakıyordum. Mübeccel Kıray hanım elimizden aldı götürdü. Yok diyor olmaz, gecekondular %60, hiçbir şey olmaz... Bence elimizde bir tek alet vardır... Gecekondular halkı, o olmazsa nasıl yaparız? (Mimarlar Odası, 1969)

Ceyhun’dan sonra söz alan başka konuşmacılar da benzer şekilde Kıray’a karşı çıkacaklardır. Örneğin Gürol Gürkan gecekondular için “gerçekte buralar bizim için ‘potansiyel ümit depoları’ oluyorlar ... Sanayileşmemizin temel nedeninin, ülkemizdeki emperyalist oyunların bilincine varmak, bunları giderici ve ümit depolarımızdaki bilinçlenmeyi hızlandırıcı eylemlere girişmek [gereklidir]” demektedir. Ondandır söz alan Metin Göktürk ise (bir sonraki yıl İstanbul Şube Başkanı olacaktır) gecekonduların devrimci hareketle ilişkilerinin objektif ve subjektif şartlar açısından değerlendirilebileceğini ileri sürer:

13 Mimarlar Odası’nın yayınladığı *Mimarlık Semineri* kitabının sayfaları numaralandırılmamıştır.

Bu yığınların objektif şartları, görelî yoksunluğun varlığı ve sürekli olması gösteriyor ki objektif şartları devrimcidir. Subjektif şartlar bakımından ise... unutmayalım ki gecekondü bölgelerinde gerçek sanayi proleterleri ile yan yana otururlar. Proletaryanın bilinçli kadrolarının ideolojik etkisi altındadırlar. Ve bu ideolojik etki devrimci subjektif şartların oluşmasında çok önemli bir etkidir. (Mimarlar Odası, 1969)

Bütün bu itirazlara karşılık Kıray'ın uzlaşmaz yanıtı eldeki bilimsel bulgulara dayanacaktır:

Kimsenin değil ümidini kırmak, heyecanlandırmak bile istemiyordum. Fakat galiba bir hesabı temizlemek gerek. İnsan ister heyecanlansın ister heyecanlanmasın vakıalara bakılmalı. Elimizde şu kaynaklar var:... Bunların hepsinin vardığı benzer sonuçlar var... Bunlar'da ümitlenmeniz de ümitlenmeseniz de bu devrede gecekondü sakinlerinin değişmeye karşı olumsuz eğilimini gösterir... (Mimarlar Odası, 1969)

Özellikle genç katılımcılarda ortaya çıkan “bilimsel” bulgulara inat bir toplumsal dönüşüm öznesi arayışı dikkat çekicidir; bir açıdan bakıldığında Kıray ve eleştirenleri arasındaki tartışma söylemsel çerçevelerin çakışmamasından ötürü sonuçsuzdur. Tarafların birinin çıkış noktası mevcut toplumsal yapı, diğerininki ise bu yapının dönüşmesi gereken gelecek kurgusudur. Bir başka açıdan ise bu tartışma modernleşmeci bir “bilimsellik”le, meşruiyetini “bağımlılığın” belirleyici olduğu çerçeveden alan iradeci bir sapmanın çatışmasıdır. Sanayileşme ile kentleşme arasında o zamana kadar kabul gören nedensellik ilişkisinin reddi, kuşkusuz modernleşmeci bir bakış açısı için kabul edilebilir değildir. Yine de bu tartışma hem Türkiye’de kentleşme kuramı açısından, hem de kent ve politika ilişkisinin kavranışı açısından farklı bir yaklaşıma işaret etmektedir. Bu yaklaşımın, Ceyhan’ın “Marksist sosyologlar yüzyılımıza şehircilik çağı, sosyalizm, şehircilik çağının bir başka deyimidir, karşılığıdır diyorlar” diyerek işaret ettiği referans noktası Fransa’da eşzamanlı olarak devam eden kentsel politika tartışmalarıdır. Gerçekten de aynı dönem hem Marksizm’in hem de sosyal bilimlerin dikkatlerini kentsel süreçlere çevirdikleri ve kentleşme kuramlarının radikal bir dönüşüm geçirmeye başlayacakları bir dönemdir. Bu tartışmalar sol politika, Marksist kuram ve sosyal bilimleri kent ölçeğinde bir araya getirdikçe Türkiye’de de ilgiyle takip edilecektir.

“Mimarlık Semineri”nin gündeme getirdiği tartışmaları toparlayacak olursak, Türkiye’de ve dünyada gelişen 68 olaylarının 60 kuşağı plancı ve mimarlarının toplumsal süreçlere yaklaşımını

dönüştürdüğü söylenebilir. Mimarlar mesleklerini toplumsallaşmış bir hizmet olarak yeniden tanımlarken, yine aynı yıl kendi meslek odalarını kurma girişiminde bulunan şehir plancılarının¹⁴ gündeminde ise politik açıdan kendi taleplerini örgütleyemeyen gruplar adına savunucu planlama (advocacy planning) vardır¹⁵. Teknokrat plancılar toplumsal öznelerle eklemlenme arayışına girdikçe fiziksel çevreye bakış açıları da kente odaklanmaya başlamaktadır. Bu süreçte, mesleklerine katılan yeni mezun 68 kuşağının büyük kesiminin ücretli çalışmak durumunda olması, bir başka deyişle “proleterleşme” sürecinin bu meslek grupları için de gündeme gelmesinin etkisi vardır. Seminer’deki tartışmaların işaret ettiği bir başka nokta da “bağımlılık” olgusunun kavranışıdır. Siyasi jargona girmiş bulunan bağımlılık, yine siyasi etkinlik açısından modernleşmeci determinizmi (gecekondu halkının modern proleterlere dönüşmesini yahut sanayileşme süreci içinde yok olmasını beklemek) sorgulamaya başlamış olsa da kentleşme söylemi açısından henüz böyle bir durum söz konusu değildir. Nitekim, yine Oda’nın Ankara Şubesi’nin kuracağı “Kent Toprakları” ve “Türkiye’de Kentleşme” komisyonlarının raporları 1968-70 arasında kentleşme söyleminin geldiği noktayı gösterecektir.

1969’da kurulan “Kent Toprakları Komisyonu”¹⁶ kentleşme sorunlarının temelinde kent topraklarının kullanımını görmektedir. Kent toprakları sorununa “kamu yararı” açısından ve 1961 anayasasının meşruiyet çerçevesiyle yaklaşan komisyon, kentsel topraklarda “özel mülkiyet müessesesinin ülke kalkınmasını geciktirici, kent planlamasını ve kentleşmeyi çıkmaza sokucu ve ülkemizdeki gelir dağılımını hiç bir değer yaratmayan sınıflar yararına bozucu etkileri” olduğunu vurgular (Mimarlar Odası, 1973: 5).¹⁷ Klasik rant teorilerinin açıklanmasıyla başlayıp, kentsel arsada değer oluşma sürecini inceleyen rapor, sorunun çözümü için kent topraklarının kamulaştırılmasını önerecektir. Yöntemsel açıdan iki nokta dikkat çekicidir: soruna yaklaşımın ve önerilen çözümün bilimselliği iddiası, ve yine çözüm önerisinin anayasaya dayandırılması. Başka ülkelerden örneklerle karşılaştırmalı analizlerin yapıldığı araştırma, “Kentsel toprak üzerinde değer oluşum mekanizmasının bilinmesi[nin], kentsel topraklarda mülkiyetin bilimsel ve mantıki yollardan savunulmasını olanak dışı bırakmakta” olduğunu ileri sürer. Sosyalist bir örgütlenme önerisi içerilirse de “[18. yüzyılda] batılı düşünürler için bir rüya olan hususların, sosyalizmle, gerçeğin hudutları içine girdiği”

14 Bu girişim 1969 TMMOB Genel Kurulu’nda çeşitli disiplin mensuplarının meslekçi kaygıları doğrultusunda engellenecek ve bir “Şehir Plancıları Mimar Mühendis Odası”nın kurulması 1971 yılında Danıştay kararı ile gerçekleştirilecektir. Bu sürecin en önemli belgesi Tekeli’nin TMMOB Genel Kurulunda yaptığı konuşma metnidir. Bu metinde planlamanın özellikle mimarlık karşısında özgün bir disiplin olarak meşruiyeti kanıtlanmaya çalışılmakta, bunun için coğrafya alanından gelen kantitatif yaklaşımlar ayırıcı bir metodoloji olarak kullanılmaktadır. Metin ilk defa 25 yıl sonra *Planlama* dergisinde yayınlanmıştır. Bkz. Tekeli, 1994.

15 İ. Tekeli ile yapılan görüşme, 18 Ekim 2004.

16 Komisyon üyeleri Cevat Geray, İlhan Tekeli, Yıldırım Uler, Kadri İlal, Mübeccel Kıray, Atilla Sönmez ve Yılmaz İnka-ya’dır.

17 “Kent Toprakları Komisyon Raporu” ilk olarak 1969 yılı *Mimarlar Odası Ankara Şube çalışma Raporu*’nda yer almıştır. Rapor Mimarlar Odası tarafından 1973 yılında kitapçık olarak yayınlanmıştır.

19 Komisyon, Yönetim Kurulu üyesi Önder Şenyapılı'nın başkanlığında Mübeccel Kıray, Cahit Talas, Cevat Geray, Ruşen Keleş, İlhan Tekeli, Melih Doğan, Osman Armangil ve Melih Çapar'dan oluşmaktadır.

(Mimarlar Odası, 1973: 11) belirtilerek sosyalist olan ve olmayan ülkelerdeki denetim mekanizmaları detaylı olarak incelenir. Öte yandan, anayasanın “mülkiyet hakkının toplum yararına aykırı kullanılamayacağı” ilkesinden hareketle kent topraklarının tamamının kamulaştırılması savunulur ve bu önlem olmaksızın kent planlama müdahalelerinin kamu yararına değil toprak sahipleri yararına sonuç vereceği belirtilir (Mimarlar Odası, 1973: 16-7).

Raporda göze çarpan bir başka nokta da kentsel rantın oluşumunun sınıfsal analizidir; kent toprağında değer oluşumu göçen nüfusun yerleşimi ile açıklanırken kentsel rantın bireysel mülkiyeti emek sömürüsü olarak nitelenir (Mimarlar Odası 1973: 20). Burada, söz konusu sınıfsal analizin salt kent toprağındaki mülkiyet yapısına dayandığının altını çizmek yerinde olacaktır. Yine raporun dikkat çekici bir yanı da gecekonduya bakışıdır: “bu halk, dünyanın hızlı şehirleşme oranlarından birini, en ufak teknik bilgi ve yardımdan yoksun, üstelik yasalarla çatışarak, soğuğa, açlığa göğüs gererek, gece karanlığında hırsızlık yapıyormuş gibi gerçekleştirmektedir. Belki yaratıcılığın bir yeni tarifi de budur!” (Mimarlar Odası 1973: 28-9). Buna karşılık, “tapu dağıtımı[nın], aslında, gecekonduya yaşayanları bugünkü düzenin bir elemanı haline getirmek için bulunmuş ustaca bir uygulama” (Mimarlar Odası 1973: 38) olduğu vurgulanmaktadır. Gerek “yaratıcılık” vurgusu, gerekse “düzenin tarafına çekmeye çalıştığı” nitelmesi, gecekonduların ekonomi-politik düzeyde olmasa bile (yeni gelenlerin kentle bütünleşmesinin yolu hala hızlı sanayileşmedir), sosyal politika düzeyinde özneleşmeye başladığının ipuçlarını göstermektedir. Yine de bu, gecekonduya devrimci bir rol tanıdığı anlamına gelmez.

1970 sonlarında Mimarlar Odası Ankara Şubesi'nin kurduğu “Türkiye’de Kentleşme Komisyonu”nun 1971 Ocak ayında yayınlacağı rapor da kentleşmenin açıklanışını, kentsel sorunların kaynağını ve bu sorunların çözümünü “sanayileşme”de görecektir (Mimarlar Odası, 1971). ODTÜ, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İmar ve İskan Bakanlığı, İller Bankası ve Ankara Nazım Plan Bürosu gibi kurumlardan gelen (bir kısmı yukarıda değinilen seminerlerde ve “Kent Toprakları Komisyonu”nda da yer almış) uzmanlardan oluşan komisyon¹⁸ “gecekonduya yaşayan nüfusun bağnaz, tutucu olduğunu” öne sürerek, “gecekondularda yaşayan nüfusun devrimci potansiyel taşıması gerektiği söylenebilirse de, gerçek böyle değildir” demektedir (Mimarlar Odası, 1971: 57-8). Tüm sorunları sanayisizliğe bağlayıp, çözümlerini sanayi-

leşmede gören kentleşme komisyonu “nasıl sanayileşmeli?” sorusunun yanıtı için, bu konunun tartışılacağı oturuma Doğan Avcıoğlu’nu davet eder. Bu tercihin de belli ettiği ideolojik yaklaşıma göre ulusalcı bir hükümetin yürüteceği bir sanayileşme politikası kentleşme sorunlarını da çözmüş olacaktır. Böyle bir müdahale ülkeyi yeniden modernleşme çizgisine sokacaktır; zira komisyonun tespitlerine göre Türkiye’deki kentleşme “dışa bağımlılık etmeni dışında 19. yüzyıl Avrupa kentlerine benzemektedir.” (Mimarlar Odası, 1971: 26).

İki raporun paylaştığı tahlillere bakıldığında kentleşme sürecinin hâlâ modernleşme bakış açısı ile değerlendirildiği görülmektedir. Kentleşme sorunlarının çözümü için kent topraklarının kamulaştırılması ve sanayileşmenin sağlanması gerekliliği savunulmaktadır. Kentin toplumsal yapısını sınıfsal açıdan tahlil etme çabası, sınıfsallığı salt kentte arazi mülkiyeti ve spekülasyon bağlamında tanımlar¹⁹. Buna karşılık gecekondü nüfusu toplumsal bir fail olarak devrimci bir potansiyel barındırmamaktadır. Yine de toplumsal analizlerle siyasal projelerin kesiştiği yerde gecekondunun giderek öne çıktığı gözlenmektedir. Bu süreci hızlandırıp gecekonduları sol siyasetin önemli bir aktörü durumuna getirecek olansa 1973 seçimleri olacaktır.

1971-73: Gecekondunun ve Gecekondü Yazınının Dönüşümü

“Türkiye’de Kentleşme” kitapçığı Aralık 1970 itibarıyla kentleşme söyleminin vardığı noktayı göstermektedir. Öte yandan devletçi/darbeci arayışların dışında kalan devrimci mücadele bu sırada gerilla savaşını gündemine almıştır. Yine de gerilla hareketini başlatmak için kaynak sağlamak üzere ilk eylemler şehirlerde başlayacaktır. 1971’in Ocak ayında, Ankara’da İş Bankası’nın Emek Şubesi soyulur. Türkiye tarihinde daha önce örneği görülmemiş böylesi bir eylem kamuoyunda beklenmedik derecede güçlü bir etki yaratır. Birbirini takip eden banka soygunlarını dört Amerikalı askerin kaçırılması ve günlerce Ankara’da rehin tutulmaları izler. Yurt çapında ses getiren eylemler bazı grupların şehir gerillasını sadece kır için ön hazırlık olmaktan çıkarıp asli mücadele biçimi olarak tanımlamasına sebep olur. Kurulan silahlı gruplardan THKP “halk savaşının bu aşamasında şehir gerilla savaşını temel almakta” olduğunu ilan eder (Çayan, 1992: 361).

“Zinde kuvvetler”den gelmesi beklenen müdahale başarısız olup da 12 Mart ara rejimi kurulduğunda, artık zaten iç çekişme-

19 68-70 yılları mezunlarının 60 kuşağının radikalleşmesine etkisi doğru- dan ideolojik eleştiri biçiminde de gerçekleşir. Örneğin “Kent Toprakları” raporu İstanbul Şube içerisinde eleştiri konusu olur. Sommer Ural ve Pekin Platinel tarafından hazırlanan eleştiri yazısının temel argümanı raporun Marksizmi yeterince kavramamış olmasıdır. Mülkiyet ilişkilerinin üretim ilişkilerine değinilmeden anlaşılmaya çalışılması ve kamulaştırma talebinin muhatap olan devletin sınıflarüstü bir konuda algılanışı sert bir şekilde eleştirilir. Bu yazı daha sonra *Mimarlık*’ın 76/4 sayısında yayınlanmıştır. Bkz. Ural ve Platinel, 1976.

lerle zayıflamış TİP kapatılmış, MDD tezleri kısa sürede çöktürülen kır ve şehir gerilla grupları ile büyük darbe yemiş, ve yalnız “sivil asker aydın zümre”ye dayanan değil, tüm devlet eksensiz sol projeler hayal kırıklığı içinde terk edilmiştir. Bu şokun kentleşme sürecine yoğunlaşan plancı teknisyenleri de etkilediğini kestirmek zor değildir. Yine de aynı süreç Türkiye kentlerinin de ciddi dönüşümler geçirdiğini kanıtlamaktadır. 12 Mart’ın sıkıyönetim günlerinde günlerce süren ve evlerin tek tek kontrol edildiği aramalar, fabrika ve üniversite işgalleri, iki günlüğüne de olsa İstanbul’u felç eden 15-16 Haziran işçi direnişi gibi olaylar Türkiye metropollerinin Carlos Marighella’nın (1970) deyişiyle “insan okyanuslarına” dönüştüğünü kanıtlamaktadır. Bir başka deyişle, kentler artık, komprador yahut değil, salt burjuvazinin mekanı olmaktan çıkmış, alt sınıfların olduğu kadar aykırı kimliklerin de kendilerini ifade edebilecekleri heterojenliğe kavuşmuşlardır. 12 Mart ara rejimi ise ürettiği şiddet ile 1973 yerel seçimleri öncesinde kentsel politikanın aktörlerinin ortaya çıkış sürecinin son dinamiklerini yaratacaktır.

1968 seçimleri öncesinde tapu vaatleriyle gündeme gelen gecekonduların seçim sonrası karşılaştığı yıkım ara rejim döneminde de önemli bir unsur olarak ortaya çıkar. Ara rejim sürecinde gerçekleşen yıkımlar hem gecekondu zaman zaman karşılaştığı fiziksel şiddetin siyasallaşmasının hem de bu şiddete direnmenin demokrasi talebiyle ilişkilenmesinin yolunu açacaktır. Bunun yanında 1970 yılında gerçekleşen devalüasyon ve karşılaşılan yüksek enflasyon, gecekondu sahipliğinin –tıpkı orta sınıflar için olduğu gibi– enflasyon karşısında bir yatırım aracı olarak ortaya çıkmasına sebep olur. Bu gelişme, kentleşme uzmanlarının gecekondu (ve konutun) barınma dışındaki işlevlerini keşfetmelerini sağlar. Bundan sonra gecekondu aynı zamanda bir spekülasyon ve enflasyon karşısında korunma aracı olarak da değerlendirilecektir. Buna ek olarak, 12 Mart’ın etkisiyle devlet eksensiz projelerden uzaklaşan kentleşme uzmanları artık gecekonduyu sınıfsal yapının sonucu olan, ortadan kalkmayacak yapısal bir unsur olarak görmeye başlar (Tekeli, 1971). Takip eden süreçte gecekondu yazını giderek modernleşmeci yaklaşımdan ve kültürelci bütünleşme sorunsalından uzaklaşacak, gecekondu nüfus hareketleri ve istihdam yapısı açısından analiz edecektir. Bu yaklaşım gecekondu geçici bir bozukluk yerine bağımlılığın ürünü olan yapısal bir bozukluk olarak görecektir ve Latin Amerika literatüründen alınan “marjinal sektör” kavramıyla açıklamaya ça-

lışacaktır (Tekeli, 1977a). Bu olumsuz yapısalıcı okumayı ara rejimin kasvetli ortamıyla ilişkilendirmek mümkünse de bu yaklaşım, kenti enformelin formel olanla işlevsel olarak bütünleştiği ortam olarak kavramanın ilk aşamasıdır. Bu analize ulaşmak için gerekli son aşama ise 70’lerin sonlarında yapılacak olan, marjinal sektörün sistem açısından olumsuz değil olumlu ve işlevsel olduğu tespitidir (Şenyapılı, 1978; Şenyapılı, 1981). Ancak gecekonduyu yapısal bir istihdam kategorisi olmaktan çıkarıp kentle politik bilinç arasındaki ilişkinin somutlaştığı toplumsal bir fail haline sokacak olan 1973 seçimleri yeni bir dönemi başlatacaktır.

1973 seçimlerine geçmeden önce, ara rejimin Mimarlar Odası’nın politik etkinliğini de nasıl dönüştürdüğüne değinmek faydalı olacaktır. Özellikle 1968-70 aralığında 60 kuşağı plancı teknisyenlerinin giderek kentsel süreçlere yoğunlaşmasına ve bu süreçlere dair projelerin politikleşmesine zemin oluşturan Oda’nın ilgisi kentleşme sürecinden ara rejime karşı mücadeleye, demokrasinin ve anayasanın savunulmasına kayar. Mimarlar Odası, tıpkı TMMOB’a bağlı diğer odalar gibi artık toplumcu ideolojiyi elit teknokrat bir kimlikle üretmesi mümkün olmayan yeni bir kuşağın etkinliği altındadır. Zira artık ne devlet eksenli bir reformizm mümkün görünmektedir, ne de bu yeni kuşağın sınıfsal konumu kendilerine elit bir statü tanımaktadır. 1972 başlarında gündeme gelen, hatta 1973 Şubat’ında Meclis’ten geçirilip Senato’ya sevk edilen yeni bir TMMOB kanun tasarısı, odaların gücünü kırmayı ve politik etkinliklerini engellemeyi amaçlamaktadır. Bu koşullar altında Mimarlar Odası politikalarının önceliği, homojen bir “teknik elemanlar” kimliğiyle “örgütlenme ve düşünce özgürlüğünü” savunmak olacaktır: “Görevimiz, teknik elemanların ekonomik ve demokratik haklarını koruyacak biçimde örgütlenmelerini sağlamak, çalışanların hakları ve ülke çıkarları doğrultusunda kamuoyunu uyarmaktır” (Mimarlar Odası, 1974).

Yerel Siyaset

1973 Ekim’inde yapılan genel seçimler büyük kentlerin gecekondulu bölgelerinin sola yönelmesiyle sonuçlanır. Hükümet kurma çalışmalarının gölgesinde geçen Aralık yerel seçimleri de aynı eğilimi yansıtacak ve CHP’nin bütün büyük kentler dahil 33 il merkezinde belediyeleri kazanmasıyla yerel siyaset açısından yeni bir dönemi başlatacaktır. Yerel seçimlerin genel seçimlere bu kadar yakın olması sonucu (MSP hariç) partilerin hiçbirisi yerel seçimlere yönelik seçim bildirgesi hazırlamaz. Bu koşullarda ye-

rel seçim propagandalarının belirleyici unsuru mevcut yönetimler hakkındaki yolsuzluk iddiaları olacaktır (Tekeli, 1976a). CHP'nin genel seçimler öncesinde hazırladığı ünlü *Ak Günlere* bildirgesi ise “halk sektörü”, “köykentler” gibi öneriler içerse de, seçimlerden sonra ortaya çıkacağı gibi, ne bu öneriler detaylarıyla projelendirilmiştir, ne de CHP kentleşme sürecinin yarattığı politik potansiyellerin farkındadır. Yine de CHP'li belediyeler 1973-77 dönemindeki politikalarıyla kentsel sorunların ve belediye hizmetlerinin toplumsal mücadele konusu olduğunu ortaya çıkaracaktır. Yukarıda tartışıldığı gibi 1973 yerel seçimlerine gidilirken ne siyasi partilerin ne de meslek odalarının kentsel sorunlar konusunda dikkat çekici bir önerisi yoktur. Radikal solun henüz toparlanma süreci içinde olduğu ortamda gecekondular ise henüz belirli talepleri olmayan bir siyasallaşma süreci içinde oyunu şola kullanır. İşte bu koşullarda ortaya çıkacak olan 1973-77 belediyeçilik deneyiminin kentsel siyaseti ön plana çıkarabilmesi bir yanda gecekonduların yerel taleplerinin –ki aşağıda göreceğimiz gibi bunların en önemlisi konuttur– radikal sol ile temas içinde politikleşmesi, diğer yanda da 60 kuşağı plancı teknisyenlerinin belediyelerde danışman kadroları olarak bu sürece müdahil olmalarıyla mümkün olacaktır.

Gereken de 1973 genel ve yerel seçimleri geride kalıp da CHP-MSP koalisyonu ve CHP'li başkanlar göreve başladığında gerek devletin ilgili kurumlarında gerekse belediyelerin içinde yukarıda tartıştığımız kuşağın mensupları görülmektedir. CHP'li İmar ve İskan Bakanı Ali Topuz (1969 yılında Mimarlar Odası Merkez Yürütme Kurulu üyeliği yapmıştır) Bakanlık'ta sürekli bir Danışma Kurulu oluşturur. Kurul üyeleri Bakanlık Müsteşarlığı'na getirilen Cevat Geray ile Ruşen Keleş, İlhan Tekeli, Tuğrul Akçura, Ergun Unaran ve Haldun Özen'dir. Milliyetçi Cephe hükümeti kurulur kurulmaz “siyasi komiserlikle” suçlanarak görevine son verilecek kürül 7 aylık koalisyon döneminde kentleşme sürecini yönlendirecek kurumsal düzenlemeleri öngören bir yetki kanunu tasarısı hazırlar. Yasalaşamayacak bu tasarıdan başka konut ve kentsel arsa üretimini örgütlemek ve kentsel planlama sürecini 1968-70 aralığında yapılan tartışmalar yönünde dönüştürmek amacıyla girişimlerde bulunan Kurul, çalışmaları somut ürünler vermeden dağıtılır (Unaran, 1975; Tekeli, 1975; Geray, 1975). Koalisyonun dağılması ve ilk MC hükümetinin kurulması kentsel siyasal süreçleri tetikleyecek şiddetin gündeme gelmesiyle sonuçlanacaktır. Bir yandan yükselen siyasal terör kentleri şidde-

te boğarken, diğer yandan merkezi hükümetin yerel yönetimlere uyguladığı baskı Türkiye’de daha önce gündeme gelmemiş bir yerel demokrasi talebini doğurur.

Bu zamana kadar hep merkezi iktidarı ele geçiren siyasi partilerin kazandığı belediyeler, kamuoyunca da merkezi idarenin yerel organları gibi algılanmıştır. Oysa CHP’nin muhalefete geçmesiyle birlikte CHP’li belediyeler Milliyetçi Cephe hükümetleri ile sürekli bir çatışma halinde hizmet üretmeye çalışacaklardır. “çevreden merkeze belediyecilik” sloganıyla hem kentsel yarılmanın varlığını olumlayan hem de gecekonduyu yaklaşımının merkezine alan 1973-77 dönemi, sosyal demokrat bir belediyecilik programının uygulama süreci içerisinde oluşturulacağı bir dönem olur. Bu süreçte halka yönelik uygulamaların ve bunların ideolojik programının üretilmesinde belediye başkanlarının kuraçağı uzman kadroları çok kritik bir rol oynar. Bu kadroların hemen tamamı 60 kuşağı mimar ve plancılarından oluşmaktadır. Bunların önemli bir kısmı da ODTÜ Mimarlık Fakültesi’nden 1972 ve 1975’te uzaklaştırılan öğretim elemanlarıdır.²⁰ Ankara ve İzmit başta olmak üzere İstanbul, Antalya ve Mersin gibi kentlerde görev yapan bu uzman/danışmanlar hem gündemdeki sorunlara kuramsal ve ideolojik yaklaşımlar üretebilmekte hem de farklı belediyelerdeki deneyimlerin birbirlerine aktarılmasında aracı olabilmektedirler.²¹ Bu dönemin “yeni belediyecilik” ya da “toplumcu belediyecilik” diye adlandırılan yaklaşımı en bütüncül ifadesini 1977 seçimlerine gidilirken Ankara Belediyesi Başkanlık Uzmanları tarafından hazırlanan Toplumcu Belediye başlıklı broşürde bulacaktır (Ankara Belediyesi Başkanlık Uzmanları, 1977a). Bu metinde, demokratiklik ve halkın katılımına açıklık, kamu hizmetleri kadar kentsel ve kurumsal rantlarla da mücadele etmek üzere üreticilik, özellikle alt sınıflara yönelik tüketimi destekleyici ve düzenleyici olmak gibi ilkelerin yanında birlikçilik ve kaynak yaratıcılık gibi yaklaşımlar savunulmaktadır (Tekeli, 1977b).

Bu ilkelerin önemli bir kısmı aslında deneyim içerisinde karşılaşılan sorunlara çözüm üretmek üzere geliştirilir. Merkezi hükümetin engellemeleri yüzünden karşılaşılan gelir sıkıntısı sonucu öne sürülen “kaynak yaratıcılık” ve hükümetle mücadele sürecinde etkin bir güç oluşturabilmek amacıyla öne sürülen “birlikçilik” ilkeleri belediyelerin kurumsal düzenlenişlerinden kaynaklı kısıtlamalar karşısında geliştirilir. Buna karşılık, sol bir belediyecilik anlayışını uygulama girişiminin karşılaştacağı tek muhalefet sağ hükümetlerden gelmeyecektir. Belediye uzmanlarının

20 1972’de İ. Acaroğlu, Y. İnkaya ve S. Özköl ODTÜ’den uzaklaştırılırken 1975’te üniversiteden atılan 25 öğretim elemanının 10’u Mimarlık Fakültesi mensubudur. Bunlar M. Adam, T. Aktüre, T. Akçura, A. Bulca, B. Denel, D. Eşkinat, R. Gökçeli, O. Özgüner, İ. Tekeli ve E. Turak’tır.

21 Bu isimler arasında Ankara Belediyesi Başkanlık Uzmanları E. Turak, İ. Tekeli, İ. Acaroğlu, Ö. Şenyaşılı, A. Özkal, Y. Küçük, A. Yücekök ve E. Acar; İzmit Başkanlık Danışmanları A. Bulca, S. Yıldırım, İ. Börtüçene, E. Unaran ve İ. Tekeli; İstanbul’da danışmanlar T. Cansever, N. Erder, B. Aren; Mersin’de Ş. Vanlı ve T. Yekta ve Antalya’da Başkan Yardımcısı M. Kavakalanlı sayılabilir.

dikkatlerini kısa sürede üzerinde toplayacak bir nokta belediye meclislerinin sınıfsal bileşenleri, küçük girişimcilerin yerel politika etkinliği, örgütlülüğü, sağladığı rantlar ve bunların toplumun geniş (tüketici) kesiminin çıkarlarıyla ters düşen eğilimleri olacaktır (Tekeli, 1976b). Özellikle halka (hiç değilse seçimden seçime) doğrudan hesap verecek olan belediye başkanının kendisi ile belediye meclislerinde yerleşmiş bulunan küçük girişimcilik arasındaki çatışmanın sonucunda ortaya atılacak, belediyenin doğrudan üretime katılması ve tüketimi düzenleyici ve ucuzlatıcı önlemlere yönelişi gibi yaklaşımlar CHP'nin yerel örgütlerinde de rahatsızlık yaratacaktır. Bu sınıfsal çatışma kuşkusuz solun bu ana kadar tanımladığı asli çatışmadan farklıdır. Bu ana kadar başat çelişki “emperyalizm ve onun yerli işbirlikçileri ile halk kitleleri” arasında tanımlanırken, şimdi karşılaşılan durum bir “demokratik devrim”in doğal müttefiki olarak görülen küçük girişimcinin kent ölçeğinde geniş emekçi kitlelerle arasında doğan çıkar çatışmasıdır. Bu çatışmanın Ankara Belediyesi bağlamında bir örneği ekmek fiyatları konusunda fırıncılar derneği ile belediye arasında yaşanacak, fırıncıların üretimi durdurma tehdidi karşısında belediye fırınlara el koyup işletecek ve daha sonra kendi ekmek fabrikalarını kuracaktır (Tekeli, 1991).

Kent ölçeğinde yüzeye çıkan çelişkiler hem kentsel politikanın, hem de bu çerçevede sol bir politikanın tanımını ve uygulamalarını üretmek zorunluluğunu dayatacaktır. CHP'li belediyelerin kurduğu Devrimci Belediyeler Derneği'nin kuruluşunu duyuran bülten devrimci belediyeyi “kent içi iktidara ağırlığını koyan emekçi halkın belediyesi” olarak tanımlar (aktaran Keleş, 1993: 271). Benzer şekilde Gültepe Belediye Başkanı “belediye yönetimini sınıfsal bir mücadele alanı olarak benimsediklerini” ifade ederek kitlelerde sınıf bilinci uyandırılmasını belediyenin görevlerinden biri olarak tanımlar (Ceyhun, 1976: 171). Yine Devrimci Belediyeler Derneği'nin yayınladığı *Devrimci Belediyeler Dergisi*'nde yer alan birçok makale benzer görüşleri geliştirerek hem bir devrimci belediye tanımı hem de yerel ölçekte sol politika yaklaşımı üretecektir.

CHP'li belediyelerde gerçekleşen bu süreç, solun diğer kesimlerinin de ilgisini kentsel politikaya çekecektir. 1977 seçimlerine yaklaşırken TİP'in yayınladığı *Yerel Yönetimler Demokratikleştirilmelidir* başlıklı broşür de benzer görüşleri yansıtır. TİP'in yaklaşımında ilginç olan ve vurgulanması gereken nokta ortaya çıkan kentsel çelişkinin sınıfsal analizini yapmak yerine bu

çelişkiyi mevcut kalıplar içerisinde kavramsallaştırmak eğilimidir: “Belediye meclislerine seçilmiş olan esnaf ve sanatkarlar da gerçek esnaf ve sanatkar değildir. Bunlar, kent içindeki mal ve hizmetlerden doğan rantların ve spekülatif kazançların büyük burjuvazi tarafından kendilerine bırakılan bölümünü toplayan, onunla bütünleşen çıkar gruplarıdır” (TİP, 1977: 30) Rant savaşı veren esnafın “gerçek esnaf” olmadığı ve spekülatif kazancın yine “büyük burjuvazi”den kaynaklandığı tespitleriyle kuramsal düzeyde her şey yerli yerine oturmuş olmaktadır.

Toplumsal-Politik Özne Olarak Gecekondu

Gecekondu bir yandan kentsel politikanın kurumları içinde sol politikayla yakınlaşırken, aynı dönemde bir yandan böyle bir yakınlaşmanın farklı biçimlerini de üretecektir. 12 Mart sürecinin ardından radikal sol arayış içerisinde. Yine aynı süreçte o zaman dek yönetimlerin oy kaygısıyla göz yumageldikleri gecekondu ciddi bir şiddet ve yıkım süreciyle karşı karşıya gelir. Yukarıda değinildiği gibi, ara rejimin “nizamı sağlamak” adına giriştiği yıkımlar hem gecekonduyun yarattığı kentsel gerilimin bundan sonra fiziksel şiddeti de barındıracağına hem de arayış içerisindeki devrimcilerin yönelebilecekleri bir toplumsal mücadele alanının habercisidir. Yıkımla karşılaşan gecekondu pasif bir direniş ya da en azından inadına bir onarım/yeniden inşa süreciyle tanışırken, sol grupların giderek bu sürece dahil olmaları otoritelerin daha fazla şiddet uygulamasına sebep olmakta, bu da hem gecekonduların kendi içlerinde hem de gecekonduyla sol gruplar arasında daha fazla dayanışmaya sebep olmaktadır. Artık tek tek gecekondu inşaatlarının yerini örgütlü gecekondu mahalleleri inşaatları alacaktır.

Dikkat edilmesi gereken bir nokta 1970’lerin ortalarına kadar gecekonduardaki örgütlülüğün çoğu zaman mafyatik unsurların denetiminde gerçekleşmesidir. Gecekonduyun maliyetini de yaşam koşullarını da olumsuz etkileyen bu durum sol grupların örgütlülük düzeyinin artışı ile değişmeye başlayacaktır. 70’lerin ikinci yarısına gelindiğinde özellikle İstanbul’un çeşitli yerlerinde sol grupların önderliği ve denetiminde “planlı” gecekondu mahalleleri inşa edilmektedir. Bu mahalleler gerek kuruluş aşamasındaki örgütlenmeleri gerekse kurulduktan sonraki toplumsal ilişki tarzları açısından hem daha önceki dönemin popülist gözyumuşuna bağlı himayecilik ilişkileriyle belirlenen gecekondularından hem de 1980 sonrası hakim hale gelecek olan cema-

22 Bu tip yerleşimlerin ilk örneği, hem başka girişimler için prototip olacak hem de otoritelerin ölçsüz şiddetini üzerine çekerek 9 kişinin ölümlüyle sonuçlanan bir direniş ve yıkıma sahne olacak olan İstanbul'un Ümraniye ilçesine bağlı 1 Mayıs Mahallesi'dir. Mahallenin tarihçesini, kentsel çatışmayı kentleşme sürecinin bir dinamiği olarak kavrayan bir yaklaşımla inceleyen bir araştırma için bkz. Aslan, 2004.

23 Açıktr ki burada kullanılan kamusal mekan kavramı son dönemde özellikle türban konusundaki tartışmalarda öne çıkan ve resmi kurum ve mekanlara atıfta bulunan kullanımdan farklıdır. Yazının çerçevesini aşan bir tartışmaya girmeden kavramı kısaca tanımlamak gerekirse kamusal mekan farklı toplumsal grupların kullanımına ve etkileşimlerine açık alanları tarifler. Böylesi bir tanımın can alıcı noktası, zaten siyasal niteliğiyle tariflenen kamu yapıları ile bireylerin özel alanları dışında kalan toplumsal mekanlarda gerçekleşen ilişkilerin politik potansiyellerine vurgu yapmasıdır. Bu konuda detaylı bir tartışma için bkz. Batuman, 2002.

atçı yerleşimlerden farklı olarak ideolojik bir meşruiyet çerçevesiyle tanımlanacaktır.²²

Buna karşılık, 70'lerin ikinci yarısına girildiğinde artık toplumsal mücadelenin karşılaştığı tek şiddet biçimi gecekondur yıkımları değildir. Kamusal alana hakim olmaya başlayan siyasal şiddet de mekansal biçimler içerisinde vücut bulacak, MC hükümetlerinin asayiş sağlamadaki isteksizliği kentlerin kamusal mekanlarının giderek tekinsizleşmesine sebep olacaktır (Batuman, 2002: 65-8). Miting ve gösterilere saldırılar, kamuoyunda tanınan yazar, düşünür ve öğretim üyelerine düzenlenen suikastler ve benzeri şiddet eylemleri kamusal alanın bir söylem düzlemi olarak terörize edilmesini, somut düzeyde ise mekansal yıkımını hedeflemektedir. 1975-79 yılları arasında gerçekleşen şiddet eylemlerinin %40'ı belirli hedefler (işyerleri, bankalar, örgüt merkezleri vb.) yerine caddeler, otobüs durakları gibi kamusal mekanlarda²³ cereyan eder (Keleş ve Ünsal, 1982: 55).

Bu zamana kadar kentin kente bütünleşemeyen parçası olarak kavranan gecekondur mahalleleri, derinleşen ekonomik ve siyasal krizin beslediği giderek yükselen şiddet karşısında bambaşka bir anlam kazanacaktır. Siyasal kimliklerin temsil mekanlarını örgütleyen kamusal alanın yıkımı, bu kimliklerin kent dokusu içinde güvenli adacıklara çekilmesine sebep olur. Bu anlamda "kurtarılmış bölge" tanımının ima ettiğinin aksine gecekondur mahalleleri içeriden dışarıya doğru kendini genişleten alanlar değil, tersine kentin sosyal mekanının artık zaten içinde yer alan ve ricat edilen kimlik mekanları olarak anlaşılmalıdır. Bir başka deyişle, ilk aşamada kentin çeperinde kente çok da ilişkilenmeyen gecekondur, sundukları ve talep ettikleriyle etkileşim içine girdiği kentin, talepleri siyasallaştıkça (hem fiziksel hem mecazi anlamda) kaçınılmaz olarak merkezine yönelir/yaklaşır. Bu durum yukarıda tartışılan "çevreden merkeze belediyeçilik" sloganında da ifadesini bulmuştur. Son aşamada ise kentin merkezini tanımlayan kamusal temsiliyet mekanlarını teslim alıp çepere doğru yayılan yıkıcı şiddet karşısında artık simbiyotik bir ilişki içerisine girmiş olan radikal sol siyaset ve gecekondunun kente etkileşim yönü tersine döner. Geri çekilen toplumsal hareket gecekondur bölgeleri içerisinde güvenlik kaygısının iyice öne çıktığı örgütlenmelerle varlığını sürdürecektir. Gerçekten de 70'lerin sonlarına gelindiğinde gecekondur mahallelerindeki örgütlenmelerin isimleri de "halk komiteleri"nden "savunma/direniş komiteleri"ne dönüşecektir (Pekdemir, 1988).

Yeniden Fiziksel çevre Olarak Gecekondu

70'lerin ilk yarısına geri dönersek, CHP'li "toplumcu belediye"lerin gecekonduyu merkeze alan yaklaşımlarının bir sonucu da toplu konut girişimleri olacaktır. 1974'te İzmit Belediyesi'nin başlattığı "Yenilikçi Yerleşmeler" ve Ankara Belediyesi'nin "Batıkent" projeleri gecekonduya alternatif olarak düşünülen ilk toplu konut projeleridir²⁴. Böylesi geniş çaplı projelerin istimlak ve planlama aşamaları yıllar sürecektir, ilginç biçimde 60'ların ikinci yarısında gündemde olan fakat uygulamaya yetecek sermaye birikiminin bulunmadığı toplu konut yine gecekondu yıkım ve direnişlerinin patlak verdiği 1977-78 yıllarında sol gündeme oturacaktır. Engels'in 1872 tarihli "Konut Sorunu"nın da ilk defa 1977'de Türkçe'ye çevirilmesi rastlantı değildir. Fakat bu kez gecekondu'nun gündemdeki konumu toplu konut sorununa yaklaşımı da dönüştürecektir.

1960'ların başlarında hakim olan ve gecekonduyu modernleşmesi gereken fiziksel ve sosyal bir çevre olarak kavrayan kültürelci anlayış, yukarıda görmüş olduğumuz gibi, 71-74 arasına gelindiğinde gecekondu'nun sunduğu emek-gücü ve hizmet formlarını inceleyen ekonomi politik yaklaşıma bırakmıştı. Şimdi ise toplumsal formasyonun yalnız üretiminin değil yeniden üretiminin de (dolayısıyla yalnız ekonominin değil aynı zamanda ideolojinin de) dikkate alınması²⁵ ile konut alanı ve yaşantısı da sol politika için bir müdahale alanı olarak tanımlanır:

Konut alanlarının yalnız işgücünün yeniden üretiminin sürdürüldüğü yer olması ile olmaması arasındaki fark, gelişmiş kapitalist ülkeler ile azgelişmiş ülkelerdeki konut alanları arasındaki farktır. Ve bu fark azgelişmiş ülke koşullarının, konut alanlarında toplumsal dönüşüme katkıda bulunacak girişimler için olanak yaratır (Adam, 1979: 6).²⁶

Bu yaklaşımda dikkat çekici nokta kuşkusuz azgelişmişliğin kentleşme ve politika ilişkisi bağlamında yeni olasılıklar yarattığı düşüncesidir. Önceki bölümlerde değinilen "Mimarlık Semineri"nde ortaya çıkan (azgelişmişliğin kentleşmeye sanayileşmeden bağımsız ve politik potansiyeli olan bir dinamik kazandırdığı biçimindeki) tartışmalara benzer şeklide, burada da çıkış noktası kuramsaldır: "azgelişmiş ülkelerdeki üretim biçimi, tek olmak yerine birbirleri ile 'eklemlenmiş' birkaç üretim biçiminden oluş[ur]" (Adam, 1979: 7). Bu saptamadan hareketle ulaşılan sonuç ise kapitalist üretim ilişkileri tamamen ortadan kaldırılmasa da sosyalist toplumsal ilişkilerin konut alanlarında nüvelenebileceğidir. Böylelikle, bu ana dek; bir konut sorunu (ve çözümü),

24 Batıkent projesinin ilk versiyonu Ankara Belediye Başkanı Dalokay'ın "Akkondu" projesidir. Hükümet değişikliğinden sonra projenin ismi partizan çağrışımından uzaklaştırılabilmek için değiştirilir. Yine de gerek kamulaştırma konusunda Anayasa Mahkemesi karar, gerek hükümetin engellemeleri sonucu projenin kamulaştırma safhasının bile tamamlanması 1977 sonrasına kalacaktır. Yine de Dalokay'ın "Akkondu" projesi ODTÜ'den uzaklaştırılan 60 kuşağı mimar ve plançıların elinde salt toplu konut projesi olmanın ötesinde ideolojik bir içeriğe kavuşur. TBTA ve Ankara Belediyesi arasında ortak çalışma olarak yürütülen ve yapım süreci olarak gecekondu'nun potansiyellerinden yararlanan sınıai bir model geliştirmeye çalışan araştırma M. Adam, İ. Acaroğlu ve E. Acar tarafından yürütülür. Bkz. Acar, Acaroğlu ve Adam, 1976; Adam, 1977; Ankara Belediyesi Başkanlık Uzmanları, 1977b. "İzmit Yeni Yerleşmeler Projesi" için bkz. Bulca, 1977.

25 Bu yaklaşımların gelişiminde uluslararası kentleşme kuramı kadar güncel politik kuramların da etkisi açıktır.

26 Bu çerçevedeki tartışmaları etkileyecek önemli bir katkı da John Turner'ın

1976'da yayınlanan *Housing By People* adlı çalışması olacaktır. Kentsel sorunlara yoğunlaşan sol aydınların çalışmalarına Tumer'in katkısı, konut üretiminin, konutun kullanımını (ve kullanım değerini) aslı kılan ve azamileştiren bir yöntemle örgütlenmesi doğrultusunda kullanıcının kendisinin üretime doğrudan katılımı, yerel örgütlenmelerin ön plana çıkması, malzeme, teknoloji gibi unsurların yine bu önceliklerle şekillenmesi gibi önerilerdir. Bkz. Tumer, 1976.

enformel hizmetleri sağlayan nüfusun barınma mekanı, ve politik potansiyeli olan toplumsal bir güç şeklinde kavramsallaştırılan gecekondolu, sosyalist bir yaşam biçiminin potansiyel mekanı olarak tanımlanmış olur. Bu dönüşüm, konut talebini önce yasadışı çözümlerle kurumsallaştıran, daha sonra ise bu süreci radikal solun katılımıyla politikleştiren gecekondunun etkisi altında gerçekleşmiştir.

Bir yandan gecekonduların radikal sol ile etkileşim içerisinde radikalleşmesi, diğer yandan özellikle belediyelerde görev yapan 60 kuşağı kentleşme uzmanlarının ürettiği açılımlar kentsel politikanın, bir başka deyişle kentsel sorunların ve hizmetlerin yerel yönetim yapısını da içeren toplumsal iktidar mücadeleleri çerçevesinde ele alınışının gündeme gelmesini sağlar. Bu sorunlar yalnız toplumcu uzmanlar tarafından *Mimarlık ve Devrimci Belediyeler Dergisi* gibi yayınlarda tartışılmakla kalmaz; gecekondolu inşa program ve ilkelerini tartışan radikal sol grupların yayınlarında da yer bulur (Aslan, 2004: 81-2). Buna karşılık 1977 yerel seçimleri arifesinde siyasi gündeme bakıldığında siyasi partilerin yerel yönetimler çevresinde gözlenen gelişmeleri kentsel politika olgusu bütünlüğü içinde kavramaktan uzak oldukları görülmektedir. Yukarıda tartışıldığı gibi TİP kentsel çatışmayı hala mevcut kalıplar içerisinde sığdırmaya çalışmakta, CHP ise 73-77 döneminin başarılı başkanlarını yeniden aday göstermeyerek tasfiye etmektedir. Bu dönemin politikaları bir sonraki dönemde de CHP'li belediyelerce takip edilecek ve kurumsallaştırılmaya çalışılacaksa da gerek parti yerel örgütlerinin ağırlığı, gerekse üstlenilen projelerin gerçekleştirme sürecinde verilmek zorunda kalınan tavizler dolayısıyla 77-80 döneminin bir önceki dönem kadar radikal yaklaşımlar üretmediği belirtilmelidir.

Sonuç

Bu yazının yapmaya çalıştığı şey Türkiye'de kentsel politikanın ortaya çıkışını tarihsel süreci içerisinde incelemektir. Göstermeye çalıştığımız gibi hem toplumsal mücadelenin kendisi hem de planıcı teknokratların ürettiği kentleşme söylemi 60'lardan 70'lere gelindiğinde çeşitli koşulların etkisi altında kenti politik bir mücadele alanı olarak tanımlayacak şekilde dönüşmüştür. Bir yandan kentsel deneyimin, diğer yandan yerel yönetimin politikleştirdiği süreci etkileyen iki temel aktör radikal solla temasa geçerek kente yönelik taleplerini politikleştiren gecekondolu halkı ile kent ölçeğinde iktidar ilişkilerini mevcut toplumsal sınıf analizle-

rinin ötesine taşıyıp, mevcut belediye yapısını ve merkezi hükümet-yerel yönetim ilişkisini sorunsallaştırarak yerel demokrasi talebinin gündeme gelmesini sağlayan 60 kuşağı planlama teknisyenleri olmuştur. Özgül tarihsel koşulların ürünü olan bu kuşağın kendisi de 60’larda hakim olan ulusal ölçekli teknokratik reformizm eğilimlerini 70’lerin koşulları içinde kentsel bir ölçekte ve emekçi kitlelerle daha organik bir ilişki arayışına odaklamıştır.

Bu tarihsel sürecin analizinde önemsenen bir nokta, bu kesitte etkinleşen faillerin ve ortaya çıkan toplumsal çatışmaların biçimlenişinde kentsel/mekansal pratiklerin olduğu kadar mekansal temsillerin de rolü olduğunu göstermektir. Özellikle gecekond kavramının kendisi hem toplumsal bir gruba hem bir yapıyı çevreye işaret eden bir gösteren olarak bu süreci belirleyen iktidar mücadelesinin önemli bir bileşeni olmuş, kavramın içeriği de bu mücadele tarafından belirlenen dönüşümler geçirmiştir. Gösterilmeye çalışıldığı gibi böylesi mekan temsillerinin –aynı anda mekansal bir biçim olarak gecekondunun toplumsal anlamı ve toplumsal bir süreç olarak kentsel yoksulluğun mekansal göstereni– kendileri de faillerin pasif olarak kullandıkları değil, etkinlikleri içerisinde dönüştürdükleri yapılar olarak anlaşılmalıdır.■

Kaynaklar

Acar, E., İ. Acaroğlu ve M. Adam (1976) *Yeni Yerleşim Alanlarının Temel Nitelikleri ve Düzenlenme İlkeleri*, Ankara Belediyesi için hazırlanan yayınlanmamış rapor.

Adam, M. (1977) *Gecekondu Potansiyelinden Yararlanacak bir Endüstriyel Konut Üretim Süreci*, Ankara: Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu.

Adam, M. (1979) *Almaşık Yeniden Üretim Süreçleri için Konut Alanları*, Ankara: Mimarlar Odası.

Akbulut, Ö. (2004) *1968 Yılı Yerel Yönetim Seçimleri*, <http://www.yerelnet.org.tr/seçimler>.

Akşit, B. (1999) "Cumhuriyet Döneminde Türkiye Köylerindeki Dönüşümler." *75 Yılda Köylerden Şehirlere*, der. O. Baydar, İstanbul: Tarih Vakfı.

Ankara Belediyesi Başkanlık Uzmanları (1977a) *Toplumcu Belediye*, Ankara: Ankara Belediyesi.

Ankara Belediyesi Başkanlık Uzmanları (1977b) *Batıkent Örgütlenme ve Uygulama Temel İlkeleri*, Ankara Belediyesi için hazırlanan yayınlanmamış rapor.

Aslan, Ş. (2004) *1 Mayıs Mahallesi: 1980 Öncesi Toplumsal Mücadeleler ve Kent*, İstanbul: İletişim.

Avcıoğlu, D. (1968) *Türkiye'nin Düzeni*, Ankara: Bilgi.

Babuş, F. (2003) *Devrim Havarileri: 68 Hareketinin Köy Eylemleri*, İstanbul: Ozan.

Batuman, B. (2002) "Mekân, Kimlik ve Sosyal Çatışma: Cumhuriyet'in Kamusal Mekânı Olarak Kızılay Meydanı," *Ankara'nın Kamusal Yüzleri*, der. G. A. Sargin, İstanbul: İletişim.

Baytop, F. (1966) "XII. Genel Kurul İzlenimleri," *Mimarlık* 66/4.

Bulca, A. (1977) "İzmit Yeni Yerleşmeler Projesi," *Mimarlık* 77/2.

Castells, M. (1977) *The Urban Question*, Edward Arnold.

Ceyhun, D. (1966) "XII. Genel Kurul İzlenimleri" Yazısı Hakkında," *Mimarlık* 66/7.

Ceyhun, D. (1976) *Bir Yeni Dev: Çağımızın Trajidi*, İstanbul: Tekin.

Çayan, M. (1992) *Bütün Yazılar*, İstanbul: Atılım.

Çitçi, O. (der.) (2001) *Yerel Seçimler Panoraması: 1963-1999*, Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yay.

Feyizoglu, T. (2002) *Mahir*, İstanbul: Ozan.

Geray, C. (1974) *Planlı Dönemde Köye Yönelik Çalışmalar*, Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yay.

Geray, C. (1975) "İmar ve İskan Bakanlığı ve MC Hükümeti," *Mimarlık* 75/6.

Gregory, D. (1994) *Geographical Imaginations*, Cambridge, MA: Blackwell.

Hobsbawm, E. (1996) *Kısa 20. Yüzyıl, 1914-1991: Aşırılikler Çağı*, İstanbul: Sarmal.

Kansu, G. (2004) *Planlı Yıllar: Anılarla DPT'nin Öyküsü*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yay.

Keleş, R. (1968) *Alternatif Şehirleşme Hareketlerinin Maliyetleri Hakkında Ön Rapor*, DPT, yayınlanmamış rapor.

Keleş, R. ve A. Ünsal, (1982) *Kent ve Siyasal Şiddet*, Ankara: A.Ü.S.B.F. Bas-Yay. Y.Okulu Basımevi.

Keleş, R. (1993) "Yerel Yönetimlerde Güncel Oluşumlar," *Kent ve Siyaset Üzerine Yazılar (1975-1992)*. İstanbul: IULA-EMME.

Kıray, M. (1964) *Eregli: Ağır Sanayiden Önce bir Sahil Kasabası*, Ankara: DPT.

Lefebvre, H. (1991) *The Production of Space*, Oxford & Cambridge: Blackwell.

Marighella, C. (1970) *Şehir Gerillasının El Kitabı*, İstanbul: Ant.

Mimarlar Odası (1973) *Kent Toprakları Sorunu*, Ankara: Mimarlar Odası.

Mimarlar Odası (1968a) *Boğaz Köprüsü Üzerine Mimarlar Odası Görüşü*, Ankara: Mimarlar Odası.

Mimarlar Odası (1968b) *1. Milli Fiziki Plan Semineri*, Ankara: Mimarlar Odası.

Mimarlar Odası (1969) *Mimarlık Semineri*, Ankara: Mimarlar Odası.

Mimarlar Odası (1971) *Türkiye'de Kentleşme*, Ankara: Mimarlar Odası.

- Mimarlar Odası (1974) *XIX. Dönem Çalışma Raporu*, Ankara: Mimarlar Odası
- Mimarlar Odası (1977) “Yerel Yönetimler ve Güç Yapısı: Bildirge,” *Mimarlık* 77/2.
- Nalbantoğlu, G. B. (1989) *The Professionalization of the Ottoman-Turkish Architect*, Yayınlanmamış doktora tezi. University of California, Berkeley.
- Pekdemir, M. (1988) “Gecekondu ve Anti-Faşist Mücadele,” *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul: İletişim, s. 2346.
- Soja, E. (1989) *Postmodern Geographies: the Reassertion of Space in Critical Social Theory*, London & New York: Verso.
- Şenyapılı, T. (1978) *Bütünleşmemiş Kentli Nüfus Sorunu*, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fak. Yay.
- Şenyapılı, T. (1981) *Gecekondu: Çevre İşçilerin Mekanı*, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fak. Yay.
- Tekeli, İ. (1971) “Gecekonduları Planlama Sorunları ve Yolları,” ODTÜ Gelişme Dergisi Sayı:2. (İlkbahar).
- Tekeli, İ. (1975) “Bilimsel Çalışmalar ve İmar ve İskan Bakanlığı,” *Mimarlık* 75/5.
- Tekeli, İ. (1976a) “Yerel Politikada Küçük Girişimci Egemenliği,” *Politika*, 5 Ekim 1976.
- Tekeli, İ. (1976b) “Son Belediye Seçimleri Sırasında Belediye Başkan Adaylarının Şehir Sorunlarına Bakışı,” *Gecekondu, Dolmuşlu, İşportalı Şehir*, der. I. Tekeli, Y. Gülöksüz, T. Okyay, İstanbul: Cem.
- Tekeli, İ. (1977a) *Bağımlı Kentleşme: Kırdan ve Kentte Dönüşüm Süreci*, Ankara: Mimarlar Odası.
- Tekeli, İ. (1977b) “Yeni Belediye Seçimlerine Giderken,” *Devrimci Belediyeler Dergisi*, sayı 8, (Ağustos).
- Tekeli, İ. (1982) *Türkiye’de kentleşme yazıları*, Ankara: Turhan Kitabevi
- Tekeli, İ. (1987) “Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi,” *Türkiye’de Kentbilim Eğitimi*, der. R. Keleş. Ankara: AÜSBF yay.
- Tekeli, İ. (1991) “Vedat Dalokay’ın Belediyecilik Deneyi Üzerine,” *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, sayı 131, (Mayıs)
- Tekeli, İ. (1994) “Şehir Planlama Mimarlık Üzerine Sürülen Bir Krema Değildir (yada Şehir Plancıları Odası Üzerine),” *Planlama*, 94/11.
- Tekeli, İ. (1998) “Türkiye’de Cumhuriyet Döneminde Kentsel Gelişme ve Kent Planlaması,” *75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık*, der. Y. Sey. İstanbul: Tarih Vakfı.
- TİP (1968) *Doğru Bilelim Doğru Konuşalım*, İstanbul: Başaran Matbaası.
- TİP (1977) *Yerel Yönetimler Demokratikleştirilmelidir*, Ankara: Türkiye İşçi Partisi Yay.
- Turner, J.F.C. (1976) *Housing by People*, Londra: Marion Boyars.
- Unaran, E. (1975) “İmar ve İskan Bakanlığı’nda Bir Dönem,” *Mimarlık* 75/5.
- Ural, S. ve P. Platinel (1976) “‘Kent Toprakları Sorunu’ Komisyon Raporu Eleştirisi,” *Mimarlık* 76/4.
- Wallerstein, I. (1998) *Liberalizmden Sonra*, İstanbul: Metis.
- Yavuz, F. (der.) (1962) *SBF İskan ve Şehircilik Enstitüsü VI. Hafta Konferansları*, Ankara: İskan ve Şehircilik Derneği Yayını
- Yayman, H. (2004) *1973 Yılı Yerel Yönetim Seçimleri*, <http://www.yerelnet.org.tr/secimler>.

Marx'ın Emek Kavramı ve Çalışma Koşullarının Esnekleştirilmesi¹

Doğan Göçmen

Michèle ve Richard Gunn'a
derin sevgilerimle...

"...bir başkasının kendisine emrettiği gibi çalışmak zorunda olan kişi, bir köledir..."

Georg Wilhelm Leibniz

"... cimrice çoğaltıyorlar mülklerini ve zenginliklerini yurttaş kanıyla, dağlar oluşturunyorlar ölü üzerine ölü yığarak, insafsızca seviniyorlar kardeşin üzücü mezarının başında..."

Titus Lucretius Carus

"İnsanların abmak aç gözlülüğü özel mülkiyet ve toplumsal mülkiyet arasında ayırım yapıyor. Topluluğa ait olan hiç bir şeyi kendilerinden saymıyorlar. Bilge ise bütün insanlıkla bölüştüğü şeyden başka hiç bir şeyi üstün mülkiyet olarak saymaz. Her insana bir parçası düşmeyen şeyin toplumsal mülkiyet olması mümkün olmazdı zaten. Şunu da düşün: büyük gerçek değerler her insana bir parçacığının dağıtılması biçiminde gerçekleşmez. Bu türlü değerler her insana bir bütün olarak aittir. Halka yapılan bir bağış durumunda herkes kafa başına ne düşünüyor ona alır. Bir yemek dağıtımında, et tahsisinde veya elle tutulur başka ne varsa, parçalara ayrılır. Ama barış ve özgürlük gibi değerler bireye olduğu gibi topluma da tamamıyla aittir."

Seneca

¹ Elinizdeki yazı 2000 yılında Hamburg Üniversitesi felsefe bölümünde verilen "Ekonomi ve Felsefe" konulu dersde tez olarak sunulmuştur. Ancak içinde Georg Lukács gibi "ölmüş" düşünürler aktarıldığı için tez kaba bir muameleye maruz kaldı. Öldükten sonra kendi yazılarına dahi bir değer biçmeyen "düşünürlerin" değerlendirmesine gerek görülmeyişi için, tez geri çekilip yayınlanmak üzere Alman düşünür Hans Heinz Holz ve İtalyan düşünür Dominico Losurdo tarafından yayınlanan "Topos" adlı felsefe dergisine iletilmiştir. Dergi yönetimi tezi iyi bulduğunu ve bir dergi yazısına dönüştürülmesi durumunda yayınlamak istediğini bildirmiştir. Elinizdeki yazı söz konusu tezin dergi yazısına çevrilmiş biçimidir ve "Topos" derginin 24. sayısında yayınlanacaktır. Türkçeleştirirken, yazı üzerinde yeniden çalışılmıştır, bazı değişiklikler ve ekler yapılmış ve yeni kaynaklar kullanılmıştır. Yazının Türkçeye çevrilmesine emeği geçen herkese teşekkür ederim. İçerik ve kaynaklar konusunda bütün sorumluluk bana aittir.

Emek Kavramı Üzerine Yeniden Düşünmek Gerekliyor

Bugün felsefe ve toplumbilim çerçevesinde yaşanan tartışmaların önemli konularından biri, emek kavramının tanımlanması ve bu tanımdan kazanılacak ilkesel çıkarımların ne olabileceğidir. Tartışmanın, teorik ve pratik olmak üzere iki boyutu var. Teorik tartışmanın, toplumun ve felsefenin ontolojik kaynaklarına kadar varan derin bir yanı var. Bu bağlamda tartışılan en önemli soru, “toplumu ve felsefeyi var eden nedir?” sorusudur. Tartışmanın pratik yanı, son çeyrek yüz yıl zarfında üretim araçlarında gözlenen gelişmelerden kaynaklanan üretimde ve toplumsal yapıda yaşanan değişiklikler ve bu değişikliklere bilinçli bir yön verme çabasıyla ilgilidir. Tartışmaya hangi açıdan yaklaşırsak yaklaşalım, merkezinde açık veya gizli bir toplum teorisi olduğunu görüyoruz. Dünya çapında yaşanan toplumsal sorun ve krizlerden yola çıkacak olursak, bu tartışmanın yakın ve uzak gelecekte felsefenin, toplumbilimin ve pratik politik tartışmaların gündemini belirleyeceğini ileri sürmek mümkün.

Bu tezi gerekçelendirmek için yeni üretim modelleri üzerine yürütülen tartışmalara bakmak yeter kanımca. Yeni, bilgisayar takviyeli üretim araçlarının son çeyrek yüzyıl zarfında üretime yoğun bir şekilde uyarlanması sonucu üretimin bütün olarak yeniden örgütlenmesi artık neredeyse kaçınılmaz oldu. Konu hakkında son yıllarda yayınlanan kitapların sayısında gözlenen mütihis artış da konunun can alıcı önemine işaret ediyor. Belki de bundan dolayı olacak, “Roma Klübü”ne 1999 yılında sunulan raporun yazarları, Orio Giarini ve Patrick M. Liedtke, raporlarının hemen girişinde, yakın gelecekte “emeğin geleceği ve istihdam sorunu bugünkü dünyanın kabul etmesi gerek en acil sorunlar” arasında bulunacaktır diyor (Giarini ve Liedtke, 1999: 19). Kısacası, emek kavramı üzerine yürütülen tartışmalar, sadece kavramın felsefi veya teorik bakımdan açıklanmasıyla ilgili değil. Konunun, hüküm süren temel toplumsal ilişkilerin ve koşulların korunması veya köklü olarak değiştirilmesiyle ilgili pratik politik bir boyutu da var. Çünkü, salt spekülatif bir kavram olarak ele alınmadığı takdirde emek kavramının son derece yaşamsal bir anlamının olduğu görülecektir. Örneğin, Alman düşünürlerinden Oskar Negt’in dünya çapında artan şiddet olaylarıyla üretimin örgütleniş biçimi arasında ayrılmaz bir ilişki olduğuna işaret ediyor (Negt, 2001:11). Eğer bütün şiddet biçimleri toplumsal yaşamdan ebedi olarak uzaklaştırılmak isteniyor ise, dünya çapında

bütün uygarlıklar ve halklar arasında barışçıl bir toplumsal yaşamı garanti edecek yeni üretim biçimleri üzerine düşünmek gerekiyor. Bundan dolayı, emek kavramına yaklaşırken çıkış noktası hakkında verilecek karar can alıcı bir öneme sahiptir.

Bu konuda Marx'ın eseri iki nedenden dolayı iyi bir çıkış noktası sunuyor. *Birincisi*; Marx'ın geliştirmiş olduğu ekonomi politik eleştirisinin merkezinde emek kavramı bulunuyor. *İkincisi*; Marx, kapitalist toplum eleştirisini geliştirirken Yeni Çağ ve Modernlikte emek kavramını toplum ve devlet teorisinde çıkış noktası olarak seçmiş olan bir geleneğe dayanıyor. Bunun için eserinin merkezinde bulunan emek kavramı bu geleneğin hem en gelişkin biçimini, hem de en üst momentini sunuyor bize.² Ama tam da bu gerçek genellikle gözardı edildiği, katkısı ve çözüm önerileri akademik çevrelerde küçümsendiği ve hakim politik çevrelerce dikkate alınmadığı için, toplumun bütün kurumlarıyla kabul etmesi gereken istihdam sorunu üzerine yürütülen tartışmalarda sıkça Marx'ın gerisine düşülüyor. Özellikle değer teorisi üzerine yürütülen tartışmalarda görülebileceği gibi, Marx'dan önce yapılan ama onun tarafından aşılmış olan hatalar tekrarlanıyor.

Yazının ilerleyen kısımlarında ele alacağım konulara şimdiden değinme pahasına da olsa bu belirlemeyi biraz açıklayalım. Bilindiği üzere Marx ilkesel bakımdan “emeğin özü” ve kapitalist toplum çağında almış olduğu özgün biçimi olan “ücretli-emek” arasında bir ayrım yapıyor. Adam Smith ve David Ricardo gibi klasik ekonomi politığın temsilcileri tarafından birbirine karıştırılan emeğin bu iki boyutunu birbiriyle ilişkilendirerek yeniden düzenliyor. Bunların ekonomik öğretilerini eleştirerek geliştirmiş olduğu emek kavramına göre emek, “değerin özü ve içsel ölçüsüdür” ama “emeğin kendisinin değeri yoktur”. Emek piyasasında alınıp satılan şey, emek değil, “iş-gücüdür”. Marx'ın emek kavramının teorik olarak açıklanmasına yapmış olduğu bu tarihsel katkı dikkate alınmadığı için, hâlâ, pek bir şey anlatmayan “emeğin değeri” kavramı kullanılıyor yürütülen tartışmalarda. Bu tarihsel katkı gözardı edildiği için, işaret edilen istihdam sorununun kaynağının değer teorisi açısından yaklaşımın tam da kendisi olduğu görülemiyor. Bunun için istihdam sorunu karşısında çaresizce bocalanıp duruluyor ve değer teorisi çerçevesinde yapılan yeni çözüm önerileri çözümünden çok sorun yaratıyor.

Bir örnek verecek olursak, “Roma Klübü”ne sunulan raporun yazarları genel emek kavramını “ücretli-emek” veya “ücret-

² Emek kavramının toplum ve devlet teorilerinin baş kavramı durumuna geliş neredeyse 2500 yıllık toplumsal ve bilimsel ilerlemenin bir sonucudur. (Bernal, 1970: 356-386) Aristoteles'in ve John Locke'un aristokratik yaklaşımına dayanarak ve Heidegger'in “akıl dışı ontolojisi”nden (Husserl) esinlenerek bu gelişmeyi anlaşılmaz bir şekilde geriye çevirmek isteyen Hannah Arendt bile Marx'ı “modern emek teorisyenlerinin en büyüğü” olarak kabul etmek ve onun emek kavramının bu bağlamda yürütülen tartışmalar için “bir tür köşe taşı” oluşturduğunu kabul etmek zorunda kalıyor. (Arendt, 1958: 93)

li-iş” kavramı altında tartışıyorlar. Yani kapitalist toplum çağında hüküm süren ücretli-emek biçimini emeğin özü olarak tanımlıyorlar. Bu tanım onları kendilerinin de açıkça işaret ettikleri istihdam sorununa köklü bir çözüm üretmek yerine değer teorisinin dar çerçevesine sıkışıp kalmaya zoruluyor. Böylece emeğin bu özgün biçimi kaçınılmaz bir durummuş gibi gözüküyor ve emek-sermaye ilişkisi bütün çelişkileriyle sonsuza kadar uzatılmış oluyor. Bundan dolayı yemek, içmek, tenefüs etmek ve uyumak gibi “...etkinliklerin emek olmadığı açıktır” iddiasında bulunup bu tür etkinliklerle emek arasına kalın bir çizgi çekmek zorunda kalıyorlar (Giarini ve Liedtke, 2001:30). Kuşkusuz, bu tür etkinlikler emek ile aynılaştırılamaz. Ama yemek, içmek, tenefüs etmek ve uyumak gibi etkinliklerin üretken bir etkinlik olan emeğin geniş anlamı çerçevesinde görülmesi gerekir. Şöyle ki, bütün bu etkinliklerin mümkün olabilmesi için insanın hayatta kalması gerekir ve onun hayatta kalmasının ön şartı, yaşamının maddi koşullarını sağlamasıdır. Yani yiyeceği, içeceği, tenefüs edeceği şeyi ve uyuyacağı yeri üretken emeği aracılığıyla doğadan kazanması gerekiyor. Bu, insanı diğer canlı varlıklardan ayıran ve ona özgünlük kazandıran bir koşuldur.

Bu yazının amacı, emeğin bugün hüküm süren biçiminden kaynaklanan sorunlara ilişkin son yıllarda yoğunlaşan tartışmalarda eksik olduğuna inandığım bir teorik boyut kazandırmaktır. Özellikle iki soruya cevap vermeye çalışacağım. Marx’dan yola çıkarak, önce emeğin özünün ne olduğu sorusu üzerinde duracağım. Daha sonra emeğin kapitalist toplum çağında almış olduğu özgün biçimi, bunun klasik ekonomi politik çerçevesinde ele alınış şekli ve Marx’ın bunlara yönelik eleştirisini sergilemeye çalışacağım. Son olarak güncel tartışmaların ışığında Marx’ın, ücretli-emek hakkında geliştirmiş olduğu eleştirinin hâlâ geçerli olup olmadığı sorusuna döneceğim.

Marx’ın Ontolojik ve Teleolojik Boyutlu Genel Emek Kavramı

Marx, Batı’nın bütün toplum ve devlet teorisi geleneğini, insanların etkinliklerini hukuk ve politik süreçler içine sıkıştıran bir gelenek olarak görmektedir. O, bu geleneği eleştirirken, hukuksal ilişkilerin ve devlet biçimlerinin salt kendi iç dinamiklerine dayanılarak açıklanamayacağı düşüncesinden hareket etmektedir. Yani ona göre hukuksal ve politik olguların açıklanabilmesi için, ontolojik bir okumaya tabi tutulması ve dolayısıyla bu tür

olguların kökeninin insanların maddi ilişkilerinde aranması gerekmektedir. 1859 yılında yayınlanan *Ekonomi Politik'in Eleştirisine Katkı* (Zur Kritik der politischen Oekonomie) adlı eserine yazmış olduğu ve neredeyse eserin kendisinden daha ünlü olan "Önsöz" de, Ren yerel parlamentosunda "ağaç hırsızlığı ve toprağın parselleştirilmesi" üzerine yaşanan bir tartışma üzerine, özellikle Hegel'in devlet teorisini kastederek, şimdiye kadar sahip olduğu inançları hakkında duymaya başladığı şüphelerini gidermek için 1844 yılında başlattığı araştırmanın sonucunu şu kelimelerle anlatıyor bize Marx: "Hukuk ilişkileri ve devlet biçimleri ne kendilerine, ne de sözüm ona insanın tininin genel gelişmesine dayanılarak kavranabilir. Aksine, bunların kökleri daha çok, Hegel'in, 18. yüzyıldaki İngilizlerin ve Fransızların yöntemine dayanarak hepisini 'burjuva toplumu' adı altında topladığı maddi yaşam ilişkilerinde yatmaktadır. Ama burjuva toplumunun anatomisinin ekonomi politikte aranması gerekir." (Marx, 1985: 8) Marx, ulaştığı olduğu bu sonuçtan yola çıkarak, bundan böyle Batı toplum ve devlet teorisini maddi temellerine oturtmaya, söz konusu geleneği tersine çevirmeye çalışacaktır. Bunun için temel çıkış noktası olarak bütün sistematiği içinde bir anahtar görevi gören emek kavramını seçiyor.³

Ancak hemen burada belirtmemiz gerekir ki, bazı liberal çevrelerin ve Frankfurt Okulu'ndan gelen Jürgen Habermas gibi bazı akademisyenlerin aksine Marx'ın emek kavramına dar ekonomist bir anlam yüklememek gerekir. Marx'ın emek kavramı, doğayı elde etmeye doğrudan ve dolaylı olarak hizmet eden, insanların bütün etkinliklerini biraraya toplama, aralarında diyalektik bir ilişki kurma görevi görüyor. Böylece Marx'ın sistematiği içinde emek kavramı diğer bütün etkinliklerin ontolojik temelini oluşturuyor ama onları dar ekonomist bir indirgemeye tabi tutup, iddia edildiğinin aksine, bir üretim fetişizmi yapmayı amaçlamıyor.

O, emek kavramını genel olarak Antik Yunan'dan bu yana gelişmiş olan değişik etkinlik teorilerini gözönünde tutarak ama özellikle Adam Smith, David Ricardo ve G.W.F. Hegel'in emek kavramını tartışarak ve eleştirerek geliştiriyor. Peki Marx'ın emek kavramını öncüllerinden ayıran özellik nedir?

Marx'dan önce geliştirilmiş olan emek teorilerinde üç farklı yaklaşımdan söz edebiliriz. *Birincisi*, emek, örneğin Hegel'de olduğu gibi, ya sırf düşünsel bir etkinlik olarak tanımlanıyor; *ikincisi*, Descartes ve Kant geleneğinde gelişen entellektüel aristokra-

3 Allen W. Wood'un, Marx'ın emek kavramını geliştirmekle, Hegel'in devlet ve toplum teorisini tersine çevirdiğine dair tezinin aynı zamanda Marx'ın bütün Batı toplum ve devlet teorisi ile olan ilişkisine uyarlanabileceğini düşünüyor. (Wood, 1980: 516) Çünkü Marx, Hegel'e yönelik formüle etmiş olduğu eleştirisiyle bütün Batı devlet ve toplum teorisi geleneğini eleştirmektedir. Zira ona göre Hegel'in geliştirmiş olduğu sistem bu geleneğin en gelişkin modern biçimidir.

4 Adam Smith, sadece burjuva bilimcileri tarafından dar bir ekonomist olarak yorumlanmıyor. Ne yazık ki bir çok Marksist düşünür de Smith'e karşı sıkça aynı dar bakışı sergiliyor. Bunlar ya Marx'ın, Smith hakkında söyledilerini tekrarlıyorlar ya da daha sık görüldüğü gibi Marx'ın gerisine düşüyorlar. Burjuva bilimcilerinin Smith'i, dağıtıcı burjuva toplumunun çerçevesini aşmayan bir düşünür olarak yorumlamaları bir yerde anlaşılır. Çünkü, Marx'ı kaynaklarından koparma çabası içindedirler hep. Ama Marxistlerin, Smith'e karşı aynı duruşu sergilemelerinin anlaşılması mümkün değildir. Çünkü Smith'in eserinde burjuva toplumunun sınırını aşan birden çok çıkış noktası bulunuyor. Bu söylediklerimden Marx'ın, Smith hakkında söylediklerinin yanlış olduğu sonucu çıkarılmamalıdır. Ben burada sadece Marx'ın, ekonomi politik eleştirisini geliştirme projesi çerçevesinde Smith'i kapsamlı olarak değerlendirmesinin mümkün olmadığına işaret etmek istiyorum. Bunun dışında Marx'ın ölümünden sonra, 1898 yılında *Lectures on Jurisprudence* başlığı altında yayınlanan Smith'in 1763 ve 1766 yıllarında Glasgow üniversitesinde verdiği ders notlarını okumuş olması mümkün değil. Marx ve Engels'in Smith'den gelecek toplumun ve bilimin mümkün unsurları olarak devraldıkları

tik yaklaşımda olduğu gibi, ya düşünsel etkinlik ile bedensel etkinlik birbirleriyle uyumsuz etkinlikler olarak görülüyor ve bu bağlamda düşünsel etkinlik hep üstün etkinlik biçimi olarak tanımlanıyor; *üçüncüsü*, Adam Smith ve David Ricardo gibi klasik ekonomi politikçilerde olduğu gibi ya da sadece değer teorisi çerçevesinde ele alınıp salt bir meta olarak çözümleniyor.

Bunlardan farklı olarak Marx'ın emek kavramı insanın bütün yetilerini kapsamlı bir etkinlik teorisi çerçevesinde birleştirmeyi amaçlıyor. Bunun için onun emek kavramını öncüllerinden ayıran özelliği, emeği insanın kendi kendisini gerçekleştirdiği kapsamlı bir etkinlik olarak tanımlamış olmasında yatıyor. Ona göre emek bir etkinlik olarak insanın hem düşünsel, hem de bedensel yetilerini kapsıyor. Bu kapsamlı yaklaşıma göre insan, emeği aracılığıyla kendisini bir tür olarak doğada ve bir birey olarak toplum içinde gerçekleştirmektedir. Bir etkinlik teorisini olarak Marx, Platon ve Aristoteles'den G. H. Mead ve J. Habermas'a kadar gelişen etkinlik teorilerinde görüldüğü gibi, düşünsel ve bedensel etkinliği keyfi bir şekilde birbirinden kopuk olarak ele almıyor. Aksine, ona göre bu etkinlikler insanın temel etkinlikleridir ve kenidilerini her tür etkinlikte birbirini tamamlayan etkinlik türleri olarak hep bütünlük içinde dışa vurmaktadırlar. Bildiğim kadarıyla Marx'dan önce Adam Smith dışında hiç bir düşünür üretken etkinlik olarak emeği bu kadar kapsamlı bir şekilde ele almadı. Ne yazık ki, Smith bile bu geniş emek kavramını sadece geliştirmiş olduğu ahlak teorisi çerçevesinde kullanmıştır, ekonomi politik çerçevesinde bütün eleştirilerini neredeyse görülmez bir şekilde saklayıp değer teorisi çerçevesine sıkıştırılmış dar bir emek kavramı kullanmayı yeğlemiştir.⁴

Marx'ın emek kavramının bir ontolojik (varlıkbilimsel), bir de teleolojik (amaçbilimsel) boyutu var ve bunlar herşeyden önce doğal ve toplumsal bir varlık olan insanın doğayla arasında gerçekleştirdiği madde alışverişiyle veya kullanım-değeri üretimiyle ilişkilidir.

Marx'a göre emeğin ontolojik boyutu insanın kendisini bir doğal ve toplumsal varlık olarak yeniden yaratışının ön koşuludur:

Bunun için, kullanım-değerinin yaratıcısı olarak emek, yararlı emektir, bütün toplum biçimlerinden bağımsız olarak, insanlığın varlığı için zorunlu bir koşuldur; bu ezeli ve ebedi doğal zorunluluk olmaksızın insan ile doğa arasında madde alışverişi, ve dolayısıyla da toplumsal yaşam olamazdı. (Marx, 1993: 57; Marx, 1988:57)⁵

Yani emek bütün toplumsal formasyonlardan bağımsız bir

varoluş koşuludur Marx'a göre. Aksi taktirde insanın bir tür olarak varolması mümkün değildir. Onun bir tür olarak varolabilmesi için kendisiyle doğa arasında bilinçli bir madde alış-verişi örgütlemesi gerekmektedir. İnsanın doğayı bilinçli olarak elde etmeye başlamasıyla evrim tarihinde bir sıçrama yaşanmaktadır ve emek kavramı bu andan itibaren bilinçli bir anlam kazanmaktadır. Bundan dolayı Engels'e göre tarihte insani olan her şeyin en önemli kaynağı emektir:

"Ekonomi politikçilere göre emek bütün zenginliğin kaynağıdır. Emek, kendisine zenginliğe çevirdiği maddeyi sunan doğayla beraber zenginliğin kaynağıdır. Ama emek bundan daha fazlasıdır. Bütün insan yaşamının ilk temel koşuludur ve bu öyle bir düzeydedir ki, belli bir anlamda: emek insanı yaratmıştır diyebiliriz." (Engels, 1986: 444)

Marx'a göre emeğin zorunlu olarak bir teleolojik boyutunun oluşu, emeğin temel olarak amaçlı bir etkinlik olma özelliğinden kaynaklanıyor. İnsan, emeği aracılığıyla doğayı elde etmeye yönelirken doğrudan ve dolaylı olarak gereksinimlerini gidermeyi amaç edinmektedir. Böylece Marx'ın emek kavramı çerçevesinde zorunluluk (doğa) ile ihtiyaçları gidermeyi amaçlayan özgürlük (teleoloji) arasında diyalektik bir bütünlük oluşuyor. Marx'ın emek kavramının teleolojik boyutu, insanın, üretken etkinliği aracılığıyla ulaşmak istediği amacını gerçekleştirmeden önce, bunu imgesel yetisinde planlayabilmesine işaret ediyor. Bu, *Das Kapital*'ın bir yerinde şöyle formüle ediliyor:

Biz, şimdi burada, bize hayvanı anımsatan ilkel içgüdüsel iş biçimleriyle ilgili değiliz. İnsanın emek-gücünü pazara bir meta olarak satmak için getirdiği durum ile başlangıçtaki içgüdüsel aşamasında olan insan emeğinin durumunu birbirinden ayıran çok büyük bir zaman aralığı vardır. Biz, emeği, salt insana özgü biçimi içerisinde ele alıyoruz. Örümcek, işini dokumacıya benzer şekilde gördüğü gibi, arı da peteğini yapmada pekçok mimarı utandırır. Ne var ki, en kötü mimarı en iyi arıdan ayıran şey, mimarın, yapısını gerçekte kurmadan önce, onu imgesinde kurabilmesidir. (Marx, 1993: 194; Marx, 1988:192-193)

Onun, emek kavramı çerçevesinde işlevselleştirdiği ontoloji ve teleoloji kavramları hem 'eski' ve 'yeni' ontoloji ve hem de geleneksel bütün teleoloji kavramlarından tamamıyla farklıdır.

Nicolai Hartmann'a göre 'eski' ontolojinin belirgin özelliği madde ile bilinç arasında temel bir dualist ayrım görmesidir. Bundan dolayı eski ontolojide "İnsanın da içinde olduğu şeyler dünyasının yanında (...) zaman ve maddeden bağımsız mükem-

bir çok şey gizli kaldı. Ama buna karşın Marx, "Adam Smith Bay Proudhon'dan çok daha ilerisini görmüştür" deyip, Smith'i Proudhon'a karşı savunurken, Smith'in emek kavramının genel olarak anlaşıldığından daha kapsamlı olduğuna işaret ediyordu. (Bkz. Marx, 1983: 145 vd) Smith'in, toplumun ve bilimin gelişmesine katkısı kuşkusuz Marx'dan esinlenen bir Smith araştırması çerçevesinde gerçekleştirilebilir. Buradan yola çıkarak Smith'in emek kavramını kurgulayışı, bütün çelişkilerine ve sorunlarına rağmen, Georg Lukács'ın emeğin ontolojisini yazma girişimine benzediğini iddia edebiliriz. Bundan dolayı Smith'in emek kavramı bir anahtar kategori olarak sadece ekonomik teorisinin başında bulunmuyor. (Bkz. Smith, 1981 ve 1981a) Bundan öte, bilginin (Bkz. Smith, 1982a), ahlak felsefesinin ve estetik teorisinin (Bkz. Smith, 1984) ve dil felsefesinin (Bkz. Smith, 1985: 201-226) başında bulunuyor.

- 5 Gönderme yapılan birinci kaynak, doğrudan aktarılan kaynaktır. İkinci kaynak, okuru desteklemek amacıyla verilmektedir. Verilen birinci kaynağın, orijinal kaynak olması durumunda çeviriler bana aittir ve gönderme yapılan ikinci kaynaktan önerilen çeviriden farklı olabilir.

6 Nicolai Hartmann'ın ölümünden kısa bir süre önce 1950 yılında Almanya'nın Münih kentinde kendi bilgiontolojisi- ni özetlediği bir konuşma yapmıştır (Hartmann, 1982). Hartmann'ın, genel olarak bilgilime ve özel olarak bilgiontolojisine katkısını ve sorunlarını Georg Lukács kendi ontolojisi çerçevesinde kapsamlı olarak değerlendirmeye çalışmıştır (Lukács, 1985: 435-492).

mel ve yüksek bir varlık düzeyi oluşturan tözlerin dünyası” vardır. (Lensink, 1990: 619) Eğer Hartmann'ın eski ontolojiye ilişkin yapmış olduğu bu sınıflandırmayı temel alacak olursak, eski ontolojinin, pratik bilgiyi, bilgiyi kavramlaştırma süreci içinde dikkate alamayacağından hareket edebiliriz. Bu durumda eski ontoloji çerçevesinde soyut kavramlardan kazanılmış, insanın üretken etkinliğini, şeyin yaratılması, üretilmesi ve kazanılması süreci olarak kavrayamayan, salt teorik bilgiyi dikkate alan bir metafizik geliştirildiğini kabul etmemiz gerekir. Çünkü bu çerçevede bilgi edinme çabası, maddi dünyaya yönelmek yerine “zaman ve maddeden bağımsız mükemmel ve yüksek bir varlık düzeyi oluşturan tözlerin dünyası”na yönelmektedir. (Lensink, 1990: 619)

Buna karşın, Hartmann, son aşamada varlığı teolojik olarak gerekçelendirmek zorunda kalan bu mantıkçı-akılcı eski ontolojinin yerine sıkı ampirik bilgiye dayanarak ontolojiyi yeniden kurmak istemektedir. Hartmann'a göre yeni ontoloji “kavramlarını ne genelin soyut bir tanımından, ne de biçimsel bir kararlar çizelgesinden” kazanmalıdır. Ama bunları “adım adım gerçek ilişkilerden” yola çıkarak kurgulamalıdır. (Lensink, 1990: 619) Yani yeni ontoloji, eski mantıkçı-akılcı ontolojiyi esaslı olmayan bir metafizik eleştirisine tabi tutarak aşmak istemektedir. Böylece ontolojiye “gerçekçi bir yön değişimi” kazandırmak isteyen yeni ontoloji eski ontolojinin sırf metafizikliği oluşuna tepki olarak metafiziği tamamiyle ontolojinin dışında tutmaya çalışmaktadır. Ancak ontolojinin metafizikten tamamiyle bağımsız olarak gerçekçi temellere oturtulması mümkün değildir. Çünkü metafizik, ilk bakışta görülemeyen, şeylerin arasındaki ilişkinin görülmesini sağlamaktadır. Yani Hartmann'ın geliştirmek istediği yeni ontoloji, ontolojide gerçekçi bir dönüm sağlama amacının yarısında durup kalmaktadır. Çünkü, metafizik düşmanlığı sonucu şeyler arasındaki bütünleştirici ilişkiyi ne ortaya çıkarabilmekte ne de bu bütünleştirici olan şeyin özelliğine ilişkin doyurucu bir cevap verebilmektedir. Bundan dolayı Hartmann ontolojide gerçekçi bir dönüm sağlama olan amacına ulaşmak yerine öznelci-idealist düşünce biçimine geri dönmek zorunda kalmaktadır.⁶

Marx'ın ontolojisi ne tek taraflı mantıkçı-akılcı ne de öznelci-idealisttir. Tersine, tarihsel ve diyalektik-materyalisttir. Bu özelliğinden dolayı Marksist ontoloji ne mantığı bir tarafa iter, ne de akıl kavramından vazgeçer. O, varlığı oluşmuş-oluşan bir bütünlük olarak kavrar. Ona göre insan gereksinimlerini gidermek için doğayı kazanmaya yönelik üretken etkinlik gösterirken oluşmuş

olan varlığın oluşumuna yön veren bir özne durumuna gelir. Marx'ın ontolojisi spekulatif değildir, yani kavramlarını veya kategorilerini bir takım soyut kavramlar ve kararlar çizelgesinden kazanmak yerine, bunları eleştirel bir süzgeçten geçirerek gerçeklikte oldukları gibi bütün boyutlarıyla üstlenmeye çalışır. O, pratik bilgidен vazgeçmez, ama eninde sonunda şeyler arasında bütünleştirici ilişkiyi reddedip adçılığa sarılmak zorunda olan ampirizmin düştüğü hatalara düşmez. (Eski ontoloji ve yeni ontoloji ile Marksçı ontoloji arasındaki fark için bkz. Lensink, 1990: 618 – 622)

Marx'ın ontolojisi ilkesel olarak ontolojinin teolojik gerekçelendirilmesinin de karşısındadır. Çünkü Marx'a göre insanı yaratan 'tanrı' değildir. Ona göre insan, uzun doğal evrimleşmenin bir ürünü olsa da, üretken etkinliği aracılığıyla doğayı ihtiyaçlarına göre bilinçli olarak örgütlerken kendi kendisini de sürekli olarak yeniden yaratır. İnsan, emek aracıyla sergilemiş olduğu "hareketleriyle kendi dışındaki doğa üzerinde etki yaparak onu değiştirmekle, aynı zamanda kendi doğasını da değiştirir." (Marx, 1988: 192; Marx, 1993: 194) Miroslav Volf'a göre Marx, emek kavramını bu şekilde kurgulamakla "...insanın temel etkinliği olan emeğe doğayı ve insanı yeniden yaratma işlevini" yüklemektedir ve böyle "bilinçli olarak Hristiyan yaratılış doktorinine karşı polemik yapmaktadır." (Volf, 1988: 33) Marx emek ontolojisiyle "tanrı aracılığıyla varolma ilkesinin karşısında", "insanın kendisi tarafından varedilmesi ilkesini" gerekçelendirmektedir (Volf, 1988:34). Volf'un, Hristiyanlık doktorini ile Marx'ın emek ontolojisi arasında kurmuş olduğu bu ilişki, bir ontoloji geliştirme iddiası olan bütün teolojik akımlar için geçerlidir.

Marx, Batı'nın salt hukuksal ve politik toplum ve devlet teorisi geleneğini eleştirmekle, bazan Marksist düşünürlerce de iddia edildiğinin aksine, ne ontolojiyi bertaraf etmek istiyor, ne de teleolojiyi ortadan kaldırmayı amaçlıyor (bkz. Klaus ve Buhr, 1991). O, toplum ve devlet teorisi içinde teleolojiyi tam da hakettiği yere oturmak istiyor ve ona sadece somut ve bilinçli amacı olan etkinlik süreçlerinde bir anlam yüklüyor. Onun geliştirmiş olduğu teleoloji hem doğa, hem toplum, hem de tarihle ilgili olsa da, son aşamada kozmolojik teleolojiye gönderme yapmak zorunda olan doğa, toplum ve tarih teleolojileriyle karıştırılmamalıdır. Marx'ın teleolojisi, örneğin Platon'un doğa üstü teleolojisinden tamamiyle farklıdır, Aristoteles'in "dynamis" (potensiyellik) öğretisiyle belli bir ilişkisi olsa da, neredeyse sadece bi-

yolojik olarak gerekçelendirilmiş olan, Aristoteles'in bu 'içsel' teleolojisiyle aynı tutulmamalıdır. Marx'a göre ne doğanın ne de tarihin bilinçli bir amacı olabilir; çünkü bunların gelişimine bilinçli etkinliği sonucu bir yön veren ve anlam kazandıran ancak insan olabilir.

Bu emek kavramından yola çıkacak olursak, emeği, kaçınılmaz olarak, hem toplumsal hem de somut doğal bir nesneyi gerektiren bir etkinlik olarak tanımlamak durumunda kalırız. Emeğin doğal bir nesneyi gerektirmesi, onun aracılığıyla insanın elde ederek insanlaştırmak istediği doğaya gönderme yapmasından kaynaklanıyor. Emeğin zorunlu olarak toplumsal bir etkinlik olmasının nedeni, toplumun kolektif bir özne olarak doğayı insanlaştırma ve böylece hem bir bütün olarak toplumun, hem de her bireyin özgün ihtiyaçlarının giderilmesini amaçlamasından kaynaklanıyor. Marx'ın emek kavramının bu son anlamı kendisini özellikle onun teleoloji öğretisi çerçevesinde dışa vuruyor.

İnsan doğayı elde etmek ve böylece insanlaştırmak, yani maddi ve manevi ihtiyaçlarını gidermek için muhakkak toplumsal olarak davranmak zorundadır. Marx'a göre teleoloji, yani amaç edinme etkinliği sadece bu bağlamda bir anlam kazanabilir. Çünkü onun üretken etkinliğin hedefiyle dolaysız bir ilişkisi vardır. Böyle bilinçli ihtiyaç gidermeyi amaçlamayan, teleolojik bir boyutu olmayan bir etkinliğin başarılı olması, rastlantıları bir tarafa bırakacak olursak, mümkün değildir. Gerek doğayı dolaysız olarak elde etmeyi amaçlayan etkinliklerde, gerekse tarihte çok sonra, üretkenliğin belli bir düzeye ulaşmasıyla görülmeye başlayan ve doğayı sadece dolaylı olarak elde etmeye yönelik toplumsal etkinliklerde, bireylerin aynı zamanda etkin olması gerekmiyor. Zaten bu çok nadiren mümkün olabilir. Ama hedeflenen amaca ulaşabilmek için bireylerin birbiriyle ilişkili ve uyumlu olması gerekir. Bundan dolayı teleolojik amaç edinme ve edinilen amacın gerçekleşmesi ancak toplumsal olabilir.

Georg Lukács'a göre Marx, emek kavramını geliştirirken "toplumsal varlığın asıl oluşum yönünün (...) özellikle salt doğal belirlemelerin yerine ontolojik karışım olan doğal ve toplumsal belirlemelerin geçmesi olduğu (...) ve böylece salt toplumsal belirlemelerin geliştirildiği" düşüncesinden hareket etmektedir (Lukács, 1984: 565). Salt doğal olan belirlemelerin yerine doğal-toplumsal ontolojik karışımı olan belirlemelerin geçmesi, insan ve doğa arasında gerçekleşen kullanım-değerleri üretimi aracılığıyla gerçekleşmektedir. Kullanım-değerlerinin üretilmesi sonu-

cu giderilen ihtiyaçlar hem maddi hem de manevi gereksinimlerdir ve bunların giderilmesi, ya besin maddelerinin üretimi sonucu dolaysız veya üretim araçlarının üretimi sonucu dolaylı olarak yaşanır.⁷ Hangi biçimde olursa olsun, üretken etkinlik olarak emek aracılığıyla salt doğal olan belirlemelerin yerine ontolojik karışım olan doğal-toplumsal belirlemelerin geçirilmesi, yani kullanım-değerinin üretimi kaçınılmazdır. Ancak bütün toplumsal formasyonlarda görülen bu ortak özellik her tarihsel evrede, yani her toplumsal formasyonda farklı bir biçim alır. Bunun için bir oranda Adam Smith ve özellikle David Ricardo'nun önermesinin aksine, *salt* toplumsal bir kategori olan değişim-değeri tarihte kullanım-değeriyle aynı zamanda ortaya çıkmaz. Kullanım-değerinin değişim-değerine dönüşmesi tarihte ilk olarak kapitalist toplumda en karışiksız olarak gözlenir. Ve yine bundan dolayı Marx değişim-değerini sırf kapitalist topluma özgü bir kategori olarak ele alır.⁸

Toplumsal işbirliğine dayanan ve bir üretken etkinlik olan emeğin örgütlenmesi, herşeyden önce değişim değeri veya meta üretimi olan toplumsal koşullarda özgün bir biçim – ücretli veya zorunlu emek biçimini almaktadır. Bir anlamda, Marx'ın bilinçli bütün entelektüel çabasının, ekonomi politigin temel kategorilerinden birisi olan emeğin kapitalist toplum çağında almış olduğu bu özgün biçimi bütün boyutuyla, çelişkileriyle ve insanı yabancılaştırıcı bütün çarpıklıklarıyla anlamak, açıklamak ve eleştirmek olduğunu söyleyebiliriz. Bunun için, Marx, baş eseri olan *Das Kapital*'in hemen ilk bölümünde “metada somutlaşan emeğin iki yönlü niteliği”ni öne çıkarırken, “şeylerin tam olarak anlaşılmasının” bunun kavranmasına bağlı olduğunu vurgulamaktadır (Bkz. Marx, 1993: 56-62; Marx, 1988: 56-61).⁹

Emeğin Kapitalizmde Almış Olduğu Özgün Biçim, Klasik Ekonomi Politigin "Emek-Değer-Kuramı" ve Marx'ın Eleştirisi

Emek kavramının ekonomi politigin ve böylece toplum ve devlet teorisinin temel kavramlarından birisi durumuna gelmesi kendiliğinden gerçekleşmemiştir. Bunun arkasında yüzyıllarca süren ve çoğu defa şiddetli toplumsal mücadeleler tarihi saklıdır. Bundan dolayı emek kavramının Yeni Çağ'da bu kadar merkezi bir kavram durumuna gelişini ele alırken kendimizi düşünce tarihyle sınırlamamız mümkün değil. Yani emek kavramını ele alırken toplumsal mücadeleler tarihine de başvurmak gerekir. Bu

7 Marx, kapsamlı gereksinim veya ihtiyaç teorisini, hemen metanın özüne ilişkin çözümlemelerde bulunduğu *Das Kapital*'in birinci bölümünün ikinci paragrafında formüle ediyor (Marx, 1993: 49; Marx, 1988: 49).

8 Ricardo'dan farklı olarak Smith yapmış olduğu tarihsel araştırmalarından bu iki değer biçiminin insanlık tarihinde zamandaş olarak ortaya çıkmadığını biliyordu. Ama o, 1763 yılında vermiş olduğu derslerinde formüle ettiği bu tarihsel bakımdan devrimci buluşa daha sonra ilk olarak 1776 yılında yayınlanan ve kısaca *Ulusların Zenginliği* olarak anılan kitabında, kapitalist toplumu feodal aristokraziye karşı savunma kaygısından dolayı, bir kaç dolaylı gönderme yapmanın dışında pek yer vermedi. Yukarıda anmış olduğum Glasgow derslerinde, Smith devletin ortaya çıkışını tarihsel ve sosyolojik bakımdan açıklamaya girişiminde bulunuyor. Tartışmasının merkezinde bulunan konu, üretim biçimi ve mülkiyet ilişkileridir. Bu denemesinde Smith insanlık tarihini dört ana evreye ayırıyor: birincisi; “avcılar ve toplayıcılar” (“Hunters and Gatherers”);

riers”), ikincisi, özel mülkiyetin tarihte ilk olarak ortaya çıktığı “sürüler” (“Shepherds”), üçüncüsü, “tarım” (“Agriculture”) ve dördüncü olarak “ticaret” (“Commerce”) evresidir (Bkz. Smith, 1982: 14 ve 200-207).

9 Marx, Engels’e 24 Ağustos 1867 yılında yazdığı bir mektupta dört ciltlik *Das Kapital*’in binlerce sayfası arasından altı sayfadan oluşan bu bölümü eserinin en “iyisi” olarak tanımladı (Bkz. Marx, 1986: 326).

10 Bu konunun arka planı için oldukça aydınlatıcı olan, John Desmond Bernal’in *Science in History* adlı kitabına bakınız. Bernal’in özellikle “Çağdaş Bilimin Doğuşu”nu incelediği bölümler konuyla doğrudan ilgilidir. (Bkz. Bernal, 1970: 356-386)

kavramın Yeni Çağ’dan itibaren toplumbilim, devlet teorileri ve felsefenin baş kavramlarından en önemlisi durumuna gelişine toplumsal mücadeleler açısından yaklaşıldığında, bu tarihin, bir taraftan kapitalist toplumun yavaş yavaş ama çelişki ve çatışmalarla dolu gelişimine ve sonunda kendisini toplumsal devrimlerde dışa vuran nitel bir sıçrama ile hakim üretim biçimi durumuna gelişine; diğer taraftan emek kavramının burjuva düşünceleri tarafından hem feodal aristokrasiye hem de işçi sınıfına karşı çelişkili tanımlama çabasına işaret ettiği görülüyor.¹⁰ John Locke’un 1690 yılında bu konuda sunmuş olduğu tanım bu çelişkili çabanın en iyi göstergesidir:

Atımın dişleyip kopardığı ot; hizmetçimin kesdiği çimler; nerede olursa olsun, başkalarıyla ortak tasarruf hakkına sahip olduğum her yerden çıkardığım cevher, hiç kimsenin tahsisi ve rızası olmaksızın, benim mülkiyetim olur (1988: 289. Vurgular bana ait).

Locke, bize bu tanımıyla feodal toplumun sınıf yapısından kaynaklanan tahakküm ilişkilerinin yerine kapitalist toplumun sınıf yapısına uygun düşen yeni bir tahakküm ilişkisinin ortaya çıktığını duyuruyor. Bundan dolayı yukarıdaki tanımında emeğin mülkiyetin tek meşru kaynağı olarak tanımlıyor ve hemen peşinden hizmetçisinin emeğinin ürününün de kendisine ait olduğunu iddia ediyor; hiçbir gerekçelendirmeye gerek duymadan. Klasik ekonomi politik tarafından, 18. yüzyılda hüküm süren toplumsal koşullar altında, neredeyse hiç bir sorgulamaya tabi tutulmadan üstlenilen bu çıkış noktası, daha sonra görüldüğü gibi, toplumsal-tarihsel bakımdan önemli öngörülerde bulunuyordu. Henüz *Das Kapital*’in birinci cildinin yayınlanmasından önce 19. yüzyılda hakim olan terminolojinin etkisi altında olsa da, bu toplumsal-tarihsel gelişme üzerine Moses Hess’in sunmuş olduğu aşağıdaki tasvir Marx’ın arka planının anlaşılması açısından öğretici olabilir. Fransız Devriminden sonra emek kavramı ve emeğin toplumsal durumu üzerinde durduğu bir incelemesinde şöyle diyor Hess: “Emeğin gelişimine engel olan ve bundan dolayı toplumsal varlığı tehlikeye düşüren üretkensizleşmiş soylular ve papazlar sınıfını” iktidardan alaşağı etmek için 18. yüzyılda “modern toplumun bütün üretken unsurları Avam Tabakası” (Fr.: *Le Tiers-État*, İng.: *Third Estate*, Al.: *Dritter Stand*) adı altında birleşmişti. Hess’e göre “Avam Tabakası” iktidara elkoymakla soylu ve papaz tabakasının mülkiyet hakkını ortadan kaldırıp “emek hakkı” ilkesine geçerlilik kazandırmak istiyordu ve bunu 1789 Fransız Devrimiyle nihayet gerçekleştirdi. Eşitlik ilkesi ilk olarak bundan itibaren bütün

yurttaşlar için geçerlilik kazandı. Bundan önce, “üretkensizleşmiş olan tabakalar” tarafından gelişimi engellenen emek artık herhangi bir engelle karşılaşmadan serpilip saçılabilirdi. Devrimden önce, hele Fransa’da, bulunmayan gelişmiş endüstri artık hakim üretim biçimi olmuştu. Ama endüstrinin gelişimiyle burjuvazi yurttaşın üzerine çıkmıştı. “Emek hakkı” ilkesi artık “kelimenin gerçek anlamında tarihsel bir hak durumuna dönüşmüştü”. İmtiyazlı sınıf olan burjuvazi “artık emek yerine eski emeğin ürünlerine, çoktan gerçekleşmiş olan emeğe, başka kelimelerle söyleyecek olursak: *sermayeye* dayanıyordu.” (Bkz. Hess, 1972: 129-133. Vurgular bana ait.) Marx’ın emek kavramı üzerine geliştirmiş olduğu eleştirel düşünceler aynı zamanda bu çelişkilerle dolu, kendisini kuşkusuz kavramsal-tarihsel gelişmeye de yansıtan toplumsal-tarihsel gelişmenin de dışı vurumudur.

Marx, “metada somutlaşan emeğin iki yönlü niteliği”ne yönelik çözümlemesinin hemen başında şu saptamada bulunuyor:

“Önce, meta, kendisini bize kullanım-değeri ve değişim-değerinin çelişkili bir karmaşığı olarak göstermişti. Daha sonra, emeğin de, kendisini değer açısından dışı vurması durumunda, kullanım-değeri yaratıcısı olarak sahip olduğu özelliklere artık sahip olmadığını gördük. Metalarda bulunan emeğin bu çelişkili doğası ilk önce benim tarafımdan eleştirel olarak kanıtlamıştır. Bu nokta, ekonomi politığın anlaşılmasında püf noktası olduğu için, burada daha yakından incelenmelidir.” (Marx, 1988: 56)¹¹

Marx’ın, kullanım-değeri üreten emeğin özelliklerinden neyi kasteddiğini yukarıda yazının ikinci bölümünde ele almıştım. Burada tartışmamız gereken soru, emeğe değişim-değeri açısından yaklaşıldığında kullanım-değeri üretirken sahip olduğu özelliklerini, yani ihtiyaçları veya gereksinimleri gidermek için üretken bir etkinlik olma özelliğini, neden kaybettiğidir. Marx’ın emeğe değişim-değeri açısından yaklaştığımızda kullanım-değeri üretirken sahip olduğu özelliklerini kaybettiğine dair saptaması, Adam Smith tarafından kurulan ve daha sonra David Ricardo tarafından geliştirilen, ‘emek-değer öğretisi’ne göndermede bulunuyor. Peki “metada somutlaşan emeğin iki yönlü niteliği” nedir ve Marx’ın öncülleri, bu sorun bilgilerinin dahilinde olmasına karşın, “metada somutlaşan emeğin iki yönlü niteliği”ni “emek-değer öğretisi” geliştirirken neden dikkate almadılar?

Bunun nedeni, Marx’ın da işaret ettiği gibi, kullanım-değerinin özü üzerine yapılacak bir araştırmanın ekonomi politik çerçevesinde mümkün olmamasıyla ilgilidir. Çünkü kullanım-değerini

11 Bu cümleleri Alatin Bilgi’nin Sol Yayınları’nda çıkan çevirisinden de yararlanarak yeniden çevirme gereği duydum. İki nedenden dolayı. Birincisi; Bilgi’nin çevirisini yeterince anlaşılır görmüyorum. İkincisi; Bilgi’nin çevirisinde, Marx’a aşırı suçlaması getirebilecek küçük ama önemli bir ekleme bulunuyor. Hangi çeviri önerisinin daha anlaşılır olduğuna okur karar verecektir. Bilgi’nin çevirisine olan ikinci itirazımı açıklamak için, ek yapmış olduğu cümleyi aktarmam gerekiyor. “Metalarda bulunan emeğin bu ikili niteliğine ilk önce *işaret eden* ve eleştireci bir yaklaşımla inceleyen ben oldum.” (Marx, 1993: 56. Vurgular bana ait) İtirazım itaileştirmediğim “işaret eden” kelimelerinden oluşan ekektir. Marx, söz konusu cümleyi şöyle kuruyor: “Diese zwischelächte Natur der in der Ware enthaltenen Arbeit ist zuerst von mir kritisch nachgewiesen worden” (Marx, 1988: 56). Marx, bu cümleyi kurarken oldukça titiz davranıyor. Çünkü, ekonomi politik tarihinde metada bulunan emeğin çelişkili doğasına açıkça ilk işaret eden, aşağıda da göreceğimiz gibi, Adam

Smith'dir, Marx de-
ğil. Bunu çok iyi bi-
len Marx, "zuerst
von mir kritisch
nachgewiesen wor-
den", yani "ilk ola-
rak benim tarafım-
dan eleştirel olarak
kanıtlanmıştır" di-
yor. Eğer Marx "ilk
önce *işaret eden* ve
eleştirici bir yakla-
şımla inceleyen ben
oldum" demek iste-
seydi, "zuerst von
mir darauf hingewi-
esen und kritisch
untersucht worden"
diye yazması gere-
kirdi.

- 12 "Bu metaların de-
ğeri, iyileştirmenin
bütün faydalarıyla
üretile metaların
değerinin düzeyine
adım adım indirili-
yor ve toplum artan
zenginliğine ve ar-
tan istifade araçları-
na karşın daha az
değer toplamına sa-
hip olacaktır. Üreti-
min kolaylığının sü-
rekli artması sonu-
cu, bu yolla ulusun
ve gelecek üretim
gücünü artırmamıza
karşın, önceden
üretilmiş değişik
metaların değeri sü-
rekli düşecektir."
(Ricardo, 1994:
232)

kullanım-değeri olarak incelemek, yani onun, ekonomik biçim saptamasına karşı kayıtsızlığı içinde incelenmesi "ekonomi politi-ğin görüş çerçevesinin dışına" düşmektedir. (Marx, 1985: 16)

Örneğin Adam Smith, Marx'ın deyimiyle ekonomi politiğin bü-tünlüğe ulaştığı *Ulusların Zenginliği* adlı eserinde, daha sonra "de-ğer paradoksu" olarak tanınlanacak, değişim ve kullanım-değeri arasındaki çelişkiye ilişkin şöyle ilginç bir gözlemde bulunuyor:

"Dikkat edilmelidir ki DEĞER kelimesinin iki anlamı vardır ve bazen belirli nesnelerin kullanılırlılığını dile getirirken, bazen de bu nesneye sahip olmaktan kaynaklanan başka mallara karşı alım gücünü ifade ediyor. Birincisi 'kullanımda değer', ikincisi 'değişimde değer' olarak adlandırılabilir. Kullanımda değeri en yüksek olan şeylerin değişimde değeri sıkça ya çok az, ya da hiç olmuyor ve bunun karşısında değişimde değeri en yüksek olan şeylerin kullanımda değeri sıkça ya çok az, ya da hiç olmuyor." (Smith, 1981: 44-45; ayrıca ilgili dip nota bakınız)

Ricardo, *Ekonomi Politiğin ve Vergilendirmenin Temel İlke-leri* adlı eserine Smith'in "değer paradoksu" üzerine yapmış ol-duğu bu saptamasıyla giriş yapıyor. Hatta eserinde değer ve zen-ginlik arasındaki çelişkili ilişkiyi ele alan bir bölüme bile yer ve-riyor ki, kanımca Ricardo bu bölümde değer ve zenginlik arasın-daki zıt gelişmeyi gösteren ve tekrar tekrar okumaya değer en iyi çalışmalarından birisini sunuyor bize. Genel amacı, Smith'den son-ra ekonomi politik çerçevesinde yaşanan çekişmeli tartışmanın ışığında ekonomi politiği yeniden bilimsel temellerde kurmak ol-sa da, Ricardo bu çalışmasıyla aslında ekonomi politiğin sınırla-rını yıkıyor.¹² Ama ne Smith, ne de Ricardo açıkça saptadıkları bu çelişkinin kaynaklarına inen bir çözümleme sunuyor bize. Bu-nun yerine, her ikisi de değer teorisine ilişkin sorular üzerinde yoğunlaşıyor. Yani klasik ekonomi politiğin bu iki büyük kuru-cusu dikkatlerini "insanların onları (metaları,- DG) parayla veya birbirleriyle mübadele ederken temel aldıkları kurallar" veya "eşyaların görecel veya değiş tokuş değerinin" çözümlemesi üze-rinde topluyor. (Smith, 1981: 44)

Ancak Smith ve Ricardo sadece eşyaları değer teorisi açısın-dan ele almakla kalmıyorlar. Onlara göre emek de, metalaşmış diğ-er bütün eşyalar gibi bir metadır. Bundan dolayı, aslında sa-dece zaman bakımından nicel boyutu yakalanabilen ama kendisi nitel bir etkinlik olan emek bu iki düşünür tarafından diğ-er me-talar gibi sadece değer teorisi çerçevesinde ele alınıyor. Özellikle Smith, eğitim ve ahlak teorisi çerçevesinde bu salt değer açısın-

dan yaklaşımın sınırlarını aşan antropolojik düşünceler geliştirse de, emeği bir üretken etkinlik olarak incelediği ekonomi politik çerçevesinde değer teorisinin sınırlarının içine sıkışıp kalıyor. (Smith, 1981: 781-782) Keza Ricardo emeğe değer teorisi açısından yaklaşmanın sonuçlarıyla karşılaşınca, sorunun çözümü için kapitalistlerin vicdanına çağrıda bulunuyor. Ele aldığı konu kendisini değer teorisinin sınırlarını zorlamaya itse de bu sınırları aşmayı düşünmüyor bile. Zira emeğin diğer metalar gibi bir meta olduğu düşüncesi, emeğin değerinin ne olduğu sorusunu kaçınılmaz olarak peşinden getiriyor. Bundan dolayı aralarındaki bütün farklara karşın, Smith ve Ricardo emeğin değer teorisi çerçevesinde salt nicel bakımdan ele alınması konusunda mutabıktırlar.

Onlara göre salt değer teorisi açısından ele aldıkları emeğin bir değeri ve dolayısıyla kaçınılmaz olarak bir de fiyatı vardır. (Smith, 1981: 51; Ricardo, 1994: 79) Ama Smith ve Ricardo emeğin değerinin veya fiyatının ne olduğuna dair soruyla karşılaşınca, ekonomik açıdan sergilenen bu nicelci yaklaşımın kendilerini büyük çelişkilerin içine çektiğini hemen hissediyorlar. Diğer metaların değerinin ne olduğuna dair soruya cevap verirken o kadar zorlanmıyorlar. Çünkü burada ele alınan şey karşımıza önce dışımızda olan bir nesne olarak çıkıyor. Metaların görece değeri, bunların içinde somutlaşmış “nicel emeğe” göre saptanıyor. Pe ki diğer metarlardan farklı olarak meta üretebilen ve bundan dolayı *özgün* bir meta olan emeğin değeri nedir? Emeği üretmek ve yeniden üretmek için ne kadar emeğe ihtiyaç vardır? Zira yukarıda da işaret ettiğim gibi, emek herşeyden önce nitel bir etkinliktir ve değer teorisi açısından basit bir şekilde bir takım nicel ölçülere indirgenmesi o kadar kolay değildir. Smith ve Ricardo emeğe yaklaşırken değer teorisi çerçevesine sıkışıp kaldıklarından, emeğin değerini saptamak için birbiriyle bir türlü ilişkilendiremedikleri öznel ve nesnel olmak üzere bir kaç ölçüye birden başvurmak zorunda kalıyorlar.

Smith'den Ricardo'ya uzanan değer teorisinin gelişimini incelediğimizde, teorinin giderek daha nesnel temellere oturtulmaya çalışıldığını görüyoruz. Örneğin Smith emeği veya emeğin ekonomik açıdan nicelliğini “değerin evrensel ve tek doğru ölçüsü” olarak saptasa da, hemen peşinden para, arz ve talep arasındaki ilişki ve/veya tahıl gibi bir çok başka öznel ölçüleri de ileri sürüyor. (Smith, 1981: 54) Kuşkusuz, Smith'in değer teorisi çerçevesinde emeğe bütün bu farklı ölçülere oranla daha fazla önem ve belirleyicilik işlevi yükleniyor. Başka bir deyişle, Smith'in bu öl-

13 Eğer Smith ekonomi politiğini İngiliz felsefesine dayanarak geliştirmiş olsaydı, onu bütünlüklü bir öğreti haline getirmesi mümkün olmazdı. Çünkü İngiliz felsefesinin genel karakteristiği bütünlüğü reddeden analitik adçı felsefe oluşudur. Smith, ekonomi politikasını geliştirmeden önce onu bütünlüklü bir öğreti haline getirmesini sağlayan *Common-Sense* (Ortak Görüş) Felsefesi denilen bir felsefe geliştirmiştir. Özellikle Aristoteles ve Francis Hutcheson'a dayanarak geliştirdiği bu felsefenin birbiriyle sıkı sıkıya ilişkili iki anlamı vardır. Latince kelimelerle *sensus communis* olarak anılan bu felsefenin bir anlamı beş duyu aracılığıyla elde edilen değişik bilgilerin iç ortak bilince dönüştürüldüğü içsel bütünlüğü dile getirirken, diğer anlamı dış bütünlüğü, yani bir halkın veya insanlığın genel duygu, düşünce ve yargılarının bütünlüğünü vurgulamaktadır. Kısacası, analitik adçı İngiliz felsefesinden farklı olarak *Common-Sense* Felsefesinin temel çıkış noktası evrensel bütünlük düşüncesidir. (Bkz. Gunn, 1991/92: 118/9)

çüleri ele alış biçimi, diğer ölçüler hep bir takım sınırlamalarla geçerlilik hakkı kazansalar bile emekle ilişkileri gerektiği gibi kurulmadığı için, bu ölçüler, emeğe karşı kaygısız bir geçerlilik hakkına sahiplermiş izlenimi bırakıyor okurun üzerinde. Sonuçta, Smith'in bütün bu ölçülerden hangisini gerçekten "evrensel ve tek doğru ölçü" olarak sunduğunu kestirmek her zaman mümkün olmuyor. Belki de bundan dolayı olacak, 19. yüzyılda onun değer teorisi üzerine ekonomi politikçiler arasında kıran kırana bir tartışma başlar. Bu tartışmada Thomas Maltus ve John Stuart Mill sağ kanadı temsil edenlerin başında gelirken, David Ricardo şeyleri bilimsel olarak açıklama çabası içinde olan 'solcu' kanadın başını çekiyordu.

Bilindiği üzere Marx'ın en önemli kaynaklarından birisi, Marksizm üzerine yapılan araştırmalarda kısaltılmış biçimde 'İngiliz ekonomi politiği' olarak anılan ama aslında Smith'in İskoç Aydınlanmacılığı geleneğinde oluşan ve Türkçeye "Ortak Görüş" olarak çevrilen "Common-Sense Felsefesine" dayanarak kendisinden önceki bütün ekonomik düşünceleri sistemleştirdiği ekonomik eseridir.¹³ Neredeyse 40 yıl boyunca tekrar tekrar dönüp incelediği Smith'in ekonomik eseri Marx açısından salt bir kaynak oluşturma ötesinde bir anlam ifade ediyordu. (Bkz. Jahn, 1976) Yani Smith'in ekonomik öğretisinin bir yanı bir bakıma Marksizm içine akmış ve kurucu bir unsuru durumuna gelmiştir. (Lenin, 1962: 3-9) Marx'ın, *Ulusların Zenginliği* üzerine yapmış olduğu bir gözlem hem bu konuda, hem de yukarıda işaret etmiş olduğum 19. yüzyılda ekonomi politikçiler arasında yaşanan tartışmanın nedenleri bakımından açıklayıcı olabilir.

Marx'a göre Smith'in eserinin bir gizli (İng.: *esoteric*), bir de açıkta (İng.: *exoteric*) olan yanı vardır. Smith, eserinin gizli olan yanında, "ekonomik kategorilerin iç ilişkilerini veya burjuva ekonominin gizli yapısını" "büyük saflıkla da olsa" anlamak ve açıklamak isterken, "açıkta olan yanında bu ilişkilerin güya rekabet ilişkilerinin görünüşünde olan" kategoriler arasındaki bağlantıları göstermeye çalışmaktadır. Yani Marx'a göre Smith, eserinin açıkta olan yanında, ilişkilerin "bilimsel olmayan bir gözlemciye kendisini gösterdiği şekilde veya burjuva üretim sürecine pratik olarak bağlı olan ve ilgi duyan birisine" kendisini sunduğu biçimde anlatmaya çalışıyor. "Bu iki bakış biçiminden birincisi iç bağlantıların içine, yani burjuva sisteminin fizyolojisi içine nüfuz ederken, diğeri sadece tasvir ediyor, kataloglaştırıyor, anlatıyor ve yaşam sürecinde kendisini dışsal olarak gösteren şey-

leri, kendisini gösterdiği ve yansıdığı gibi, şematikleştirilmiş kavram belirlemeleri altında topluyor. Bu iki bakış biçimi Smith'in eserinde kayıtsız bir şekilde yanyana duruyor, birbirine karışıyor ve sürekli birbiriyle çelişiyor." Bundan dolayı Smith'in takipçileri "ayrıntılara inen araştırmalarında ve gözlemlerinde rahatsız olmadan devam edebiliyor ve eserinin ister gizli, isterse açıkta olan yanına dayansınlar veya daha çok rastlandığı gibi ikisini birbirine karıştırsınlar hep Smith'i temelleri olarak görebiliyorlardı." Ama bu arada "Ricardo giriyor araya ve bilime: dur! diye çağırıyor. Burjuva sisteminin temeli, fizyolojisinin – yaşam sürecinin organik iç ilişkilerinin anlaşılmasının – çıkış noktası *değerin, iş zamanı tarafından belirlendiği saptamasıdır.*" (Marx, 1987: 162-163. Vurgular Marx'a ait).

Bu saptamasından yola çıkan Ricardo, değer teorisi bakımından gerçekleştirdiği çözümlemesinde öznel kriterlerin metaların değerinin saptanması için pek yararlı olmadığını ve bunlardan kaçınılmaz olarak vazgeçilmesi gerektiğini gösteriyor. Ama o da Smith gibi emeğin değerinin ne olduğu sorusuna gelince metalaşmış eşyaların değerinin saptanması konusunda göstermiş olduğu tutarlılığı gösteremiyor. Yani iş, karşısında "işçi" diye anılan ve cıvıl cıvıl olan canlı varlığın değerini saptama sorusuna gelip dayanınca, kaçınılmaz olarak yeniden öznel kriterlere sığınmak zorunda kalıyor. Bu çelişki bütün klasik burjuva ekonomi politikçilerinin en temel sorunlarından birisidir ve nicelci ekonomi politik çerçevesinde çözülmesi mümkün değildir. Özellikle Ricardo'dan sonra ortaya çıkan yeni akımlar değer sorununu ya salt öznelci değer teorisi çerçevesinde ele almışlardır veya değer teorisinden artık tamamiyle vazgeçmişlerdir. Bundan dolayı ne Smith, ne de Ricardo emeğin değerinin saptanması konusunda dayanılabilir tutarlı bir kriter geliştirebilmiştir. Örneğin emeğin "gerçek fiyatı" ve "nominal fiyatı" (Bkz. Smith, 1981: 46, 51) veya "doğal" ve "pazar fiyatı" (Ricardo, 1994: 79) arasında ayrım yapsalar da, ele alınan konunun açıklanması için bu ayrım onlara da yeterli gelmiyor. Smith'e göre emeğin "gerçek fiyatı" "ona verilen yaşamın nicel gereklerinden ve rahatlıklarından" oluşmaktadır. (Smith, 1981: 51) Ricardo'ya göre ise "emeğin doğal fiyatı" işçiye "hayatta kalabilmesi ve kendi sınıfını [race] varlığını azaltmadan veya çoğaltmadan devam ettirebilmesi için" verilmek zorunda olan şeylerden oluşmaktadır (Ricardo, 1994: 79). Buna karşın Smith'e göre emeğin "nominal fiyatı" işçiye verilen "para miktarından" oluşurken (Smith, 1981: 51), Ricardo'ya göre "emeğin pazar fiya-

tı” işçiye “arz ve talebin karşılıklı doğal etkileşim ilişkisi” sonucu işçiye gerçekten ödenen paradan ibarettir (Ricardo, 1994: 80).

Yukarıda da işaret ettiğim gibi, bu tanımlama çabaları kendilerini de tatmin etmemiş gözüküyor. Bunun için Smith ve Ricardo geliştirmiş oldukları “emek-değer öğretisi”ne daha sağlam bir temel kazandırma çabası içine düşüyorlar. Bu duygu onları bir ihtiyaç teorisi geliştirmeye itiyor. Başka kelimelerle anlatacak olursak: klasik ekonomi politik, zenginliği bir ülkenin elinde bulundurduğu salt para ve altın ve gümüş gibi değerli metallerin miktarıyla ölçen Merkantilizme karşı ortaya çıkmıştır. Smith, 1762-3 yıllarında verdiği derslerinden birisinde klasik ekonomi politüğün bu amacını programatik olarak şöyle açıklıyor: “Bir şeyi yararlı kılan, onun *kullanılabilirliğidir*. Endüstri bu gerekliliklerin üretiminden başka neye hizmet edebilir ki zaten.” (Smith, 1982: 390; vurgular bana ait) Bu, ekonomi politüğün tarihsel gelişimi bakımından neredeyse devrim anlamına gelen saptamayı yaptıktan sonra, Smith, endüstrinin amacını şöyle tanımlıyor bir kaç satır aşağıda: “Endüstrinin yegane yararı, yaşamın gereklerini üretmektir” (Smith, 1982: 390). Ama bu yazı çerçevesinde ele almamız mümkün olmayan, burjuva toplumuna yönelik bütün çekince ve eleştirilerine karşın, burjuva toplumunu feodal aristokrasiye karşı savunma kaygısından dolayı, Smith “endüstrinin yegane” amacı olarak tanımladığı ihtiyaçların giderilmesi ilkesine dayalı üretimin bir oranda burjuva toplumu çerçevesinde gerçekleşebileceğini savunur gözüküyor. Bundan dolayı, aralarındaki farkı çok iyi bilmesine karşın, Smith ticaretin amacıyla endüstrinin amacı arasında, özellikle bugünün okuruna garip gelecek bir bağlantı kuruyor. “Ticaretin ve endüstrinin işi”, Smith’e göre, “ulusun tüketimi veya daha çok ihtiyaç duyulan bir metanın bir başkasıyla değiştirilmesi için yaşamın gereklerinin en çoğunu üretmektir.” (Smith, 1982: 390) Ticaret ve endüstrinin birbiriyle ilkesel olarak çelişen amaçları arasında zorlama bir benzerlik kurma kaygısı Smith’de olduğu kadar Ricardo’da da vardır. Fransız Devriminden önce yazmış olmasından dolayı Smith’in kaygısı belki anlaşılabilir. Çünkü feodal aristokrasiye karşı burjuva toplumunu savunma kaygısı içindedir. Ama ekonomi politikanın bilimselleştirilmesine yapmış olduğu bütün katkılara karşın Ricardo’nun kaygısının paylaşılması mümkün değildir. Smith ve Ricardo’nun kurmuş olduğu bu paralellik ihtiyaç teorilerine de olduğu gibi yansıyor.

Smith ve Ricardo’nun ihtiyaç teorisinin iki temel bileşeni var.

Bunlar, yemek ve içmek gibi doğal ve alışkanlıklardan kaynaklanan, emeğin geleneksel ve ahlaki ihtiyaçlarıdır. Bu sınıflandırma içinde ikinci sırada anılan ihtiyaçlar bireyden bireye farklılık gösterdiği için nesnel olarak saptanması neredeyse mümkün değildir. Buna karşın birinci sırada anılan ihtiyaçlar emeğin belli bir doğal sınırının olduğundan hareket etmektedir. Smith ve Ricardo'ya göre emeğin fiyatı veya ihtiyacının giderilmesi bu sınırın altına düşmemelidir. Aksi taktirde ailesinin ve dolayısıyla kendi sınıfının yaşamını idame ettirmesi mümkün olmayacaktır. Ama emeğin doğal sınırı nedir, var olduğu iddia edilen bu sınırın ölçülmesi mümkün müdür? Eğer doğal sınırdan kastedilen “ölüm” ise, ölüm ve yaşam arasındaki ince sınır nerede başlayıp nerede bitmektedir? Örneğin kendisini bir canlı organizma olarak ayakta tutmaktan başka bir perspektifi olmayan, dolayısıyla, Smith'in kendi deyimiyle, neredeyse isimsiz cisimsiz gelip giden bir işçiye sunulan “yaşam” ne oranda yaşam olarak adlandırılabilir?

Marx'ın ilk müdahalesi bu tartışmaya önce bir açıklık getirmeyi amaçlıyor. Bu amaçla tartışmanın gündemine “toplumsal olarak gerekli emek zamanı” kavramını sokmaktadır. Ona göre metallerin değerinin saptanabilmesi için güvenilir tek nesnel kriter ancak bu olabilir. Marx'ın ikinci müdahalesi “emek” ve “emek-gücü” kavramları arasında bir ayrım yapmasıyla ilgilidir. Bu ayırmadan yola çıkarak Marx, işçinin sattığı şeyin “emek” (Al.: *Arbeit*) değil “emek-gücü” (Al.: *Arbeitskraft*) olduğunu belirtiyor. Çünkü, “...paranın, yani gerçekleşmiş emeğin canlı emekle doğrudan değişimi, ya kapitalist üretim temeli üzerinde serbestçe gelişmesine henüz başlamış bulunan değer yasasını, ya da doğrudan doğruya ücretli emeğe dayanan kapitalist üretimin kendisini ortadan kaldırırdı.” (Marx, 1993: 548) Yani pazarda kapitalistin karşısına çıkan emek değil emekçidir ve bunun ona sattığı şey emeği değil emek-gücüdür. Çünkü,

“Onun emeği, fiilen (harcanmaya – ç) başlar başlamaz, artık, ona ait olmaktan çıkmıştır ve bunun için de bu emeğin şimdi onun tarafından satılması sözkonusu olamaz. Emek, değer in özü, ve değer in içkin ölçüsüdür, ama *kendisinin değeri yoktur.*” (Marx, 1993: 549 Vurgular Alaattin Bilgi'ye ait)

Emek-gücünü satın alanın, yani kapitalistin bu andan itibaren tek bir amacı vardır ve bütün gücünü bu amacın gerçekleştirilmesi için seferber eder. Bu amaç, mümkün olan en yüksek kârı elde edebilmek için, işçinin mümkün olduğu kadar uzun ve en yoğun bir şekilde çalıştırılmasıdır. Hem Marx'a, hem de klasik

14 "Ortalama emek ücretleri; her yerde, çıkarları kesinlikle aynı olmayan bu iki taraf arasında genellikle yapılan bir anlaşmaya bağlıdır. İşçiler olabildiğince çok almak, patronlar ise olabildiğince az vermek ister. Birinciler emek ücretlerini artırmak amacı ile, ikinciler ise düşürmek amacı ile biraraya gelip birleşirler." (Smith, 1985: 64; Smith, 1981: 83)

ekonomi politığın temsilcilerine göre ortada böyle bir kâr beklentisi olmasa, kapitalistin işçiyi çalıştırma diye bir kaygısının olması mümkün değildir. Yani Marx'a göre emekçi ile kapitalist arasında hergün yeniden başlayan ve bir ölüm kalım savaşına dönüşen kavgada emek-gücünün değerini saptayan ne "gerçek fiyat" denilen şeydir, ne "nominal fiyat", ne "doğal fiyat" ve ne de "pazar fiyatı"dır. Marx bize bu konuda daha kapsamlı, toplumsal yaşamın doğal ve toplumsal-tarihsel boyutlarını dikkate alan iki boyutlu bir teori sunmaktadır. Marx da klasik ekonomi politikçilere benzer bir şekilde emek-gücünün değerini belirleyen ve doğal yasalar tarafından düzenlenen bir "alt sınır"ın olduğundan hareket eder. Bu alt sınıra göre kapitalist toplum koşullarında emek-gücünün değeri "... emekçinin, kendi emek-gücünün korunması ve yeniden-üretimi için gerekli fiziksel asgari geçim araçlarıyla, yani belirli bir meta miktarıyla belirlenir. Bu metaların değeri, yeniden-üretimleri için gerekli emek-zamanı ile belirlenir; ve dolayısıyla da, üretim araçlarına yeni eklenen emek kısmı ile, ya da bu zorunlu geçim araçlarının değerinin eşdeğerini üretmek ve yeniden üretmek için emekçiye gerekli olan her işgünün parçası ile belirlenir." (Marx, 1990: 753; Marx, 1988: 866) Ama Marx'a göre emekçinin "... emek-gücünün gerçek değeri, bu fiziksel asgariden sapma gösterir; iklim ve toplumsal gelişme düzeyine bağlı olarak farklılaşır; yalnız fiziksel değil, aynı zamanda, ikinci bir doğa haline gelen, tarihsel olarak gelişmiş toplumsal gereksinmelere de bağlıdır." (Marx, 1990: 753/4; Marx, 1988: 866) Marx'ın bize burada surmuş olduğu "düzenleyici ortalama" bir ücret kuramıdır; emek-değer-doktrinini eleştirmek için yapılmış açıklayıcı bir müdahale olarak görülmesi gerekir; ve ileri sürmüş olduğu kuramın bileşenlerini birer statik veriler olarak almamak gerekir. Aksine, Marx'a göre emek-gücünün değerinin belirlenmesinde görecel-mutlak bir öneme sahip toplumsal tarihsel boyut, artı-değerden en büyük payı elde etmek uğruna kıran kırana süren kavga ve bu kavgada şekillenen güçler dengesi sonucu belirlenir. Aslında bu son saptama Marx'dan önce bir anlamda Smith tarafından yapılmış ve daha sonra Ricardo tarafından kâr teorisi çerçevesinde yeniden ele alınmıştır. Ama son ikisi tarafından tutarlı olarak sonuna kadar düşünülmemiştir.¹⁴

Marx, klasik ekonomi politikte birbirine karıştırılan "emek" ve "emek-gücü" kavramlarına ilişkin bu açıklamayı getirdikten sonra, ücretli-emeğin değişik biçimlerinin ancak "ücretli-emek öğretisinin" konusu olabileceğini ama klasik ekonomi politikte ol-

duğunun aksine kendisinin böyle bir öğreti geliştirme diye bir amacının olmadığını açıklıyor. (Marx, 1993: 556; Marx, 1988: 565) Bu açıklamasıyla, Marx, eserinde amacının bir “ücretli-emek öğretisi” geliştirmek yerine, klasik ekonomi politik çerçevesinde geliştirilmiş olan bu öğretiyi eleştirmek ve böylece emeğin kapitalist toplum çağında almış olduğu ücretli biçiminden kurtarılması için çözümlemelerde bulunmak istediğini açıklıyor. Marx, emeğin, salt değer teorisi bakımından ele alınan ve kapitalist çağda almış olduğu biçime ilişkin üç temel eleştiri geliştiriyor. Bu eleştirilerden *birincisi*, pazar toplumu koşullarında gerçekleşen mübadele ilişkileriyle ilgilidir; *ikincisi*, emeğin sırf bireyci bakış açısından ele alınmasına gönderme yapıyor; ve *üçüncüsü*, zenginlik ve değer arasındaki çelişkili gelişmeye işaret ediyor. Şimdi Marx'ın formülle etmiş olduğu bu eleştirileri teker teker ele alalım ve bir yazı çerçevesinde mümkün olduğu kadarıyla açıklamaya çalışalım.

Birincisi; Marx'a göre kullanım-değeri ile değişim-değeri arasındaki çelişkili gelişme piyasa toplumunun bir ürünüdür. Çünkü bu toplumda kullanım-değeri kaçınılmaz olarak değişim-değerine dönüşmektedir. Yani piyasa toplumunda üretimin temel amacı ihtiyaçların giderilmesi değildir. Aksine, kapitalist toplumda üretime ivme kazandıran, kâr dürtüsü ve mübadeledir. Böylece üretimin asıl amacı geri plana itilmektedir. Kullanım-değeriyle değişim-değeri arasındaki bu çelişkili ilişki kendisini dolaysız olarak piyasalarda yaşanan mübadele esnasında gösteriyor. Metalar arası mübadele ilişkisi değişim-değeri lehine olan olumsuz eşitleştirici bir ilişkidir. Bu ilişki esnasında kullanım-değeri veya nitelik şart koşuluyor ama mübadele esnasında metaların bütün nitel özellikleri yadsınıyor ve bir nicel ölçüye veya Marx'ın deyişiyle “hayali nesnellik”e, “farksızlaşmış insan emeğinin jelatini”ne indirgeniyor. (Marx, 1988: 52) Bundan dolayı bütün piyasa veya mübadele ilişkileri temel olarak özgünlüğü yadsıyan, emeğin bireysel özgün niteliğine geçerlilik kazandıramayan ilişkilerdir. Marx'a göre bu tür ilişkiler ancak niteliğin, yani bireye özgünlük kazandıran emeğin yadsınması sonucu gerçekleşebilir.

Ancak yukarıda da işaret ettiğim gibi, Marx'a göre emek insanın sadece maddi ve manevi ihtiyaçlarını gidermek için gösterdiği üretken bir etkinlik değildir. Emek aynı zamanda zorunlu olarak hep bir amacı olan ve insanın kendisini bu bilinçli ve amaçlı etkinliği sonucu bir tür olarak doğada ve bir birey olarak toplumda gösterdiği bir etkinliktir. Yalnız, her şeyden önce nitelikle ilgili olan ve bireye özgünlük kazandıran bu etkinlik, piyasa ilişkilerinde oldu-

ğu gibi, sadece değer teorisi açısından ele alınırsa bütün bu özelliklerini kaybetmektedir. Çünkü emeğe değer teorisi açısından yaklaşıldığı taktirde sorulan ilk soru, insanın ihtiyaçlarının nasıl giderileceği sorusu değildir. Tersine, emeğe bu açıdan yaklaşıldığında, sorulan ilk soru doğal olarak ihtiyaçların giderilmesinin değer teorisi açısından bir yararı olup olmayacağı ve eğer bir yararı var ise bu ihtiyaçların ne oranda giderilmesi gerektiğine dair sorudur. Son yıllarda işsizler, emekliler ve yaşlılar üzerine yaşanan tartışmanın arkasında yatan nedenlerden en önemlisi budur. Çünkü değer teorisi açısından yaklaşıldığında ne işsizlerin, ne emeklilerin ve ne de yaşlıların bir değeri ve yararı vardır. İhtiyaç teorileri çerçevesinde temel ihtiyaçlar ve genel ihtiyaçlar arasında yapılan ayrımın arkasında da yatan budur. Bu ayrım yapılırken bireylerin özgün ve aynı olan ihtiyaçlarının oldukça karmaşık boyutları gözardı edilmektedir. Yine bundan dolayı piyasa toplumu bireylerin kendilerini gerçekleştirme için alan tanımaz. Aksine, bireylerin günlük yaşamlarında birbirlerini yadsımak zorunda bırakıldıkları, mübadele ilişkilerini hergün yerinden üretmek zorundadır. Aksi taktirde, yani bu karşılıklı yadsıma paradigmasının dışında piyasa toplumunun kendisinin var olması mümkün olmazdı.

İkincisi; Marx'a göre emeğe değer teorisi açısından yaklaşılması durumunda, onun zorunlu olarak uyumlu ve işbirliğine dayalı toplumsal bir etkinlik olduğuna dair özelliğini yakalamak ve kavramak mümkün değildir. Çünkü değer teorisi açısından yaklaşıldığında bireylerin üretken etkinlikleri aynı zamanda toplumsal zenginliğe kendi yetenekleri ve olanakları çerçevesinde katkı yaptıkları toplumsal etkinlik olarak görülemez. Bu açıdan bireyler birbirlerinden izole edilmiş ve bütün toplumsal ilişkilerinden kopuk olarak ele alınmak zorundadır. Meta üreten toplumun temel paradigmasının doğal sonucu olarak bireylerin göstermiş oldukları bütün üretken etkinlikler birer "özel iş" olarak ele alınır. Çünkü meta toplumu herşeyden önce iş bölümü ilkesine dayalı olan bir toplumdur. Yine bu bakıştan dolayı bireylerin temel olarak toplumsal etkinlik olan özgün etkinliklerini de birer toplumsal etkinlik olarak yaşaması mümkün değildir. Bireylerin özgün üretken etkinliklerine değer teorisi açısından yaklaşımın doğal sonucu kaçınılmaz olarak özgün olan ile genel olan arasına bir dualizm sokmaya götürür. Bireylerin toplumsal alanda gösterdikleri üretken etkinliğin doğal parçası olan toplumsal amaçlar geri plana düşer ve bu onların bilinçsiz "istekleri" durumuna dönüşür. Değer teorisinin hakim olduğu ilişkiler çerçevesinde ne genel olan, ne de

mikro düzeyde bireyler arası ilişkilerde diğer bireylerin amaçları bilinçli olarak dikkate alınabilir. Aksine, bütün bu ilişkiler herkesin kendi “özel ticaretini” yaygınlaştırmak için araç olarak görmek zorunda olduğu ilişkiler durumuna dönüşür.¹⁵

Üçüncüsü; hem klasik ekonomi politüğün temsilcileri hem de bunları eleştiren bir düşünür olarak Marx üretimi toplumun varoluşunun ön koşulu olarak görürler. Genel olarak toplumun özel olarak ise üretim araçlarının gelişimi, toplumun üretim kapasitesini artırır. Üretkenliğin artışı toplumun doğada “belli bir zaman zarfında göstermiş olduğu bilinçli üretken etkinliğinin etki alanını” genişletir. (Marx, 1988: 60) Başka kelimelerle anlatacak olursak: insan üretim gücünü artırmakla doğayı elde etme çabası içinde ilerleme kaydeder ve böylece daha kısa zamanda doğadan sürekli artan bir şekilde kullanım-değeri kazanır. (Marx, 1993: 193-194; Marx, 1988: 192-193) Bu durum toplumun maddi zenginliğinin artmasına yol açar. Ama toplumun artan bu zenginliği piyasa toplumu koşullarında değerin artması yerine düşmesine yol açar. Şöyle ki; piyasa toplumu koşullarında üretkenliğin artması, yani daha az emek ile daha çok kullanım-değerinin üretilmesi durumunda üretilen eşyaların değerinin veya değişim-değerinin düşmesine yol açar. Marx, değer ile zenginlik arasındaki bu zıt ilişkiyi bir ceket örneğiyle açıklıyor. Önceden bir saat içinde üretilen bir ceketin üretkenliğin artması sonucu artık yarım saat içinde üretildiğini kabul edelim. Bu durumu bundan böyle bir saat içinde iki ceket üretilebilecek ve iki ceket ile iki insan giydirilebilecektir. Ama şimdi daha çok üretilebildiği için, toplumun zenginleşmesine yolaçan bu durum değişim-değeri açısından ele alındığında zıt bir eğilim izlemektedir. Yani üretkenliğin artması sonucu, artık iki insan giydirilebilmektedir ve bundan dolayı toplum zenginleşmektedir. Ancak soruna değer teorisi açısından yaklaştığımızda toplumun yoksullaştığını saptamak durumunda kalırız. Çünkü üretkenliğin artması sonucu emeğin değeri yarı yarıya düşmüştür artık. Bundan dolayı kapitalist toplum koşullarında üretkenliğin artması sonucu maddi bakımdan zenginleşen toplum, değer teorisi açısından yoksullaşmaktadır. “Kullanım-değerinin niceliğindeki artış, maddi zenginlikte bir artış demektir. İki ceketle iki insanı giydirebilirsiniz, bir ceketle ancak bir insanı vs.. Bununla birlikte, maddi zenginliğin niceliğindeki artış, aynı zamanda onun değer büyüklüğünde bir düşmeye tekabül edebilir” (Marx, 1988: 60; Marx, 1993: 60). Marx’a göre maddi zenginlik ile değişim-değeri arasındaki

15 Adam Smith'in “görünmez el” olarak anılan kavramı, tasvirci açıdan okunması durumunda, bu bağlamda açıklayıcı olabilir. Yani bireysel etkinlik teorisi açısından ele alınması durumunda, meta üreten bir toplumda kendisini değişik biçimlerde dışa vuran birey ile toplum arasındaki dualizmin anlatısı olarak okunabilir. Başka kelimelerle anlatacak olursak: bireyler günlük etkinlikleri çerçevesinde bireysel amaçlarını gerçekleştirirken, şu veya bu biçimde toplumsal amaçların da gerçekleştirilmesine katkıda bulunurlar. Sorun, meta üreten toplumda bu katkının genellikle bilinçsizce, hatta sıkça istenmeden yapılmasından kaynaklanıyor. Smith, genellikle yanlış yorumlanan “görünmez el” kavramını meta üreten toplumda hüküm süren bu dualizmi anlatmak için geliştirmiştir ve Hegel'in “akıl oyunu” olarak adlandırdığı durumu anlatmaktadır.

bu zıt ilişki kapitalist toplumun kendi iç araçlarıyla çözmesi mümkün olmayan yapısal bir sorundur.

Marx'ın, kapitalist toplumda yaşanan maddi zenginlik ile gelişim-değeri veya nitelik ile nicelik arasındaki zıt gelişmeye ilişkin yapmış olduğu bu eleştirel çözümlemesi den, üretimde niceliğin dikkate alınmasını reddediğine dair bir sonuç çıkarılmamalıdır. Elbette, H.-G. Backhaus'un gösterdiği gibi, Marx'ın ekonomi politikası klasik ekonomi politik gibi nicelliği değil niteliği temel almaktadır (Backhaus, 1997: 399-419). Ancak bu, onun niteliği temel alan ekonomi politikası çerçevesinde niceliğe dair çözümlemelere yer vermediği anlamına gelmemektedir. Aksine, Marx, ekonomi politikası için geliştirmiş olduğu temel eleştirisi çerçevesinde emeğin toplumsal olarak planlaması için nitelik ile niceliğin birbirine uyum haline getirilmesi gerektiğini ve getirilebileceğini düşünmektedir. Bunu gerçekleştirebilmenin ilk koşulu, emeğin kapitalist toplumda salt nicelikçi yaklaşımdan dolayı maruz kaldığı çarpıklıklardan kurtarmaktır. Emeğin bu salt nicelikçi yaklaşımdan kurtarıldığı, yani emeğin toplumsal olarak planlanabildiği bir toplumda niceliğe önemli "iki işlev" düşecektir: "Onun toplumsal planlı dağıtımını değişik işlerin değişik ihtiyaçlara göre orantılı olarak dağıtımını düzenler. Diğer taraftan emek-zamanı üretenin toplumsal emek içindeki bireysel bölümünü ve böylece toplumsal ürün içindeki bireysel olarak tüketilebilecek payın (saptanması için,-DG) ölçü olarak hizmet edebilir." (Marx, 1988: 93; Marx, 1993: 93-94) Ancak, sadece niceliği ölçü alan, eşyaları metalaştırıp onlara tapan (fetişize eden) ve emeğin yabancı ve zorunlu bir iş biçimine dönüştüğü piyasa toplumu koşullarında emeğin nitel etkinlik boyutuyla zaman bakımından nicel boyutlarının birbirleriyle uyumlu hale getirilmesi mümkün değildir.

Emeğin "Esnekleşme" Çağındaki Durumu Üzerine

Yukarıda önce Marx'ın, "emeğin özü" olarak tanımladığı emek kavramının genel belirlemelerini ele aldım. Daha sonra onun, emeğin kapitalist toplum çağında almış olduğu özgün biçime, ücretli veya zorunlu emek biçimine yönelik temel eleştirisini Smith ve Ricardo tarafından geliştirilmiş olan "emek-değer-öğretisi"ne yönelik ilkesel eleştirisini tartışarak göstermeye çalıştım. Yazının bu bölümünde Marx'ın, emeğin kapitalist toplum çağında almış olduğu özgün biçime yönelik eleştirisinin, kapitalist toplumun gelişiminde yeni bir aşama olarak görülmesi gereken "esnekleşme çağı"na hala geçerlilik arzedip etmediğini in-

celeyeceğim. Bunu yaparken özellikle karşı karşıya bulunduğumuz en son emek örgütlenmesini ve işsizlik sorunu karşısında yapılan çözüm önerilerini dikkate alacağım. Tartışmam özellikle iki soru üzerinde yoğunlaşacak. Birinci soru, “esnek çalışma” adı altında tartışılan “yeni” üretim yönteminin, vaat edildiği gibi, emeği kapitalist toplumda maruz kaldığı çarpıklıklardan kurtarıp kurtarmadığı sorusu olacak. Dikkatlerimi üzerinde toplayacağım ve birinci soruyla direk ilişkili ikinci soru, yukarıda sergilediğim Marx'ın değer teorisine yönelik eleştirisinin pratik yaşamda hala bir karşının olup olmadığı sorusu olacak.

Bugün emek üzerine yürütülen tartışmalarda özellikle iki kavram gündemi sürekli meşgul ediyor. Bunlar “emeğin devrimi” ve “emek toplumunun krizi” kavramlarıdır. Bu kavramlardan birincisi son çeyrek yüzyılda üretimde yaşanan değişikliklere işaret ederken, ikincisi, yaşanan bu değişikliklerin krizi andıran niteliğine vurgu yapıyor. Bunlar beraber ele alındığında bugün toplumun karşı karşıya bulunduğu temel sorunlara gönderme yapıyorlar.

Karl G. Zinn'e göre “emeğin devrimi” adı altında tartışma konusu olan şey yeni bir olgu değildir. Konuya tarihsel açıdan yaklaştığımızda bu devrim en az ‘neolitik devrim’den bu yana sürekli yaşanan bir durumdur. (Zinn, 1999: 42) Diğer bir anlamda insanların doğayı az veya çok bilinçli bir şekilde elde etmeye başlamasından bu yana emek biçimi hep değişegelmıştır. Bu, bir nevi ‘insanlık halidir’. Bundan dolayı bugün yaşadığımız emeğin yapısında yaşanan değişiklikler sadece dönemimize özgü bir olay değildir. Bugüne özgü olan şey, karşı karşıya bulunduğumuz değişikliklerin biçimidir. İlk endüstri devriminden bu yana “emeğin devrimi” kavramı, artık sadece insanın doğayı elde etmek için göstermiş olduğu üretken etkinlikte yayılma ile ilgili olan boyutuna gönderme yapmıyor, aynı zamanda bu etkinliğin derinleşmeyle ilgili olan boyutuna da işaret ediyor. Endüstri devriminin insanın doğayı elde etme mücadelesine getirmiş olduğu boyut, bu derinleşmeyle ilgilidir.

Zinn, bu bağlamda “üretimin en eski” üç sektörü arasında ayırım yapıyor. Bunlar, tarım (birinci sektör), endüstri (ikinci sektör) ve hizmet sektörüdür (üçüncü sektör). (Zinn, 1999: 46) Emeğin devrimi olarak adlandırılan şey, Zinn'e göre üretimin bu üç sektöründe birden yaşanmaktadır ve emeğin biçiminin değiştirilmesini veya üretimin yeniden örgütlenmesini zorunlu kılıyor. Emek toplumunun krizi kendisini özellikle üretimin yeniden ör-

gütlenmesinde göstermektedir. Bir taraftan üretkenliğin artması sonucu bugün artık sayıları milyonlarla anılan emekçi üretimden tamamıyla dışlanmaktadır. Bu kriz kendisini diğer taraftan bir sektörden diğer sektöre geçişte göstermektedir. Binlerce emekçi, etkinliklerinin ömürleri boyunca neredeyse bir kaç basit işle sınırlandırılması sonucu neredeyse bütün yetenekleri köreltildiği için, bir sektörden başka bir sektöre geçiş sorunlarını çözememekte ve üretimin dışına düşmektedir.

Bugün dünya nüfusunun yarısından fazlası büyük ve mega şehirlerde yaşamaktadır. Yani insanlığın yarısından fazlası endüstride ve hizmet sektöründe çalışmaktadır. Geri bıraktırmış ülkelerle karşılaştırıldığında emperyalist ülkelerde tarım ve ormancılıta çalışanlarla endüstri ve hizmet sektöründe çalışanlar arasındaki fark daha büyüktür. Örneğin Almanya’da 1981 yılında aktif nüfusun sadece yüzde 5,4’ü tarım ve ormancılıkta çalışırken, yüzde 94,6’sı endüstri ve hizmet sektöründe çalışmaktadır (Zinn, 1999: 49). Bundan dolayı üretimde son yıllarda yaşanan değişikliklerin özünü açık bir şekilde kavrayabilmek için burada gelişmiş ülkeler üzerinde yoğunlaşmak yararlı olabilir. Bu bağlamda yürütülen güncel tartışmalara gelmezden önce bir belirleme daha yapma gereği duyuyorum. Yapılan gözlemlere göre son yıllarda neredeyse bütün tekeller yeni üretim yöntemi olarak kutlanan Toyotizm veya post-Fordizmden eski üretim yöntemi olarak adlandırılan Taylorizme veya Fordizme ve karma üretim yöntemi-ne geri dönüyorlar. Bundan dolayı aşağıda bu iki üretim yöntemi-ni hala hüküm süren iki yöntem olarak ele alacağım.

İddialara göre ‘eski’ üretim yönteminin aksine ‘yeni’ üretim yöntemi emeği bütün çarpıklıklarından kurtaracaktır. Emekçilere üretim sürecinin kendileri tarafından örgütlenmesi ve yeniden örgütlenmesi ve kontrol edilmesi olanağı sunduğu için, üretimin içeriğinin de kendileri tarafından saptanmasını sağlayacaktır. Yukarıda da işaret ettiğim gibi eski üretim yöntemi ‘Taylorizm’ veya ‘Fordizm’ kavramları altında tartışılırken, yeni üretim yöntemi ‘Toyotizm’ veya ‘Postfordizm’ kavramları altında ele alınmaktadır. Emekçilerin hayatında yapacağı neredeyse “devrimci” değişiklikleri vurgulamak için yeni üretim yöntemi hep eski üretim yöntemiyle ilişkilendirilerek tartışılmaktadır.

Fordizm, 20. yüzyılın başlarında Fredrick Winson Taylor (1815-1915) tarafından geliştirilmiş ve “...yüzlerce kişinin işinin sürekli tekrarlanan parçalara bölündüğü uzun iş şeritlerinde gerçekleşen kitle üretimine” dayanmaktaydı. (Gorz, 2000: 42) Üre-

timin bu şekilde örgütleniş biçimi kapitalistlere emeği, “yapılmasının basit ve böylece ucuz emek gücü gerektirecek” “teker teker küçük” ve “basit unsurlarına” ayırma olanağı sunuyordu. (Zinn, 1999: 40) Fordizm çerçevesinde kapitalistlerin üretim sürecini örgütlerken temel aldıkları ilke, şüphecilik ve güvensizlikti. Yani Fordizm veya Taylorizm, André Gorz’un işaret ettiği gibi, çağdaş sınıf ilişkilerinden ve değer yasasından hareket etmekteydi.¹⁶ Bundan dolayı üretimin her küçük adımı sonuna kadar kontrol ediliyordu. Bütün üretim sürecine, başından sonuna kadar, orduyu andıran, sadece askeri hiyerarşik bir örgütlenme tarafından gerçekleştirilebilecek bir “kontrol cinneti” hakimdi. Bu üretim yöntemi çerçevesinde üretimin hem içeriği, hem de emekçilerin bütün hareketleri teker teker başından sonuna kadar planlanıyordu. (Gorz, 2000: 42-43) Bu kadar sıkı bir şekilde örgütlenmiş olan üretim süreci içinde işçilere yönetim tarafından planlanmış olan üretim adımlarını sadece uygulamak kalıyordu. Yani bu üretim yöntemi çerçevesinde emekçiler birer canlı makineler veya ‘ruhlu’ araçlar olarak görülüyordu. Bu, temel olarak kitle üretimini amaçlayan üretim yöntemi sadece sürekli artan büyüme ve tüketim koşullarında gerçekleştirilebilirdi. Bütün üretim alanlarını ve sektörlerini sarmış gibi gözükten durgunluk ve gerileme döneminde (Zinn, 1999: 47-48), bu kadar sıkı ve statik ilkelere dayalı olan üretimin, pazarların sürekli değişen taleplerine cevap vermesi mümkün değildir. Bundan dolayı kapitalistler üretimi pazarların yeni koşullarına uyarlamak zorunda kaldı. Bunu gerçekleştirmek, karşılaşmış oldukları sorunları çözebilmek için kapitalistlerin önünde iki çıkış yolu vardı. Bir taraftan henüz ele geçiremedikleri pazarları ele geçirmeye çalışırken, diğer taraftan üretimi, yeni üretim teknolojilerinden yararlanarak ‘esneklik’ ilkesine dayalı olarak yeniden örgütlemeleri gerekiyordu.

Toyotizm, durgunluk ve gerilemeden kaynaklanan, piyasaların yeni taleplerinin ortaya çıkmaya başladığı koşullarda geliştirildi. Savunucularının bütün iddialarına ve yeminlerine karşın, Toyotizm ne Fordizmin mantığını temel olarak sorgulamayı, ne de sınıf ilişkilerini ve değer yasasını ortadan kaldırmayı amaçlıyor. Bütün iddiaların tersine, Toyotizm artık pazarların taleplerine cevap vermeyen eski statik ve kemikleşmiş üretim örgütlenmesini ‘küreselleşmiş’ pazar koşullarına uygun olarak ‘esneklik’ ilkesine göre yeniden düzenlemek istiyor. Diğer taraftan kâr oranını mümkün olan en yükseğe çekmek amacıyla Fordizm çerçevesinde neredeyse çılgınlık düzeyine varmış olan askeri ilkelere

16 “Fordizm çağdaştı, çünkü canlı emek ile sermayenin özgül çıkarları arasındaki antagonizmayı kabul ediyordu.” (Gorz, 2000: 55)

göre örgütlenmiş hiyerarşik kontrol sistemini ve bütün üretim sürecini emekçileri planlanma sürecine dahil ederek yeniden düzenlemeyi amaçlıyor. “Emekçiler yaptıklarını anlamalıdır. Daha iyisi, üretimin bütün akışı ve tamamlama sisteminin hepsi onlar için (ilkesel bakımdan) şeffaf bütünlük arzmelidir. Onun için sorumluluk üstlenmelidirler, kendilerini onun efendisi haline getirmelidirler ve efendisi olarak hissetmelidirler” (Gorz, 2000: 45). Emekçiler, eskiden olduğunun aksine üslerinden emir beklemeden üretim sürecinde ortaya çıkan eksiklikler, aksaklıklar ve ürünün kalitesinin iyileştirilmesi hakkında kendi başlarına düşünmelidirler. Bunu yaparken üretkenliğin artırılması, ürünün kalitesinin iyileştirilmesi için diğer emekçilerle beraber uyum ve iletişim halinde gerekli girişimlerde bulunmalıdırlar.

Toyotizm, Taylorizm paradigması çerçevesinde hüküm süren yalnızlaştırılmış emekçi düşüncesini ortadan kaldırıp yerine koordinasyon, işbirliği ve iletişim yeteneği olan emekçi düşüncesini koymak istemektedir. Yani üretimin emekçiler tarafından kendi başlarına örgütlenmesi ve kontrol edilmesi Toyotizmin temel sloganıdır. Ama bu bağlamda hemen belirtmek gerekiyor ki, emekçileri üretim sürecinin özgür öznelere haline getirmek kapitalistlerin istek ve arzularının kesinlikle dahilinde değildir. Kapitalistlerin Toyotizm çerçevesinde bu türlü girişimlerde bulunmalarının en önemli nedenlerinden birisi, emekçilerin bünyesel becerilerinin yanında düşünsel yeteneklerini de değerlendirme sürecine akıtmak ve böylece üretim araçlarının gelişmesi sonucu artık bir oranda ‘gereksizleşen’ orta yönetim tabakasını ortadan kaldırmak istemeleridir.

Toyotizm çerçevesinde önerilen yeni üretim yöntemi emekçilere üretimin içeriğinin kendileri tarafından belirlenmesi ve üretim sürecinin emekçiler tarafından kendi başına kontrol edilmesi vaadinde bulunuyor. Bu vaade göre emekçiler kendilerini işlemiş oldukları üretim nesneleriyle özdeş hissetmelidirler. Örneğin Gorz’a göre Toyotizmin bu amacı onun kurtuluşçu bir yanına işaret ediyor. Ama Toyotizmi kurtuluşçu üretim öğretisiyle karıştırmamak gerekir. Çünkü bu yeni üretim yöntemi çerçevesinde emekçiler ile işlemiş oldukları üretim nesneleri arasında oluşacağı vaad edilen özdeşleşme ilişkisi kapitalistler tarafından tanımlanmış olan cemaatçi bir talep ile takviye ediliyor hemen. Bu talebe göre emekçiler kendilerini aynı zamanda istihdam ettikleri tekelle de özdeş hissetmelidirler ve kendilerini ona koşulsuz olarak feda edebilmelidirler. Yani Toyotizm çerçevesinde gerçekleş-

tirilmek istenen özdeşleşme ilkesi emekçilerden “kendilerini bütün duygu ve düşünceleriyle işyerine *adamaları* için, kendi isteklerinden ve gerekirse yaşamlarından, kişiliklerinden tamamiyle vazgeçmelerini” beklemektedir (Gorz, 2000: 45. Vurgular Gorz’a ait). Kısacası emekçilerden beklenen özdeşleşme, bütün toplumla özdeşleşme şöyle dursun, işlemiş oldukları ürün nesnesiyle bile özdeşleşme değildir, emekçilere karşı formüle edilen özdeşleşme beklentisi çalıştıkları işyeriyle sınırlı olan bir şirket kimliğidir (‘corporate identity’).

Bundan dolayı Gorz’a göre Toyotizm çerçevesinde formüle edilen otonomi ilkesi ve kendi kişiliğinden feragat etme beklentisi birbirine taban tabana zıttır. Çünkü sermaye emekçilerden bir taraftan danışmalarını, düşünmelerini, planlamalarını ve tartışmalarını, kısacası üretimin otonom öznelere durumuna gelmelerini beklerken, diğer taraftan bu otonomiyi önceden saptanmış amaçların gizli alanların hizmetiyle sınırlamalarını istemektedir. (Gorz, 2000: 57) Bu çelişkiyi Maurizio Lazzarato şöyle tanımlıyor: “Özne olun!, diye çınlayan yeni emirin sesi Batı toplumlarının her yerinde. (...) Herkes kendisini dışa vurmalıdır, konuşmalıdır, bir-biriyle anlaşmalı, işbirliği yapmalıdır. (...) Ama iletişim ilişkisi hem içerik hem de biçim bakımından tamamiyle belirlenmiştir.” Bundan dolayı özne “kodlanabilen ve yeniden kodlanabilen basit bir düzenleyicidir. (...) İletişim ilişkisi aslında ona tam da özgünlük kazandıran şeyi (özne olma hakkını, - DG) bertaraf ediyor.” (Bkz. Gorz, 2000: 57 vd.)

Üretkenliğin artması sonucu insanlar sürekli direk maddi üretim zorunluluğundan kurtarılıyor. Bundan dolayı aktif nüfusun hep artan bir kısmı birinci ve ikinci sektörden üçüncü sektöre akıyor. Son yıllarda işaret edilen, hizmet sektörünün büyümesinin nedeni budur. Bu gelişmeye paralel olarak çalışma koşullarının ‘esnekleştirilmesi’ yaşanıyor. Çalışma koşullarında yaşanan bu gelişmenin kendisini dışa vurmuş biçimi, gözlenen çelişkiler ve çarpıklıklar, özel olarak emeğin ve genel olarak toplumsal ilişkilerin hala salt değer teorisi açısından ele alındığını gösteriyor; üretkenliğin artışıyla kaynaklanan sorunların kapitalist toplum koşullarında nasıl ‘çözüldüğünü’ ve nasıl çözülebileceğini ele veriyor. Zira kapitalistler yeni üretim araçlarını üretime öyle bir biçimde sokuyor ki, bu, bir taraftan aktif nüfusun yeni bir kısmını sadece üretken etkinlikten değil neredeyse bütün toplumsal etkinliklerden dışlıyor. Diğer taraftan iş zamanı hala istihdam edilme ‘şansına’ sahip olanlar için neredeyse 19. yüzyılın çalışma ko-

17 Çalışma koşullarının esnekleştirilmesi ve müşkülleştirilmesi üzerine bugün yaşanan tartışmalarda Warnfried Dettling ve Oskar Negt zaman sorunu na işaret eden birkaç düşünür arasında bulunuyor. Dettling, zaman sorunu nu, yaşamın düzenlenmesi ve planlanması açısından ele alırken, Negt, soruna tahaküm ilişkileri açısından yaklaşıyor. Negt'in Foucault'dan etkilenen tahaküm teorisine ve Kant ile Marx arasında kurmuş olduğu eklektik ilişkiye karşı oldukça eleştirel bir duruşum olmasına karşın, bu konuda yapmış olduğu çalışmanın dikkate alınması gerektiğine inanıyorum. (Bkz. Negt, 2001: 142-167) Dettling'in yer yer cemaatçi toplum düşüncesinden hareket eden çözümlemelerine katılmasam da, çözümlemesinde belli bir orijinallik sergilemesinden dolayı buraya aktarıyorum: "Gelecekte daha çok insan daha çok zamana sahip olacak, bazıları kendi isteklerine karşı (işsizlik), çoğu doğal eğilim sonucu: yaşam zamanında iş zamanı, günün, haftanın, ayın saatlerinde iş-zamanı daha da gerileyecektir. Buna karşın gelecekte çok insanın,

şullarını andıracak bir şekilde artırılıyor.

Ama eğer emek, değer teorisine dayalı bakıştan kurtarılmış olsaydı, toplumsal emek toplumun bütün aktif elemanlarına yeteneklerine göre dağıtılıp, herkese çalışma olanağı sunulabilirdi. Böylece üretkenliğin artması sonucu artan 'boş zaman' toplumun bütün fertlerine dağıtılıp başka etkinliklere katılma ve kendilerini çok yönlü geliştirme olanağı sunardı. Bu durumda iş zahmetli ve çileli etkinlik olmaktan çıkıp herkesin zevkle yaptığı bir etkinliğe dönüşürdü. Ama değer yasasının hakim olduğu koşullarda toplumun aktif kesiminin bir bölümü üretken etkinlikten dışlanıyor ve böylece diğer toplumsal etkinliklere katılma olanağı da ellerinden alınıyor. Değer yasasına dayalı kararlar sonucu toplumun işsiz kalan kesimi yeterince 'boş zamana' sahip oluyor ama kendilerini geliştirmenin alt yapısını oluşturan maddi olanaklardan yoksun kalıyor. Bunun karşısında iş zamanının artırılması sonucu toplumun üretken etkinlikte bulunma şansına sahip olan kesiminin boş zamanı neredeyse tamamen elinden alınmaktadır. Buna ek olarak esnek çalışma adı altında üretimin yapısında yapılan değişiklikler sonucu herkes bir işten başka bir işe koşturmak zorunda kalıyor. Bu bir zaman dualizmidir ve sadece bugün değer yasasının hüküm sürdüğü esnek çalışma koşullarında yaşanan bir dualizm değildir.¹⁷ Aksine, kendisini kapitalist toplumun bütün tarihinde değişik biçimlerde gösteren, Adam Smith'in ve Karl Marx'ın uzun uzun çözümlemek ve tartışmak zorunda kaldığı bir zaman dualizmdir. Ve verilen kararların tek dayanağı değer yasası olan kapitalizm koşullarında zamanın başka türlü yapılandırılması da mümkün değildir.

Smith'e dayanarak sınırsız piyasa ilişkilerini ne pahasına olursa olsun savunmaya çalışan neoliberallerin aksine Smith, Marx'ın deyimiyle bir bilimciydi (Marx, 1988: 20; Marx, 1993: 23). Neoliberaller ancak Smith'in bu bilimci olma özelliğini bertaraf ettikten sonra ona dayanabilirler. Çünkü neoliberallerin aksine Smith'in kapitalist toplumun sınıflı yapısına ilişkin analizleri çok daha derin ve bundan çıkarmış olduğu sonuçlar çok daha tutarlıydı. Örneğin kapitalist toplumun zaman yapısı üzerine yapmış olduğu analizleri bugün bile son derece önemlidir:

"Uygar ve ticaret toplumunda umumi halkın eğitimi kamuoyunun dikkatini belki bazı mevki ve zenginlik sahibi olanların eğitiminden daha çok gerektirmektedir. Mevki ve zenginlik sahibi olanlar dünyada kendilerine özgünlük kazandıran işlerine, mesleklerine veya ticaretlerine atılırken yaşları genel olarak onse-

kiz veya ondokuz.” (Smith, 1981a: 784) Smith, bu belirlemesinden sonra şöyle devam ediyor: “Mevki ve zenginlik sahibi olanların yaşamlarının büyük bir bölümünü geçirdikleri işleri de umumi halkının tersine basit ve tekdüze değil. İşlerinin hemen hepsi son derece çapraşık ve çalışırken ellerinden çok kafa-larını kullanıyorlar. Bu tür işlerde çalışanların kavrama yetenek-leri, kullanılmadığı için uyuşması mümkün değil. Bunun dışında mevki ve zenginlik sahibi olanların işleri kendilerini sabah-tan ak-şama kadar bezdirecek türden değil.” (Smith, 1981a: 784).

Smith'in bu gözlemleri kendiliğinden anlaşılır olduğu için, ayrıca yorumlanmasına gerek olmadığına inanıyorum. Bu göz-lemelerinden sonra, Smith, kapitalist toplumda kamuoyunun dik-katini ve kaygısının neden “mevki ve zenginlik sahibi olanlar-dan” daha çok umumi halkın (common people) eğitimine dön-derilmesi gerektiğini daha ayrıntılı olarak gerekçelendiriyor. “Onlar (mevki ve zenginlik sahibi olanlar- DG) kendilerini, ya-şamlarının önceki kesitinde temellerini attıkları veya tadına var-dıkları yararlı veya dekoratif bilginin *her alanında* mükemmelleş-tirebilecekleri epeyce zamana sahipler” (Smith, 1981a: 784; vur-gular bana ait). Ama ‘common people’in, yani “bütün insanlığı omuzlarında” taşıyan emekçilerin durumu nedir? Onlar bu “yü-ke katlanacak durumda değiller” ve bundan dolayı bu yükün “ağırlığı altında gömülmüşlerdir” ve “geride kalanların” yaşam kaynağını sağladıkları “yerin en alt katına itilmişlerdir”. (Smith, 1982: 341) Bundan dolayı “umumi halkın durumu başka türlü-dür” tamamen:

“Onların eğitim için ayıracak çok az zamanı var. Analarının ve ba-balarının onları bebekliklerinde dahi besleyecek durumları yoktur. Çalışabilecek duruma gelir gelmez (altı yedi yaşında, -DG) hayatları-nı kazanmak için bir işte çalışmak zorundalar. Genellikle bu işleri de o kadar basit ve tekdüze ki, kavrama yeteneklerini kullanabilecek çok az olanak sunuyor; aynı zamanda işleri hem tekdüze ve o kadar zor ki onlara çok az boş zaman ve başka şeylerle uğraşmak hatta baş-ka bir şey hakkında düşünmek konusunda dahi daha da az eğilim bı-rakıyor.” (Smith, 1981a: 784-785)

Marx, Smith ile tamamen uyum içinde, *Ücret, Fiyat ve Kâr* adlı çalışmasında zamanı insanın kendisini gerçekleştirdiği me-kan olarak tanımlamaktadır. “Uyku, yemek yemek vs. gibi salt fi-ziksel kesintilerin dışında, boş zamanı olmayan, bütün yaşamı ka-pitalist için yapılan işi tarafından yutulan bir insan, bir yük hayva-nından daha az bir şeydir. O yabancı zenginlik üreten salt bir ma-

kendileri ve hatta toplum açısından önemli ve değerli olan çok şey için çok az zamanı ola-cak. Bu zaman so-runu bir çokları için gelecekte daha va-himleşecektir. Bir kısmı ayakta dura-bilmek için zaman bakımından daha çok teşvik edilecek-tir. Diğerleri zaman-larıyla ne yapacak-larını bilemeyecek-lerdir. Ekonomi ve kapitalistlerin değer verdiği, hareketli, esnek ve çok yönlü kullanılabilen insan aynı zamanda bü-tün toplumsal so-rumluluklarını, za-man planlamasında aile, çocuklar ve an-nesine ve babasına karşı sorumlulukları-nı ‘yük’ olarak bir tarafa atmış insan-dır. Bu durum za-manın eşitsiz bir şekilde dağıtılma-sından dolayı daha da vahimleşmekte-dir: yaşamın değişik evreleri, toplumdaki değişik gruplar ve kuşaklar arasında. Yaşlılar, işsizler, ço-cuksuz ev kadınla-rında zaman bollu-ğu varken, diğerle-rinde zaman yoksul-luğu vardır” (Dett-ling, 2000: 209).

18 K.G. Zinn'e göre kapitalist üretim biçiminin hüküm sürdüğü koşullarda "barış ekonomisi" çerçevesinde tam istihdamın sağlanması mümkün değildir. Bu, ancak savaş ekonomisi çerçevesinde mümkündür. (Bkz. Zinn, 1999: 45-48)

kinadır, bünyesel olarak kırılmış ve düşünsel olarak hayvanlaşmıştır." (Marx, 1989: 144) Marx, haklı olarak, bütün tarihsel ilerlemelere karşın, insanlığın, kapitalist toplum çağında içine düşmüş olduğu bu barbarlıktan kurtulmasının, çelişki teorisinden yola çıkmalarına rağmen klasik ekonomi politikçilerin yaptığı gibi, kapitalistlere yöneltilen bir takım ahlakçı çağrılarla mümkün olamayacağını vurguluyor. Çünkü Marx'a göre "eğer durdurulmaz ise, sermaye merhametsiz ve şefkatsizce işçi sınıfını bu en aşağılayıcı durum içine itme eğilimi içindedir." (Marx, 1989: 144)

Smith'in ve Marx'ın kapitalist toplumun zaman yapısını analiz ettikleri 18. ve 19. yüzyıldan beri verilen ve sıkça kanlı boyutlar alan mücadeleler sonucu işçi sınıfının lehine önemli değişiklikler oldu. Ama kapitalistler emekçilerin zamanı üzerinde sınırsız tassaruf hakkına sahip olma iddialarından hiç vazgeçmemişlerdir. Onlar çalışma koşullarını esnekleştirerek emekçiler üzerinde sınırsız tassaruf hakkına sahip olmak istiyorlar, onları istedikleri zaman ve istedikleri alanda çalıştırmak istemektedirler. Üretimin içeriğini sadece kendileri saptarken, işçileri her alanda çalıştırabilmek için onlardan kendilerini çok yönlü eğitmelerini beklemektedirler. Smith, kapitalizmin henüz manüfaktür aşamasında bulunduğu 18. yüzyılda, üretkenliğin ancak işçilerin, üretimin basit bir bölümü üzerinde yoğunlaştığı oranda gerçekleşebileceğinden hareket ediyordu. 20. yüzyılın başlarında, yani takriben 150 yıl sonra kapitalizmin artık tekelci aşamasına ulaştığı dönemde Taylorizm de hala aynı düşünceden hareket ediyordu. Emekçiler ömürleri boyunca üretim bandının başında neredeyse salt bir kaç hareketle sınırlı olan hep aynı işi yapmak zorundaydılar. Bu koşullarda emekçiler kendilerini ancak tek yanlı geliştirebilirlerdi ve belli bir zaman sonra başka birşey yapma yeteneklerini de tamamiyle yitirmek zorunda kalıyorlardı.

Çalışma koşullarının esnekleştirilmesi işte Smith'den bu yana hüküm süren bu paradigmayı bir nevi parçalıyor ve emekçileri çok yönlü çalıştırabilmeyi amaçlıyor. Böylece emekçiler kendilerini çok yönlü geliştirdikleri için en azından üretken etkinlikleri çerçevesinde çok yönlü istihdam ettirebilirler. Bu koşullarda emekçilerin bütün sorunlara karşın kişiliklerini de çok yönlü geliştirmeleri neredeyse kaçınılmaz ama bu kapitalistlerin amacı dahilinde değil kuşkusuz. Onların tek amacı, emekçileri çok yönlü çalıştırabilme olanağına kavuşarak, çok daha az işgücüyle çok daha fazla üretmektir. Diğer taraftan sınırsız tam gün iş akitlerinin yerine sınırlı ve yarım gün iş akitlerini geçirmek istiyorlar ça-

alışma koşullarını esnekleştirerek. Yarım gün esnek iş akitlerinin ne oranda yaygınlaşacağını şimdiden kestirmek pek mümkün gözüküyor. Ama bunların normal iş akitlerinin yanında iş hayatında önemli bir rol oynayacağını ve emekçilerin hayatını daha da zorlaştıracığını şimdiden kesinlikle söyleyebiliriz. Başka kelimelerle söyleyecek olursak: geri bırakılmış olan ülkelerde zaten yıllardan beri geçerli olan çalışma koşulları emperyalist metropollere de taşınıyor artık. Bundan dolayı çalışma koşullarının esnekleştirilmesini anlatmak için Almanca'da "Brezilyalılaştırma" tabiri bile üretilmiştir. Çoğunluğu kadınlardan oluşan emekçilerin bir çoğu yarım gün iş akitleri kabul etmek zorunda oldukları için aynı gün bir çok işyerinde birden çalışmak zorunda kalıyorlar. Bu çok yönlü etkinlik emekçilere kuşkusuz toplum hakkında daha kapsamlı bir düşünceye sahip olma ve daha kapsamlı bir kişilik geliştirme olanağı sunuyor kuşkusuz. Ama oluşan bu çok yönlü kişilik bütünlüklü bir kişilik değil. Her firma veya fabrika birbirinden kopuk ve bütüne karşı bir birlik oluşturduğu için, bir çok işte çalışmak zorunda olan emekçilerin geliştirdiği kişilik parçalı bir bütünlük oluşturma özelliği taşıyor. Bundan dolayı Richard Sennet iş dünyasında son yıllarda gözlenen bu gelişmenin sadece olumsuz yanını görse de kitabının İngilizce başlığı bu gelişmeyi oldukça çarpıcı bir şekilde anlatıyor kanımca. Sennet'in kitabı *The Corrosion of Character* başlığını taşıyor ve karakterin aşınması anlamına geliyor. (Bkz. Sennett, 1998)

Kısacası, kârı artırma ilkesi ve değer yasası iş ilişkilerinin esnekleştirildiği çağda da sorgulanmamaktadır. Aksine kapitalistleri, tam gün çalışma akitleri olması durumunda işçileri çok yönlü çalıştırmaya iten tam da hüküm süren değer yasasının kendisidir. Bu yasa onları diğer taraftan üretim sürecini yeniden düzenlemeye ve çok sayıda işçiye yarım gün çalıştırmaya zorluyor. Ve yine bu yasadan dolayı üretimin içeriğinin emekçiler tarafından saptanmasından bahsetmek mümkün değildir. Yukarıda da işaret ettiğim gibi, kapitalistler dünya çapında değişen piyasa koşullarında ya eski üretim yöntemine tamamiyle geri dönüyorlar ya da eski üretim yöntemiyle yeni üretim yöntemi arasında bir yol izliyorlar. Son yıllarda hem Toyotizm çerçevesindeki uygulamalardan kazanılan deneyimler ve hem de iş ilişkilerinin esnekleştirilmesi çerçevesinde gözlenen çarpıklıklar üretim ilişkileri üzerinde özel mülkiyet sürdüğü sürece üretimin gerçek öznelere olan emekçilerin kurtuluşundan bahsedilemeyeceğini göstermektedir. Çünkü kapitalist toplum çağında değer yasasına ve emeğin salt

nicel bir kategoriye indirgenmesine temel oluşturan tam da üretim araçlarının üzerinde özel mülkiyet ilkesinin hakim olmasıdır. Bundan dolayı Marx'ın doğru olarak emek sermaye çelişkisi olarak saptadığı bu temel çelişki çözülmediği sürece üretim ilişkilerinden kaynaklanan yukarıda işaret etmiş olduğum sorunların temel bir çözüme kavuşturulmasını beklemek mümkün değildir.

Üretim araçları üzerinde özel mülkiyet sürdüğü sürece “daha iyi bir iş bölümünün ve dağıtımının” (Ricardo, 1994: 80) ve böylece tam istihdamın¹⁸, yani işsizliğin bulunmadığı ve ‘boş zamanın’ herkese eşit olarak dağıtıldığı koşulların sağlanabileceğinden yola çıkacak olsak bile, bu, emeğin içeriğinin ve böylece emeğin öznesi olan emekçinin yabancı olarak belirlenmesi sorununa temel bir çözüm üretmeyecektir. Bu sorun Friedrich Kambartel'in önerdiği gibi belli bir toplumsal değer üreten, örneğin aile içi işlerin toplumsal olarak tanınıp ücretli emeğe dönüştürülmesi durumunda da çözülemeyecektir. Böyle bir girişim ücretli emek ilişkilerini ve değer yasasını ortadan kaldırmak şöyle dursun daha da yaygınlaştıracaktır (Kambartel, 1998: 75). Ulrich Beck'in önermiş olduğu “yurttaşlık işi” önerisi de, yani işsizlerin, devletin ve diğer kurumların çözemediği sorunların çözümü için çalıştırılması da duruma bir çözüm üretmeyecektir. (Beck, 1999: 128-133) Kuşkusuz, çoğu hala kadınlar tarafından yapılan ev işlerinin ücretli emek olarak tanınması ve bazı önlemler sonucu bütün insanlara bir iş sağlanması ve böylece toplumsal zenginlikten pay almalarının koşullarının oluşturulması, kapitalist toplum koşullarında bile olsa, bir ilerleme olarak görülebilir. Ama hem Kambartel'in önerisi, hem de Beck'in önerisi, değer teorisinin çerçevesine sıkışıp kaldığı için, üretimden kaynaklanan sorunlara temel bir çözüm önerisi olarak görülebilir. Çünkü bu tür salt ‘reformcu’ öneriler, yukarıda Marx'dan yola çıkarak tanımlamaya çalıştığım temel toplumsal sorunların kaynağı olan toplumsal ilişkilerin kapitalist kâr mantığına göre düzenlenmiş olmasını aşmaya yönelmemektedir.

Ayrıca Toyotizm adı altında uygulanmaya konulan yeni üretim yönteminin uygulamasından kazanılan deneyimlere göre Kambartel'in, özel mülkiyet ilişkilerine dokunmadan üretim birimlerinin “üretenlerin sorumlu topluluğuna” dönüştürülmesi önerisinin uygulanması ya mümkün değildir, ya da sadece üretim araçlarının özel mülkiyetini elinde bulunduranların lehine uygulanabilecektir. Çünkü yukarıda da Marx'dan yola çıkarak gösterdiğim gibi piyasa ilişkileri temel olarak her şeyi nicele indirgeyen ilişkilerdir. Bu ilişkileri bir takım nitel kriterlere bağlamak iste-

mek bu ilişkileri ortadan kaldırmak istemiyle eş anlama gelmemektedir. Ama Kambartel her şeyi nicele indirgeyen ve özgünlükleri bastıran piyasa ilişkilerinin soyutlayıcı mantığına dokunmadan bu mantığı bir takım nitel kriterlere bağlamak istiyor. Kısacası, son çeyrek yüzyıl zarfında Toyotizme karşı formüle edilen beklentilerden ve bu ad altında uygulanan yeni üretim yöntemin-den kazanılan deneyimlerden yola çıkacak olursak, piyasa ilişkileri içinde ve üretim araçları üzerindeki özel mülkiyete dokunmadan emeği kurtarma girişimi Hermann Kocyba'nın belirttiği gibi "yabancılaşmanın yanlış olarak ortadan kaldırıldığı" bir duruma götürecektir. (Kocyba, 2000: 13-26) ■

Kaynakça

- Arendt, H. (1958) *The Human Condition*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Backhaus, H.-G. (1997) "Einige Aspekte des Marxschen Kritikbegriffs im Kontext seiner ökonomischen-philosophischen Theorie", *Dialektik der Wertform: Untersuchungen zur Marxschen Ökonomiekritik* içinde, Freiburg: Ça ira-Verlag.
- Beck, U. (1999) *Schöne neue Arbeitswelt - Vision: Weltbürgergesellschaft*, Frankfurt a.M./New York: Campus Verlag.
- Bernal, J. D. (1970) *Science in History* (Almanca), Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag GmbH.
- Dettling, W. (2000) "Diesseits und jenseits der Erwerbsarbeit", *Geschichte und Zukunft der Arbeit* içinde, Kocka, J. Ve Offe, C. (yay.), Frankfurt/New York: Campus Verlag.
- Engels, F. (1986) *Dialektik der Natur*, Marx-Engels-Werke, c. 20 içinde, Berlin: Dietz Verlag.
- Giarini, O ve Liedtke P. M. (1999) *Wie wir arbeiten werden - Der neue Bericht an den Club of Rome*, München: Wilhelm Heyne Verlag.
- Gorz, A. (2000) *Arbeit zwischen Miesere und Utopie*, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Gunn, G. (1991/92) *Scottish Common Sense Philosophy*, Edinburgh Review, Winter 1991-1992, issue 87, Edinburgh.
- Hartmann, N. (1982) *Die Erkenntnis im Licht der Ontologie*, Hamburg: Meiner Verlag.
- Hess, H. (1972) "Recht der Arbeit", *Ökonomische Schriften* içinde, Hoster, D. (yay.), Darmstadt: Melzer Verlag.
- Kambartel, F. (1998), "Arbeit und Praxis: Zu den methodischen Grundlagen einer aktuellen politischen Debatte", *Philosophie und Politische Ökonomie* içinde, Göttingen: Wallenstein Verlag.
- Klaus, G. ve Buhr, M. (1971) "Ontologie", *Philosophisches Wörterbuch* içinde, Leipzig: VEB Bibliographisches Institut.
- Lenin, W.İ. (1962) "Drei Quellen und Drei Bestandteile des Marxismus", *Lenin-Werke*, c. 19 içinde, Berlin: Dietz Verlag.
- Lensink, J. (1990) "Ontologie", *Europäische Enzyklopädie zu Philosophie und Wissenschaften*, c. 3 içinde, Sandkühler, H.-J. (yay.) Hamburg: Meiner Verlag.
- Locke, J. (1988) *Two Treatises of Government*, Laslett, P. (yay.), Cambridge: Cambridge University Press.
- Lukács, G. (1984) *Zur Ontologie des gesellschaftlichen Seins*, I. Halbband, Darmstadt/Neuwied: Luchterhand Verlag GmbH & Co KG.
- Lukács, G. (1985) "Nicolai Hartmanns Vorstoß zu einer echten Ontologie", *Über die Vernunft in der Kultur - Ausgewählte Schriften 1909-1969* içinde, Leipzig: Verlag Philip Reclam jun.
- Marx, K. (1983) *Das Elend der Philosophie*, Marx-Engels-Werke, c. 4 içinde, Berlin: Dietz Verlag.
- Marx, K. (1985) *Zur Kritik der politischen Ökonomie*, Marx-Engels-Werke, c.13 içinde, Berlin: Dietz Verlag.
- Marx, K. (1986) Engels'e 24. Ağustos 1867 tarihli mektup, Marx-Engels-Werke, c. 31 içinde, Berlin: Dietz Verlag.
- Marx, K. (1987) *Theorien über den Mehrwert* (Vierter Band des "Kapitals"), Marx-Engels-Werke, c. 26.2 içinde, Berlin: Dietz Verlag.
- Marx, K. (1988) *Das Kapital: Kritik der politischen Ökonomie*, c. 1, Marx-Engels-Werke, c. 23 içinde, Berlin: Dietz Verlag.
- Marx, K., (1988) *Das Kapital: Kritik der politischen Ökonomie*, c. 3, Marx-Engels-Werke, c. 25 içinde, Berlin: Dietz Verlag.
- Marx, K. (1989) *Lohn, Preis und Profit*, Marx-Engels-Werke, c. 16 içinde, Berlin: Dietz Verlag.
- Marx, K. (1993) *Kapital - Kapitalist Üretim*

- Eleştirel Bir Tablîli*, birinci cilt, Bilgi, A. (çev.), Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (1990) *Kapital – Bir Bütün Olarak Kapitalist Üretim Süreci*, üçüncü cilt, Bilgi, A. (çev.), Ankara: Sol Yayınları.
- Negt, O. (2001) *Arbeit und menschliche Würde*, Göttingen: Steidl Verlag.
- Ricardo, D. (1994) *Über die Grundsätze der Politischen Ökonomie und der Besteuerung*, Marburg: Metropolis-Verlag.
- Sennett, R. (1998) *Der flexible Mensch - Die Kultur des neuen Kapitalismus*, Berlin: Berlin Verlag.
- Smith, A. (1981) *An Inquiry into the Nature and Cause of the Wealth of Nations*, c. 1, Indianapolis: Liberty Fund.
- Smith, A. (1981a) *An Inquiry into the Nature and Cause of the Wealth of Nations*, c. 2, Indianapolis: Liberty Fund.
- Smith, A. (1982) *Lectures on Jurisprudence*, Indianapolis: Liberty Fund.
- Smith, A. (1982a) *Essays on Philosophical Subjects*, Indianapolis: Liberty Fund.
- Smith, A. (1984) *The Theory of Moral Sentiments*, Indianapolis: Liberty Fund.
- Smith, A. (1985) "Considerations Concerning the First Formation of Languages", *Lectures on Rhetoric and Belles Lettres* içinde, Indianapolis: Liberty Fund.
- Smith, A. (1985a) *Ulusların Zenginliği* (çev.: Yunus, A. ve Bakırcı, M), İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Volf, M (1988) *Zukunft der Arbeit - Arbeit der Zukunft: Der Arbeitsbegriff bei Karl Marx und seine theologische Wertung*, Mainz: Matthias-Grünwald-Verlag ve München: Chr. Kaiser Verlag.
- Wood, A. W. (1980) "The Marxian Critique of Justice", *Marx, Justice and History: A Philosophy and Public Affairs Reader* içinde, Cohen, M., Nagel T. ve Scanlon T. (yay.), New Jersey: Princeton University Press.
- Zinn, K.-G. (1999) "Arbeit im Umbruch - und das seit 200 Jahren", *Arbeit im Umbruch: Sozialethische Maßstäbe für die Arbeitswelt von Morgen* içinde, Brieskorn, N. ve Wallacher, J. (yay.), Stuttgart/Berlin/Köln: Verlag W. Kohlhammer.

T a r t ı ř m a

Yerel Devletin Krizi ve Yerelleşme Projesi Üzerine Bir Tartışma: **Tarık şengöl'ün Yazısının Düşündürdükleri**

Faruk Ataay

Kriz ve reform dönemlerinin, krizin nedenlerinin ve krizden çıkılmasını sağlayacak reform projelerinin tartışılmasıyla geçtiğı bilinir. Bu dönemler, toplumsal egemenlik ilişkilerinin yeniden yapılandırılmasını ya da dönüştürölmesini hedefleyen arayışların sınıandığı dönemler olma özelliğı taşırlar. Böylesi kriz dönemlerinde, farklı siyasal güçlerin kendi reform projelerine toplumsal-siyasal destek sağlamaya ve kendi projeleri doğrultusunda bir siyasal irade oluşturmaya çalıştıkları görölür. Türkiye son birkaç yıldır tam da böylesi bir arayış döneminden geçiyor. Günümüzde iyice ağırlaşan bir krizle karşı karşıya bulunan Türkiye’de, tartışma konusu olmayan, reforma tabi tutulması düşünöl-meyen hemen hemen hiçbir toplumsal alan/kurum kalmazken, devletin hemen her sektördeki örgütlenme ve kurumlarının yeniden yapılandırılmasına ilişkin proje ve tartışmalar gündemi işgal ediyor. Bu reform dalgasının en önemli başlıklarından birini de, merkezi yönetim ile yerel yönetimlerin ilişkilerinin yeniden yapılandırılmasına ilişkin düzenlemeler oluşturuyor. Türkiye toplumunun içinde bulunduğı büyük krize yanıt oluşturacağı ileri sürölün neoliberal yeniden yapılandırma projesinin (ikinci kuşak yapısal reformlar) en temel unsurlarından biri de, “yerelleşme” başlığı altında toplanan bir reform paketiyle gündeme getiriliyor.

Kamuoyuna açıklanmalarından bu yana, tasarıları farklı açılardan ve farklı perspektiflerle tartışan pekçok çalışma ya-

1 Tasarıların tam metinleri ve üzerine yürütülen tartışmalar için bkz: <http://www.kamuyonetimi.org>.

yımlandı¹. Bu çalışmalar arasında en ilginç olanlarından biri de hiç kuşkusuz Tarık Şengül'ün *Praksis*'in 9. sayısında yayımlanan “Yerel Devlet Sorunu ve Yerel Devletin Dönüşümünde Yeni Eğilimler” başlıklı makalesiydi (Şengül, 2003). Şengül'ün çalışması, gerek ortaya attığı kuramsal sorunlarla, gerekse tasarıya ilişkin somut değerlendirmeleriyle ilgiye değer pek çok boyut taşımakla birlikte, bugüne kadar hak ettiği ölçüde tartışılmadığını düşünüyorum. Oysa, Şengül'ün yerel yönetim reformuna ilişkin analizi, gerek yerel devletin krizine ilişkin kapsamlı bir değerlendirmeye gidilmesiyle, gerekse yeni yapılanmayı sınıfsal güç dengelerindeki değişim çerçevesinde değerlendirme hedefiyle büyük önem taşıyordu. Şengül'ün çalışmasını değerli kılan ve bu çalışma üzerine bir tartışma yürütme isteği yaratan şey de, asıl olarak, “yerel devletin krizi”ne ve yerel yönetim reformuna ilişkin değerlendirmelerinin zengin bir tartışma zemini sunması. Şengül'ün yazısının sunduğu tartışma zemininin değerlendirilmesini ve böylece reform projesi konusunda daha açık bir bilince ulaşılmasını hedefleyen bu kısa yazıda, temel olarak Şengül'ün ne tür bir kriz analizinden yola çıktığı ve taslağa ilişkin olarak geliştirdiği eleştirilerin niteliği tartışılacaktır.

-I-

Şengül'ün krize ve reform programına ilişkin değerlendirmesi, 1980 sonrasında gerçekleştirilen reformların neo-liberal dönemde ortaya çıkan sorunlara çözüm oluşturamadığı, bunun da “yerel devletin krizi”nde somutlaştığı saptamasıyla başlıyor (202). Şengül, böylece, reform projelerinin nesnel temelinin yerel devletin krizi olduğunu tespit ederek, yerel devletin krizine ilişkin değerlendirmelere girişiyor.

Bilindiği üzere, krize ve krizin nedenlerine ilişkin değerlendirmeler krizden hangi politikalarla çıkılabileceğine ilişkin yaklaşımları da koşullamaktadır. Dolayısıyla kriz analizleri daima çok “ideolojik” değerlendirmeler olagelmektedir. Haliyle, Şengül'ün kriz analizi de onun konumunu ortaya koyan ilk önemli başlığı oluşturacaktır. En son söylenmesi gereken baştan söylenecek olursa, Şengül'ün çalışmasında “yerel devletin krizi”yle ilgili olarak yapılan değerlendirmeler “eleştirel” bir nitelik taşımamakta; Şengül, liberal çevrelerce yeni yapılanmayı gerekçelendirmek üzere ortaya atılan argümanları, krize ilişkin “nesnel” bir analiz olarak gördüğünü düşündüren değerlendirmeler yapmaktadır.

Şengül, “yerel devletin krizi”ne ilişkin tespitini temelde iki

ana soruna dayandırmaktadır. Bir: Dünyada ithal ikameci birikim stratejisi çerçevesinde ulusal mekansal işbölümü çerçevesinde tanımlanan bir yerellik anlayışından, küreselleşme sürecinde dışa açık gelişme stratejisi çerçevesinde uluslararası mekansal işbölümüne tanımlanan bir yerellik anlayışına geçilirken, Türkiye’de bu türden bir yapılanmaya geçilememiş olması. İki: Merkezi yönetimin yerel birimlere kaynak tahsisini kısıtlı tutması nedeniyle yerel birimlerin üstlendikleri işlevleri yerine getirememeleri (203).

Şengül krizi tanımlamaya girişirken, ilk olarak, küreselleşme döneminin “yarışmacı yerellikler” anlayışına uyum sağlamayı olanaklı kılacak bir yerel yönetim yapılanmasına gidilememiş olmasına dikkat çekiyor. Neoliberal dönemde geçerli olan modelin, yerel güçlerin oluşturdukları koalisyonlarla yerel kaynakları harekete geçirmeleri ve girişimci bir yerel yapılanma oluşturulmasını gündeme getirdiğini ileri süren Şengül, yerel yönetimlerin de bu projede “çimento” işlevi gördüğünü belirtiyor. Şengül’e göre, yerel yönetimlerde bugüne kadar bu “çimento” işlevini yerine getirebilecek bir yapılanmaya gidilememiş olması, yerel devletin krizinin en temel nedenidir. Şengül bu görüşünü gerekçelendirmek amacıyla, KİT’lerin konumlandığı kentler ile “yeni sanayi odakları” olarak nitelenen kentlerin sorunlarına ilişkin gözlemlerini ortaya koyuyor. Ona göre, KİT’lerin konumlandığı kentler KİT’lerin gerilemesine yol açan koşullar nedeniyle ekonomik temellerini yitirmekte, istihdam olanakları zayıflamakta ve bu durum kentleri ekonomik ve toplumsal bir krize sokmaktadır. Sonuçta dışa açık gelişme stratejisi çerçevesinde bir gelişme perspektifi oluşturulamamış olması, bu kentlerin en temel sorunu durumundadır. Şengül’ün “yeni sanayi odakları” olarak nitelenen kentlere ilişkin gözlemi ise, bu kentlerde girişimcilerin yerel yönetimlerden yeterli destek alamamalarından şikayetçi olmalarıdır. Bu durumu yerel yönetimlerin ekonomik gelişmeyi koordine edecek kapasiteye sahip olmamalarına bağlayan Şengül, günümüz koşullarının gerektirdiği nitelikte bir yerel yönetim yapılanması ortaya konamamış olmasını, bu kentler açısından da en önemli sorun olarak görmektedir (202-204). Böylece Şengül’ün yerel devletin krizine ilişkin birinci argümanı belirginlik kazanmış oluyor.

Şengül’ün yerel devletin krizine ilişkin ikinci belirlemesi ise yerel yönetimlerin içinde bulunduğu mali darboğazla ilgili. Şengül’e göre, yerel yönetimler mali kaynaklarının yetersizliği nede-

2 Bu argüman için tasarının genel gerekçesine, bu argümanın eleştirisi için de Güler'e (2003) ve Yalman ve Bedirhanoglu'ya (2002: 20) bakılabilir.

niyle üstlendikleri görevleri yerine getirememektedir. Dolayısıyla, Şengül'e göre, yerel devletin krizinin ikinci önemli nedeni de bu mali darboğaz çerçevesinde anlaşılabılır.

Şengül'ün yerel devletin krizine ilişkin değerlendirmesi temelde bu iki ana başlıkta ele alınabilir. Şengül, böylece, yerel yönetimler alanında reforma gidilmesinin "nesnel temellerine" ilişkin görüşlerini ortaya koymuş olmaktadır.

-II-

Şengül'ün yerel devletin krizine ilişkin ilk önemli tespiti, küreselleşme sürecinde geçerli olan "yarışmacı yerellik" anlayışına uygun bir yerel yönetim yapılanmasına gidilememiş olmasının yerelliklerin en temel sorunu olduğu doğrultusundaydı. Kanımca, Şengül'ün bu değerlendirmesi oldukça tartışmalı varsayımlara dayanmaktadır. Aşağıda Şengül'ün yerel devletin krizini analiz ederken hareket ettiği temel varsayımlar eleştiri süzgecinden geçirilmektedir:

(1) Şengül, gerileyen bölgelerin ve kentlerin içine düştüğü ekonomik ve toplumsal sorunları, küreselleşme sürecine uyum sağlamak ve neoliberal reformları gerçekleştirmekte başarısız olunması ile açıklamaktadır (202-203). Şengül, burada, krizin nedenlerini neoliberal politikaların başarısızlığıyla açıklayan "eleştirel" yaklaşım yerine, krizi neoliberal reformların gerçekleştirilmesindeki başarısızlığa bağlayan "hakim" yaklaşımı benimser görmektedir². Oysa, eleştirel bir analiz herşeyden önce, az gelişmiş ülkelere dışa açılmayı ve "ihracata dönük" sanayileşmeyi hedef gösteren neoliberal politikaların gerçek etkisinin bu ülkelerin "sanayisizleşmesi" olduğu (Boratav ve Türkcan, 1993) ve gerileyen kentlerin ve bölgelerin sorunlarının kaynağında da asıl olarak bu sürecin etkisinin bulunduğu (Ersoy, 2001) gerçeğinden hareket etmelidir. Diğer yandan, bu durumdan "yerel kaynakları harekete geçirerek ve bunu sağlayacak bir yerel yönetim yapılanmasına gidilerek" çıkılabileceğine ilişkin öngörü de aynı ölçüde gerçekçilikten uzaktır. Zira, bilindiği üzere, ihracata dönük modele geçişte asıl başarı kazanan ülkeler ve yerellikler bu başarıyı elde ederken merkezi devletin güçlü desteğiyle hareket etmişlerdir. Nitekim, küresel rekabete uyum sağlama ve uluslararası hiyerarşide daha üst konumlara gelebilme amacıyla uyumlu bir yapılanma da, gelişmiş ülkelerin az gelişmiş ülkelere dayattığı finansal ve ticari liberalizasyon politikaları yerine, devlete alternatif bir kalkınma stratejisi uygulayabilmek için gerekli kapasite-

yi kazandırmaktan geçmektedir (bkz. Weiss ve Hobson, 1999). Dolayısıyla, ihracata dönük gelişme stratejisine geçişle yerelleşmeyi özdeşleştirmek açıkça yanıltıcıdır.

(2) Şengül, mevcut yapılanmada merkezi devletin kentsel-bölgesel gelişmede sağlamakta yetersiz kaldığı desteklerin, yeni yapılanmada yerel yönetimler tarafından sağlanacağı beklentisi içindedir (s. 203-204, 214). Ona göre, reform yerel yönetimlere kentsel-bölgesel gelişmeyi desteklemelerine olanak sağlayacak kapasiteyi kazandıracaktır. Kanımca, küresel rekabete uyum doğrultusunda merkezi yönetimin sağlamakta yetersiz kaldığı desteklerin yerel yönetimlerce sağlanması beklentisi de gerçekçi bir temele dayanmamaktadır. Nitekim, yeni yapılanmanın yerel yönetimlere kazandırdığı örgütsel ve mali kapasite bu türden bir desteği sağlayabilmekten tamamen uzaktır. Kanımca, Şengül'ün yeni modele ilişkin değerlendirmelerinde en önemli eksiklik de bu noktanın yeterince tartışılmamış olmasından kaynaklanmaktadır.

(3) Şengül'ün, yerel yönetim reformunu, yerel yönetimlere kent ekonomisini koordine etmeyi ve küresel rekabette kentlere yarışmacı bir kapasite kazandırmayı sağlayacak bir adım olarak ele alan yaklaşımı (214) da oldukça tartışmalıdır. Kanımca, “yerelleşme” başlığı altında ele alınan reformlar, küreselleşmenin rekabetçi ortamına uyum sağlanmasına değil, tersine, gelişmiş ülkelerin çevre ülkelerine dayattığı uluslararası işbölümündeki tabi konumun yeniden üretilmesine yol açacak niteliktedir. Oysa, Şengül'ün de benimsediği ve yerelleşmeyi küresel rekabet ortamına uyum sağlanması doğrultusunda bir adım olarak ele alan sav, merkezi devletin gerek ulusal kalkınma gerekse kentsel-bölgesel kalkınma amacı doğrultusunda oynayabileceği merkezi rolü önemsizleştirir, merkezi devletin sağlayabileceği büyük katkıları gözardı eden bir yaklaşıma dayanmaktadır. Kanımca, reformun gerçek etkisi, yerelliklerin merkezi devletin desteğinden bütünüyle yoksun kalmasına yol açacak olmasıdır³. Dolayısıyla, yerel-bölgesel gelişmede merkezi devletin öneminin altını çizen bir yaklaşımın savunulmasının önemi gayet açıkken, Şengül bu anlayıştan oldukça uzak bir noktada durmaktadır.

(4) Şengül, mevcut devlet yapılanmasının KOBİ'ler temelinde ihracata dayalı bir gelişme stratejisi uygulamanın önünde bir engel oluşturduğu varsayımından hareket etmektedir (217). Oysa, ilgili literatürde “yarışan yerellikler” modeli çerçevesinde yerel yönetimlere yüklenen işlevler günümüzde gerek merkezi yönetim, gerekse yerel yönetimlerce zaten fazlasıyla sağlanmakta-

³ Benzer bir yaklaşım için bkz. Güler (2003).

dır. Örneğin, emeğin örgütsüz yapısı bu türden bir gelişme stratejisinin en temel unsuru olan ucuz işgücünü zaten sağlamaktadır. Teşvik ve muafiyetler açısından da durum aynıdır. Yabancı sermaye yatırımlarının çekilebilmesi açısından da Türkiye'nin fazlasıyla liberal olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla, bazı kentlerin ihracata dönük modele geçiş sağlayamamalarını “girişimci yerel yönetim” anlayışına geçilememesiyle açıklamak ikna edici olamamaktadır.

(5) Diğer yandan, KOBİ'ler temelinden kurgulanan yerelleşme temelli gelişme modelinin yarattığı toplumsal sonuçlar pek de istenir türden değildir. Hatta, azgelişmiş ülkelerde toplumsal refahın ve demokrasinin geliştirilemeyişinin en önemli nedeninin “ihracata dayalı sanayileşme” olarak adlandırılan gelişme modeli olduğu, en azından muhalif çevrelerde genel kabul gören bir yaklaşım haline gelmiştir. Uluslararası pazarlarda rekabet gücünü arttırmak adına işgücü maliyetlerini düşük tutmayı hedefleyen bu modelin, çalışan sınıflar açısından çok olumsuz bir toplumsal tablo yaratmakta olduğu iyi bilinmektedir. Oysa, Şengül'ün analizi, bu türden bir stratejiyi gerekçelendirmek üzere üretilen kuramsal açıklamalardan ayırt edilememektedir.

(6) Şengül'ün, “yeni sanayi odakları” (“Anadolu kaplanları”) olarak adlandırılan bir grup Anadolu kentinin neoliberal dönemde sağladığı gelişmeyle ilgili olarak, literatürde birkaç yıl öncesine kadar çok yaygın olan değerlendirmeleri de benimsediği anlaşıyor. Oysa, son yıllarda yapılan ciddi araştırmalar, literatürde “yeni sanayi odakları” olarak nitelenen kentlere ilişkin olarak yapılan değerlendirmelerin çok “abartılı” olduğunu ortaya koymuş; bu kentlerin pek çok gösterge açısından ciddi bir ekonomik gelişme içinde olmadıkları, ülke ekonomisinde önemli bir yerlerinin bulunmadığı ve hatta çoğunun “net göç” verir durumda olduğu ortaya çıkmıştır (Ataay, 2001; 2004; DPT, 2003). Bu araştırmaların gösterdiği asıl gerçek ise, neoliberal politikaların egemen olduğu dönemde bölgesel eşitsizliklerin büyük boyutlara ulaştığı ve sınırlı sayıda gelişen kente karşılık Anadolu'nun büyük bölümünün marjinalleşmekte olduğudur. Böylesi bir dönemde bir “Anadolu kaplanları” mitinin yaratılmış olması ise, daha çok neoliberal kentsel-bölgesel gelişme stratejisine meşruiyet kazandırma çabasından kaynaklanmıştır. Dolayısıyla, Şengül'ün, “yeni sanayi odakları/ Anadolu kaplanları” mitini sorgulamaksızın analizine dahil etmesi eleştiriye açık bir durum yaratmaktadır.

(7) Şengül'ün analizinde dikkat çekilmesi gereken önemli bir

çelişki de bulunmaktadır. Şengül, yerel devletin krizinin en temel nedenlerinden biri olarak küreselleşme sürecinin rekabetçi ortamına uyum sağlamaya olanak tanıyacak bir yerel yönetim modeline geçilememesini göstermesine (202-204) ve reform paketinin, yerel ekonomik gelişmeyi koordine etmesini sağlayacak örgütsel ve mali araçlarla donatarak yerel yönetimlere yarışmacı bir kapasite kazandırmayı hedeflediğini belirtmesine karşın (214), reformun bölgeler arası eşitsizliklerin artışına yol açacağını öngörmektedir (216). Kanımca, Şengül'ün krize ve reform paketine ilişkin analizi ile reformun sonuçlarına ilişkin öngörüler arasında temel bir yaklaşım farklılığı bulunmaktadır. Oysa, reforma esin kaynağı oluşturan adem-i merkezîyetçi yaklaşımın en temel sorunu olarak bölgeler arası eşitsizliklerin giderilmesine yönelik araçların öngörülmesini tespit eden bir analizin, yerel devletin krizine ilişkin açıklamaları da daha farklı bir temelde geliştirilmeliydi.

(8) Kanımca, reform programı yerelliklerin içinde bulundukları krizi ortadan kaldırmak yerine daha da ağırlaştıracak niteliktedir. Zira, nasıl ki krizi ortaya çıkaran temel dinamik finansal sermaye lehinde politikaların belirleyici olması idiyse, yeni yapılanma da aynı doğrultuda oluşturulmaktadır. Gerek gerileyen bölgelerin ve kentlerin, gerekse çalışan sınıfların sorunlarının kaynağında neoliberal politikalar yatmaktadır. Kanımca, bu sorunların aşılması ise, her koşulda, neoliberal politikaların terkedilmesinden ve merkezi devlete ekonomik gelişmeyi destekleyip, toplumsal eşitsizlikleri giderebilecek bir kapasitenin kazandırılmasından geçmektedir.

Buraya kadar, Şengül'ün, yerel devletin krizine ilişkin analizinin dayandığı temel varsayımların oldukça tartışmaya açık olduğu gösterilmeye çalışıldı. Şengül'ün analizi, alternatif politikalar geliştirmeyi hedefleyen bir çalışmanın herşeyden önce eleştirel bir değerlendirmeye dayanması gerektiğini bir kez daha göstermektedir. Oysa, Şengül'ün çalışmasında böylesi bir çabaya girişilmemekte, reformu gerekçelendirmek üzere üretilen argümanlarla tartışmaya gidilmemektedir. Halbuki, eleştirel bir değerlendirmeden beklenen, reform projesini, projeyi gerekçelendirmek üzere üretilen argümanlarla birlikte eleştirmek olmalıdır. Reform projesinin eleştirisi, aynı zamanda projenin gerekçelendirilme biçimlerinin eleştirisini de kapsamalı; bir ideoloji eleştirisini de içermelidir. Ancak, Şengül böyle bir çabaya girişmeyerek, reform projesini desteklemek üzere üretilen argümanları çürütmek bir yana, yaygınlaştırmış oluyor. Oysa, bu argümanlar, asıl olarak,

uluslararasılaşmış finansal sermayenin çıkarları doğrultusunda oluşturulmuş olan yerelleşme projesini, “yerel halkın” ve yerel yönetimlerin içinde bulunduğu sorunları aşmak amacıyla geliştirilmiş bir proje olarak sunarak, bu doğrultuda bir siyasal irade oluşturulmak üzere ortaya konmuştur. Kanımca, Şengül’ün çalışmasındaki en önemli sorun da buradan kaynaklanmakta; Şengül, reform projesini gerekçelendirmek üzere geliştirilen bir kriz açıklamasını deşifre etmek yerine, yaşanan krize ilişkin nesnel bir analiz olarak ele almaktadır.

Şengül, reform projesinin küresel trendlerle uyumlu bir adım olduğunu ileri sürerken de benzer bir konumda yer almaktadır. Zira, Şengül’ün bu yorumu, reform projesini “karşı konulamaz bir sürecin ürünü” olarak sunarak meşrulaştıran hakim yaklaşımla arasındaki farkların belirsizleşmesine yol açmaktadır. Bilindiği gibi, bu “kaçınılmazlık”, “karşı konulamazlık”, “alternatifsizlik” retorigi, neoliberal reformların en yaygın meşrulaştırılma biçimidir. Zira, toplumsal eşitsizlikleri daha da arttırdığı bilinen neoliberal reformların “pozitif” bir şekilde savunulabilmesi zor olduğundan, ancak bu tür bir retorikle meşrulaştırılabilmektedir. Kanımca, Şengül de, reformu “küresel trendlere uygun bir gelişme” olarak ele alırken, liberal çevrelerle arasındaki mesafeyi vurgulama çabası içinde görünmemektedir.

-III-

Yukarıda görüldüğü üzere, Şengül’ün, yerel devletin krizine ilişkin ikinci tespiti, yerel birimlerin mali olanaklarının, üstlendikleri görevleri yerine getirebilecek düzeyde olmadığı idi. Şengül, yeni yapılanmanın ise yerel yönetimlere yeni görevler vermek yanı sıra mali olanaklarını da arttırdığı saptamasından hareket etmektedir. Dolayısıyla, Şengül’ün yerel yönetimlerin mali durumu açısından yaptığı değerlendirme, yeni yapılanmanın yerel yönetimlerin mali darboğazını aşmayı sağlayacağı doğrultusundadır (211). Şengül’ün bu değerlendirmesi de oldukça tartışmalı içerimlere sahiptir.

(1) Kanımca, Şengül’ün, merkezi yönetimin yerel yönetimlerle ayırdığı kaynakların kısıtlılığı ve yerel yönetimlerin mali darboğaz içinde olmaları konusunda yaptığı değerlendirme yetersiz kalmaktadır. Oysa, finansal liberalizasyon ve devletin mali krizi çerçevesinde yapılacak bir değerlendirmeyle, yerel yönetimlerin kaynaklarının yetersizliği sorununun, uluslararasılaşmış finansal sermayenin çıkarları doğrultusundaki politikaların belirleyici olmasıyla bağlantısının kurulması mümkün olabilirdi. Dolayısıyla,

tespit edilmesi gereken ilk nokta, mevcut durumun finansal sermaye lehinde politikaların sonucu olduğudur. Bu doğrultuda, yerel yönetimlerin içinde bulunduğu mali darboğaz devletin mali kriziyle, devletin mali krizi de neoliberal birikim stratejisinin kriziyle bağlantılı olarak ele alınmalıdır. Oysa, Şengül bu noktayı atlayarak yerel yönetimlerin mali darboğaz içinde olmasının nedenlerini belirsizleştirmektedir.

(2) Yeni yapılanmanın yerel yönetimlerin kaynaklarını gerçekten de arttırıp arttırmadığı ikinci önemli sorundur. Kanımca, merkezi yönetimin üstlenegeldiği görevlerin büyük bölümünü yerel yönetimlere bırakan taslak kaynak aktarımında aynı ölçüde cömert değildir. Dolayısıyla, yeni yapılanma yerel yönetimlerin içinde bulunduğu mali darboğazı aşmayı sağlamak bir yana, daha da arttıracak niteliktedir (Bkz. Oyan, 1999; Güler, 2004). Nitekim, İstanbul Büyükşehir Belediyesi eski Başkanı Ali Müfit Gürtuna'nın değerlendirmesi de aynı doğrultudadır. Kanımca, Gürtuna, yeni modelin yerel yönetimlerin mali sorunlarını daha da ağırlaştıracığı doğrultusunda öngöründe bulunurken oldukça gerçekçidir (*Radikal*, 13.11.2003). Zira, reform tasarılarının, yerel yönetimler tarafından yerine getirilen kamu hizmetlerine daha fazla kaynak ayrılması doğrultusunda bir adım olmadığı ve dolayısıyla yerel yönetimlerin güçlendirilmediği açıkça görülebilmektedir. Tersine, yerelleşme projesinin bir kolluk gücünden ibaret bıraktığı merkezi devlete genel bütçenin büyük bölümü bırakılmakta ve merkezi devlete ayrılan kaynakların büyük bölümü de borç ödemelerine ayrılmaktadır. Nitekim, son yıllarda izlenen makroekonomik politikalar da temelde bütçenin yüzde 6.5 gibi yüksek bir oranda faiz dışı fazla vermesini öngörmekte, bunun için de kamu hizmetlerine ve kamu yatırımlarına ayrılan paylar iyice aşındırılmaktadır. Kanımca, yerel yönetimlere ilişkin reform tasarıları da bu sürecin bir parçasını oluşturmaktadır. Kısacası, yeni yapılanma asıl olarak devletin borç ödeme kapasitesini arttırmayı hedefler nitelikte görünmekte, bu da finansal sermayenin beklentileri doğrultusunda bir "çözüm" oluşturmaktadır. Dolayısıyla, yeni tasarı asıl olarak yerel yönetimlerin mali darboğazını değil, merkezi devletin borç ödeme konusunda düşmek üzere olduğu darboğazı önlemeyi hedefler niteliktedir⁴.

(3) Şengül'ün yerel devletin mali darboğazı ve reform paketi konusundaki analizinde önemli bir çelişki de bulunmaktadır. Yerel yönetimlerin mali olanaklarının üstlendikleri görevleri yerine getirebilecek düzeyde olmadığını belirten ve bu sorunu ye-

4 İzmir milletvekili Oğuz Oyan tasarıların meclis görüşmeleri sırasında bu noktanın üzerinde önemle durmuştur.

rel devletin krizinin en temel boyutlarından biri olarak ortaya koyan Şengül, reform paketinin yerel yönetimlerin mali olanaklarını önemli oranda arttırarak yerel yönetimleri güçlendirdiğini ileri sürmektedir (211). Şengül'ün bu değerlendirmesi, okuyucuda, reform paketinin yerel yönetimlerin üstlendikleri görevleri yerine getirebilmelerini sağlayacak mali düzenlemeler içerdiği beklentisi yaratırken, Şengül tamamen farklı bir sonuca ulaşmaktadır. Şengül'e göre, reform paketi, yerel yönetimlerce üstlenilen hizmetlerin hem nicel hem de nitel olarak kötüleşmesine yol açacaktır (216). Kanımca, bu çelişki de, Şengül'ün çalışmasını iç tutarlılığa sahip olmaktan uzaklaştırmaktadır.

(4) Bilindiği üzere, reform projesinin gündeme getirdiği bir başka önemli adım "mali desantralizasyon" dur. Yerel yönetimlerin yetkilerini arttıran ancak gelirlerini aynı ölçüde arttırmayan tasarılar, "yerel yönetimlerin özgelirlerinin arttırılması gerektiği" savunusu altında aslında gelişmiş bölgelerden azgelişmiş bölgelere yapılan transferleri azaltmayı hedeflemektedir. Mali desantralizasyon olarak somutlaşan bu adımların da gelişmiş bölgeler lehine ve azgelişmiş bölgeler aleyhine bir adım olduğu; reformun bu boyutunun da azgelişmiş bölgelerin ve kentlerin gelişme sorunlarına çözüm getirmek bir yana, mevcut durumlarını daha da kötüleştirecek nitelikte olduğu açıktır (bkz. Güler, 2004).

(5) Yerel yönetim maliyesi alanındaki hazırlıklar, sermaye içi dengeler açısından değerlendirildiğinde, finansal sermayenin mevcut durumdaki egemenliğini daha da pekiştirecek bir adım olacağı açıkça görülmektedir. Dolayısıyla, Şengül'ün, reformun yerel yönetimlerin mali sorunlarının çözümünü sağlayacağına ve yerel düzeyde etkili olan sermaye kesimlerinin yereldeki gücünün pekişeceğine ilişkin değerlendirmesi (211, 214) oldukça tartışmalı bir değerlendirme olarak kalmaktadır. Meseleye, bütçenin toplumsal bölüşüm aracı olması özelliği açısından yaklaşılacak olursa, ortada kesinlikle çalışan sınıflar lehine bir gelişme de bulunmamaktadır.

-IV-

Buraya kadar Şengül'ün "yerel devletin krizi"ne ilişkin analizi değerlendirildi. Şengül bundan sonra reform tasarılarının gündeme getirdiği yeni yapılanmayı inceliyor. Şengül'ün, yeni modeli tartışırken ele alması beklenen temel sorun, reform taslağının ortaya koyduğu modelin yerel devletin krizine ne türden çözümler getirdiğidir. Daha da önemlisi, yazar, devletin yeniden yapılandırılmasının, sınıflararası dengelerin yeniden kurulması anlamına geldiği tespitinden hareket ettiğine göre, yeni yapılanmanın sınıfsal dengelerde ne tür bir değişim anlamına geldiğine ilişkin değerlendirmeler yapılacağı beklentisi de oluşmaktadır.

Açıkça söylemek gerekirse, Şengül'ün çalışması, yeni yapılan-

manın yerel devletin krizine ne türden çözümler getirme çabasında olduğunu ortaya koymakta yetersiz kalmaktadır. Mevcut yerel yönetim yapılanmasının en önemli eksikliği olarak yerel ekonomik gelişmeyi koordine edecek örgütsel ve mali kapasiteden yoksun oluşu gösterilmesine ve yeni modelin, yerel birimlerin yerel kaynakları harekete geçirerek diğer yerel birimlerle rekabet etmesi anlayışı temelinde oluşturulduğu belirtilmesine karşılık, yeni yapılanmanın bunu hangi somut mekanizmalarla gerçekleştirmeyi öngördüğü ortaya konamamaktadır. Yürütülen tartışma da, yerel yönetim literatüründeki, seçilmişlerin yönetimindeki yerel yönetimlerle atanmışların yönetimindeki taşra teşkilatı arasındaki gerilimlere ilişkin klasik demokrasi tartışmasına takılıp kalmaktadır. Buradan devletin işlevlerindeki değişmeye ilişkin bir analiz geliştirmek de mümkün olamamaktadır.

Şengül yeni modeli üç ölçek temelinde tartışmaktadır: Bölge ölçeği, il ölçeği, kent ölçeği. Ancak, hiçbir ölçekteki yeni kurumlaşmanın, yeni birikim stratejisi çerçevesinde üstlendiği işlevler üzerine değerlendirme geliştirilememektedir. Yeni yapılanmayla ortaya çıkan kurumsal biçimlenmenin izlenen birikim stratejisi ile ilişkisi de kurulamamaktadır. Kanımca, bu sorun, temelde, “yerel devlet” tanımlamasındaki yetersizlikten kaynaklanmaktadır. Şengül, yerel devleti, merkezi yönetimin taşra teşkilatı ve yerel yönetimlerden ibaret olarak ele aldığı için (198), reformu da bu çerçevede tartışmaktadır. Oysa, devletin altyapı alanındaki ve üretken sektörlerdeki girişimlerinin yerel-bölgesel kalkınmada üstlendiği rollerin de gözönünde tutulması yoluyla çok daha gelişkin bir kavrayışa ulaşmak mümkün olabilirdi. Böylece, yerel devletin değişimini, devletin yeni birikim stratejisi çerçevesinde üstleneceği yeni işlevler ve bu işlevleri yerine getirmek üzere oluşturulan yeni örgütlenme biçimleri çerçevesinde tartışmak düşünülebilirdi. Bu yolla, reform projesinin, ithal ikameci dönemin “kalkınmacı devlet”inin son kalıntılarını da ortadan kaldırıp neoliberalizmin “düzenleyici devlet”ini oluşturmayı hedeflediği ortaya konabilirdi.

Kanımca, Şengül'ün çalışmasının en önemli eksiklerinden biri de, “yerel devlet”e ilişkin düzenlemelerin merkezi devlete ilişkin düzenlemelerle ilişkisinin kurulamamasından kaynaklanmaktadır⁷. Bu da, çalışmayı, yerelleşme projesinin merkezi devleti bir kolluk gücünden ibaret bıraktığının ve “teknokrasi” anlayışı çerçevesinde toplumsal taleplere duyarsızlaştırmayı hedeflediğinin vurgulanması açısından yetersiz kılmaktadır. Oysa bilinmektedir ki, neoliberalizmin adem-i merkeziyetçi yaklaşımının en önemli hedeflerinden biri, merkezi yönetim üzerindeki toplumsal baskıları hafifletmektir. Günümüzde iyice egemen olan, yerelleşmenin sağlayacağı demokratikleşmeye ilişkin görüşlerle

5 Böylesi bir çaba için bkz. Çulhaoğlu (1993).

merkezi yönetimin üstlendiği görevlere ilişkin “teknisist” ve “siyaset karşıtı” görüşlerin birbirini tamamlayıcı nitelikte oldukları gözden kaçırılmamalıdır. Kanımca, neoliberalizmin bu yaklaşımı, temelde, uluslararasılaşmış finansal sermaye açısından çok daha büyük önem taşıyan merkezi devleti toplumsal baskılardan bağıştık kılmayı ve geniş toplum kesimlerinin siyasal karar alma süreçlerini etkileyebilme olanaklarını sınırlamayı hedeflemektedir.

Şengül, son olarak, yeni yapılanmanın sınıfsal dengeler açısından ne anlama geldiğine ilişkin değerlendirmeler yapmaktadır. Şengül’e göre, yeni model IMF, DB, AB gibi ulusüstü birimlerin baskısı ile gündeme gelmiş olmakla birlikte, asıl olarak, Anadolu sermayesi ve eşraf - toprak ağası - aşiret kesimini yerelde güçlendirmeyi hedeflemektedir. Yerel düzeyde etkili olan bu kesimler önceden valilikler aracılığıyla kurdukları etkiyi, artık yerel organlarda temsil edilmek yoluyla daha doğrudan kuracaklardır. Kanımca, Şengül bu noktada iktidar bloku içi dengelerin değişimi konusunda anlamlı bir değerlendirme geliştirememektedir. Bunun, reform tasarısının hangi sermaye fraksiyonları lehinde düzenlemeler gerçekleştirdiği konusunda gerçekçi bir değerlendirmeye ulaşamamasından kaynaklandığını düşünüyorum. Bu tür bir değerlendirme yapılamayıncı, analiz, organların oluşumu ve organları oluşturan bireylerin sınıfsal konumu çerçevesine sıkışmakta, yetkilerin merkezi yönetimin taşradaki uzantılarından yerel yönetimlere geçişi de yerel egemenlerin gücünü arttırması olarak değerlendirilebilmektedir. Böyle olunca da, yazarın, reform projesini, uluslararasılaşmış finansal sermayenin taşra sermayesi üzerindeki hegemonyasını güçlendiren ve sermaye içi gerilimleri çözme potansiyeli taşıyan bir adım olarak gördüğü izlenimi doğmaktadır. Oysa, bilinmektedir ki, faiz dışı bütçe harcamalarının kısılarak kamusal mal ve hizmet üretiminin iyice sınırlanmasından ve merkezi devletin borç ödeme kapasitesinin arttırılmasından başka bir hedefi olmayan neoliberal reform projesi sermaye içi ilişkileri iyice yoğunlaştırmaktadır (Oyan, 1999). Bu durumun, bölgesel gelişme farklılıklarını daha da arttıracığı ve bölgesel gelişme farklılıklarından kaynaklı sorunların da sermaye içi ilişkileri tırmandırarak neoliberal hegemonyayı daha da zayıflatacağı görülebilmektedir.

Sonuç

Derin bir toplumsal krizin yaşandığı Türkiye’de, krizin nasıl tanımlanacağına ilişkin tartışmalar, farklı siyasal projeler arasındaki mücadelenin en önemli başlıklarından birini oluşturmaktadır. Zira, krizin nedenlerine ilişkin kuramsal açıklamalar, krizin çözümüne ilişkin politikaların meşrulaştırılması amacıyla ayrılmaz bir ilişki içinde kurgulanmakta; krizin nasıl tanımlanacağına ilişkin soruyu, krizden hangi politikalarla çıkılabileceği, bu poli-

tikaların hangi siyasal irade tarafından uygulanacağı gibi başka sorular izlemektedir. Gözden kaçırılmaması gereken şey, devletin yerelleşme projesi çerçevesinde yeniden yapılandırılması sürecinin, belirli bir kuramsal yaklaşımın hakim kılınması çabasında içerdiği. Bu kuramsal yaklaşım, gerek krizin nedenlerine ilişkin açıklamalarıyla, gerekse reform projesine ilişkin olarak yarattığı beklentilerle, egemen sınıfların hegemonyasının yenilenmesinde temel bir işlev görmektedir. Bu hegemonyanın en belirgin göstergesini de, reform projesini eleştiren kesimlerin bile bu kuramsal yaklaşımın çerçevesi içine çekilebilmesi oluşturmaktadır. Dolayısıyla, krize ilişkin açıklamalar, egemen politikaların sınıfsal niteliğini ortaya çıkaracak nitelikte olmalı, toplumdaki değişim taleplerinin manipüle edilmesine yönelik argümantasyonlar deşifre edilmelidir.

Kanımcı, Şengül'ün çalışmasının en sorunlu tarafı, “yerel devletin krizi”yle ilgili olarak yapılan değerlendirmelerin “eleştirel” bir nitelik taşımamasıdır. Şengül, liberal çevrelerce yeni yapılanmayı gerekçelendirmek üzere ortaya atılan argümanları sorgulamaksızın benimser görünmektedir. Kanımcı, bu argümanlar, asıl olarak uluslararasılaşmış finansal sermayenin çıkarları doğrultusunda oluşturulmuş olan yerelleşme projesini, “yerel halkın” ve yerel yönetimlerin içinde bulunduğu sorunları aşmak amacıyla geliştirilmiş bir proje olarak sunarak, bu projeye toplumsal-siyasal destek sağlamak ve bu doğrultuda bir siyasal irade oluşturulmak üzere ortaya konmuş, “ideolojik” argümanlardır. Dolayısıyla, meseleyi çalışan sınıflar açısından ele alanların, bu projeye ve bu projeyi gerekçelendirmek üzere geliştirilen görüşlere bu çerçevede yaklaşması daha uygun olacaktır kanısındayım.

Oysa, Şengül'ün analizleri, sermayenin yeniden yapılanma projesi konusunda açık bir bilince ulaşılmasına olanak tanımamaktadır. Halbuki, yeniden yapılanma sürecini sınıfsal güç dengelerinin yeniden kurulması çerçevesinde değerlendirme iddiasındaki bir çalışma, ideolojik meşruluk sağlama çabalarında öne çıkan argümanların eleştirisinin de yapılması beklentisini doğurmaktadır⁶. Şengül ise, bunun yerine, liberal argümanları sorgulamaksızın analizine dahil etmekte ve karşı çıktığını düşündüğü anda bile değerlendirmelerini neoliberal yaklaşımın çizdiği çerçeve içinde kalarak yapmaktadır. Bir başka deyişle, Şengül'ün çalışmasında “eleştirel yaklaşım” yalnızca “retorik” düzeyde kalmakta, analizlere nüfuz edememektedir. Oysa, günümüzde asıl ihtiyaç duyulan şey, sermayenin yeniden yapılanma stratejisinin bir unsuru olmaktan başka bir özellik taşımayan yerelleşme projesini gerekçelendirmek üzere geliştirilen kuramsal çerçevenin, neoliberal hegemonya projesiyle bağlantısını gösterip, alternatif bir projenin temellerini oluşturacak alternatif bir kuramsal çerçeve geliştirilmesi çabasına girilmesi. ■

6 Böylesi bir çabaya girilen örnek çalışmaları için bkz. Güler (2003), Sönmez ve Dinler (2003).

KAYNAKLAR

- Ataay, F. (2001), "Türkiye Kapitalizminin Mekansal Dönüşümü", *Praksis*, 2, 53-96.
- Ataay, F. (2004), "Türkiye'de Kentsel ve Bölgesel Gelişme Dinamikleri (1923-2000)", Der. Muharrem Güneş, *Küreselleşme Kısacasında Kent ve Politika*, Ankara: Detay.
- Boratav, K. ve E. Türkcan (der.) (1993), *Türkiye'de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve KİT'ler*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Çulhaoğlu, M. (1993), "Siyasetin Neresindeyiz?", *Gelenek*, 43, 11-19.
- DPT (2003), *İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması* (2003), Ankara: DPT.
- Ersoy, M. (2001), "Sanayisizleşme Süreci ve Kentler", *Praksis*, 2, 32-52.
- Güler, B. A. (2003), "İkinci Dalga: Siyasal ve Yönetimsel Liberalizasyon", *SBF Tartışma Metinleri Dizisi*, 59, 1-34, Ankara: SBF. http://www.kamuyonetimi.org/pdf/mulkiye_cilt1.pdf.
- Güler, B. A. (2004), "Yerel Yönetim Taslakları Üzerine Değerlendirme", <http://www.kamuyonetimi.org/goruslerimiz.php>.
- Oyan, O. (1999), "Devleti Yeniden Biçimlendirme Çabaları ve Sendikal Tavrı", *Türk-İş Yıllığı '99*, cilt: 2, 13-28, Ankara: Türk-İş.
- Sönmez, Ü. ve D. Dinler (2003), "Kamu Yönetimi Temel Kanunu Tasarısı: Halkın İhtiyaçlarına Yönelik Reform mu? Neoliberal Dönüşümün Kurumsallaşması mı?", *SBF Tartışma Metinleri Dizisi*, 60, 32-43, Ankara: SBF. http://www.kamuyonetimi.org/pdf/mulkiye_cilt2.pdf.
- Şengül, T. (2003), "Yerel Devlet Sorunu ve Yerel Devletin Dönüşümünde Yeni Eğilimler Üzerine", *Praksis*, 9, 183-220.
- Şengül, T. (2003b), "Yerel Yönetimler Yasa Tasarısı Üzerine", http://www.bagimsizsosyalbilimciler.org/Yazilar_BSB/BSBMayis20.pdf.
- Şengül, T. (2004a), "Yerelleşme Açısından Değerlendirme", *Kamu Yönetimi Temel Kanunu Sempozyumu* içinde, 58-68, Ankara: TMMOB.
- Şengül, T. (2004b), "Yerelleşme Kimin Gündemi: Devlet/Piyasa/Sivil Toplum'dan Yönetişime", *"Liberal Reformlar" ve Devlet* (sempozyum bildirileri) içinde, 343-349, Ankara: KİGEM.
- Weiss, L. ve J. M. Hobson (1999), *Devletler ve Ekonomik Kalkınma*, Çev. Kıvanç Dündar, Ankara: Dost.
- Yalman, G. ve P. Bedirhanoglu (2002), "Neoliberalizmin Açmazları ya da Arjantin Fiyaskosunu Tartışmanın Önemi", *Birikim*, 154, 18-23.

T a r t ı ř m a

Ne Devlet Başa Ne Kuzgun Leşe: Ataay’a Bir Yanıt

H. Tarık Şengöl

Bu yazı *Praksis* dergisinin 9. sayısında yayınlanan “Yerel Devlet Sorunu ve Yerel Devletin Dönüşümünde Yeni Eğilimler” (YDS) başlıklı yazıma yönelik olarak Faruk Ataay’dan gelen eleştiriye yanıt olarak kaleme alınmıştır. Her ne kadar eleştiri ve bu eleştirinin yol açabileceği polemiklerin yararlı olduğunu düşünüyorsam da, bu tür bir olumluluk ancak yapılan eleştiri ve polemğin mevcut birikime bir katkısı olduğunda anlamlıdır. Ataay’ın eleştirisine yanıt vermenin ya da bu tartışmanın bütününe bilgi birikimine bir katkı yapacağından oldukça şüpheliyim. Bunun nedeni, Ataay’ın YDS’ye yönelttiği eleştirilerin tamamının yanlış ve yer yer de öne sürdüğüm düşüncelerin çarpıtılmasına dayanmasıdır. Buna rağmen, yanıt verme ihtiyacı duymamın nedeni ise eleştirilerin içeriğinden çok, bence temelsiz olan bu eleştirinin düşündüğü başka bir boyuta dikkat çekmenin zorunlu hale gelmiş bulunmasıdır. Kısaca ifade etmek gerekirse; Ataay benim yaklaşımından rahatsız olmakta haklıdır. Ancak bunun nedeni, Ataay’ın öne sürdüğü gibi, benim sınıf merkezli bir yaklaşıma sahip olmamam değil, tam tersine, bu tür bir yaklaşım içinde olmamdır. Çünkü Ataay’ın kendi yaklaşımı, sol bir çerçevenin içine giydirilmeye çalışılan ulusalcı bir yaklaşımdan dikkate değer bir biçimde etkilenmektedir. Bu nedenle, aşağıdaki yanıtta, önce Ataay’ın çarpıtmalarını gösterip, sonra da, sola sirayet eden ulusalcılığın niçin sınıf merkezli bir analiz olamayacağı üzerinde duracağım.

I.

Ataay'ın eleştirilerine yönelik genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, ortaya koyduğu eleştirilerden neredeyse tümü tarafımdan yazılan makalenin ya yanlış okumasına, ya da çarpıtılmasına dayanmaktadır. Bazı tespitlerim kuşkusuz yanlış okunabilir. Ancak bazı tespitlerimin yanlış okunmasının iyi niyet sınırlarını zorlar bir nitelik taşıdığını düşünüyorum. Söz konusu çarpıtmalardan önemli bulduklarımı aşağıda listelemeye çalıştım. Ataay'ın tespitlerini italik olarak göstererek, YDS'deki karşılıklarını da hemen arkasından altı çizili olarak koyup, karşılaştırmak sanırım en yerinde yöntem olacaktır.

1. Diğer eleştiriler yanında, önemsiz görünebilecek, ancak benim önemseydiğim bir çarpıtma reform sürecinin dinamiklerine ilişkindir.

Şengül'e göre, yeni model IMF, DB, AB gibi ulusüstü birimlerin baskısı ile gündeme gelmiş olmakla birlikte, asıl olarak, Anadolu sermayesi ve eşraf - toprak ağası - aşiret kesimini yerelde güçlendirmeyi hedeflemektedir.

Oysa YDS'nin vurgusu tam tersi yöndedir;

Ancak hemen belirtmek gerekir ki, bu ülkelerde yaşanan dönüşüm kendi içsel dinamiklerinden çok, Dünya Bankası ve benzeri uluslararası kuruluşların dayatmalarından kaynaklanmaktadır (Güler, 1999) (YDS, 195).

Aynı yazı içinde, bu noktayı bir kez daha vurguladıktan sonra, içsel dinamiklerin de ihmal edilmemesi gerektiğini söylüyorum. İçsel dinamiklere dikkat çekmemin nedeni özellikle yazının yazıldığı dönemde, içsel dinamiklerin ilgili yazında büyük ölçüde ihmal edilmesi nedeniyle;

Yeniden yapılanmaya ilişkin en önemli baskı ulus üstü güçlerden gelmektedir. Dünya Bankası ve IMF gibi kuruluşların yerelleşme yönünde bir baskı oluşturduğu bilinmektedir. Benzer biçimde, Avrupa Birliği'nin de özellikle bölgesel ölçeğin güçlendirilmesine yönelik bir baskısının olduğu da bilinen bir durumdur. Bu nedenle, AKP hükümetinin son girişimi bu baskılara bir yanıt niteliğindedir. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, bu tür bir yanıt üretirken, AKP hükümeti kendi sınıfsal konumunu da dikkate alan bir yanıt üretmeyi hedeflemektedir (YDS, 214).

Burada söylediğim şudur; asıl baskı IMF, Dünya Bankası ve benzer çevrelerden gelmekte, bu baskı karşısında, AKP Hükümeti de kendi açısından bir kazanım elde etmeyi amaçlamakta-

dır. Ataay'ın asıl olarak vurguyu nerede yaptığını göstermesi gerekir. Eğer bir vurgu yapıyorsam; o da yazımda geçen en önemli baskı vurgusudur. Burada sorun şudur; son reform sürecine ilişkin tartışmalarda, dozajı giderek artan biçimde vurgu ulus ötesi güçlere yapılmakta, ulusal düzeydeki sınıf dengelerinin bu süreçteki rolü ihmal edilmektedir. Bu nedenle, benim vurgum söz konusu dinamiklerinde hesaba katılması yönündedir.

2. Bir başka çarpıtma yerel devlet yaklaşımına ilişkindir.

Şengül yeni modeli üç ölçek temelinde tartışmaktadır: Bölge ölçeği, il ölçeği, kent ölçeği. Ancak, hiçbir ölçekteki yeni kurumlaşmanın, yeni birikim stratejisi çerçevesinde üstlendiği işlevler üzerine değerlendirme geliştirilememektedir. Yeni yapılanmayla ortaya çıkan kurumsal biçimlenmenin izlenen birikim stratejisi ile ilişkisi de kurulamamaktadır. Kanımca, bu sorun, temelde, "yerel devlet" tanımlamasındaki yetersizlikten kaynaklanmaktadır. Şengül, yerel devleti, merkezi yönetimin taşra teşkilatı ve yerel yönetimlerden ibaret olarak ele aldığı için (198), reformu da bu çerçevede tartışmaktadır. Oysa, devletin altyapı alanındaki ve üretken sektörlerdeki girişimlerinin yerel-bölgesel kalkınmada üstlendiği rollerin de gözönünde tutulması yoluyla çok daha gelişkin bir kavrayışa ulaşmak mümkün olabilirdi. Böylece, yerel devletin değişimini, devletin yeni birikim stratejisi çerçevesinde üstleneceği yeni işlevler ve bu işlevleri yerine getirmek üzere oluşturulan yeni örgülenme biçimleri çerçevesinde tartışmak düşünülebilir.

Ataay'ın değerlendirmesinde iki tez var. Birincisi, *hiçbir ölçekteki yeni kurumlaşmanın, yeni birikim stratejisi çerçevesinde üstlendiği işlevler üzerine değerlendirme geliştirilmemesidir*. İkinci eleştiri ise bu bağlantının kurulmasını da engelleyen kısıtlı yerel devlet tanımlaması kullanmamdır.

Ben yazının başından sonuna birikim stratejileri ve yeni yapılanma ilişkisini ve belki daha da önemlisi bu ilişkinin kurulamamasını tartıştığımı düşünüyorum. Söz konusu yazı üç boyutu tartışmaktadır. 1. Ulus-üstü güçlerin baskılarının son dönüşüme etkileri, 2. Neo-liberal projenin genel çerçevesi olarak gösterilen yaklaşıma reform öncesi ve sonrasında ne derece yakınlaşıldığı ve 3. Sınıfsal dengelerin bu süreci ne derece etkilediği ve bundan etkilendiğidir. YDS'nin giriş bölümünde bu yaklaşım açıkça konulmuştur.

Diğer bir anlatımla, kapitalist devlet sadece özgün bir kurum değil, aynı zamanda siyasal güçler arasındaki dengelerin özgün bir ifadesidir. Bu nedenle, ister merkezi ister yerel düzeyde olsun, devletin analizi kendi dışındaki toplumsal güçlere referans vermeden yapılamaz (Poulantzas, 1978)¹. Bu nedenle, devlet oluşumu sınıflar

1 Devlet konusunda farklı perspektiflerin kapsamlı bir değerlendirmesi için bnz. Alford ve Friedland (1985).

arası güç dengeleri çerçevesinde gerçekleştiğinden, devletin yeniden yapılanmasının her durumda birikim stratejilerinin 'ihtiyaçlarına' karşılık gelen en optimal çözüm biçiminde ortaya çıktığı varsayılmaz. Bu tür bir optimallik ancak mevcut güç dengelerinin izin verdiği ölçüde oluşabilecektir (YDS, 184).

Bu nedenle YDS Ataay'ın istediğinden daha fazlasını yapmakta, birikim stratejisi ile kurumsal değişimlerin ilişkisini doğrudan kurmak yerine, siyasal dengeleri dikkate alarak değerlendirmektedir. Aksi tavır ekonomik indirgımcilik olurdu ki; Ataay'ın talep ettiği de budur. Ataay *hiçbir ilçe*teki yeni kurumlaşmanın, yeni birikim stratejisi çerçevesinde üstlendiği işlevler üzerine değerlendirme geliştirmediğini belirtirken, bir kez daha görmek istemediklerini görmüyor. YDS'den aşağıdaki alıntı Ataay'ın bu kez görebilmesine yardım eder mi bilemiyorum:

Söz konusu dönüşümün sağlanamaması son dönemde yarışmacı yerelliğe yönelme konusunda 'başarı örneği' olan bir dizi kentte de, bu başarısızlıktan kaynaklanan sorunların ortaya çıktığına işaret etmektedir. Denizli, Gaziantep, Maraş, Çorum gibi dışa açık büyüme modeline yönelen yerel birimlerde girişimcilerin temel sorun olarak gösterdiği konulardan birisi yerel yönetimlerin bu kentlerde kendilerine yeterli desteği sağlayamadığıdır. Mevcut yapılanma içinde gerek hizmet alanı açısından gerekse de sorumluluklarının kentlerin yapılı çevresiyle sınırlı olmasından dolayı belediyelerin yerel ekonomik gelişmeyi koordine edecek kapasiteleri yoktur. Çoğu durumda bu tür yerel gelişme inisiyatifleri kentin sınırlarını aşan ve il düzeyinde etkinlik gösteren bir nitelik taşımaktadır. Bu düzeyde etkinlik gösterebilecek yerel birim Valilikler ve İl Özel İdareleridir. Bununla birlikte bu birimlerin ne teknik donanımları ne de mali yapıları söz konusu süreci yönlendirebilecek yetkinliğe sahiptir. Bu nedenle yeni dönemin taşıyıcılığını yapabilecek bir yönetsel yapının oluşturulmadığını söylemek mümkündür.

Bu tür bir eksiklik daha parçacı çabalarla giderilmeye çalışılmaktadır. Son dönemde Devlet Planlama Teşkilatı'nca, Valilikler tarafından hazırlanması öngörülen İl Gelişme Planları bu tür bir çabanın ürünüdür (YDS, 204).

Hiçbir ilçe bu tür bir değerlendirmeyi yapmadığını söyleyen Ataay'a en azından il ölçeğinde ve kent ölçeğinde bu değerlendirmeyi ve ilişkiyi vurgulamaya çalıştığımı söyleyebilirim. Daha başka örnekler de YDS'de mevcuttur. Ancak yukarıda değindiği ikinci çarpıtma üzerinde durmakta yarar görüyorum. Ataay'a göre;

Şengül, yerel devleti, merkezi yönetimin taşra teşkilatı ve yerel yönetimlerden ibaret olarak ele aldığı için (s. 198), reformu da bu çerçe-

de tartışmaktadır. Oysa, devletin altyapı alanındaki ve üretken sektörlerdeki girişimlerinin yerel-bölgesel kalkınmada üstlendiği rollerin de gözönünde tutulması yoluyla çok daha gelişkin bir kavrayışa ulaşmak mümkün olabilirdi.

Ataay'ın bana yerel devletin nasıl ele alınması gerektiği konusunda yaptığı uyarıyı, ironiktir; YDS'nin kendisi yapmaktadır. Dahası bu uyarı hem metinde hem de dipnotta vardır:

Bunlardan birincisi merkezi yönetimin yerel düzeyde etkinlik gösteren kuruluşlarıdır. İkincisi İl Özel İdareleridir. Belediyeler ise yerel devlet aygıtının üçüncü ayağını oluşturmaktadır. Daha kurumsal bir tanımdan yola çıkanlar merkezi yönetimin yerel etkinlik gösteren kurumlarını yerel devletin parçası olarak görmeme eğilimindedir. Bu çalışmada bu tür bir tanımlamanın yetersiz olduğu görüşünden hareketle yerel hizmet sağlayan merkezi yönetim kurumlarını da yerel devletin bir parçası olarak değerlendireceğiz. Benzer bir yaklaşım için bkz. Cockburn (1977)) (YDS, 198).

Kısaca, YDS'de merkezi yönetimin yerel düzeyde etkinlik gösteren kurumlarından kastedilen sadece taşra teşkilatı değildir. Bunların içinde kuşkusuz Kamu İktisadi Teşebbüsleri de vardır. Bir kez daha YDS'ye başvurmakta yarar var:

Bu tür bir sürecin en dramatik boyutu ve yerel birimler açısından en önemli sonuçlarından birisi, merkezi yönetimin söz konusu yerel birimlere üstlenmiş oldukları işlevleri yerine getirecek kaynakları tahsis etmedeki isteksizliğidir. Kamu iktisadi teşebbüslerinin konumlandığı Zonguldak, Karabük, İskenderun gibi daha önceki dönemde demir-çelik, kömür ve benzeri temel üretim girdilerini sağlayan kentlerde devletin bu alanlardan çekilişi söz konusu birimlerin ekonomik temelini zayıflatırken, azaltılan istihdam kentleri derin bir krizin içine itmiş ve geleceğe yönelik bir perspektif yitimi sorununu da söz konusu yerleşmelere dayatmıştır (YDS, 203).

Burada YDS KİT'leri yerel devletin parçası olarak değerlendirilmiyor deniliyorsa, benim daha fazla yapabileceğim bir şey olmadığını düşünüyorum. Kaldı ki, yukarıdaki alıntıda belirtilen dipnotta, metnin kendisi de yerel devletin nasıl algılanması gerektiğini söylemektedir. Daha önce yerel devlete ilişkin yazdığım makalelerde de bu tür uyarılar vardır. Eğer daha sonraki tartışma içinde ele aldığım biçimiyle yerel devlet kastediliyorsa, bu yasanın incelemesinden kaynaklanan bir durumdur. Yasanın tartışmasında yasanın referans vermediği ve dikkate almadığı bir boyutu tartışmak, yani KİT ve benzeri yerel düzeyde faaliyet gösteren (ya da göstermesi giderek engellenen) kurumları tartışmaya dahil etmek ne derece anlamlıdır, ben bilemiyorum. Sanırım Ataay biliyor.

3. Ataay'ın 'dikkatsiz' okumasının bir başka örneği aşağıdaki eleştirisinde kendisini göstermektedir.

Bu da, çalışmayı, yerelleşme projesinin merkezi devleti bir kolluk gücünden ibaret bıraktığının ve "teknokrasi" anlayışı çerçevesinde toplumsal taleplere duyarsızlaştırmayı hedeflediğinin vurgulanması açısından yetersiz kılmaktadır. Oysa bilinmektedir ki, neoliberalizmin adem-i merkeziyetçi yaklaşımının en önemli hedeflerinden biri, merkezi yönetim üzerindeki toplumsal baskıları hafifletmektir. Günümüzde iyice egemen olan, yerelleşmenin sağlayacağı demokratikleşmeye ilişkin görüşlerle merkezi yönetimin üstlendiği görevlere ilişkin "teknisist" ve "siyaset karşıtı" görüşlerin birbirini tamamlayıcı nitelikte oldukları gözden kaçırılmamalıdır. Kanımca, neoliberalizmin bu yaklaşımı, temelde, uluslararasılaşmış finansal sermaye açısından çok daha büyük önem taşıyan merkezi devleti toplumsal baskılardan bağıştık kılmayı ve geniş toplum kesimlerinin siyasal karar alma süreçlerini etkileyebilme olanaklarını sınırlamayı hedeflemektedir.

Ataay'ın bilinmesini istediği boyut YDS'nin bildiği bir boyuttur:

Söz konusu hizmetlerin yerel devlete aktarılması, söz konusu hizmetlerin sunumunda hem nicel hem de nitel kötüleşmeye karşı gelişmesi muhtemel tepkileri de dağınıklaştıran ve yerelleştiren bir etki yaratacaktır. Daha önce bu tür hizmetlerin yetersizliğinden kaynaklanan tepkiler tek bir merkeze (merkezi yönetime) yönelirken, söz konusu hizmetleri yerel devletin sorumluluğuna verilmesinden sonra, ortaya çıkacak tepkilerin hedefi yerel devlet olacaktır. Oldukça olasıdır ki bu tür tepkiler devletin genelini sorumlu tutmak yerine, yerel devleti hedefleyen bir nitelik kazanacaktır (YDS, 216).

4. Ataay'ın yanlış okumaları bunlarla sınırlı değildir. Ataay 'Anadolu Kaplanları' na ilişkin değerlendirmemde de önemli sorunlar buluyor:

Şengül'ün, "yeni sanayi odakları" ("Anadolu kaplanları") olarak adlandırılan bir grup Anadolu kentinin neoliberal dönemde sağladığı gelişmeyle ilgili olarak, literatürde birkaç yıl öncesine kadar çok yaygın olan değerlendirmeleri de benimsediği anlaşılıyor. Oysa, son yıllarda yapılan ciddi araştırmalar, literatürde "yeni sanayi odakları" olarak nitelenen kentlere ilişkin olarak yapılan değerlendirmelerin çok "abartılı" olduğunu ortaya koymuş; bu kentlerin pek çok gösterge açısından ciddi bir ekonomik gelişme içinde olmadıkları, ülke ekonomisinde önemli bir yerlerinin bulunmadığı ve hatta çoğunun "net göç" verirken bulunduğu ortaya çıkmıştır (Ataay, 2001; 2004; DPT, 2003).

Ataay'ın benim 'yeni sanayi odaklarını' gelişmenin yeni dinamosu olarak gördüğüm ve de olumladığım yönündeki tespitinin feyz alabileceği pasaj aşağıdadır.

Kamu iktidadi teşebbüslerinin konumlandığı Zonguldak, Karabük, Iskenderun gibi daha önceki dönemde demir-çelik, kömür ve benzeri temel üretim girdilerini sağlayan kentlerde devletin bu alanlardan çekilişi söz konusu birimlerin ekonomik temelini zayıflatırken, azaltılan istihdam kentleri derin bir krizin içine itmiş ve geleceğe yönelik bir perspektif yitimi sorununu da söz konusu yerleşmelere dayatmıştır.

Söz konusu kentler için devletin geri çekildiği bir ortamda ve geçmişte üstlendikleri işlevler dışı açık gelişme stratejisi çerçevesinde ne tür bir gelişme perspektifinden hareket edecekleri konusunda bir açılımın bulunmamasıdır. Daha önceki bölümde de tartıştığımız gibi, yarışan yerellik modelinde varsayılan, yerel birimlerin uluslararası mekansal işbölümünde karşılaştırmalı üstünlüklerini de kullanarak diğer yerleşmelerle yarışmalarıdır. Bu çerçevede öngörülen yerel güçlerin oluşturdukları koalisyonlarla kendi kaynaklarını harekete geçirmeleri ve girişimci bir yerel yapılanmayı oluşturmalarıdır. Dünya örneklerinde bu tür bir işlevin yerine getirilmesinde 'başarı' örneği oluşturun yerel birimlerde yerel güçlerin koalisyonunun oluşturulmasında çimento işlevini yerel devlet yapmaktadır. Türkiye örneğine döndüğümüzde bu tür bir işlevi yerine getirebilecek bir yerel devlet yapılanmasının geçtiğimiz dönemde oluşturulmadığını görmekteyiz.

Söz konusu dönüşümün sağlanamaması son dönemde yarışmacı yerelliğe yönelme konusunda 'başarı örneği' olan bir dizi kentte de, bu başarısızlıktan kaynaklanan sorunların ortaya çıktığına işaret etmektedir. Denizli, Gaziantep, Maraş, Çorum gibi dışı açık büyüme modeline yönelen yerel birimlerde girişimcilerin temel sorun olarak gösterdiği konulardan birisi yerel yönetimlerin bu kentlerde kendilerine yeterli desteği sağlayamadığıdır (YDS, 203-4).

Bu pasajı tekrar okuduğumda, Ataay'ın bu yanlış okumasının tek iyimser yorumu Ataay'ın tırnak içine almanın ne anlama geldiği konusunda açık bir fikrinin olmadığıdır. Aksi durum daha vahim bir yorum gerektirmektedir. Olumlayıcı tavrı olan birisi niçin başarıyı tırnak içine alır ki diye sormak yanında, Ataay'ın pozisyonumu anlaması açısından daha önce yazdığım ve Ataay'ın değerlendirmesiyle neredeyse kelimeler düzeyinde benzeşen bir değerlendirmemi de ekleyebilirim:

Daha özel olarak yerel düzeyde ortaya çıkan ve Anadolu kaplanları olarak adlandırılan bu yerel yeni yapılanmalara baktığımızda, bu gelişmeleri önemli bulanların aşırı iyimserlik içinde olduğunu tespit ediyoruz. Son yıllarda yapılan ampirik araştırmaların bulguları, bu kentlerin sanayilerinde ortaya çıkan yeni eğilimlerin çok ciddi so-

runları olduğuna işaret etmektedir (bkz. Erendil, 1997; Köse ve Öncü, 1998; Oyan ve Konukman, 1998) (Şengül, 2001, 143).

1998 yılında yazılan bu makalede (Şengül 2003 ve Tonak, 2001 de tekrar basıldı), bir iki pasaj sonra benzer bir vurgu bir kez daha yapılmaktadır.

Diğer yandan, Anadolu kaplanları olarak adlandırılan bu yerel yeni yapılanmalara baktığımızda bu gelişmeleri gelecekteki kalkınma modelinin erken temsilcileri olarak önemli bulanların aşırı bir iyimserlik içinde olduklarını söyleyebiliriz (Şengül, 2001, 144).

Aslında, daha sonra bu pasajlara bakınca, yazım açısından bir iki sayfa içinde bu tekrarı fazla bulmuştum. Ancak Ataay'ın eleştirisinden sonra, bu tekrarların gerekli olduğunu anladım. Ne var ki Ataay'ın benim pozisyonumu anlaması için tekararlar da yetmemektedir (Şaşırtıcı olan bu alıntıyı yaptığım makaleme atıf Ataay'ın Praxis'in 2. Sayısında çıkan yazısının içinde ve kaynakçasında vardır).

Yine aynı yazının son kısmında benzer bir değerlendirme daha yapılmaktadır.

Krizin çıkışıyla birlikte benzer sorunlar başta Denizli olmak üzere diğer kentlerde de yaşanmaya başlanmış, gerek yatırımlara gerekse de pazara ilişkin bir planlama ve stratejinin bulunmaması Rusya ve benzeri ülkelerdeki krizin çok kısa sürede bu kentlerin ekonomilerini etkilemesine yol açmıştır. Gaziantep'li bir işadamlarının anlatımıyla da, Anadolu kaplanlarının kedi olduğu kısa sürede aşkar hale gelmiştir. Anadolu kentlerinde ortaya çıkan kriz çerçevesinde altını çizmek istediğimiz nokta, bu kentlerde ortaya çıkan yerel girişimcilik ve sanayileşme deneyiminin önemsizliği değildir. Krizin de açık hale getirdiği gerçek bu türden bir sanayileşme modelinin Türkiye'nin gelecekteki gelişme perspektifini belirleyebilecek bir güce sahip olmadığıdır (Şengül, 2001, 155).

5. Ataay'ın bir başka eleştirisi, ki bu eleştiriden yola çıkarak benim yaklaşımı liberal perspektif içine yerleştirmektedir, yerel devletin krizini liberal projeye uyum sağlayamama olarak belirlediğimi söylemektedir:

Şengül, gerileyen bölgelerin ve kentlerin içine düştüğü ekonomik ve toplumsal sorunları, küreselleşme sürecine uyum sağlamakta ve neoliberal reformları gerçekleştirmekte başarısız olunması ile açıklamaktadır (202-203).

YDS'de şu an var olduğunu düşündüğüm krizi tartışırken, söylediğim şey şudur: son 20 yılı aşan bir sürede ulus devlet merkezli gelişme stratejileri ve bunların yerel birimlere yüklediği rol bir yana bırakılmış, bu anlamda devlet yerel birimlerde daha ön-

ce üstlendiği görevlerden çekilmiş, ancak yerine liberal modelin öngördüğü yeni bir yapılanma oluşturulmamıştır. Dolayısıyla krizin nedeni sadece yeni bir yapının konulmaması değildir. Sorun eski yapının da büyük ölçüde tasfiye edilmiş olmasıdır. Diğer bir anlatımla, eski yapı yıkılmış ancak yerine işlevsel yeni bir yapı konulmamıştır. Söylediğim tam da budur ve de Ataay yukarıdaki yargıya varmadan önceki paragrafta benim yaklaşımımı özetlerken bu değerlendirmeyi yaptığımı da göstermektedir.

Sengül bu görüşünü gerekçelendirmek amacıyla, KIT'lerin konumlandığı kentler ile "yeni sanayi odakları" olarak nitelenen kentlerin sorunlarına ilişkin gözlemlerini ortaya koyuyor. Ona göre, KIT'lerin konumlandığı kentler KIT'lerin gerilemesine yol açan koşullar nedeniyle ekonomik temellerini yitirmekte, istihdam olanakları zayıflamakta ve bu durum kentleri ekonomik ve toplumsal bir krize sokmaktadır. Sonuçta dışa açık gelişme stratejisi çerçevesinde bir gelişme perspektifi oluşturulamamış olması, bu kentlerin en temel sorunu durumundadır.

Diğer bir anlatımla, yerel devletin rolleri değişmekte, eski rollerin maddi temelleri ortadan kaldırılırken, yeni yapılanmada, neo-liberal senaryonun öngördüğü işlevler bu birimlere aktarılmamaktadır. Bir kez daha aşağıdaki alıntıda tırnak içine alınmış ifadeye dikkat çekmek istiyorum.

Devlet yapıları yerel devleti de içeren bir biçimde geçtiğimiz dönemde dikkate değer dönüşümlere uğramakla birlikte, yerel devlet alanında yaşanan yeniden yapılanmanın kentsel düzlemde ortaya çıkan yeni gelişmelerle başedebilmesi açısından 'kendi mantığı açısından' başarılı bir dönüşüm gösterdiğini söyleyebilmek mümkün değildir. Aşağıda ayrıntılı olarak göstermeye çalışacağımız gibi, bu tür bir başarısızlığın yerel devletin krizine dönüştüğü görülmektedir (YDS, 202).

Neo-liberal yeniden yapılanmanın yerel üzerine etkisi üzerine iki tür eleştiri yapılabilir. Birincisi, modelin kendi iç mantığının değerlendirmesi, ikincisi ise dışardan bir eleştiriyle yerel kalkınma modelinin gerçekten bir kalkınma modeli olup olamayacağıdır. Burada Ataay'ın takılıp kaldığı şey benim sistemin kendi iç tutarlılığını sorguladığım noktadır. Ben modelin önerdiği yerel devlet örgütlenmesi modelinin şu ana kadar geliştirilmediğini belirtiyorum. Tırnak içine alınmış "kendi mantığı açısından" ifadesinin anlatmak istediği yarışmacı bir yerelin yaratılması ve bunun gereğinin yapılmasıdır. Öte yandan bu yapıyı oluşturmayanlar daha önceki yapıyı da tahrip etmiş bulunuyorlar. Bu boyutu önemsememin nedeni, son reformların gerekçesinde bu tür bir mantığın olmasıdır. Bu durumda bu projenin kendi iç mantığı-

nın değerlendirmesini yapmak kaçınılmazdır. Bu açıdan makalenin başlığına bir kez daha dikkat çekmek gerekir: Yerel Devlet Sorunu ve Yerel Devletin Dönüşümünde Yeni Eğilimler. Makalenin birincil kaygısı mevcut eğilimlerin değerlendirmesidir.

Öte yandan dış eleştiri açısından bakıldığında, YDS'nin hiç bir yerinde bu modele geçilirse, başarılı bir kalkınmanın sağlanabileceği ya da yerel birimlerin sorunlarının çözülebileceğine ilişkin bir ibare yoktur. Eğer öyle düşünseydim, en azından bu model için başarı örneği olarak gösterilen diğer ülke örneklerinin başarısını tırnak içine almazdım.

Dünya örneklerinde bu tür bir işlevin yerine getirilmesinde 'başarı' örneği oluşturan yerel birimlerde yerel güçlerin koalisyonunun oluşturulmasında çimento işlevini yerel devlet yapmaktadır. (YDS, 202)

Bu başarı tırnak içine alınmıştır; çünkü, bu senaryonun başarılı bir kalkınma sağlayabileceğine inanılmamaktadır. Başarılarının kriteri ise benim için sadece büyümeyi sağlama değil, daha da önemlisi yerelleşmenin çalışan sınıflar açısından ne tür maliyetlerinin olduğudur. Eğer kalkınma sorunu ve bunun sınıfsal sonuçları açısından yerelleşmenin ne anlama geleceğini merak ediyorsa, söz konusu tartışma detaylı olarak YDS'de de referans verilerek başka çalışmalarımda yapılmıştır. Örneğin Şengül (2001) yerelleşme stratejisini çalışan sınıflar açısından detaylı olarak tartıştıktan sonra şu yargıyla sonlanmaktadır:

Bu yazı boyunca küreselleşme tezi ve bu tez etrafında gelişen stratejilerin az gelişmiş ülkeler ve daha genelde de çalışan sınıflar için ta baştan yenilgi ve boyun eğmeyi getireceğini gösterdik. Bu nedenle alternatif bir projenin geliştirilmesinin acil bir görev olarak karşımızda durduğu açıttır. Ancak bu alternatifin yerelleşme ve yerel insiyatifler çerçevesinde olamayacağını hemen belirtmek gerekir. O halde ne tür bir alternatif proje sorusunun cevaplanması aciliyet kazanmaktadır (Şengül, 2001, 153).

6. Ataay'ın farkında olmadığını düşündüğü bir başka boyut ise, yerelleşmenin tek seçenek olmadığıdır.

Diğer yandan, bu durumdan "yerel kaynakları harekete geçirerek ve bunu sağlayacak bir yerel yönetim yapılanmasına gidilerek" şekillenebileceğine ilişkin öngörü de aynı ölçüde gerçekçilikten uzaktır. Zira, bilindiği üzere, ihracata dönük modele geçişte asıl başarı kazanan ülkeler ve yerellikler bu başarıyı elde ederken merkezi devletin güçlü desteğiyle hareket etmişlerdir. Nitekim, küresel rekabete uyum sağlama ve uluslararası biyerarşide daha üst konumlara gelebilme amacıyla uyumlu bir yapılanma da, gelişmiş ülkelerin az gelişmiş ülkelere dayat-

tığı finansal ve ticari liberalizasyon politikaları yerine, devlete alternatif bir kalkınma stratejisi uygulayabilmek için gerekli kapasiteyi kazandırmaktan geçmektedir (bkz. Weiss ve Hobson, 1999). Dolayısıyla, ihracata dönük gelişme stratejisine geçişle yerelleşmeyi özdeşleştirmek açıkça yanlıcıdır.

Burada bir kez daha tekrar yapmak pahasına da olsa, sorun şudur; ben mevcut yapının itilmeye çalıştığı yöne ilişkin senaryonun ne olduğunu tartışıyorum. Genel bir kalkınma tartışması yapmıyorum. Bu tartışmayı yaptığım başka çalışmalarda söz konusu yerelleşme stratejisinin tek seçenek olmadığının defalarca altını çizmiş bulunuyorum;

Burada bizim açımızdan önemli bir boyut ulus devletin bu süreçteki rolüne ilişkindir. Her ne kadar, yerel inisiyatifler anlayışının temel tezi ulus devletin tükendiği yönünde ise de, başarı örneği olarak gösterilen diğer ülke örneklerinin başarısının arkasında, devletin oynadığı can alıcı rol vardır (Mouzelis 1994, Somel 1998). Bu nedenle ulus devletin sürecten dışlandığı ya da etkin katılımının sağlanmadığı bir durumda yerele dayalı bir sanayileşme ve gelişme modelinin, en azından Türkiye gibi bir çevre ülkede çok şansının olmadığı görülmektedir. Gelişmiş ülke örneklerinde öne çıkan yerel girişimciliğin gerisinde ciddi bir devlet desteği ve eşgüdümü olduğu göz ardı edilmemelidir (Şengül, 2001, 145).

II.

Buraya kadar yaptığımız tartışmanın ne derece anlamlı olduğundan şüpheliyim. Çünkü yapmaya çalıştığım Ataay'ın çarpıtmalarını göstermek ve düzeltmek oldu. Bence ilginç olan boyut Ataay'ın çoğu kez iyi niyet sınırlarını zorlayan çarpıtmalarının niçin ortaya çıktığıdır. Yazının izleyen bölümlerinde bu sorunu merkeze alarak bir tartışma yürütmek istiyorum.

Ataay YDS'deki yaklaşımını kullandığım retoriğin tersine liberal paradigma içinde kalmakla suçluyor.

Halbuki, yeniden yapılanma sürecini sınıfsal güç dengelerinin yeniden kurulması çerçevesinde değerlendirme iddiasındaki bir çalışma, ideolojik meşruluk sağlama çabalarında öne çıkan argümanların eleştirisinin de yapılması beklentisini doğurmaktadır. Şengül ise, bunun yerine, liberal argümanları sorgulamaksızın analizine dahil etmekte ve karşı çıktığını düşündüğü anda bile değerlendirmelerini neoliberal yaklaşımın çizdiği çerçeve içinde kalarak yapmaktadır.

Bu ciddi bir eleştiridir. Ancak sorunun kaynağında benim yaklaşımına sirayet eden liberallikten çok, Ataay'ın kendi yaklaşımına sirayet eden Weberyan devletçi-ulusalcı anlayış vardır. Bu

yanıtın geriye kalanında bu sorunu merkeze alan bir tartışma yürütmenin yararlı olduğunu düşünüyorum.

İçinde bulunduğumuz tartışma konusunda üç temel paradigmanın var olduğu söylenebilir. Bunlar; liberal/çoğulcu yaklaşım, Weberyen devletçi yaklaşım ve Marksist sınıf merkezli yaklaşımdır.

1. Neo-liberal yaklaşım: gelişme ve birikim stratejileri arasında hegemonik hale gelen bu paradigma küreselleşme olarak adlandırılan dönemde, ulus devletlerin anlamlarını yitirdiğini, sermayenin akışkanlığı önündeki engellerin kaldırılması gerektiğini ve bu çerçevede de yerel birimlerin yeni iktidar odakları olduğunu savlamaktadır. Bir çok ülkenin yöneldiği model, makalede de tartışmaya çalıştığımız gibi, bu paradigmayı kabullenen bir çok ülkede (özellikle Türkiye gibi 'çevre' ülkelerde, ulusal devlet bir çok alandan çekilirken, yerel/bölgesel dinamikleri ön plana çıkartmakta ve bu çerçevede devlet yeniden yapılandırılarak, yerel/bölgesel devlet aygıtlarının da içinde yer aldığı yerel merkezli koalisyonlar ya da moda terimiyle 'yerel yönetim' modelleriyle ulusal kalkınma perspektifinin yerine yerel kalkınma perspektifi olarak sunulmaktadır.
2. Ulusalçı çözümleme/proje: bu tür bir yaklaşımın temel hareket noktası ulusal devletin kalkınma sürecinde merkeziliğinin devam ettiği, ya da etmesi gerektiği savıdır. Burada karşımıza iki sürüm çıkmaktadır. Birincisi, geçmişteki ithal ikamecilik modelinin savunmasıdır. İkinci sürüm ise küresel ölçeğe uyumlu bir devlet merkezli modelin mümkün olduğunu savunmaktadır. Bu tür bir yaklaşımın ana hatları itibariyle Weberyen devletçi görüşe denk düştüğü açıktır.
3. Sınıf merkezli çözümleme/proje: bu tür bir yaklaşım gerek ulusalçı yaklaşımın, gerekse dayatılan yerelci bakış açısının bir eleştirisi ve farklı ölçekler arasındaki ilişkinin bir karşılık ilişkisinden çıkartılıp, çalışan sınıfları merkeze alan çok ölçekli bir mücadele ve projeyi savunma anlayışını benimser.

Bilindiği gibi, içinde bulunduğumuz dönemin baskın paradigması liberal paradigmadır. Ulus devlet merkezli gelişme stratejilerinin yerine dışa açık büyüme stratejileri konulmaya başlanmış, bu dönüşüm gerek toplumsal kesimlerde, gerekse akademik dünyada belli tepkilerin ve arayışların da ortaya çıkmasına yol açmış-

tır. Görünen o ki, şu ana kadar bu konuda üretilen alternatifler içinde en baskın olanı ulus devlet merkezli alternatiftir. Diğer bir anlatımla, Ulusalçı tepki oldukça yaygınlık kazanmıştır. Bu yaklaşım belli ölçülerde savunmacı bir yaklaşımla, ulusal devletin rolünü vurgulamakta, belli kesimler ithal ikameciliğe benzer alternatifler üretirken, belli kesimler dışa açık büyümeye uyarlanmış bir ulusalcılığı savunmakta ve bu çerçevede ulusal devletlere(yerelciliğin aksine) yeni roller atfetmektedir. Ataay'ın bu çerçevede örnek verdiği Weiss bu ikinci yaklaşımın temsilcilerindendir.

Türkiye'de de benzer bir refleksin gösterildiğini biliyoruz. Bu çerçevede ulusalçı bir savunma anlayışı ön plana çıkartılmakta ve mevcut kazanımların korunması hedeflenmektedir. Ancak bu yaklaşımı Türkiye'de savunanların İthal İkamecilik dönemine dönüşümü öngördükleri, yoksa dışa açık büyümeye uyumlu bir ulusalcılığı mı savunduklarını anlamak mümkün görünmemektedir. Çünkü, şu ana kadar ortaya konulan yaklaşımlar, büyük ölçüde, neo-liberal saldırıya karşı çıkıştan öteye geçememiştir.

Ataay'ın yaklaşımının nerede durduğunu tespit edebilmek zordur. Ataay bir yandan sınıf merkezli bir analiz yaptığını savunurken, bir yandan da ciddi biçimde, Weberyen bir yaklaşım üretmektedir. Ataay'ın ne yapmalı konusundaki önerilerini içeren iki paragrafını iyi analiz edilmesi gerekir:

Kanımcı, reformun gerçek etkisi, yerelliklerin merkezi devletin desteğinden bütünüyle yoksun kalmasına yol açacak olmasıdır6. Dolayısıyla, yerel-bölgesel gelişmede merkezi devletin öneminin altını çizen bir yaklaşımın savunulmasının önemi gayet açıkken, Şengül bu anlayıştan oldukça uzak bir noktada durmaktadır.

Ataay bu anlayışının bir uzantısı olarak, ne yapılması gerektiği konusunda şunları söylüyor:

Kanımcı, reform programı yerelliklerin içinde bulundukları krizi ortadan kaldırmak yerine daha da ağırlaştıracak niteliktedir. Zira, nasıl ki krizi ortaya çıkaran temel dinamik finansal sermaye lehinde politikaların belirleyici olması idiye, yeni yapılanma da aynı doğrultuda oluşturulmaktadır. Gerek gerileyen bölgelerin ve kentlerin, gerekse çalışan sınıfların sorunlarının kaynağında neoliberal politikalar yatmaktadır. Kanımcı, bu sorunların aşılması ise, her koşulda, neoliberal politikaların terkedilmesinden ve merkezi devlete ekonomik gelişmeyi destekleyip, toplumsal eşitsizlikleri giderebilecek bir kapasitenin kazandırılmasından geçmektedir.

Merkezi yönetimin bölgesel yerel gelişmede önemli işlevlerinin olabileceği açıktır. Ancak bu tür bir yaklaşımın içinin Ataay'ın Weberyen görüşünden farklı doldurulması gerekir. Ata-

ay'ın devlet kapasitesi tartışması ve bunun önemli temsilcilerinden birisi olan ve tanışık olduğunu eleştirisinde referans vermesinden anladığımız Weiss'ten etkilendiği anlaşılmaktadır. Bu yargımızı haklı kılan bir değerlendirme için Weberyen yeni-kurumsalçı yaklaşımın önemli isimlerinden Weiss'e dönmekte yarar görüyorum. Weiss neo-liberal stratejiye karşı, ulusal devletlerin sonunun gelmediğini, tam tersine devlet kapasitesinin geliştirilmesini öneren yaklaşımında, devletin bir yandan ekonomik gelişmeyi desteklemesini önerirken, bunu toplumsal eşitsizlikleri de giderebilecek bir yaklaşımla yapmanın gerekliliğinin altını çiziyor. Bu iki hedefi gerçekleştiren örnekler olaraksa, Almanya ve Japonya'yı gösteriyor. Ataay ve Weiss'in dillerindeki benzerliğe dikkat çekmekte yarar var.

Daha genel olarak, bu bölüm Almanya ve Japonya'nın müreffehleşen vatandaşlara sahip dünyanın öncü sanayileşmiş devletleri olarak belirginleşmiş olduğunu göstermeyi hedeflemektedir. Çünkü kurumsal kapasitenin özellikle güçlü bir biçimini 'keşfetmişlerdir'. Bu kapasite aynı anda gelişmeci ve bölüşümcüdür. Her iki ülkede üretkenlik politikasıyla toplumsal dayanışma siyasetini biraraya getirmenin bir yolunu bulmuşlardır. Endüstriyel büyümeyi eşitliği feda etmeden sağlama kapasitesi sık rastlanmayan bir politik iktisadın ortaya çıkmasını sağlamıştır. (Weiss, 1998, 118)

Kuşkusuz bu yeni gerçeklik karşısında merkezi yönetimin kapasitelerinin geliştirilmesi ve bununda eşitlik ve toplumsal bölüşüm ilişkilerini ihmal edilmemesi Weiss ve Ataay'ın önerileridir. Bu tür bir yaklaşım kuşkusuz karşı karşıya olduğumuz liberal paradigmayla göre bir çok açıdan çalışan sınıflara daha cazip gelecektir. Ancak bu sınıf merkezli bir model midir diye sorulacak olursa, bu yanıtı vermeden Weiss'e bir kez daha başvurmakta yarar vardır:

Bu yeni çağda, bu nedenle, en başarılı devletler geleneksel güç kaynaklarını işbirliği gücüyle çoğaltanlar olacaktır: diğerleriyle (devletler, holdingler ya da işveren örgütleri) şu ya da bu alana yönelik müdahale amacıyla işbirliği anlaşmaları ya da konsorsiyumlar oluşturmaya yönelik ilişkiye geçenler. Ama şu ana kadar bu koalisyonların en önemli olanı hükümetle iş dünyası arasındakidir. Bu kitap bunun devlet kapasitesinin tam da kalbine gittiğini öne sürmektedir. (Weiss, 1998, 211)

Weiss söz konusu yaklaşımında devlet kapasitesinin çerçevesini de çizen ikili amaç açısından Almanya ve Japonya'yı görüyor. Sanırım kendisi Ataay'ın yazdıklarını okuyabilseydi, Türkiye'nin 1980 öncesi politikalarını en azından altyapı alanında da bu modele uygun bir örnek olarak verebilirdi. Sözü Ataay'ın enerji sek-

törüne yönelik yaptığı değerlendirmeleri içeren ve *Praksis*'in 9. Sayısında yayınlanan yazısına bırakmakta yarar var:

Altyapı hizmetlerinin kamu sektörünce sağlanması ve bu hizmetlerin büyük bölümünde 'kamu tekeli' kurulması uygulamasının köklerini 1930'lara kadar götürmek olanaklıdır. 1930'lerden başlayarak ve asıl olarak II. Dünya Savaşı sonrasında, altyapı hizmetlerine devletin görevi sayan anlayışın egemen olmasına paralel olarak, bu hizmetlerin hukuksal statüsü ve kamu sektörünce örgütlenme biçimi de önemli değişimlere uğradı; bu değişimler, ithal ikameci sanayileşme politikalarına ve planlama uygulamalarına geçişle birlikte yerleşiklik kazandı. Böylece, özel sektör için temel bir 'girdi', toplumun geneli içinde 'ortak tüketim araçları' niteliğindeki alt yapı hizmetlerini sağlamak devletin temel görevleri arasına giriyordu. Bu, altyapı hizmetlerinin, devletin özel sektöre ucuz girdi sağlaması anlayışı doğrultusunda üretildiği bir dönemin başlangıcı anlamına geliyordu. Önceki dönemden farklı olarak, altyapı hizmetlerini kâr en çoklaştırması mantığına tabii kıl-mayan bu anlayış, 'sosyal devlet' anlayışının kısmi bir uygulama alanı bulmasına da olanak sağlıyordu. Zira, altyapı hizmetlerinden toplumun küçük bir bölümünün yararlanabildiği önceki dönemden farklı olarak, bu dönemde altyapı hizmetleri gelir düzeyi ayırt edilmeksizin toplumun tamamının yararlanmasına sunulması gereken hizmetler olarak görülmeye başlanmış, ülke genelinde altyapı hizmetlerinin yaygınlaştırılmasına dönük büyük yatırımlara girişilmişti (Ataay, 2003).

Kısaca, Ataay üç boyutlu bir değerlendirme yapıyor; merkezi yönetimin altyapı yatırımlarındaki belirleyiciliği, işverenlere devletin sağladığı olanaklar (bu durumu olumlu mu olumsuz mu bulduğunu anlamak yazıdan mümkün olmuyor) ve altyapı hizmetlerinin gelir düzeyi ayırt edilmeksizin toplumun tamamının yararına sunulması anlayışı. Weiss başka ne isteyebilirdi ki?

Ataay'ın enerji sektörüne ilişkin değerlendirmesi bir çok açıdan ilginçtir. Burada yaptığı tespitlerin içinde tek katıldığım boyut sözünü ettiği dönemde, devletin enerji alanında yaptığı yatırımlarının özel sektöre destek sağlar niteliğidir. Ancak, ardından gelen değerlendirme Hegel-Weber hattında bir devlet kavram-sallaştırmasının izlerini taşımaktadır. Kuşkusuz bu dönem, daha sonraki dönemle karşılaştırıldığında, çalışan sınıflar açısından bu alanda da, önemli kazanımların bulunduğu bir dönemdir. Ancak, Ataay devletin bu politikalarının gerisinde sınıf mücadelesi ve dengelerine referans vermediği gibi, bu dönemin enerji alanındaki devlet yaklaşımını gelir düzeyi ayırt edilmeksizin toplumun tüm kesimlerine yönelik bir yaklaşımın betimlediğini söylemek konusunda tereddüt duymuyor. Dikkatli bir Weberyan ku-

ramcının bile bu derece ileri gidemeyeceği bir yargıya, sınıf merkezli analiz yaptığını düşünen Ataay tereddüt etmeden varıyor.

Ataay'dan farklı olarak, genel bir merkezi yönetim savunusu yapmayı anlamlı bulmuyorum ve Ataay'ın anladığı biçimiyle, merkezi yönetimin olumlanmasından da Ataay'ın anlatımıyla uzak duruyorum. Şunu bir kez daha belirtmek gerekir ki, 1980 öncesi dönem sonrasıyla karşılaştırıldığında, çalışan sınıfların önemli kazanımlarının olduğu bir dönemdir. Ancak ne enerji alanında, ne de diğer alanlarda, bu dönemde uygulanan politikaların gelir düzeyi gözetmeksizin (sınıf merkezli analiz için her ne demekse?) her kesime eşitlik ilkesi çerçevesinde yaklaşmadığı da açıktır. Söz konusu dönemde gerek gelir dağılımı, gerekse bölgeler arası dengesizliğin nasıl bir tablo çizdiğine bakmakta yarar vardır. Bu diğer alanlarda olduğu gibi, altyapı alanında da geçerli olan bir durumdur. Sorun şudur; ithal ikameci gelişme stratejileri de, dışa açık büyüme stratejileri de kapitalizm içinde alternatif gelişme stratejileridir. Kuşkusuz iki dönem karşılaştırıldığında, son dönemde çalışan sınıfların önemli kayıpları olmuştur. Ancak ithal ikameci döneme bakıldığında da, sömürü, eşitsizlik ve devlet politikalarının sermaye lehine stratejik bir seçiciliğinin olduğu açıktır. Bu nedenle, Webercilere düşen devleti analizin merkezine koyarak bir alternatif üretmekse (kapitalist sınıfın birikim stratejisindeki merkezi konumunu sorgulamadan), Marksistlere düşen, çalışan sınıfların kazanımlarını korumayı hedeflerken, kapitalist sınıfların hakimiyetinin de sorgulamasıdır.

Weberyan analizin Türkiye'de aldığı konum ulusalcılığı savunurken, birikim rejiminin kapitalist niteliğini ve özel olarak da devletin kapitalist niteliğini sorgulamamaktır. Sorgulanan kapitalist birikim sürecinin özgün bir aşaması olan neo-liberal dönemdir. Çünkü devlet zaten önerdikleri yapıda gelir düzeyi gözetmeksizin tüm kesimleri gözetmektedir. Oysa Marksist analiz devleti değil, çalışan sınıfları merkeze alır ve kazanımlarını savunur. Ancak proje burada bitmez. Yapılması gereken sosyalist bir dönüşüm projesinin hayata geçirilmesidir.

Bu nedenle, Marksist analiz liberalizmin küreselci-yerelci anlayışını paylaşmadığı gibi, Weberyan-devletçi yaklaşımın ulusal ölçüğe odaklanan siyasetini de benimsemez. Marksistler için başlangıç noktasını çalışan sınıfların ölçek siyaseti içindeki özgün konumu oluşturur. Şu anki dengeler içinde, Marksistlerin ulusal düzey üzerindeki vurgusunun Webercilerin ulusalcı vurgusuyla örtüşmesi belli bir ilişki içinde olmakla birlikte, kazai bir durum-

dur da. Biraz açmak gerekirse, Weberyen görüş iktidarın sınıflardan potansiyel olarak bağımsız devlette odaklandığını düşündüklerinden, ulusal devlet üzerine vurgu yaparlar. Marksistler ise ölçek siyasetinin merkezini tespit ederken, çalışan sınıfların ölçekler arasındaki karmaşık ilişkide asli çıkarlarının nerede durduğuna bakmak durumundadır. Daha önceki bir çalışmamda Poulantzas'tan yaptığım bir alıntıya bir kez daha başvurmak bu noktada gerekli görünüyor:

Ve burada, halk sınıflarının mücadelesi her zamankinden daha fazla dünya düzeyinde belirlenen somut bağlamlarda geliyor ve üretim ilişkilerinin ve emeğin sosyalleşme sürecinin dünya düzeyinde gerçekleşmesi işçilerin uluslararası dayanışmasını güçlendiriyorsa da, özünde uluslararasılık olsa da, bu mücadelelere hala ulusal form hakimdir. Bu temelde toplumsal formasyonların eşitsiz gelişmesi ve özgünlüğü nedeniyledir; bu özellikler, çeşitli küreselleşme ideolojilerinin savunduğunun tersine, kapitalizmin özüdür (Poulantzas, 1975; 78) (Şengül, 2001, 130).

Bu tür bir yaklaşımı savunmam nedeniyle, Ataay'ın eleştirisinin tersine, biraz da ironik sayılabilecek bir biçimde, liberal çevrelerde de devletçilik ve ulusalcılık yaklaşımı içine yerleştirilmem doğru olmayan, ancak anlaşılabilir bir durumdur. Ataay gibi ulusalcı-Weberyen çerçeveden bakanlarca liberallik, liberaller tarafından da ulusalcılık-devletçilikle suçlanmam ilginç, ancak dikkatli bakıldığında garip olmayan bir durumdur. Ulusalcı yaklaşımdan bakanlar da, liberal görüşten yaklaşanlar da, kalkınma ve benzeri alanlarda iki temel bakış açısının mümkün olduğu konusunda birleşmektedir. Ya ulusalcı ya da liberal bir çerçeveye sahip olmaktan başka alternatif yoktur. O nedenle, benim ortaya koyduğum türden yaklaşımları, her iki tarafta kendisine yakın bulmamakta ve bu andan itibaren de, bu tür değerlendirmeleri diğer tarafın kampına yerleştirmektedir.

Özetlemek gerekirse, Ataay'ın yaklaşımının beni liberal yaklaşımın sınırları içinde kalmakla suçlayan bakışının somut nedenleri arasında yerleşmeye olan sözde olumlu tavrım vardır. Benim yerele yaklaşımım kuşkusuz ulusalcı bakış açısından farklıdır. İlişkisel ölçek siyaseti küresel-ulusal-yerel ölçekler arasında karşılıklı ilişkisi görmez. Daha öncede belirttiğim gibi, ölçek siyaseti ulusal-küresel-yerel ölçeklerin karmaşık ilişkisi çerçevesindeki güç dengesinden çıkar. Bu denge içinde ulusal ölçek yukarıda tartıştığım nedenlerle, çalışan sınıflar açısından hala asli ölçek olma özelliğini korumaktadır. Ancak bu çalışan sınıfların iradi tercihi olmaktan çok, Poulantzas'ın da altını çizdiği, eşitsiz gelişme dinamikleri ve mevcut dengelerin dayatmasıdır. Bu nedenle, ulu-

sal ölçeği merkeze almakla birlikte, çalışan sınıfların hem küresel hem de yerel ölçekte kendi çıkarlarını savunmaları ve bunu yaparken de, bu mücadeleyi diğer ölçeklerle eklemlmeleri gerekir. Bu ölçekler arası ilişkinin koordinasyon noktası kuşkusuz yukarıda değinilen nedenlerle ulusal ölçektir.

Tüm ölçekleri dikkate alan bir yaklaşımın hem kuramsal çerçevesinin hem de mücadele stratejisinin ne ulusalcıların yaptığı gibi, 'Ankara merkezli', ne de liberallerin yaptığı gibi, 'İstanbul merkezli' olması kabul edilebilir. Eşitsiz gelişme tarafından nitelenen bir ortamda, sınıf merkezli çözümlemenin en başta kaçınması gereken hata, yaşadığımız coğrafyanın belli bir noktasındaki ilişkileri sanki her nokta için geçerliymiş gibi görüp, kuram üretmek ve siyasal strateji belirlemektir. Sınıf merkezli bir kuram ve siyasal strateji söz konusu eşitsiz gelişmenin yarattığı tüm coğrafyadaki çalışan sınıfları ortaklaştıracak bir yaklaşımı geliştirmek zorundadır. Ulusal düzey, eşitsiz gelişme içindeki yerel birimleri dikkate alan bir sentezdir. Ancak bu sentez ulusalı oluşturan yerel parçaların toplamından daha fazla bir şeydir. Bugün sınıf merkezli yaklaşımın temel sıkıntısı bu sentezin yapılmasına olanak verecek bir ölçek kuramsallaştırması ve siyasetinin geliştirilememiş olmasıdır. Hemen belirtmek gerekir ki, bu tür bir yetersizliğin yarattığı sorun sadece kuramsal değildir. Aynı zamanda, siyasal strateji açısından da, ciddi sorunlarla karşılaşılmasının temel nedenlerinden birisi küresel, ulusal ve yerelin ilişkisinin nasıl kurulması gerektiği konusunda doyurucu bir çerçevenin sağlanamamış olmasıdır. Kuşkusuz ulusalcı tavrın böyle bir sorunu yoktur. Ulusal (merkezi) devleti merkeze alan anlayış yerelle ilişkisini eski hiyerarşiler üzerinden kurmakta herhangi bir sorun görmemektedir. Bu tavrın sonuçlarını değerlendirmek ise benim ilgimi çekmemektedir. Söz konusu değerlendirmeyi Weberyana yaklaşım içinde bulunanlara bırakıyorum. Benim katkı yapmaya çalıştığım proje, evrenselliği savunan, ulusal ölçeğin hala merkezi bir konumu olduğunu benimseyen, ancak bunu yaparken eşitsiz gelişmenin yol açtığı yerel farklılıkları ulusal ölçeğin inşasının asli girdilerinden birisi olarak gören bir ölçek siyasetinin inşasıdır. ■

Kaynakça:

- Ataay, F.(2003) 'Enerji Sektöründe Özelleştirme: Rekabetçi Bir Piyasada Yönetişim mi?', *Praksis*, 9.
- Poulantzas, N. (1975) *Classes in Contemporary Capitalism*. NLB: Londra
- Şengül, H. T. (2001) 'Siyaset ve Mekansal Ölçek Sorunu: Yerelci Stratejilerin Bir Eleştirisi', A. Tonak (der.) *Küreselleşme: emperyalizm, yerelcilik, işçi sınıfı*. Ankara. İmge Yayınları.
- Weiss, L. (1998) *The Myth of Powerless State*, Cambridge: Polity

K i t a p E l e ş t i r i s i

Merdan Yanardağ: MHP Değişti mi? Ülkücü Hareketin Analitik Tarihi

Emre Arslan

Genelde siyasal partileri, özelde MHP'yi incelerken yöntem sorunları üzerine daha fazla durulması gerektiğini vurgulamak açısından Merdan Yanardağ'ın *MHP Değişti mi? Ülkücü Hareketin Analitik Tarihi* adlı kitabını değerlendirmeye çalışacağım. Kanımca, Yanardağ'ın çalışması, Tanıl Bora ve Kemal Can'ın 1991 ve 2004 yıllarında yayınlanan iki kitabı hariç tutulursa, MHP hakkında en kapsamlı monografi olma özelliğini taşıyor. Bora ve Can'ın yapıtları gibi, Yanardağ'ın kitabı da özellikle gazete incelemelerine dayalı zengin materyallerle MHP tarihini yazmaya çalışıyor. Ayrıca, kitap, iyi gazeteciliğin en önemli özelliklerinden birisi olan akıcı ve okunması kolay bir üsluba sahip. Özellikle yapıtın ana kısmını oluşturan MHP tarihi üzerine olan bölümlerde yazı dilinin akıcılığı ve bilgilerin zenginliği dikkat çekici.¹ Kanımca, Yanardağ'ın anlatımının daha da derinleşmesine engel oluşturan temel nokta, bir siyasi hareket incelemesinin yöntemsel sorunları üzerinde yeterince durulmamış olması.

1 Bununla birlikte hemen her kitapta olduğu gibi gözden kaçan küçük maddi hatalar var. Örneğin 33. sayfada Tür-keş'in 9 Işık doktrini sayılırken 10 tane 'ışık' sayılmış, yazar fazladan 'Türkçülük' ilkesini de katmış. 91. sayfada Alman gizli servisi BND, BDN olarak anılmış ve 379. sayfada yazar, Ülkücü Hareket'in İslamcılışmasını etkileyen beş dinamik olduğundan söz ederken ardından altı tane saymış.

1. Yöntemsel Vurgu: Dönemselleştirme Ölçütlerinin Belirlenmesi

Kitabın başlıklarından birisi, 'ülkücü hareketin analitik tarihi' olarak seçilmiş. Kitabın üçte ikisinden fazlası MHP tarihi üzerine ayrılmasına rağmen, bu başlıktan memnun olmak pek mümkün görünmüyor. Kitabın MHP tarihi kısmına ait bölümündeki en temel sorun, 'analitik tarih' gibi ol-

dukça iddialı bir kavramın ne anlama geldiğinin metnin hiç bir yerinde açıklanmamış olması. Bu durum birçok yanıtlanmamış sorunun ortaya çıkmasına yol açıyor: Örneğin ülkücü hareketin tarihi başka hangi tür yöntemlerle yazılmış ya da yazılabilir? Analitik olmayan tarih yazımlarına hangi örnekler verilebilir? Analitik tarih yazımı yazarın kendi geliştirdiği bir yönteme mi dayanmaktadır, yoksa Türkiyede ve başka ülkelerde bu türden bir tarih yazım geleneği var mıdır?

Kısacası, ‘analitik tarih’ terimi ile yazarın ne anlatmak istediği açık değildir. Ayrıca metnin içinden yazarın yöntemsel süreçlerini izlemenin olanakları da çok kısıtlıdır. Tarih yazımının en merkezi ögesi, dönemselleştirme işlemini gerçekleştirirken denek taşı işlevi görecektir bir ya da bir kaç ölçütün belirlenmesidir. Bu temel ölçüt (ya da ölçüt sistemi) belirlendikten sonra, bunun her bir zaman biriminde denetlenmesi ve diğer zaman birimleriyle karşılaştırılması gerekmektedir. Böylelikle genel olarak toplumun tarihine, toplumsal ilişkilerin bir vechesini izleyerek yaklaşmış oluruz. Toplumun genel olarak tarihi ile toplum içindeki özel bir siyasal akımın tarihi gerçeklikte birbirinden ayrılmazlar. Sadece analiz sürecinde ve nihayetinde bunları yeniden birleştirmeyi deneyerek genel tarih ve özel tarih arasında bir ayırım yapılabilir. Daha başka bir anlatımla, toplumun bir parçasının sistematik olarak incelenmesi, toplumun genel tarihini yeniden ve daha doğru yazmak için bir duruş noktası elde etmek anlamına gelmektedir. Yanardağ’ın tarih yazımında, farklı zaman aralıklarına uygulanmış temel bir ölçüt (ya da ölçütler) bulunmadığı için, metinde bu türden tutarlı bir duruş noktasını göremiyoruz.

2. Yöntemsel Vurgu: Araştırma Sorusunun Formülasyonu

Yanardağ, kitabının diğer başlığı olarak ‘MHP değişti mi?’ sorusunu seçmiş ve kitabın son bölümlerinde bu soruyu yanıtlamaya çalışmış. Yanıtın ne kadar doyurucu olup olmadığı bir kenara, öncelikle sorunun niteliği üzerine düşünmek gerektiği kanısındayım. 18 Nisan 1999 seçimlerinde MHP’nin klişe tabirle ‘patlama yapması’nın ardından bu soru –çeşitli saiklerle- sıkça soruldu. Soruya birçok gazeteci, politikacı ve akademisyen ken-

di ilgileri ve kaygıları çerçevesinde farklı yanıtlar verdiler. Sorunun bu kadar popüler olmasının en temel nedeni MHP'ye karşı nasıl bir tavır alınacağına bilinmek istenmesiydi. MHP'ye karşı nasıl tavır alınacağı üzerine düşünmek anlamlı ve önemli olmakla birlikte sosyalist sol açısından 'MHP değişti mi?' sorusu üzerine yoğunlaşmanın sorunlu bir tarafı vardı. Zira genellikle bu sorunun olumlu bir şekilde yanıtlanmasıyla bir rahatlama arayışı, olumsuz bir şekilde yanıtlanmasıyla sistemin sadece tek bir taşıyıcısını işaret eden bir alarm durumu oluşturma gerekliliği ifade ediliyordu. Düzenin geneliyle ilgili sorunları olması gereken sosyalist solda, MHP artık merkez partisi ise sanki rahatlanabilirmiş gibi bir düşünce hakimdi. 'Türkiye'nin siyasal merkezi nereye gidiyor?' ve 'hangi çelişkileri taşıyor?' soruları pek az soruldu ve siyasal merkez genel olarak statik bir noktadan ölçülebiliyormuş gibi düşünülürdü.

MHP üzerine bilimsel bir araştırma yapma iddiasındaki bir yapının egemen tartışma biçimlerine de mesafeli olması beklenmelidir. Egemen tartışma biçimlerine mesafeli olmanın temel ölçütü; her şeyden önce varolan pozisyon ve görüşlerin eleştirilmesi değil, dayatılan soruların aşılıp çalışılmasıdır. Popüler tartışmaların sorularını hiç sorgulamaksızın çalışma sorusu olarak belirlemek suretiyle, egemen tartışma biçimlerinin eksenini kaydırmak ve daha derin bir bakış açısı geliştirmek mümkün görünmemektedir. Kanımca, Yanardağ'ın ülkücü hareket üzerine çalışmasının daha da derinleşmesini engelleyen en önemli neden, MHP'yi çevreleyen bağlamı daha iyi anlamamızı sağlayacak araştırma sorusunun formüle edilmemiş olmasıdır. Daha açık bir ifadeyle 'MHP değişti mi?' sorusu, bilimsel bir araştırma açısından olgunlaşmış bir soru değildir. Zira, bu soru, olgular/görüngüler ile yapılar/mechanizmalar arasında bir bağ kurma kapasitesine sahip değildir.

Yanardağ, kendi sorusuna (MHP değişti mi?) farklı açılardan bakmaya çalışıyor ve yer yer yaratıcı yanıtlar da geliştiriyor. Ancak sorunun kendisi bilimsel bir çalışma açısından yüzeysel kaldığı için verilen yanıtlar da sınırlı oluyor. Yanardağ'ın verdiği yanıtlardan birisi, 'MHP değil, MHP'yi çevreleyen koşullar değişti' biçiminde: "Belki MHP'de 'değişen bir şey yok' ama, ülkücü hareketi kuşatan koşullarda bir değişimin meydana geldi-

ği de açık. (...) MHP'yi değişime zorlayan asıl etken, örgütsel yapısındaki 'başkalaşma'dan çok, onu kuşatan şartlardaki değişimdir" (2002: 625-5). Bu sözler, maalesef sorulan soruyu cevaplamıyor. MHP'nin değişip değişmediği kendi başına araştırmaya yeterli ve değerli bir soruysa yanıtının da net bir şekilde verilmesi gerekiyor. Bu ifadelerden MHP'nin değişip değişmediğini anlamak mümkün görünmemektedir. Yanardağ, 'belki MHP'de değişen bir şey yok' diyerek, MHP'nin esasında değişmediğini ima ederken, bazı şartların MHP'yi değişmeye zorlandığını söyleyerek, MHP'nin aslında değiştiğini varsayıyor. Tüm bu ifadeler 'MHP değişmedi, şartlar değişti ama şartların değişmesiyle de MHP değişti, bilin bakalım MHP değişti mi?' gibi paradoksal bir bilmeceye benziyor. Eğer tüm bu akrobatik ifadelerle 'MHP değişti, ama kendi isteği ve iradesiyle değil, koşulların değişmesi nedeniyle' gibi bir tez savunulmaya çalışılıyorsa, bunun başka bir sorunun (örneğin 'MHP nasıl değişti?' ya da 'MHP'nin değişim sürecini etkileyen faktörler nelerdir?' gibi) yanıtı olduğunu belirtmek gerekiyor.

Ancak esas sorun, sorulmamış soruların yanıtlanması değil. Yazının araştırılma süreci ve sunum biçimi birbirinden farklı olduğu için, araştırmacının araştırma sürecinde yaptığını aynen yazıya aktarması hem olanaksız hem de anlamayı zorlaştıracı bir yoldur. Yanardağ'ın yapıtındaki temel yöntemsel sorun, bir araştırma sorusunun formüle edilmemiş olmasıdır. Bir sorunun araştırma sorusu olabilmesi için, inceleme nesnesiyle (ampirik bilgilerle) daha genel teorik sorunları birleştiren bir niteliğe sahip olması gereklidir. Siyasal düşünceler, fikirler, mitler, edebi ürünler vs. toplumsal ilişkilerin işleyiş mekanizmalarını, yapısal faktörlerin oluşum, gelişim ve eğilimlerini anlamak için bize yol gösteren, ipucu veren araçlardır. İdeolojik düzlemi (her türlü fikir üretiminin) belirleyen, yapısal faktörler ve üretim ilişkileridir. Ontolojik düzeyde (gerçek hayatta) süreç bu şekilde işlerken, epistemolojik düzeyde (bilginin elde edilmesi aşamasında), süreci aynı sırayla kavramak mümkün değildir. Zira toplumun işleyiş mekanizmaları, içinde yaşayanlara kendisini doğrudan göstermeyen eğilimlere sahiptir. Bilimin görevi bu yapısal faktör ve mekanizmaların işleyiş biçimlerini bilinç düzeyine çıkarmaktır. Bunun da yolu, esasında toplumsal olgu ve olayların nedeni olmayan ama bize kendisini

açıkça gösteren ideolojik düzlemdeki ipuçlarından hareket etmektir.

Yapı, mekanizma veya şartlar aynı zaman aralığında varolan her olguya aynı şekilde etki edebilecek homojen bir bağlam üretmezler. Bu nedenle bilim, bu bağlamı ve onun çelişkilerini tespit etmeye çalışır ve bunu yaparken de somut olguları daha genel bağlamla birleştirebilecek bir araştırma sorusu üretmeye çalışır. Yanardağ, 'MHP değişmedi, şartlar değişti' diye bir tez ortaya atıp, incelediği zaman aralığında gerçekleşen önemli gelişmeleri sıraladığında (Sovyetler Birliği'nin çözülmesi, Kürt hareketinin atılımı, vs), sanki şartlar o zaman aralığındaki her türlü olgu için bağlam oluşturabilirmiş gibi bir kabule sahip oluyor. Bu durumda bilimsel bir bilgi üretilmemiş oluyor, zira bilimin görevi bizahiti bu şartların ne olduğunu, hangi çelişkilere ve yönelimlere sahip olduğunu tespit etmektir. Türk faşizminin nitelikleri, oluşumu, dönüşümü vs. gibi olgular, yapısal faktör ve mekanizmaları, sayısız ideolojik biçimlerin ötesinde gerçekte nasıl bir toplumda ve hangi şartlarda yaşadığımızı anlamak için araçlar sunmaktadır.

3. Yöntemsel Vurgu: Tanımlar Arasında Tutarlılık

'MHP değişti mi?' sorusu, somut ve soyut, ideolojik biçimler ve üretim ilişkileri, üstyapı ve altyapı arasında ilişki kuran, birinciler aracılığıyla ikincilerin daha yakından kavranmasına yardımcı olan bir araştırma sorusu değildir. Bilimsel olmayan bir soruyla çalıştığı için yazarın kullandığı tanımlamalar arasındaki ilişkiyi oluşturan bir kavramsal çerçeve kurması da zorlaşıyor. Milliyetçilik, aşırı milliyetçilik, radikal milliyetçilik, radikal sağ, faşizm, faşizan, resmi milliyetçilik gibi terimler arasında ne tür geçişlilikler, bağlantılar ve farklar olduğu MHP'nin değişip değişmediği sorusu açısından da önemlidir. Yanardağ'a göre, MHP artık faşist değil, faşizan bir partidir (2002: 630). Yazar, eşyayı ismiyle çağırmak gerektiğini, bu nedenle MHP'yi faşist bir parti olarak nitelemenin yanlış olduğunu, ancak 'faşizm' ve 'faşizan' kavramları arasında bir Çin Seddi olmadığını da belirtiyor (632). Kavramlar arasındaki geçişliliği vurgulaması, yazarın tanımlamanın kendisinin tarihsel ve değişken olduğunu vurgulaması açısından önemlidir. Kanımca eksik kalan nokta, kav-

2 Tanıl Bora ve Kemal Can, ilk baskısı 1991'de yayınlanan *Devlet, Ocak, Der-gah: 12 Eylül'den 1990'lara Ülkücü Hareket* adlı çalış-malarının giriş bölü-münde çok benzer cümlelerle bu dü-şünceyi ifade etmiş-lerdi: "Türkiye solu-nun ülkesindeki 'sağ' siyasal akım ve düşünceler konu-sundaki bilgisizliği-nin, dünyada eşine zor rastlanır ölçüde derin olduğunu dü-şünüyoruz. En belir-gin özelliği sol kar-şıtlığı olan, hatta kendisini yıllarca sola düşmanlıkla, sola karşı terörle vareden ülkücü ha-reket hakkındaki bil-gi birikimi açısından da durum farklı de-ğil. Evet, 'faşizm sorunu' üzerine bir literatür yığını var. Fakat yazılanlar te-orik soyutlamanın doruğundan inmi-yor: Ağırlıkla Dimit-rov'dan ve diğer 'ustalardan' nakille yapılan evrensel fa-şizm tahlilleri yıllar-dır yineleniyor" (Bo-ra ve Can, 1994: 43). Bora ve Can, başka çalışmaları-nın yanı sıra, en son 2004 yılında yayın-lanan ve bu kitabın devamı olan *Devlet ve Kuzgun: 1990'lardan 2000'lere MHP* adlı çalışmalarıyla Türk sağını anlama konu-sunda emek sarfe-denlerin başında geldiklerini ispat et-tiler. Yazarların hak-

ramlar arasında nasıl bir tarihsel ve toplumsal geçişlilik olduğu-nu, örneğin 'faşizm' ve 'faşizan' kavramları arasında Çin Seddi yoksa ne tür bir köprünün ya da ilişkinin var olduğunun ince-lenmemesidir.

Yanardağ, MHP'yi sadece 'radikal sağ' parti olarak tanımla-manın yanlış olduğunu söylerken (630), MHP'nin 'aşırı muhafa-zakar' ve 'radikal milliyetçi' bir siyasal oluşum olduğunu belirt-mektedir (631). Bu kavramlar tanımlanmadığı için aralarında ne tür bir ilişki bulunduğunu da, MHP'nin neden o değil de bu kavramla nitelendiğini bilmek de mümkün olmuyor. Ancak ki-tapta resmi milliyetçilik ve faşizm arasındaki ilişkilerin incelen-memesinin daha önemli bir eksiklik olduğunu düşünüyorum. Yanardağ, MHP'yi "Türk faşizminin merkezi siyasal örgütü ve odağı değil, onun bir aracı, sivil ayağı, bir sokak gücü ve operas-yon örgütü" (626) olarak görmektedir. Yazar, Türk solunun fa-şizm konusundaki en doğru analizlerinin MHP'yi 'sivil faşizm' biçiminde tanımlamaları olduğunu söylemektedir. Zira yazara göre bu tanım, Türkiye'de faşizmin köklerinin devletin içinde olduğunu ve faşizmin siyasetinin yukarıdan aşağıya gerçekleşt-iğini ima etmektedir. Yanardağ, bu düşüncelerden hareketle 12 Eylül'ü faşist bir darbe olarak tanımlarken, kendi yaptığı faşizm analiziyle önemli bir noktada çelişmektedir. Yazar, "faşizm, sa-dece tekelci sermayenin terörist diktatörlüğü değil, aynı zaman-da bir kitle ideolojisi" demektedir. (580) Gerçekten de faşiz-mi diğer olağanüstü devlet biçimlerinden ayıran en önemli kri-ter, kitleleri (dolayısıyla alt sınıfları) harekete geçirmesidir. Oy-sa 12 Eylül türünden askeri rejimlerin müdahale biçiminde, kit-leleri harekete geçirmek yoktur. Kanımca, Yanardağ, 12 Eylül rejimini mutlaka faşizm nitelemesiyle anmak istiyorsa, ya onun kitleleri mobilize ettiğini göstermelidir ya da faşizm kavramsal-laştırmasında revizyona gitmelidir. Zira kendisinin de belirttiği gibi "faşizm bir kavram ve sıfat olarak rastgele kullanılamayacak kadar ciddiye alınmayı hak eden önemli bir olgudur" (582).

Yanardağ, Türk solunun, faşizm hakkındaki bilgisizliğini eleştirmektedir:

Türkiye solu, esas olarak Georgi Dimitrov'un şekillendirdiği 'fa-şizm tahlil şablonunu' henüz aşamamış durumda. Deyim yerindey-se solun faşizm tahlillerinde bir Georgi Dimitrov tekeli ve sınırı var.

Türk solunun faşizm bahsindeki önemli bir başka sorunu ise kendi ülkesindeki ülkücü hareket hakkında, belki garip gelecek ama, çok az şey biliyor olmasıdır. Türk solu, ülkücü hareketi daha çok klasik faşizm tahlillerinden yola çıkarak anlamaya ve bu kalıplar içinde anlatmaya çalıştı. Ortada faşizm hakkında yazılan oldukça yüklü yerli ‘literatür’ olmakla birlikte, ... bunların önemli bölümü genel, soyut ve propagandif amaçlı metinler olmanın ötesine geçebilmiş değil (15).²

Kanımca, Yanardağ, Dimitrov’un faşizm tahlilini hiç bir teorik gerekçe göstermeden değersizleştirmeye çalışırken, Türk solunun faşizmi daha iyi anlamasına bir katkıda bulunmamaktadır. Bu alıntıda, Türk solunun faşizm üzerine teorik düzeydeki (Yanardağ’ın deyimiyle ‘genel, soyut, propagantif’) ürünleri, sanki faşizm hakkında empirik düzeyde bilgi edinmeye engelmış gibi sunulmaktadır. Oysa ülkücü hareket hakkında az şey bilmek ile klasik Marksist faşizm analizlerinden yola çıkmanın bir-biriyle hiç bir ilgisi yoktur. Yanardağ, bunlar arasında bir nedensellik ilişkisi kurmaya çalışarak, analiz düzeylerini birbirine karıştırmaktadır. Eğer Yanardağ, hala faşizmi anlamakta hayati olduğunu düşündüğüm Dimitrov’un faşizm tahlillerinin mutlaka aşılması gerektiğini düşünüyorsa, bu analizlerle teorik düzeyde bir tartışmaya girmeli, başka birçok şeyin yanısıra örneğin faşizmin tekelci sermayeye ilgisi olmadığını göstermeli ve Dimitrov’un tahlillerini aşan bir teorik çerçeve geliştirmelidir. Yanardağ, Dimitrov’un tanımını, bağlamından kopuk bir şekilde ve ilgisiz bir tartışma düzeyinde anmakta ve böylece, Dimitrov’u şablonlaştırmaktadır: “Binlerce ülkücü sadece ‘kandırılmış’ insanlar olarak görüldü. Oysa, ‘tekelci sermayenin en gerici, en şovenist, en terörist, ...’ kesimlerinin arkasından gidenler, çoğunlukla tıpkı kendileri gibi, ‘halk çocukları’ idi. Ve bu durum sadece kandırma ve kandırılma ilişkisiyle açıklanamayacak kadar karmaşıktı” (14-5).

Yanardağ’ın karikatürize ettiği ‘sol’ anlayış içinden bile, bu cümlelere kolayca yanıt verilebileceğini belirtmek gerekiyor. Zira, ülkücülerin halk çocukları olması, onların kandırılma durumunu olanaksızlaştıran değil, tam da çıkarlarına ters düşen bir ideolojiyi savunma anlamında, bu teze temel oluşturan bir gerçeklik sağlamaktadır. Karikatürize edilen anlayış açısından bakıldığında, asıl ülkücüler halk çocukları olmasaydı, bir çelişki

larını teslim etmekle birlikte, Türkiye solunun sağ siyasal akımları anlama meselesini daha farklı bir biçimde değerlendirmek gerektiğini düşünüyorum. Yeterli derecede somut bilgiye dayanmadan, dogmatik bir şekilde başka bağlamlarda üretilen bilgileri tek-rarlayanları aklımıza getirdiğimizde, Bora ve Can’ın alaycı eleştirilerine hak vermemek elde değil. Ancak, sorunu bu şekilde ifade etmenin, teorik soyutlama çabalarını küçümsemeye yol açacak bir yanı olduğuna inanıyorum. Öyle ya da böyle, somut bilginin tahlili için, teorik soyutlama düzeyine (mümkünse doruklarına) çıkmak ve karmakarışık görüşler arasında bağ kurmak ve bunu teorik bir düzeyde genelleştirmek ya da evrenselleştirmek (ki bu mutlaka tarihdışı bir analiz anlamına gelmiyor) gerekiyor.

olurdu. Egemen sınıfların (halk çocuğu olmayanların) faşizmi desteklemeleri kendi çıkarlarıyla çelişmeyen bir durum olduğu için, burada 'kandırılma' sıfatını kullanmak anlamsızdır. Yazarın Türk solunu karikatürize ederken düştüğü mantık hatası bir kenara, ülkücü ideolojinin karmaşıklığını ciddiye alıp, buna özgü teorik araçlar geliştirmeye çalıştığını söylemek de mümkün görünmemektedir. Zira yazar, MHP tarihini anlatırken, Ülkücülerin kandırıldığını varsayan bir çok ifadeye sahiptir: "MHP 1960'larda tarih sahnesine tam anlamıyla bir soğuk savaş partisi olarak çıktı. Bu çıkış tasarlanmış ve hedefleri belirlenmiş bir oluşumdur" (19); "Ordu Valisi: 'Onların ülkücü ya da aranan şahıslar olması önemli değil. Savaşta hayat kadınlarından bile yararlanılır'. Vali Akkaya maskeli ülkücülerin rolünü işte böyle açıklıyordu." (213); "Faşist ideolojinin bütünlükten yoksun olması ona demogoji yapma, yalan söyleme ve manevra olanağı kazandırır" (585). Kanunca, bir halk çocuğu zaten 'tasarlanmış ve hedefleri belirlenmiş' bir oluşuma giriyor, 'hayat kadınlarından bile yararlanılır' diye düşünen valilerin verdikleri rolde' oynuyor ve bütünlükten yoksun olan bir ideolojinin 'yalanlarına' inanıyorsa, ona 'sen kandırılmışsın kardeşim!' demek için yeterince neden birikmiş demektir.

Yazarın, ülkücülerin ideolojik donanımsızlıklarını ön plana çıkarması (örneğin: 386, 628), onun faşist ideolojinin kendi işleyiş mantığını ortaya koyacak kavramsal çerçeve geliştirmeye engel oluşturmaya yol açmış görünmektedir. Milliyetçi, faşist, liberal, muhafazakar, sosyalist gibi terimlerin ardına ideoloji kavramını koymak mümkün olsa da, burada ima edilenin sadece içerdiği değer olarak değil, işleyiş biçimi olarak da bambaşka niteliklere sahip olduğu söylenebilir. Başka bir deyişle, bu ideolojilerin ayırdedici tarafı, sadece daha alt ve üst değerlere değil, aynı zamanda bu değerlerin başka ilişki ve anlamlara sahip olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu nokta gözden kaçırıldığı zaman, bir ideoloji olarak faşizmin varoluşunun, entellektüel konumlanışları aşan boyutları olduğunu unutmaya tehlikesiyle karşı karşıya kalırız. Martin Heidegger'i önemli bir filozof olarak görenler, ona yakıştıramadıkları için, onu nasyonal sosyalizme indirgememek gerektiğini belirtirler. Faşizmin yüzeyliliğini, Heidegger'in derinliğine yakıştıramayanlar, faşist ideolojinin varo-

luş biçimindeki karmaşıklığı hafife almaktadırlar. Aynı biçimde, Yanardağ da, Ziya Gökalp'ın "ırkçı olmayan, batıcı ve evrenselci boyut taşıyan kültürel Türkçülüğü'nü" (499), ülkücü ideolojinin kaynaklarından biri olarak nitelemek için fazla gelişmiş bulunmaktadır. Oysa MHP bir fikir kulübü olmadığı için, Gökalp'ın fikirleri ve Ülkücü ideoloji arasında bu şekilde bir karşılaştırma yapmak mümkün değildir.

4.Sonuç: Yönteme Vurgu

MHP'lilerin yazdıklarını ve söylediklerini toplamak ve bunları sistematik bir şekilde sunmak bilimsel bir çalışma için yeterlidir mi? Sadece bu çerçevede kalan bir çalışmanın inceleme nesnesine mesafe koyabilme ve eleştirel olabilme şansı pek bulunmuyor. Daha derinlemesine bir çalışma yapabilmek için sıkça söylendiği gibi, inceleme nesnesini bağlamına oturtmak gerekiyor. Örneğin bir siyasi hareketin tarihi hakkında yazarken, herhangi bir olayı veya düşüncüyü o dönemin koşulları içinde değerlendirmek gerektiği söylenir haklı olarak. Ancak bu ifadeye de bir rezerv koymak gerekiyor: Zira çeşitli maddi ve ideolojik kısıtlar nedeniyle, koşullar, yapı ve bağlam hakkındaki bilgilerimizin tam olması mümkün değildir. Halihazırda bilimin amacı kendisini açıkça göstermeyen bu yapı ve mekanizmalar hakkında daha doğru ve yaklaşık bilgiler elde etmektir. Siyasi düşünceler de dahil olmak üzere, doğrudan bize kendini gösteren toplumsal formlar, esasında yapıyı daha kesin anlamamız ve bu bilgiyle onu dönüştürebilmemiz için ipuçları verirler.

Türkiye solunun, ülkücü hareketi anlamasının önündeki esas engel, ampirik bilgi eksikliği değil, bu bilgileri genel toplumsal yapıyı daha iyi anlamak için kullanacak teorik çaba ve cesaret eksikliğidir. Ülkücü hareketi anlamak için yapılan araştırmalar, sadece ülkücü hareketi anlamak ile sınırlı kalırsa, ülkücü hareketi daha iyi anlamının olanakları tükenmiş demektir. MHP örneğinde, ampirik olguların sistematik biçimde sunulmasıyla (entellektüel üretimlerin karşılaştırılması, tarih, olay ve kişi isimlerinin kronolojik olarak sıralanması vs.) elde edilen bilgilerin sınırlarına yaklaşmış bulunuyoruz. Özellikle 1999 seçimlerinden sonra MHP hakkında bir çok ampirik olgunun ardı ardına sıralandığı kitap ve makalelerin yayınlanmasından sonra bugün vur-

gunun yöntemsel süreçlere yapılması gerektiğini düşünüyorum. Kanımca, bundan sonra MHP ve ülkücü hareket incelemelerinde derinleştirici çalışmalar yapmak için, teorik soyutlama üzerine daha fazla yoğunlaşmak ve Türk faşizmi ile daha genel teorik sorunlar arasında bağ kurmak gerekiyor. ■

Kaynakça

- Bora, T. ve Can, K. (1994) *Devlet, Ocak, Dergah: 12 Eylül'den 1990'lara Ülkücü Hareket*, İstanbul: İletişim
- Bora, T. ve Can, K. (2004) *Devlet ve Kuzgun: 1990'lardan 2000'lere MHP*, İstanbul: İletişim
- Yanardağ, M. (2002) *MHP Değişti mi? Ülkücü Hareket'in Analitik Tarihi*, İstanbul: Gendaş Predikat.

A B S T R A C T S

The Impacts of the Transformation of Liberal Democracy on Political Parties in the Neoliberal Age

Nazım Güveloğlu

In the recent decades, parallel to the increasing predominance of neoliberalism throughout the world, there have been significant changes in the relations between the economic and political realms. The neoliberal principle of "preserving economic issues from the impacts of politics" has established the grounds for restructuring the form of the capitalist state. Beside other issues, these changes have born implications on democracy as a form of regime, as well. This paper deals with such implications within a framework that considers the internal relations between the economic and political realms. Although some divergences occur in specific cases, since economic and political orientations in many cases have been almost homogenised, the scope of the discussions held hereby is directed to a general tendency relevant to the whole of the capitalist world. A significantly emphasised point is that the changes regarding democracy are not contingent but closely associated with the characteristics and the extents that the dominance of capital has today. Therefore, the changing face of democracy is referred to within a framework building upon the concept of "radicalisation of bourgeois democracy". The main concern of the paper is analysing and forecasting the impacts of this radicalisation process on political parties both today and in the foreseeable future.

Post-1980 Politics in Turkey and Young Party

Mert Angılı

The stunning pace of the rise and fall of Youth Party (YP) in Turkish political arena in the recent past is the main subject of this study. In order to understand the topic firmly, a brief assessment of post-1980 politics in Turkey is also performed. This analysis provides a basis for the foundation of the YP in the sense that it is a story of change in the style of politics among other things. Broadly, throughout the article, it is argued that YP is an extreme form of new style of politics within the framework of neo-liberalism. The depiction of this point is mainly done through the use of the concept of economic rationality as the fundamental driving motive behind the politics of YP. Thus, the story of the rise and fall of YP is told with reference to this mentality. Finally, a very short section about the aftermath of YP is also included to demonstrate some preliminary outcomes as well as to trigger a discussion of contemporary political panorama.

The "Third Way" of the Justice and Development

Duygu Türk

This paper argues that the Third Way can be thought as a key to elaborate the current atmosphere of Turkish politics. The Third Way has claimed to make 'revival' of social democracy possible. In this sense, it is interesting that a party which has a religious based background can also adapt itself to the Third Way rhetoric, as it is proposed in this paper. Therefore, it is asserted that the Third Way practice in Turkey, as far as it is embodied in the Justice and Development Party, can also be thought as a key to elaborate the Third Way itself.

Islamist and Fascist Movements of Turkey in 1970s: Promises and Results

Burak Gürel

This paper aims at analyzing the mass support for the Islamist and fascist movements in Turkey, which established themselves as independent political actors in the 1970s. It proposes that both movements were formed as a result of the rapid development of capitalist modernization in central and eastern parts of Anatolia after the 1950s. To explain why these two movements derived a considerable mass support in the 1970s, this study explores the politics these actors employed in order to overcome the problems caused by the process of capitalist modernization. This article argues that both of these two actors gained strength in parallel to the process whereby search for alternatives emerged among the sections of the population that lived in central and eastern Anatolia, and were bothered by the cultural modernization and economic expropriation of the capitalist modernization. Both the Islamist National Salvation Party and the fascist Nationalist Action Party produced a pseudo anti-capitalist and anti-modernist discourse in order to respond to the emerging need for alternatives. The underlying difference between these two political actors laid essentially in their political programs which stemmed from the differentiation of their class bases in the process, their strategies to seize power and organizational structures designed in accordance with these strategies.

From social democratic premises to neo-liberal revanchism: Policies of Ankara Greater Municipality in 1990s

A. Ekber Doğan

The 1990s opened with the rise of working class movement and a new breath in leftist politics. Yet the decade ended with the empowerment of nationalist and Islamist movements. This transformation occurred under the effect of two important developments in the political sphere. While political parties gradually became identical in terms of their stance in relation to neo-liberal politics, the focus of political struggle also dissociated itself from the economic issues and evolved around differences on social reproduction. This study addresses how

these shifts emerged within the context of Ankara Greater Municipality. The city of Ankara, which has been the locus of the state's project to represent the newly-born nation-state, was governed by different political lines in 1990s: first under the Social Democrat People's Party's Murat Karayalçın, and later, under the Welfare Party's Melih Gökçek. The Karayalçın period began with social democratic premises and policies but eventually ended up in project democracy and city management. The Gökçek period, on the other hand, is characterized with the dominance of revanchism against the cultural modernism of the preceding social democrat mayors of Ankara and an open hostility against organized labor.

The Emergence of Urban Politics in Turkey and Urban Professionals as Social Actors (1965-1977)

Bülent Batuman

This article investigates the transformation of the urban conflict inherent to the urbanization in Turkey into "urban politics". While the major dimension of this transformation consisted of the demands of the working classes in relation to the urban issues, the political representation of these demands also involved the agency of a group of "urban professionals". This group of professionals included individuals from various disciplines related to planning and urbanism. A major portion of them were the members of a generation who were university students during the 1960 intervention, technocrats in state institutions during the 1960s, and finally were affiliated with the municipalities in the 1970s. They contributed to the transformation of the political representation of "the urban" not only as reformist technocrats but also as leftist intellectuals.

Marx's Concept of Labour and the Flexibilisation of Work Conditions

Doğan Göçmen

This essay explores Marx's concept of labour in the context of contemporary discussions about the flexibilisation of work conditions. It takes for granted that one of the most important debates in social and political sciences and philosophy refers to the questions and problems of labour. The thesis that is being underpinned is that Marx's concept of labour provides the most reliable concept just because it presents the highpoint of the development of the concept of labour in modern times. I present first the general aspects of Marx's concept of labour: ontological, teleological and sociological. Particularly in relation to contemporary concepts of actions I emphasise the comprehensiveness of his concept of labour. Having done this I then turn to the examination of the historical aspects of his concept. I focus on his critique of value theory of labour, which he developed within the framework of his essential critique of political economy. And finally I explore the question whether Marx's critique of the value theory of labour is still valid. The exploration of this question is important because since the mid of 1980s we face often claims which question the validity of his critique. I consider this claim particularly in relation to the discussion on Fordism, Toyotism and

flexibilisation of work conditions. I take thereby of course also into account proposals made by bourgeois sociologists and philosophers to solve the problems arising from unemployment and the reorganisation of the whole world of production. I close my essay by concluding that in the face of deformations and alienations, arising particularly from value theoretical foundation of labour, there cannot be claimed that Marx's critique of value theory of labour is no longer valid. As opposed to these kinds of claims I suggest that any attempt to overcome these deformations and alienations would end up in a failure, if it does not question the very logic of the private ownership of the means of production.

Geçmiş Sayılar*

SAYI: 11 (Kış-Bahar-Yaz 2004)

Uluslararası İlişkilerde Hegemonya Mücadelesi

Haluk Gerger **Amerikan Emperyalizminin Ayırdedici Özellikleri**, David Harvey **'Yeni' Emperyalizm: Mülksüzleşme Yoluyla Birikim**, Doğan Göçmen **Rosa Luxemburg'un Eleştirel Gerçekçiliği ve Uluslararası Siyaset Kuramının Temelleri**, Jens Wissel **Canavarı Adlandırmak: Nicos Polantz ve İmparatorluk**, Emre Arslan **Almanya'da İmparatorluk Tartışmaları: Bayat Bir Teori Kokteylinden Tadınca**, Graham Taylor- Andy Mathers **Avrupa Bütünleşmesi Üzerinden Politika: İnşa Halinde Bir Avrupa Emek Hareketi?**, Ateş Uslu **Sovyet Hukuk Doktrininde Uluslararası Hukuk Teorileri**, Hakan Güneş **Ortadoğu'da Demografya Savaşı: Mülteciler Sorunu ve İsrail'in Nüfus İkilemi**, Y. Emre Gürbüz **Kazakistan'da Bir Ulus-Devlet Kurmak**, İşaya Üşür **Proto Sanayileşme: Sanayileşme Tarihine Bir Katkı?**, **Yuvarlak Masa** Riccarda Bellofiore-Alan Freeman-Hugo Radice **Küreselleşme ve Güç İlişkileri**

SAYI: 10 (Yaz-Güz 2003)

Kapitalizm ve Demokrasi

Metin Özügürlü **Eşitlik Körü Demokratikleşme Programlarının Eleştirisi**, Mehmet Yetiş **Marx ve Sivil Toplum**, Alex Demirovic **Hegemonya ve Sivil Toplum: Kamusal Kavramı Üzerine Eleştiri Ötesi Düşünceler**, Metin Çulhaoğlu **Kapitalizm ve Demokrasi: İlişki ve İlişkisizlikler Üzerine Bir Deneme**, Mustafa Bayram **Mısır 'Gerçek Demokrasi' Olanağı:Paris Komünü**, Richard Wolf **Marksizm ve Demokrasi**, Faruk Ataay **Tarihsel Süreçte Azgelişmişlik ve Demokrasi**, Gülnur Acar-Savran **Kadınların Emeğini Görünür Kılmak: Marx'tan Delphy'ye Bir Ufuk Taraması**, İşaya Üşür **Ekonomi Politik: Zarif Mezar Taşları**, E.M. Wood **Sermaye İmparatorluğu**, Doğan Göçmen **Kari Marx'ın Ahlak Felsefesi ve Adalet Teorisiyle Olan İlişkisi Üzerine**, John. N. Hazard **Tarihsel Deney: Ekim Devri**

* Praksis'in eski sayıları Ankara'da Dipnot Kitabevinden (0312 4192532, dipnotkitabevi@yahoo.com) edinilebilir.

mi Sonrası Sovyet Hukuk Kuramının Oluşumu, Simon Clarke **Devlet Tartışmaları**, A. Ekber Doğan **Kısmi Bir Kongre Değerlendirmesi: İkinci Salonda Dört Uzun Gün**, Berksoy Bilgin **Devlet ve Küreselleşme Almanya ve Türkiyeden Perspektifler**, Demet Dinler **Geçiş Süreci: Piyasa Yoluyla Demokrasi mi? Otoriter Kapitalist Dönüşümle Gerçekleşen Mülksüzleşme mi?**, Zafer Yılmaz **Ellen Meiksins Wood'un Siyasal Marksizm Çağrısını Niçin Dikkate Almalıyız**, Ateş Uslu **Sivil Toplumun Eleştirisinden Sosyalist Demokrasi Kuramına**

SAYI: 9 (Kış-Bahar 2003)

Düzenlemeden Yeniden Düzenlemeye: Türkiye'de Kapitalizmin Yeniden Yapılanması ve Devletin Değişen Rolü

Demet Dinler **Türkiye'de 'Güçlü Devlet Geleneği' Tezinin Eleştirisi**, Zafer Yılmaz **Günümüz Türkiye'sinde Devlet-Hakim Sınıflar İlişkisi Üzerine Alternatif Bir Çerçeve Denemesi**, Birgül Ayman Güler **Yönetişim: Tüm İktidar Sermayeye**, Selime Güzelsarı **Küresel Kapitalizmin 'Anayasası': GATS**, Sonay Bayramoğlu **'Düzenleyici Devlet Düzenlenirken': OECD Türkiye Raporu Üzerine Eleştirel Bir Çözümleme**, Peter Burnham **Küreselleşme, Apolitikleştirme ve 'Modern' Ekonomi Yönetimi**, Tarık Şengül **Yerel Devlet Sorunu ve Yerel Devletin Dönüşümünde Yeni Eğilimler**, Faruk Ataay **Enerji Sektöründe Özelleştirme: Rekabetçi Bir Piyasada Yönetişim mi?**, Yiğit Karahanoğulları **Türkiye'de 'Devletin Mali Krizleri'**, Hülya Kendir **Küreselleşen Tarım ve Türkiye'de Tarım Reformu**, Ata Soyer **1980'den Günümüze Sağlık Politikaları**, Murat Özveri **Yoksulluğun Yönetilmesi ve Sosyal Güvenlik Hakkı**, Yücel Demirer ve Özgür Orhangazi **Kemal Derviş Mit(leştirme)sini Tersinden Okumak**, Atilla Güney **Kapitalizmin Krizi ve Devlet Kuramı: Bob Jessop Üzerine Bir Değerlendirme**, Simon Clarke **Devlet Tartışmaları**, John Holloway **Devlet ve Gündelik Mücadele**, Cem Somel ve Gökhan Atılğan **Üçüncü Dünya Sosyal Forumu: İzlenimler, Değerlendirmeler**

SAYI: 8 (Güz 2002)
Sınıf Tartışmaları

Tülin Öngen **Marx ve Sınıf**, Metin Özuğurlu **Sınıf Çözümlemesinin Temel Sorunsalları**, Mehmet Yetiş **Aydınlar ve Sınıflar: Üç Kuramsal Model**, Leo Panitch **Emek Stratejisi Üzerine Düşünceler**, William Robinson **Küresel Kapitalizm ve Ulusötesi Kapitalist Hegemonya**, Burçak Özoğlu **Sosyalist Emek Sürecini Nerede Aramalı?**, Yüksel Akkaya **Subotnikler'den Stahanovistler'e Sovyetler Birliği'nde Emek Süreçleri**, Gülnur Savran **Özel/Kamusal, Yerel/Evrensel: İkilikleri Aşan Bir Feminizme Doğru**, Demet Dinler **Altıncı Uluslararası ODTÜ İktisat Kongresi**, Faruk Ataay **Türkiye'de Toplumsal Sınıflar Üzerine Dört Kitap**

SAYI: 7 (Yaz 2002)
**Küreselleşme, Emperyalizm:
 Ne Yapmalı, Nasıl Direnmeli?**

Sinan Kadir Çelik **Terry Eagleton'la Söyleşi: Nasıl Direnmeli?**, Erinç Yel-
 dan **Neo-liberal Küreselleşme İdeolojisinin Kalkınma Söylemi Üzerine Değerlendirmeler**, Cem Somel **Türkiye'de Küreselleşmeye Tepkiler Üzerine**, Mehmet Türkay **Cem Somel'in Yazısı Üzerine Kısa Bir Not**, Aylın Topal **Küreselleşme Sürecindeki Türkiye'yi Anlamaya Yarayan Bir Anahtar: Yeni Sağ**, Sonay Bayramoğlu **Küreselleşmenin Yeni Siyasal İktidar Modeli: Yönetişim**, Aykut Çoban **Küreselleşmeye Karşı Olmak: Olanaklar ve Sınırlılıklar**, İbrahim Gündoğdu **Yerel, Yerel Ölçek ve Siyasal Mücadele**, Gaye Yılmaz **Uluslararası Sendikal Hareketin Küreselleşmeye Cevabına Eleştirel Bir Yaklaşım**, Taner Timur **"Küreselleşme"den "İmparatorluk"a: 11 Eylül Dönüm Noktası mı?**, Sungur Savran **"Alternatif Küreselleşme mi, Proleter Enternasyonalizmi mi?: İmparatorluk'a Reddiye**, Mustafa Bayram Mısırlı – Sinan. K. Çelik **İmparatorluk'un İyimser Metafiziği**, Emre Arslan **Olay Mahalli: Küreselleşme Almanya Enternasyonalizm Koordinasyonu (BUKO) Kongresi**, Politik Ekonomi Çalışma Grubu (PEÇAG) **Ne Piyasa Ne Devlet**

Gelecek Sayılar

SAYI: 13 (Kış 2005)

Çağdaş Marksist Akımlar

1990'lar Marksizm içinde yeni akım ve yeni arayışların filizlenmeye ve yaygınlık kazanmaya başladığı yıllar oldu. Açık Marksizm, Eleştirel Gerçekçilik, Düzenleme Okulu, İçsel İlişkiler Felsefesi gibi kuramsal arayışların daha fazla tartışılmasının yanı sıra, Robert Brenner, Ellen Meiksins Wood, David Harvey gibi isimler de kendi alanlarında önemli tartışmalara kaynaklık ettiler ve etmeye devam ediyorlar. Bu sayı Marksist kuram içindeki yeni gelişmeleri tanıtmayı ve bu akımları ortak sorular etrafında tartışmayı hedefliyor.

SAYI : 14 (Bahar 2005)

Latin Amerika Dersleri:

Neoliberalizm, Krizler ve Toplumsal Mücadele

Latin Amerika, hem neoliberal politikaların bütün şiddetiyle uygulandığı, hem de bu politikalara karşı geliştirilen muhalefetin çok yoğun olduğu bir bölge. 2. kuşak yapısal reformlar diye adlandırılan ve Türkiye'de yeni yasal düzenlemelerle uygulamaya sokulmak istenen reformların bu bölge ülkelerinde uygulanma biçimi ve etkilerini analiz etmek, bu sayımızın ana eksenini oluşturuyor. Temel sorumuz Türkiye için Latin Amerika deneyiminden ne gibi dersler çıkarılabileceği olacak. Sayı kapsamında bölge ülkelerinde 1990'larda çıkan krizler ve Dünya Bankası'nın önerdiği reformların yanısıra; siyasi partiler, sendikalar ve toplumsal hareketlerin analizine yer verilmesi planlanıyor.

Ö z g e ç m i ş l e r

Nazım Güveloğlu: ODTÜ İşletme Bölümü'nden 1999 yılında mezun oldu. Yüksek Lisans eğitimini ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde "*Neoliberalizm Çağında Bir Demokratikleşme Projesi: TÜSIAD Raporlarının Tarihsel Özgüllüğü*" başlıklı teziyle tamamladı. Halen, aynı bölümde araştırma görevlisi ve doktora öğrencisidir. Başlıca ilgi alanları, devlet kuramı, siyasal iktisat, demokratikleşme, Türkiye-AB ilişkileri şeklindedir.

Mert Angılı: 1980 Ankara doğumlu. ODTÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü mezunu. Yüksek lisansını Bilkent Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi Bölümü'nde Genç Parti üzerine yazdığı teze tamamladı. Halen İtalya'da Siena Üniversitesi'nde doktora eğitimini sürdürmekte olan Angılı, Özal dönemi Türkiye'sinde neo-liberal dönüşümün sonuçları/etkileri ve bu dönüşümün Anglosakson deneyimi ile karşılaştırması üzerine bir çalışma yapmayı planlamaktadır. Ayrıca, Jack E. Goody'nin *Batı'daki Doğu* adlı kitabının iki çevirmeninden biridir.

Duygu Türk: ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü mezunu. Aynı bölümde yüksek lisans öğrencisidir.

Burak Gürel: Dokuz Eylül Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden 2002'de mezun oldu. Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü'ndeki yüksek lisans eğitimini 2004 yılında tamamladı. Halen aynı yerde doktora çalışmasını sürdürmektedir.

A. Ekber Doğan: ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nden mezun oldu. Yüksek lisansını Mersin Üniversitesi SBE'de yaptı. Halen Ankara Üniversitesi SBE'de Kent ve Çevre Bilimleri programında siyasal İslamcı belediyeler üzerine doktora tez çalışması yapmaktadır. *Birikimin Hamalları: Kriz Neoliberalizm ve Kent* başlıklı bir kitabı yayımlandı.

Bülent Batuman: Lisans ve yüksek lisans derecelerini 1998 ve 2000 yıllarında ODTÜ Mimarlık Bölümü'nden aldı. Halen Binghamton'daki New York Eyalet Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü'nde doktora çalışmasını sürdürmektedir. Yapılı çevrenin toplumsal üretimi ve politika, modern mimarlık ve şehircilik kuram ve tarihi, eleştirel teori gibi konularda Türkçe ve İngilizce olarak yayınlanmış makaleleri bulunmaktadır. Halen araştırmasını sürdürdüğü doktora çalışmasının konusu 1970'ler Türkiye'sinde mimar ve plancıların kentsel politika failleri olarak konumlandırılmasıdır.

Doğan Göçmen: Almanya'da yaşıyor. Araba tamircisidir. Ağır sanayi işçiliği yaptı. Sendikal çalışmalarda bulundu. Hamburg'da sosyal bilimler, siyasal bilimler ve felsefe eğitimi gördü. Edinburg Üniversitesi Siyasal Bilimler Bölümü mezunudur. Master tezini John Locke ve Adam Smith'in mülkiyet teorileri üzerine yazdı. Doktora öğrencisidir. Adam Smith'in ütopyası üzerine tez yazmaktadır. Aydınlanmacılık ve Marxizm üzerine araştırmalarda bulunmaktadır. Bu bağlamda sistematik olarak özellikle toplum, devlet, birey ve insan teorileri üzerine çalışmaktadır. Felsefi alanda ontolojik, fenomenolojik ve epistemolojik sorunlarla ilgilenmektedir. Türkiye'de değişik sol gazete ve dergilerde yazıları ve çevirileri yayımlandı.

Emre Arslan: ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nden mezun oldu. Bilkent Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde Milliyetçi Hareket Partisi üzerine master tezini yazdı. Şu anda Bielefeld Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde doktora çalışmalarını sürdürmektedir.

Faruk Ataay: Lisansını AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü'nde, yüksek lisansını da AÜ SBE Siyaset Bilimi Bilim Dalı'nda tamamladı. Doktora çalışmalarını da aynı bölümde sürdürmektedir.

H. Tarık Şengül: ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde öğretim üyesidir. Lisans derecesini ODTÜ Şehir ve Bölge Planlaması Bölümü'nden, yüksek lisansını da aynı üniversitenin Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nden aldı. Doktora çalışmasını İngiltere'nin Kent Üniversitesi'nde Kentsel Araştırmalar alanında tamamlayan yazarın kentleşme üzerine yurtiçi ve yurtdışı yayınları bulunmaktadır. *Kentsel Çelişki ve Siyaset* adında bir de kitabı bulunmaktadır.

Yazarlara

Praksis'te yayımlanacak yazılar derginin amaçlarına uygun bir biçimde, yani açık ve anlaşılır bir dil ve üslupla yazılmış olmalıdır. Yazarlar okuyucunun belirli kavram, tartışma ve kaynaklara aşina olduğunu varsaymamalıdır. Cinsiyetçi ve şovenist ifadelerden kaçınılmalıdır.

Yazı Prosedürü: *Praksis* hakemli bir dergidir. *Praksis*'e gönderilen yazılar yazarın ismi kapatılarak en az iki yazı kurulu üyesi ve en az bir hakem tarafından incelenir ve yazılı raporlar halinde değerlendirilir. Yazarlardan değişiklik yapmaları istenebilir. Sonuç yazara yazıyı gönderdikleri tarihten en geç iki ay sonra yazılı olarak iletilir.

Yazı Teslim Kuralları: *Praksis*'e gönderilen yazıların daha önce başka bir yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere eşzamanlı olarak başka bir yere gönderilmemiş olduğunu ifade eden, yazarların tümünce imzalanmış bir yazı ekinde yazılar, sayfanın tek tarafının kullanıldığı, en az bir buçuk aralıklı üç kopya olarak "*Praksis*" adresine iletilmelidir. Yazarlar ayrıca kısa bir İngilizce ve Türkçe özet ve yazarın adını, adresini, telefon numarasını, e-posta adresini ve yazarı tanıtan en fazla üç satırlık bir notu içeren bir kapak sayfasını da yazılarına eklemelidirler. Bunlarla birlikte yazının "rich text" formatında kaydedildiği bir disket iletmeli ya da yazı praksisdergi@yahoo.com adresine yine aynı formatta gönderilmelidir.

Kaynak Gösterme Kuralları: Metin içinde kaynak göstermek için dipnot kullanılmamalı, yazının konusuyla doğrudan ilgili olmayan ve/veya yazının akışını bozacak noktalar için dipnot kullanılmalıdır.

Atf yapılacak yazarın adı metin içinde ilk defa anıldığında adı ve soyadı, daha sonraysa yalnızca soyadı kullanılır. Yazarın adı metinde geçmiyorsa (Marx, 1964), yazarın adı metinde geçmiyor ve belirli bir sayfaya gönderme yapıyorsa (Marx, 1964: 34), yazarın adı metinde geçiyorsa (1964), iki yazar varsa (Marx ve Engels, 1970), üç ve daha çok yazar varsa (Wright vd., 1992) biçiminde kaynak gösterilir. Aynı yazarın aynı yıl içinde basılmış eserlerine atıfta bulunmak için basım yılına harfler eklenir: (Thompson, 1978a). Aynı konuyla ilgili değişik kaynaklara atıf yapmak için yazar, yıl ve gerekiyorsa sayfa numaraları birbirinden noktalı virgülle ayrılır ve yazarlar alfabetik olarak sıralanır: (Marx, 1964: 34; Thompson, 1978a: 47).

Kaynakçada yalnızca metin içinde adı geçen eserlere yer verilmelidir. Kaynakça yazımıyla ilgili örnekler aşağıdadır.

Kitap ismi:

Sayer, D. (1987) *The Violence of Abstraction: The Analytical Foundations of Historical Materialism*, Oxford: Basic Blackwell.

Çeviri kitap:

Marx, K. (1979) *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, çev. S. Belli, Ankara: Sol.

Dergiden makale:

Abou-el-Haj, R. A. (1982) "The Social Uses for the Past: Recent Arab Historiography of Ottoman Rule", *International Journal of Middle Eastern Studies*, 14 (2): 185-201.

Derleme kitaptan makale:

Mc Nally, D. (1997) "Language, History and Class Struggle", Wood, E. M. ve J. B. Foster (der.), *In Defense of History, Marxism and Postmodern Agenda* içinde, New York: Monthly Review, 26-42.

Yüksek lisans ya da doktora tezi:

Ozan, E. D. (2000) *Towards a Non-Dualistic Understanding of State-Civil Society: Deriving Insights from Gramscian and Realist-Relational Perspective*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Internet adresinden bir makale:

Ehrbar, H. G. (1998) "Marxism and Critical Realism", <http://www.econ.utah.edu/ehrbart/marx-pdf>, indirilme tarihi: 19 Aralık 2001.

Demokrasinin Neoliberal Çağda Geçirdiği Dönüşümün
Siyasal Partiler Üzerindeki Etkileri

Nazım Güveloğlu

Genç Parti: İdeolojisi, Yükselişi ve Çöküşü

Mert Angılı

Adaletin ve Kalkınmanın Üçüncü Yolu

Duygu Türk

1970'ler Türkiye'sinde İslamcı ve Faşist Siyaset: Vaatler ve Sonuçlar

Burak Gürel

Sosyal Demokrat Vaatlerden Neo-liberal Rövanşçılığa:

1990'lar Ankara'sında Belediyecilik

Ali Ekber Doğan

Sivil Toplum: Kimin Hizmetinde?

Jenny B. White

Türkiye'de Kentsel Politika Olgusunun Ortaya Çıkışında Toplumsal Aktörler:
Meslek Odaları, Sol Partiler ve Ötesi (1965-1977)

Bülent Batuman

Marx'ın Emek Kavramı ve Çalışma Koşullarının Esnekleştirilmesi

Doğan Göçmen

Yerel Devletin Krizi ve Yerelleşme Projesi Üzerine Bir Tartışma:

Tarık Şengül'ün Yazısının Düşündürdükleri

Faruk Ataay

Ne Devlet Başa Ne Kuzgun Leşe: Ataay'a Bir Yanıt

Tarık Şengül

Merdan Yanardağ: MHP Değişti mi? Ülkücü Hareketin Analitik Tarihi

Emre Arslan

ISSN 1302-8618-7-5

